

ALBERT FRUZZINA¹ – DÁVID BEÁTA²

MIKROMILÍÓ INTEGRÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBEN³

A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.1

ABSZTRAKT

A tanulmány egy új adatfelvétel megalapozásának céljából a nyolcvanas évek óta rendelkezésre álló magyar adatok bemutatásával áttekinti az egyének interperszonális kapcsolathálózatainak főbb jellegzetességeit, különös tekintettel a rokoni és nem rokoni kapcsolatok arányainak változásaira, a barátságokra, bizalmas kapcsolatokra és a gyenge kötésekre, illetve ezen dimenziók eltérő jellegzetességeire a férfiak és nők kapcsolathálózataiban.

Kulcsszavak: Bizalmas kapcsolatok, barátság, gyenge kötések, időbeni változás

MICRO-MILIEUS FROM THE ASPECT OF INTEGRATION

ABSTRACT

Aiming to provide a basis for future research, the study presents the findings of surveys on the characteristics of Hungarian ego-centric interpersonal networks since the eighties, focusing especially on the change in the proportion of kin and non-kin ties, friendships and weak ties, and the different features of interpersonal networks of men and women.

Key words: Core discussion networks, friendship, weak ties, longitudinal change

1 MTA TK Szociológiai Intézet Tudományos főmunkatárs, és Károli Gáspár Református Egyetem, Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet, Szociológia Tanszék vezetője

2 MTA TK Szociológiai Intézet és Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Közszolgálati Kar, Mentálhigiéné Intézet

3 A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

MIKROMILIÓ INTEGRÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSben

A SZEMÉLYES KAPCSOLATOKRA VONATKOZÓ EDDIGI KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÁTTEKINTÉSE

A társadalom a stabilitását, egységét valamint a biztonságot elsősorban kapcsolatok, interakciók segítségével teremti meg (Utasi 2002:9). Az integráció tehát a kapcsolatok szövedékén is vizsgálható: milyen társas kapcsolataik vannak a társadalom különböző tagjainak illetve ezek a kapcsolatok mennyire képesek hidat képezni, erőforrásokat áramoltatni a különféle társadalmi helyzetű csoportok között? Az alábbiakban az egyének közvetlen környezetét alkotó kapcsolatrendszer, mikromilió néhány főbb jellegzetességét foglaljuk össze az elméleti és empirikus előzmények áttekintésével, különös tekintettel a nyolcvanas évek óta rendelkezésre álló magyarországi adatokra. Az összegzés célja egy nagyszabású új adatfelvétel kapcsolathálózati szempontú megalapozása. Az alábbiakban tehát áttekintjük a nemzetközi szakirodalom témánk szempontjából leginkább relevánsnak tekintett főbb megállapításait, a magyarországi interperszonális kapcsolathálózatok főbb jellemzőit, illetve tesztelendő hipotéziseket fogalmazunk meg, amelyek segítenek megmagyarázni a változásokat, valamint bemutatjuk az újabb empirikus adatfelvételhez kapcsolódó kutatási kérdéseinket is.

Pahl és más kutatók (Pahl–Spencer 2004:4) is felhívták a figyelmet arra, hogy egyfajta társadalmi eltolódás mutatható ki az adott – elsősorban, de nem kizárólag rokoni – kapcsolatoktól a választott kapcsolatok irányába, de ez utóbbi kategória is tartalmazhat rokoni és nem rokoni kapcsolatokat egyaránt. További fontos megkülönböztetést tesznek a magas, illetve alacsony elköteleződéssel jellemezhető kapcsolatok¹ között. Véleményük szerint a családtagok illetve barátok nagyon hasonló, de nagyon különböző szerepeket is betölthetnek. A korábban csak a barátok esetében jellemzőnek tekintett „választhatóság” egyre inkább a családi kapcsolatokban is megjelenik, azaz az emberek manapság – főként a távolabbi rokonok, de sokszor még a legközelebbi családtagok esetén is – csak azokkal tartják a kapcsolatot, akikkel saját akaratukból szeretnék. Noha bizonyos szerepeket a családnak tulajdonítunk (pl. baj esetén a családtagok kötelesek segíteni, szeretik és támogatják egymást), míg másokat a barátoknak (bizalmasok, kedvelik egymást, jól érzik egymással magukat, közös az érdeklődési körük), a valóságban ezek a választóvonalak elmosódnak, a szerepek keverednek. A családban sem feltétlenül kötelességeinknek kell eleget tennünk, hanem barátilag is jól érezhetjük magunkat egymással, illetve a barátaink iránt is érezhetünk felelősséget, sőt elköteleződést, kölcsönösen függhetünk egymás támogatásától és így tovább. De természetesen nagy az egyéni változatosság abban, hogy a családi és baráti kapcsolatok mennyire fedik egymást.

A személyes kapcsolathálózatok jellegzetességeinek nemi különbségeit vizsgálva több angolszász kutatás azt találta, hogy azok mérete hasonló, de összetétele különböző: a nők személyes kapcsolathálózataiban do-

¹ Pahl és Spencer (2004) a kapcsolatok választott illetve adott jellegén, valamint e kapcsolatokban az elköteleződés mértékén kívül a személyes kapcsolathálókat két további fogalom, a barátságrepertoár és a barátságmód alapján vizsgálta, amelyek többek között a barátok illetve családtagok központi elhelyezkedését, számuk kiegyensúlyozottságát is magában foglalják.

minánsabbak a rokoni kapcsolatok, kiváltképp a tradicionálisabb társadalmakban (Fischer 1982, Fischer–Oliker 1983, Angelusz–Tardos 1991; Utasi 1990, 2004; Höllinger–Haller 1990, Drobnic–Techen 2013), ugyanakkor ezek a különbségek a foglalkozási státuszra, korra, családméretre kontrollálva eltűnnek (Moore 1990). Bizonyos kutatók a férfiak és nők személyközi kapcsolatokhoz való eltérő hozzáállásának tulajdonították ezeket a különbségeket, azaz, hogy a nők inkább a rokonokkal kívánnak közelebbi kapcsolatokat fenntartani, és kevésbé tartják fontosnak a családon kívüli kapcsolatokat (pl. Chodorow 1978). A strukturalista megközelítés szerint azonban, ha a nők és férfiak társadalomban elfoglalt helye közelít egymáshoz, a köztük levő különbségek a barátság tekintetében is kiegyenlítődnek, mivel a különbségeket jelentős részben a munkaerő-piaci részvétel jellemzői, a különféle erőforrásokhoz való eltérő hozzáférés, a nyilvános illetve a privát szférában való eltérő részvétel, a nőkre és férfiakra vonatkozó eltérő társadalmi elvárások, megkötések okozzák (Fischer–Oliker 1983, Moore, 1990), nem a biológiai különbség önmagában. A munkaerő-piaci részvétel például számos alkalmat teremt kapcsolatok kialakítására, ugyanakkor a nőket fokozottabban érintő családi kööttségek kevesebb időt és energiát hagynak a nőknek a baráti kapcsolatok kialakítására és fenntartására. Tehát például a házi munka megosztásának mikéntje már önmagában jelentős mértékben összefügg a baráti kapcsolatok kialakítására, fenntartására fordítható energia és idő mennyiségével. Így lehet a választott, önkéntesen kialakított és fenntartott baráti kapcsolatok száma indikátora a férfiak és nők különféle csoportjai közötti eltéréseknek. Mindazonáltal a strukturális változók kiszűrése mellett is maradnak nemi különbségek, amelyek minden bizonnyal, legalábbis részben, az eltérő szocializáció következményei (Moore 1990).

A MAGYAR KAPCSOLATHÁLÓZATOK FŐBB JELLEGZETESSÉGEI NEMZETKÖZI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN

Az interperszonális kapcsolathálózatok jellegzetességeit országos reprezentatív felmérések adatai alapján Magyarországon először a nyolcvanas években vizsgálták. A kapcsolatok elemzése a társadalmi integráció szempontjából Utasi Ágnes több könyvében is alapkérdés (ld. főként Utasi 2002). A rendszerváltást megelőző vonatkozó magyar vizsgálatok (ld. Utasi 1990, Angelusz–Tardos 1991) azt mutatták, hogy a nyugati országokhoz képest nálunk a családi, rokonsági kötelékek aránya nagyobb volt a támogató hálózatokon belül, a kapcsolathálózatok átlagos mérete pedig kisebb, elsősorban a kevesebb családon kívüli kapcsolat miatt, azaz a magyar társadalom kapcsolatrendszerére a tradicionalizmus, a családi (rokon) kapcsolatok dominanciája volt a jellemző. Magyarországon a barátok kiemelkedően magas arányban kerültek ki a válaszadók munkatársai közül, illetve sok volt a barátokat egyáltalán nem említő válaszadó (Utasi 1990, 1991; Höllinger–Haller 1990). A rokonok és barátok aránya az urbanizáció fokának növekedésével tolódott el a barátok javára (Angelusz & Tardos 1991). A barátok száma illetve a barátot egyáltalán említők felülreprezentáltak a magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetű, fiatalabb, illetve férfi válaszadók körében. Különösen drámai – és nemzetközi összehasonlításban is kiugró – volt a barátok számának illetve a barátokkal rendelkezők arányának csökkenése az életkor növekedésével (Höllinger–Haller 1990). A 2006-os ISSP vizsgálat szerint, az 1986-os felméréshez hasonlóan, a mikrotársadalmi izoláció és az interperszonális kapcsolathálózatok szűkössége volt a jellemző Magyarországon. Ebben az időben a megkérdezettek 41%-a egy átlagos hétköznap 0-4 emberrel állt kapcsolatban,² beleértve

2 Az ezt vizsgáló kérdés így hangzott: „Egy átlagos hétköznapon hány olyan emberrel beszélget vagy beszél meg valamit akár személyesen, akár telefonon, levélben vagy interneten keresztül, akit legalább kicsit ismer, beleértve azokat is, akikkel együtt él?” Válaszkategóriák: 0-4, 5-9, 10-19, 20-49 vagy 50-nél több személlyel.

azokat is, akikkel együtt él. Ez az arány Franciaországban 12, Angliában 13,5 és Németországban 18% volt. A volt szocialista országokban szintén magasabb volt ugyan az elszigetelten élők aránya (Csehország 18%, Szlovénia 25%, Lettország 29%, Lengyelország 32%), de ezek az arányok még így is kedvezőbbek, mint a magyar adatok. Az életkor előrehaladtával a társas izoláció olyan drámaian nő, hogy a 65 év feletti magyar kérdezettek háromnegyedének alig van olyan kapcsolata (közeli családtagjait is beleértve), akihez problémáival fordulni tud.

Családi kapcsolatok

A magyar családok helyzetének részletes bemutatását írásunkban már csak terjedelmi okok miatt sem tartjuk célszerűnek, ezt több szerző is megtette különböző publikációkban (ld. pl. Tóth 2012). A Dupcsik–Tóth szerzőpáros (2008) a familizmust tartja a magyar családi szerepekre, attitűdökre jellemzőnek. A familizmus ideológiaként és társadalmi állapotként is megkülönböztethető. Ez *„utóbbi fogalmával olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek. Sarkítva: a jelenség forrása ebben az értelemben nem a családi kapcsolatok és a családbarát attitűdök immanens, mint inkább relatív erőssége, amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve. [...] A familizmus, mint társadalmi állapot általában ott erősödik fel, ahol gyenge a civil társadalom, s ahol az állami központosításnak régi hagyományai vannak.”* (Dupcsik–Tóth 2008:309).

A változások (a házasságban élők számának csökkenése, a csökkenő termékenység, a magas válási arányszámok, illetve a sokéves házasságok felbomlásának növekvő trendje, különféle „alternatív” együttélési formák növekvő elterjedtsége stb.) többféle irányba mutathatnak, többféle hatással lehetnek az integrációra is. *„Egyrészt a csökkenő átlagos családlétszám, másrészt a tágabb családhoz tartozókkal való kapcsolattartás gyengülése a család integráló szerepének csökkenéséhez kellene, hogy vezessen. Másik oldalról viszont a kommunikációs eszközök forradalmi változása felkínálja a legtávolabbi családtagokkal fenntartott érintkezés lehetőségét, ami viszont a család integráló szerepének növekedése irányába hathat”.* (Tóth 2012: 377). Fontos kutatási kérdés még az is, mitől függ az, hogy egy család jól tölti-e be integráló szerepét.

Bizalmas kapcsolatok

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban többször vizsgáltuk hasonló módszerekkel a baráti kapcsolatok alakulását (Albert–Dávid 1999, 2004, 2007, 2012). A kilencvenes évek elején mért, az idősoros trendből kiugróan pozitív adatok, majd azok pár éven belüli, a nyolcvanas évekre jellemző szintre visszatérése után 2004-ig viszonylag változatlan kép tárult elénk a vizsgálatokból. A legutóbbi, 2011. évi adatfelvétel viszont minden elemzett dimenzióban (bizalmas kapcsolatok a bizalmas beszélgetési hálózatok alapján, a barátok száma és a barátválasztás közösségei, valamint a személyes kapcsolatok használata az informális ügyintézés meghatározott területein) jelentékeny változásokat mutat.

A magyar bizalmas kapcsolatokat – az amerikai GSS felvétellel azonos módon³ az 1999. évi *Háztartás*

3 Erre a nemzetközi kutatásokban elterjedt ún. névgenerátor kérdést használtuk fel: *“Ha az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte?”*

Monitor vizsgálat (Albert–Dávid 1999) keretében majd 2004-ben és 2011-ben kisebb mintákon vizsgálták⁴. Ezek eredményei szerint Magyarországon kisebb a bizalmassal nem rendelkező emberek aránya, ha nem is sok, de legalább egy támasza szinte mindenkinek van.

A bizalmasok száma az 1999-ben mért 1,68-ról 2011-re 2,31-re emelkedett. A növekedés csak és kizárólag a nem rokon típusú kapcsolatokat érintette; tíz év alatt a nem rokon bizalmasok átlagos száma közel négyeszeresére (0,27-ről 2011-ben 1,04-re) nőtt. Míg 1999-ben a megkérdezettek mindössze 20%-ának volt legalább egy nem rokon bizalmasa, addig 2011-ben már több mint 50%-uknak. Egyre elfogadottabb, hogy a családtagok mellett más, nem rokon is lehet az egyén számára fontos és erős támasz. A nem rokonok felértékelődése ugyanakkor – sajnos – a családon belüli bizalmas kapcsolatok labilitását, törékenységét és bizonytalanságát is jelentheti. Erre utalhat, hogy jelentősen megemelkedett azoknak a száma, akinek nem szerepel rokon a bizalmas beszélgetési hálózatban (míg ez 1999-ben 14, addig 2011-re már 24%-ot tett ki).

A bizalmas beszélgetési hálózatok fent bemutatott átrendeződésének érdekes vonása, ahogy a nők és férfiak bizalmasainak száma változott. A nőknek az 1999-es és a 2004-es felvétel szerint is szignifikánsan több bizalmasa volt, mint a férfiaknak: 1999-ben 1,75 versus 1,59, míg 2004-ben 2,30 versus 2,09. 2011-ben, amikor a bizalmasok száma a nem rokon kapcsolatoknak köszönhetően megnőtt, a nemek közti különbség eltűnt. (Egyetlen nem túl erős, de szignifikáns különbség maradt: a nőknek továbbra is több bizalmasa van a családban.)

1999 és 2004 között a bizalmas hálózatokban átlag 27%-kal csökkent a rokonok aránya, 2011-ben a rokonság aránya 60%, vagyis a bizalmasok majdnem fele már nem családtag. 2011-ben a bizalmas hálózatok már kevesebb, mint felében fordul elő, hogy csak családtag az egyén bizalmas és fontos támasza. Ezzel összefüggésben nő a nem rokon bizalmasok súlya, utolsó méréskor a hálózatok 23%-ánál már egyáltalán nincs rokon a bizalmasok közt.

Úgy tűnik, hogy az utóbbi 10 évben jelentősen felértékelődött a barátság, az interperszonális kapcsolatok közül egyre fontosabbá válik. Míg 1999-ben a bizalmas beszélgetési hálózatokban a barátok aránya nem érte el a 15%-ot, addig 2011-ben ez az arány 39% volt. A családi kapcsolatok közül a legnagyobb változás a házasság/élettárs kapcsolatban érhető tetten, az adatok alapján ez a kapcsolattípus bizalmasként már sokkal kevésbé fontos. Mivel a korábbi korszakokkal ellentétben a modern családok nagymértékben a párok közti vonzalmon, emocionális köteléken alapulnak, e fenti adat e kötelékeknek a gyengülését, instabilitását is jelezheti. Az egyetlen bizalmas sokszor – különösen a férfiak esetében – az eddigi mérések szerint a társ volt, vagy valamely egyéb női családtag. Ahogy a családi bizalmasok kiegészültek (vagy fel is cserélődtek) a barátokkal, a bizalmasok között megváltozott a nemek aránya is. Úgy tűnik, a bizalmas beszélgetési hálózatokban a barátságok is egyre inkább homogének a nem tekintetében: a férfi egy másik férfit tekint bizalmas barátjának, míg a nőnek a barátnője lett a bizalmasa.

⁴ Az 1999-es felvételnél N=3776, 2004-ben N=1019 és 2011-ben N=1011.

Barátok

Magyarországon a baráti kapcsolatok alakulását tekintve a legtöbb adattal a barátok számának alakulásáról rendelkezünk. Az elmúlt 25 évben a felnőtt magyar lakosság körében erősen ingadozott a barátok száma, amely azért összességében 1986-hoz képest lassan ugyan, de növekszik. 2011-ben a megkérdezetteknek átlagosan 5,5 barátja volt, ami majdnem megegyezik azzal, amit egy 2000-ben végzett hasonló kutatás mutat (Albert–Dávid 2007), ugyanakkor jócskán magasabb az 1986-os, de elmarad a 1993-as átlagtól.

A TÁRKI Háztartás Panel adatain 1993 és 1997 között mért nagymérvű csökkenést korábban már több módszerrel is elemezték (Albert, Bozsonyi és Dávid 2008). Az eloszlási paraméterek becslésével kimutatható, hogy egyrészt volt egy mindenkit érintő enyhe beszűkülés, másrészt viszont jól beazonosíthatók azok a társadalmi csoportok, akik a bekövetkezett társadalmi változások valódi vesztesei voltak kapcsolati szempontból. Az eloszlási paraméterek drámai változásában a következő változók játszottak főszerepet: a településtípus, az egy főre jutó éves jövedelem, a jövőbe vetett bizalom, a jövedelemcsökkenés és az életkor.

2011-ben a magyar felnőttek ötöde (21%) nyilatkozott úgy, hogy egyetlen barátja sincs, és további közel felük (45%) is csak néhány, legfeljebb 4 barátról számolt be. Csak a magyarok egyharmada rendelkezik ennél több baráttal: 17–17%-uknak volt 5–9 illetve 10-nél több barátja a kutatás idején. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy 2011-ben a magyarok átlagosan 5,5 barátot tartottak számon. A társadalomtól való elszigeteltség, integráció hiány egyik jól bevált mérőeszköze a barátot nélkülözők aránya. 2011-ben baráti kapcsolata legkevésbé az időseknek, a nyugdíjasoknak és/vagy az alacsony iskolai végzettségűeknek volt. Az elszigeteltség esélyét növeli, ha valaki egyedül él, özvegy vagy elvált, illetve rossz anyagi helyzetben van. A helyzet egyértelműen javult az elmúlt évtizedben: a 2004-ben mérthez képest a felnőtt népesség körében közel 10 százalékponttal csökkent a barátot nélkülözők aránya 2011-re, és nőtt a több (5–9 barát) illetve a sok baráttal (10 és annál több) rendelkezők aránya. Közel húsz éve, 1993-ban volt utoljára ilyen alacsony (21%) az elszigetelt, egyetlen egy baráttal sem rendelkező emberek aránya.

Az interperszonális kapcsolathálózatok kilencvenes évekbeli szűkülését követő pozitív fordulatot először a TÁRKI Magyar Háztartás Panel 2007. évi adatfelvétele jelezte, s noha az adatok – a panel minta jellegéből adódóan – nem tekinthetők reprezentatívnak, Kopasz és szerzőtársai (2008) mégis felhívták a figyelmet a barátok számának erőteljes újbóli növekedésére. Emellett legfőbb következtetései a szocio-demográfiai változókat figyelembe véve a következők voltak: „(1) mindhárom vizsgált időpontban a tanulók és a fiatalabb dolgozó férfiak számoltak be átlagosan a legtöbb barátról; (2) a legfontosabb szegmentáló dimenziók a munkaerő-piaci státus, a nem és az életkor voltak; (3) a vizsgált időszakban a munkaerőpiaci státusz szerepe fokozatosan növekszik, a nemé pedig kismértékben csökken. (Kopasz, Szántó–Várhegyi 2008:117)

A 2011. évi adatfelvételt megelőző időpontokban rendre azt találtuk, hogy míg a nők barátainak száma általában 1–4 személy, addig a férfiak többsége ötnél több barátot említ, vagyis baráti kapcsolathálózatuk inkább közepes, illetve kapcsolatgazdag. A nők harmada, a férfiak ötöde állította, hogy nincs barátja. 2004-hez képest 2011-re a magyar lakosság körében úgy tűnik jelentősen, közel 10 százalékponttal lecsökkent a barátot nélkülözők aránya: a férfiak 15,8, a nők 25,9 százaléka érintett ebben. Ha a barát nélküli férfiakat és nőket összehasonlítjuk, kiderül, hogy csupán egyetlen metszetben állnak jobban a barátok tekintetében a nők, mint

a férfiak: a felsőfokú végzettségű nők 7,8 százalékának, míg a felsőfokú végzettségű férfiak 10,7 százalékának nincs barátja, míg az alacsonyabb végzettségűek esetén a férfiak 33, a nők 43,7%-ának nincs barátja. 2011-ben a megkérdezett felnőtt férfiaknak átlagosan 6,3, a nőknek 4,9 barátjuk volt, tehát az előző évekhez képest a különbség a nemek között e tekintetben csökkent. Az iskolai végzettség függvényében a férfiak és nők között a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségűek között a legnagyobbak, és ráadásul ellentétes irányúak a különbségek: a maximum általános iskolát végzett férfiak átlagos barátszáma 8,1 míg a nőké 2,7, míg a felsőfokú végzettségű férfiaknak átlag 4,9, míg a nőknek 7,6 barátja van. Korábban is érzékelhető volt az a trend, hogy minél magasabb a nők végzettsége, annál inkább előfordul, hogy baráti kapcsolathálózatuk gazdag és hasonló a férfiakéhoz, illetve, mint az a 2011. évi adatokból kitűnik, kapcsolatgazdagabb is. Érdekes különbség, hogy Budapest kivételével minden településtípusban a férfiaknak több a barátja átlagosan, de a fővárosban ez fordítva van. A nemi homofília, azaz, hogy ugyanolyan nemű barátot választunk, a szoros, intim barátságokra különös képp igaz, a legjobb barátja a férfiak 87 %-ának szintén férfi, míg a nők 94,5%-ának nő a legjobb barátja.

A barátok jelentős része iskolatársunk vagy munkatársunk, szomszédunk (volt), de e tekintetben is jelentős különbségek vannak a férfiak és nők között. Nemtől függetlenül érvényes tendencia, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál nagyobb arányban kerülnek ki a barátok az iskolai környezetből, ezzel ellentétesen viszont minél alacsonyabb az iskolai végzettség, annál nagyobb arányban vannak szomszédok a barátok között. A munkahelyi barátságokat tekintve nem ilyen lineárisak az összefüggések: legmagasabb arányban a szakmunkás férfiak említenek munkahelyi barátokat. Iskolai végzettségtől függetlenül a férfiaknak nagyobb arányban vannak (egykori) iskolatársak a barátaik között, mint a nőknek, azonban jelentősen több munkatárs csak a szakmunkásoknál vagy maximum általános iskolát végzett férfiak barátai között található. A szomszédok tekintetében a maximum alacsonyabb végzettségűek kivételével nem találunk különbséget, de az alacsony iskolázott nők barátai között jelentősen magasabb a szomszédságban élők aránya a többi csoporthoz képest.

A társasági életben való részvételben, például hogy mennyire mennek vendégségbe/fogadnak vendégeket (rokonokat, ismerősöket, barátokat) az emberek, alapvető különbséget nem találtunk a nemek között 2011-ben. Az „eljárás”, a barátokkal, ismerősökkel szórakozóhelyen, étteremben, bármiféle nyilvános helyen való találkozás viszont még mindig egyértelműen inkább a férfiak kiváltsága: heti, havi rendszerességgel a férfiak csaknem fele (44%), míg a nők ötöde (21%) jár ilyen helyekre, míg a nyilvános szórakozó/találkozó helyeket szinte soha nem látogatók aránya a férfiak körében 18, a nőknél 51 százalék.. Azaz a „kifelé” illetve „befelé, az otthon világába” való orientáció jelenleg is tapintható. Az iskolai végzettség (és ezzel összefüggésben a magasabb társadalmi státusz, és kevésbé hagyományos nemi szereposztás) jelentős differenciáló tényező: az iskolai végzettség emelkedésével a különbségek kevésbé szélsőségesek⁵, sőt, a felsőfokú végzettségűek körében nincs statisztikai értelemben számottevő eltérés e tekintetben férfiak és nők között.

⁵ A soha el nem járók aránya a maximum 8 osztályt végzett férfiak körében 34, a nők körében 76%, ugyanez az arány a szakmunkások között 30 illetve 57%, az érettségizettek között 23 illetve 34%, a felsőfokú végzettségűeknél 21 és 25%.

Gyenge kötések

Az eddigiekben az egyének szoros kapcsolatait, ún. erős kötéseit mutattuk be. Emellett Granovetter nyomán megkülönböztethetünk lazább, ún. gyenge kötéseket (weak ties) is, melyek jelentősége éppen abban rejlik, hogy az egyéneket sajátjuktól eltérő társadalmi körökkel kapcsolják össze. Ebben rejlik a gyenge kötések mobilitást elősegítő, illetve sok más erőforrást a hasonlósági elven fokozottabban alapuló erős kötésekhez képest hatékonyabban mobilizáló ereje. A gyenge kötések információval és olyan eszközökkel látják el az embereket, melyek saját társadalmi köreikben nem állnak rendelkezésükre (Granovetter 1982). A különböző foglalkozási területeken keresztül elérhető és bizonyos esetekben mozgósítható kapcsolatokat olyan hídszerű, gyenge kötéseknek tekinti a nemzetközi szakirodalom, amelyek integratív céllal kapcsolatot teremtenek az erős kötések alapuló csoportok között és a saját csoporton kívüli erőforrásokhoz sikeresebben vezetnek el, mint az erős, főként rokoni és baráti alapú hálózati viszonyok.⁶

A baráti kapcsolatok alakulásával ellentétben a gyenge kapcsolatokat illetően nem rendelkezünk a rendszerváltás óta eltelt időszakot felölelő longitudinális vizsgálatokkal, csupán Angelusz Róbert és Tardos Róbert foglalkozott ezek mennyiségi váltoásaival egy 1998-as tanulmányukban. Ebben a '90-es évekre vonatkozóan az erős kapcsolatokhoz hasonlóan a gyenge kapcsolatok mennyiségének csökkenését állapították meg. (Angelusz–Tardos 1998)

2004-ben egy 1000 fős országos reprezentatív mintán illetve egy 800 fős országos reprezentatív roma mintán (hólabda mintavétellel) végzett vizsgálatunk adatai szerint a gyenge kötések száma mindkét mintában nagyon hasonló, a 23 felsorolt lehetőség közül átlagban 13 féle foglalkozású embert ismernek a megkérdezettek. Ez a romák esetében kedvezőtlen szocio-demográfiai helyzetüket (átlagosnál jóval alacsonyabb iskolai végzettség) szem előtt tartva pozitív jelenségnek tekinthető. Az azonos iskolai végzettségű kérdezettek adatait összehasonlítva a roma kérdezetteknek mind a három vizsgált kategóriában több ismerőse⁷ volt. (Albert–Dávid 2006)

Az Angelusz–Tardos szerzőpáros (2006) a különféle erőforrások együttjárását vizsgálta a rendszerváltás és 2005 között és arra a megállapításra jutott, hogy a vizsgált (kulturális, kapcsolati és gazdasági) erőforrások egyre inkább együtt járnak, illetve a kétezres évek elejére mérséklődött az esélye, hogy kapcsolathálózati erőforrások révén lehessen alacsonyabb társadalmi pozícióból feljebb jutni. A kapcsolathálózati javak eloszlását a származási pozíció és a saját foglalkozás is nagymértékben meghatározza, és új fejleményként értékelték, hogy a rendszerváltás után, az életkor tekintetében fordult az előjel, a kor előrehaladtával a kapcsolati erőforrások csökkenése tapasztalható. Kifejezett szakadást mutattak ki az aktívok és inaktívok között a kapcsolati javak elérhetőségében, viszont a nők kapcsolathálózati hátránya, legalábbis a fiatalok közt, megszűnt. Ugyan az általuk vizsgált 20 évben a gyenge kapcsolatok meghatározottságában ment végbe jelentős emelkedés, a

6 A gyenge kötések mérésére egy nemzetközileg, valamint hazai vizsgálatokban is gyakorta alkalmazott 23 tételes ún. pozíció-generátoros foglalkozási blokkot használtunk fel (ld. Albert–Dávid 2006), ahol az egyes felsorolt foglalkozások vonatkozásában a kérdezett nyilatkozott, vajon (látásból (1 pont) avagy jól (2 pont)) ismer-e ilyen foglalkozású embert. Minél több területen rendelkeznek a megkérdezettek kontaktussal, annál nagyobb a kapcsolathálózatuk kiterjedése, és annál heterogénabb az összetétele.

7 A gyenge kötések számának átlaga a max. 8 osztály végzett romák között 12,2 a teljes népességnél 11,5; a szakmunkás végzettségű romák között 15,9, a teljes népességnél 13,7; a legalább középfokú romák esetében 17,1 a teljes népességnél 14,9 az átlag pontszám.

polarizáció mindkét típusú, azaz a témánk szempontjából jelentős, a mikromilióból származó erőforrásokat is érinti: „a társadalom egy jelentős részében mind az erős, mind a gyenge kötésű kapcsolatok szűkös javakká válnak” (Angelusz–Tardos 2006:247). A 2000-es években az egocentrikus hálózatok nagyarányú homogenizációja ment végbe a pártszimpátia alapján, elsősorban az egyes pártokat elkötelezetten támogató választók körében (Angelusz–Tardos 2011).

Újabban kevésbé vizsgált kérdés a társadalmi csoportokon átívelő kapcsolatok jelensége. A 80-as évek végén lezajlott kulturális és interakciós rétegződésvizsgálat a magyar társadalom presztízselv szerint szerveződését tárta fel. E szerint az egyes társadalmi rétegek között alulról felfelé mutató kapcsolatok jellemzőek, míg a magasabb státuszú csoportokból az alacsonyabb felé mutatóak kevésbé (Angelusz–Tardos 1991). A nemzetközi irodalomban jelentős a különböző etnikai csoporton átívelő kapcsolatainak témája. Magyarországon több kutatás foglalkozott a romák (Dávid 2010, Messing–Molnár 2011), zsidók (Angelusz–Tardos 2002), migránsok (Sik 2012) kapcsolathálózataival, de abban a tekintetben, hogy mennyire homogének azok hálózatai, nem egyértelműek a kutatási eredmények. Ezt azért is nehéz megítélni, mert a kisebbségi csoportok esélye arra, hogy eltérő csoportba tartozókkal találkozzanak, mindig nagyobb, mint a többségi csoportok hasonló esélyei.

ÖSSZEGZÉS: A VÁLTOZÁSOK LEHETSÉGES MAGYARÁZATAI, JÖVŐBENI KUTATÁSI KÉRDÉSEK AZ INTEGRÁCIÓ SZEMSZÖGÉBŐL

A nyolcvanas években a magyarországi kapcsolathálózatokat viszonylag kis méret, erős instrumentális jelleg valamint a családi kapcsolatok kiemelt jelentősége jellemezte. A rendszerváltás utáni években a baráti kapcsolatokban visszaesést mutattak a vizsgálatok, ami néhány társadalmi csoportot fokozottabban érintett. A harmadik évezred első évtizedének közepétől tapasztalt, sokakat érintő, a kapcsolathálózatok kiterjedését eredményező folyamatok inkább a családi kapcsolatok mellett/helyett a baráti kapcsolatok elterjedtebbé válására utalnak. Ennek a jelenségnek az okaira nézve több hipotézist meg lehet fogalmazni. 1) A mind hazai, mind nemzetközi szinten fokozódó bizonytalanság, a politikai döntéshozókba, az intézmények, nagy társadalmi ellátórendszerek hosszú távú működésébe vetett bizalom megrendülése, ha úgy tetszik, a makroszintű dezintegráció miatt a mikroszintű integráció kerül előtérbe. 2) Emellett elképzelhető részleges magyarázat a barátdefiníció változása, lazább értelmezése, részben a közösségi oldalakon elterjedt terminológia miatt. Az új info-kommunikációs eszközök megkönnyítik a kapcsolatok (újra)felvételét, fenntartását, nagyobb méretű, földrajzilag is kiterjedtebb kapcsolathálózatok működtetését. 3) Végezetül nem hagyható figyelmen kívül az adott illetve a választott kapcsolatok közti határvonal elmosódása sem (Pahl–Spencer 2004).

A kapcsolathálózati jellegzetességek empirikus vizsgálatában a jövőben az integráció szempontjából három fő területre feltétlenül érdemes lenne kitérni: 1) a társas kötések meglétének vizsgálata, az izoláltak beazonosítása, 2) a különféle társadalmi helyzetű emberek közti kapcsolatok léte és 3) tartalma (milyen erőforrásokat közvetítenek a kapcsolatok, ezek a kiegyenlítődésként irányába hatnak-e). Azaz az integráció, mint a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyensúlyozására való törekvés, a társadalom hasonló illetve eltérő helyzetű tagjai közötti együttműködés, mint a szolidaritás feltétele mennyiben valósul meg a társadalomban? Emellett szintén fontos annak vizsgálata, hogy a kapcsolathálózati erőforrások mennyiben valódi rétegződő változók, milyen mértékben játszanak szerepet egyes társadalmi csoportok elkülönülésében?

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (1998) A barátokról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI. 257–276.
- Albert F. – Dávid B. (1999) A bizalmas kapcsolatokról. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Monitor 1999*. Budapest: TÁRKI, 218–230.
- Albert, F. – Bozsonyi, K. – Dávid, B. (2008) *Scale-free properties and dynamics of large social networks*. Előadás, 7th International Conference on Social Science Methodology, Nápoly, 09. 1–5.
- Albert F. – Dávid B. (2004) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*, Budapest: TÁRKI, 351–372.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 55–73.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a 90-es években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz R. – Tardos R. (2002) Társas kötelek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben. In Kovács A. (szerk.) *Zsidók a mai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum, 41–76.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Résztétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 347–382.
- Chodorow, N. (1978) *The Reproduction of Mothering*. Berkeley: University of California Press.
- Dávid B. (2010) Társas kapcsolatok - a kirekesztődés dimenziói. In Kóczé A. (szerk.) *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet, 95–112.
- Drobníč, S. – Techen, A. (2013) *Friendship Ties and Gender in Cross-National Perspective*, SUNBELT XXXIII konferencia előadás Hamburg, május 21–26.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51/4, 307–328.
- Fischer C. S. (1982) *To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago: Chicago University Press.
- Fischer, C. S. – Olicker, S. J. (1983) A Research Note on Friendship, Gender, and Life Cycle, *Social Forces*, 62: 124–33. <http://dx.doi.org/10.2307/2578351>.
- Granovetter, M. (1982) The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. In Marsden, P. V. – Lin, N. (szerk.) *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Höllinger, F. – Haller, M. (1990) Kinship and social networks in modern societies: a crosscultural comparison among seven nations. *European Sociological Review*, 6, 103–123.
- Kopasz M. – Szántó Z. – Várhalmi Z. (2008) A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: TáRKI. 105–120.
- Messing V.- Molnár E. (2011) Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély* 5, 47–74.
- Moore, G. (1990) Structural Determinants of Men's and Women's Personal Networks. *American Sociological Review* 55, 726–35. <http://dx.doi.org/10.2307/2095868>
- Pahl, R. – Spencer, L. (2004) Personal Communities: Not Simply Families of 'Fate' or 'Choice'. *Current Sociology*, 52(2), 199–221. <http://dx.doi.org/10.1177/0011392104041808>
- Sik E. (2012) A migrációs burok. In Sik E. (szerk.) *A migráció szociológiája* (Vol. 2) Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 133–158.
- Tóth O. (2012) Társadalmi integráció és család. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 369–382.
- Utasi Á. (1990) Baráti kapcsolatok. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 475–487.
- Utasi Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–193.

Utasi Á. (2002) *A bizalom hálója*. Budapest: Új Mandátum.

Utasi Á. – Páthy Á. – Hári P. (2004) A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában. In Utasi Á. (szerk.) *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 9–39.

GERŐ MÁRTON¹ – HAJDU GÁBOR²

AZ EGYÉNI KAPCSOLATHÁLÓK NAGYSÁGA, HETEROGENITÁSA ÉS A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON³

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.12

ABSZTRAKT

Tanulmányunk célja a társadalmi integráció, valamint az egyéni kapcsolatháló mérete és heterogenitása közti kapcsolat kérdéseinek és szakirodalmának felvázolása, valamint reprezentatív magyarországi adatfelvételek illusztratív célú másodelemzésével egy későbbi, részletesebb kutatás megalapozása. Ebben az elemzésben a társadalmi integrációt az egyének közti kooperatív viselkedésként és szolidaritásként definiáljuk, míg egy társadalmat dezintegráltnak tekintünk, amennyiben az általánosított (másokba vetett) bizalom, az intézményi bizalom és a normakövetés szintje alacsony, a tagjai közti szolidaritás gyenge. Egyéni szinten az integráltság az érzékelt vagy szubjektív integráltsággal, a dezintegráltság pedig az érzékelt társadalmi kirekesztettséggel ragadható meg.

Eredményeink szerint az egocentrikus kapcsolatháló mérete és heterogenitása pozitív kapcsolatban áll az integráció külső mércék alapján meghatározott (objektív) indikátoraival (részvétel, bizalom), míg a szubjektív integráltság esetében kevésbé egyértelmű és inkább fordított irányú vagy hiányzó a kapcsolat. Ezek az eredmények megerősítik, hogy kutatási kérdésünk további, mélyebb elemzésre érdemes.

Kulcsszavak: egocentrikus kapcsolatháló, társadalmi integráció, bizalom, részvétel

EGOCENTRIC NETWORK SIZE, NETWORK HETEROGENEITY AND SOCIAL INTEGRATION IN HUNGARY

ABSTRACT

In this paper, our aim is to describe the relevant problems and literature of the relationship between size and heterogeneity of the ego network and social integration. Moreover, as the first step of a subsequent, more detailed research, we wish to give an illustrative analysis about this relationship, using nationally representative databases from Hungary. On the one hand, we define social integration as cooperative behaviour of individuals and as solidarity between them. On the other hand, social disintegration is characterized with low levels of generalized and institutional trust, lack of solidarity and lack of norm conformity. At the individual level, integration can be defined as subjective integration, whereas disintegration is perceived as social exclusion from society.

Our results show that the size and heterogeneity of the egocentric network associated positively with external (objective) indicators of social integration (participation, trust), while the correlation between these variables and subjective integration is less clear and has an opposite direction or there is no correlation at all. These results confirm that our research questions deserve further, more detailed analysis.

Keywords: egocentric network, social integration, trust, participation

1 MTA TK Szociológiai Intézet; ELTE TÁTK; MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport

2 MTA TK Szociológiai Intézet; MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport

3 A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

AZ EGYÉNI KAPCSOLATHÁLÓK NAGYSÁGA, HETEROGENITÁSA ÉS A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

A társas kapcsolatokat gyakran kezelik az egyén (társadalmi) integráltságának indikátoraként.⁴ Az ezzel – vagy legalábbis hasonló, a társadalmi státusz eléréssel, társadalmi tőkével, információk és újítások terjedésével, társas támogatással – foglalkozó tanulmányok rendszerint a kapcsolatok három jellemzőjét emelik ki:

- a. Fontos, hogy az egyénnek legyenek kapcsolatai. A kapcsolatháló egyértelműen a szegregáció, alulinTEGRÁLTság jele (Albert–Dávid 2012).
- b. Jól integrálóknak tekinthetők azok, akiknek heterogén (többféle csoportból rekrutálódó) kapcsolataik vannak, hiszen többféle hatás, információ juthat el az ilyen emberekhez és nagyobb esélyük van a felfelé irányuló mobilitásra is (Laumann 2006).
- c. Előnyt jelent, ha az egyén kapcsolathálója nem csupán erős, baráti vagy családi kapcsolatokból áll. Ezek hatása a társas támogatásban rendkívül fontos, ugyanakkor a gyenge, távolabbi csoportokba mutató kapcsolatok segíthetnek az erőforrások hatékonyabb mozgósításában. Ennek jól ismert példái közé tartozik Granovetter (1973) gyenge kapcsolatok erejéről szóló tézise, Lin (1991, 1999) státusz-elérésre vonatkozó vizsgálatai vagy Angelusz és Tardos (1991a) tanulmánya, akik magyarországi adatok alapján jutottak arra, hogy a két kapcsolattípus egymás pozitív hatásait erősíti.

Az egyén tehát jól integrálóknak tekinthető, ha vannak kapcsolatai, azok heterogének és egyaránt találunk közöttük erős és gyenge kötések is.

A társadalmi integrációnak ugyanakkor más indikátorait is érdemes figyelembe venni, hiszen a kapcsolathálózatokon keresztül csupán a társadalmi rendszerek egyik szféráját tudjuk megvizsgálni. Ugyanilyen fontos lehet a másokba vetett bizalom mértéke és az írott vagy íratlan normák elfogadottsága is. Az általánosított (másokba vetett) bizalom és a normakövetés azonban még mindig inkább az integráció informális és személyközi viszonyainak feltérképezésére alkalmas. Ezekon kívül a formális intézményekhez való viszonyt is figyelembe kell vennünk, amelyet az intézményekbe vetett bizalmon és a részvétel különböző formáin keresztül tudunk megközelíteni. Ezek a tényezők azonban az integráltság külső, kutatói döntés alapján meghatározott indikátorai, amelyek mellett érdemes olyan szubjektív indikátort is alkalmazni, ami az egyén személyes értékelését képes megragadni a saját integráltságával kapcsolatban. Az integráltság szubjektív értékelése szintén több tényezőből állhat össze. Az elismerés és elfogadás mindenképpen fontos eleme ennek, ahogy az is, hogy az egyén a külső körülmények által megkívánt cselekedetei és életmódja, valamint a saját értékrendje és céljai között harmóniát tapasztaljon meg.

⁴ A társadalmi integráció általunk használt jelentését a 2. részben fejtjük ki.

Tanulmányunkban egy folyamatban lévő kutatás exploratív részeként, a későbbi elemzések megalapozásaként magyar adatfelvételek másodelemzésével a kapcsolathálóok integráló hatásával összefüggő elképzelések finomítására törekszünk. Egyrészt arra keressük a választ, hogy az egocentrikus kapcsolathálóok mérete, illetve annak tagjai és a kapcsolatok típusa szerinti heterogenitása milyen kapcsolatban áll más, az integráció külső mércék alapján meghatározott (objektív) indikátoraival és a szubjektíven érzékelt integráltsággal. Azt feltételezzük, hogy a zárt és homogén kapcsolathálóok az ezekre jellemző erős társas támogatás és homogénebb világkép miatt akkor is az erős integráltság érzetét eredményezhetik, ha egyébként a társadalmi csoportok erősebb elkülönülését okozzák és akadályozzák a különféle erőforrásokhoz való hozzáférést, vagy az intézményekkel szembeni bizalmatlansághoz, ellenálláshoz, passzivitáshoz vezetnek.

Az alábbiakban elsőként definiáljuk az általunk használt fogalmakat (2. rész), majd röviden bemutatjuk az integráció indikátorainak és a személyes kapcsolathálóok nagyságával és homogenitásával kapcsolatos eddigi, Magyarországra vonatkozó ismereteket. Ezután bemutatjuk a hipotéziseinket, valamint a kutatásunk szempontjából releváns szakirodalom vázlatos összefoglalására vállalkozunk. Mindezt kiegészítjük egy olyan, elsősorban illusztrációnak szánt elemzéssel, ami a jelenleg rendelkezésre álló hazai vagy nemzetközi kérdőíves kutatások adatbázisára épül, és amely a kutatási kérdéseink egy-egy szeletét érinti: az adatok és az elemzési stratégia leírása az 5. részben, az eredmények pedig a 6. részben találhatóak. Az utolsó részben a tanulmány rövid összefoglalását adjuk.

FOGALMAK

Integrált és dezintegrált társadalmak, az integráció indikátorai

Ebben az elemzésben a társadalmi integrációt az egyének társadalommal való azonosulásaként és kooperatív viselkedéseként, valamint az egyének közti szolidaritásként definiáljuk. A megközelítésünk szorosan kapcsolódik Banfield (1958) sokat hivatkozott munkájához, amelyben egy dél-olaszországi kisvárost vizsgálva írta le az „amorális familizmus” fogalmát, amivel az alacsony közéleti részvételt, gazdasági fejlődést és bizalmi szintet foglalta össze. Definíciója szerint „az amorális családközpontúság társadalmában senki sem mozdítja elő a csoport vagy a közösség érdekét kivéve, ha az a saját előnyére is válik” (Banfield 1958: 85). Az amorális familizmus társadalmi állapotnak tekinthető (Dupcsik–Tóth 2008), ami egy olyan társadalmat ír le, ahol a bizalom szintje alacsony, a közéleti aktivitás gyenge, az egyének pedig a saját érdekeiket követik a közösség érdekei helyett, és másokról is ezt feltételezik. Az ilyen társadalmakban a családba vetett bizalom a másokba vetett bizalomhoz képest igen magas, azaz az egyének a családtagjaikban bíznak elsősorban, míg másokkal szemben bizalmatlanok.

A társadalom integráltságát ennek megfelelően három dimenzióban ragadhatjuk meg. Az első a bizalom mértéke. Egy integrált társadalomban az egyének mind egymásban (általánosított bizalom), mind az intézményekben (például kormány, parlament, bíróság, rendőrség stb.) bíznak (intézményi bizalom). Alacsony általánosított és intézményi bizalom mellett az egyének azt feltételezik, hogy a társadalom többi tagja nem osztja az általuk vallott értékeket, nem várható másoktól kooperatív és kölcsönösen tisztességes viselkedés, így mindenki nagyobb valószínűséggel követi a saját érdekeit (Brann–Foddy 1987, Messick et al. 1983, Tyler–Degoe 1995).

Az intézményekbe vetett bizalom a gazdasági és politikai rendszer legitimitása szempontjából is fontos:

„[a] bizalom a társadalmi és gazdasági rendszer működésének a helyeslését jelenti, valamint egy olyan társadalomlélektani mechanizmust, amely a rendszerben résztvevők társadalmi viselkedését is pozitív módon befolyásolhatja, és kapocsként szolgál a személyes motivációk és hitvallások, illetve az elérni kívánt szervezeti és társadalmi célok között” (Csepei et al. 2004: 3).

A második dimenzió a normakövetés, amely egyfelől az egyének saját normakövető magatartásaként értelmezhető, másfelől – a bizalommal szoros összefüggésben – a mások normakövető magatartásának értékeléseként, észleléseként. Ha valaki másokról normaszegő magatartást feltételez, az nem csak annak a jele lehet, hogy nem bízunk másokban, hanem annak is, hogy valójában saját magával szemben is „megengedőbb” lehet, könnyebben szegheti meg a szabályokat. Az önérdék követés mindemellett a közösség érdekében végzett tevékenységek visszaszorulását is eredményezi (Cohen 1999, Putnam et al. 1993).

A harmadik dimenzió a közéleti, civil szervezeti részvétel. A köz ügyeivel való foglalkozás fogalmában már önmagában megjelenik a közérdeknek – legalább részleges módon – saját érdek elé helyezése. A civil aktivitás segíti a közfeladatot ellátó személyek ellenőrzését (Nárai 2004), ezzel ösztönzi a normakövetést és a korrupció csökkenését, a bizalomhiány és a közösséggel szembeni felelősségérzet hiánya pedig a társadalmi részvétel, a civil szervezetekben való aktív tevékenység alacsony szintjével jár együtt (Wollebaek–Selle 2002). Emellett régi feltételezés, hogy a civil szervezeti tagság hozzájárul a demokratikus politikai rendszerek, a társadalom integrációjához: egyrészt a civil szervezetek közvetítő szerepén, másrészt szocializációs hatásukon keresztül. Az előbbi esetben a civil szervezetekről azt feltételezik, hogy a szervezeti tagság összeköti a különböző társadalmi csoportokba tartozó egyéneket (Tocqueville 1993, Utasi 2013). A második feltételezett mechanizmus szerint a szervezetek tagjai megtanulják a demokratikus döntéshozatali technikákat, valamint elsajátítják azok sikeres alkalmazásához szükséges készségeket és normákat (Cohen–Arato 1992, Putnam et al. 1993, Tocqueville 1993, Utasi 2013).⁵

A három dimenzió önmagában is fontos eleme a társadalmi integrációnak, de egymással szorosan összefüggve, egymásra hatva együttesen képesek leginkább megragadni a társadalommal való azonosulásként, az egyének közötti szolidaritásként értelmezett társadalmi integráció jelenségét. A három dimenzió az integráltságot valamilyen funkció vagy hatás mentén ragadja meg, nem feltételezi azonban, hogy a vizsgált társadalom tagjai önértékelésük szerint is integráltak lennének. Márpedig feltételezhetően az az érzés, hogy a társadalom tagjai alapvetően a „helyükön vannak” hozzájárul az integrációt elősegítő mechanizmusok hosszú távú fennmaradásához, illetve megerősödéséhez is. Az integráltság szubjektív értékelését azon keresztül ragadjuk meg, hogy az egyén mennyire érzi magát biztonságban, mennyire érzi magát a társadalom részének, mennyire érzi úgy, hogy fontos tagja a társadalomnak. Ennek a megközelítésnek az az előnye, hogy lehetővé teszi az egyéni integráltság sokféle értelmezésének figyelembevételét (Diener et al. 2009), szemben az „objektív”, külső mércek alapján definiált társadalmi integráció fogalmával (bizalom, normakövetés, közéleti részvétel).

⁵ Ezen kívül akár különbséget lehet tenni az egyes szervezeti típusok között is. Feltételezhető, hogy a részvétel önmagában is erősíti a társadalmi integrációt, azonban az apolitikus szervezetekben való részvétel hatása gyengébb.

A kapcsolatháló méretének és heterogenitásának mérése

A személyközi kapcsolathálókat nagymintás *survey* felmérésekben általában kétféle kérdéssel mérik fel: az erős kapcsolatokat az ún. névgenerátor módszerrel, amelyben különböző szituációkra kérdezik rá és arra kéri a válaszadót, hogy nevezzen meg néhány (általában három vagy öt) embert, akihez az adott szituációban fordulna.⁶ Ezek után a megnevezettek – vagy közülük a legfontosabbak – életkorára, foglalkozására, az ismeretség forrására vagy más releváns információkra vonatkozó kérdéseket tesznek fel. A névgenerátor tehát alkalmas arra, hogy felmérje a szűkebb egocentrikus háló kiterjedtségét és heterogenitását.

Kevésbé alkalmas azonban a távolabbi, gyengébb, de adott esetben hasznosnak bizonyuló kapcsolatok felmérésére, ezért a névgenerátor módszert ki szokták egészíteni ún. pozíciógenerátor kérdésekkel. Ebben az esetben nem szituációkra kérdezik rá, hanem azt tudakolják meg a válaszadótól, hogy ismer-e bizonyos pozíciójú vagy foglalkozású embereket (például orvost, politikus, szakmunkást, újságíró). Gyakran arra is rákérdezik, hogy amennyiben ismer ilyet, számíthat-e segítségre az illetőtől (Lin–Fu–Hsung 2001).

A MAGYAR HELYZET

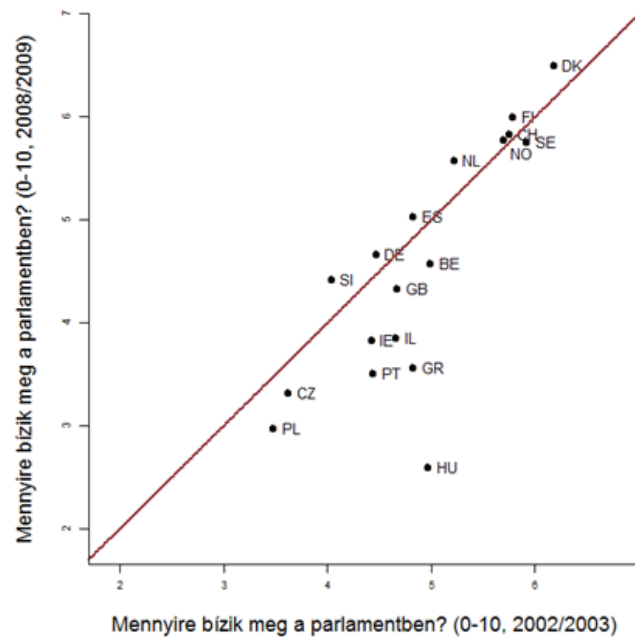
A társadalmi integráció fent ismertetett három indikátorának rendszerváltás utáni magyarországi alakulásáról Hajdu (2012) adott áttekintést. A következőkben részben erre építve mutatjuk be a magyar helyzetképet.⁷

Magyarország európai összehasonlításban alacsony a bizalom mértéke, mind az általánosított, mind az intézményi bizalom esetében (Dupcsik–Tóth 2008, Giczi–Sik 2009, Tóth 2009). Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent az intézményi bizalom. A 2000-es években például a parlamentbe vetett bizalom visszaesése – bár több másik európai országban is visszaesett – Magyarországon volt a legnagyobb mértékű (1. ábra). Az általánosított bizalom ezzel szemben elsősorban a rendszerváltás környékén és a 90-es években csökkent jelentősen, majd a 2000-es években viszonylag alacsony szinten stagnált.

6 A névgenerátor sem feltétlenül csak erős kapcsolatokat mérhet, hiszen a kapcsolat jellege függ a kérdésben megfogalmazott szituációtól. Marsden (2005) például arra hívta fel a figyelmet, hogy minél inkább hangsúlyozza a szituáció a társas támogatás (akár érzelmi akár anyagi) valamely formáját a megfogalmazott kérdés, annál kisebb méretű hálózat lesz az eredmény. Campbell és Lee (1991) vizsgálata ugyanakkor azt mutatta, hogy elsősorban a hálózat mérete változik, annak kompozíciója (azaz heterogenitása vagy a kapcsolatok jellege) kevésbé.

7 Ha máshogy nem jelezzük, a bizalom és a normakövetés magyarországi helyzetképéről tett megállapítások Hajdu (2012) tanulmányából származnak.

1. ábra. A parlamentbe vetett bizalom változása 2002–2003 és 2008–2009 között európai összehasonlításban

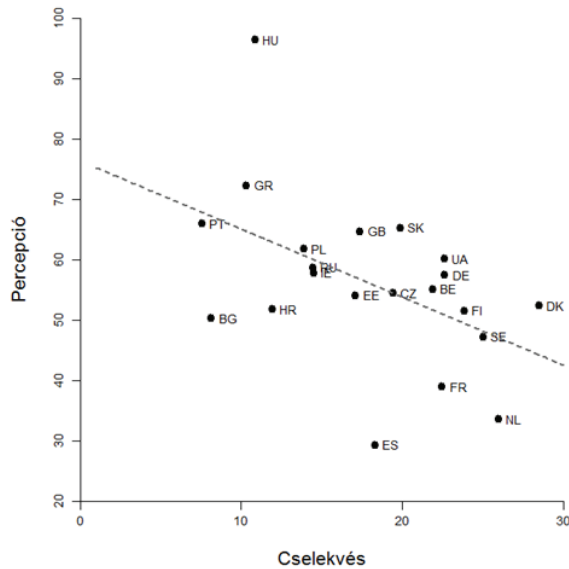

Az adatok forrása: European Social Survey (ESS) 1. és 4. hullám (Hajdu 2012: 50. alapján)

Megjegyzés: A piros (átlós) vonalon elhelyezkedő adatpontok esetében a parlamentbe vetett bizalom azonos a két időpontban.

A normakövetés/normaszegés dimenzióját vizsgálva hasonló eredményeket találunk. Egyfelől Magyarországon magas a normaszegés elítélése, ugyanakkor a vélemények polarizáltak: nagyon helytelenítők és az egyáltalán nem helytelenítők aránya egyaránt magas. Másfelől „a magyarok kétharmada (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem” (Tóth 2009: 29), azaz „egy átlagos magyar” miközben magát együttműködőnek (normakövetőnek) tartja, másokról normaszegő magatartást feltételez. Nemzetközi összehasonlításban szintén feltűnő, hogy Magyarországon jelentős a normaszegés elítélése, magas a normaszegő magatartásformák észlelése, viszont a saját normaszegő cselekvések bevállásának mértéke a vizsgált európai országok közül az egyik legalacsonyabb.

2. ábra: A normaszegés percepciója és a normaszegések elkövetésének bevallása európai összehasonlításban

Az adatok forrása: *European Values Study (EVS) 3. hullám (Percepció), European Social Survey ESS 5. hullám (Cselekvés)* (Hajdu 2012: 56–57. alapján)

A civil társadalmi részvétel alakulásáról korábbi munkáinkban szót ejtettünk (Gerő 2012a; Hajdu 2012). Anélkül, hogy az adatokat a részletekbe menően újra ismertetnénk, általános tendenciaként érdemes kiemelni, hogy a részvétel szintje csökkent vagy stagnált az elmúlt 20–25 évben. Elsősorban a szakszervezeti és politikai szervezetekben való tagság visszaesése miatt az egyesületekben való részvétel mértéke az 1990-es években jelentősen lecsökkent, de ez a tendencia a 2000-es években is folytatódott. Az önkéntesség civil vagy vallási szervezetekhez, egyesületekhez, politikai pártokhoz kötődő formája a rendszerváltás óta a felnőtt lakosság egyre kisebb részét érinti a *European Values Study* adatai szerint. 1990-ben még 16,0%, 2008-ban már csak 11,4 %-uk végzett ilyen tevékenységet (EVS 2011). A tüntetésekben, petíciók aláírásában és az ehhez hasonló, inkább akciószerű, hosszabb távú szervezeti elköteleződést nem igénylő formákban való részvétel szintje jelentősen függött a megkérdezett tevékenységek számától, ugyanakkor a legtöbb részvételi formát felmérő kutatás szerint 1990 és 2010 között legfeljebb a 18 év felettek 30 %-a vett részt ilyen tevékenységekben (Gerő 2012a). Ezek közül népszerűbbek a helyhez, időhöz kevésbé kötött formák, például a bojkott vagy bizonyos árucikkek elvi, ideológiai okokból történő vásárlása (pl. magyar vagy fair trade termékek) a kevesebb energia-befektetéssel járó petíciók aláírása, valamint a politikusokkal, szakértőkkel történő kapcsolatfelvétel.

A magyar kapcsolathálózatok alakulásának tendenciáit több írás is összefoglalja (Albert–Dávid 2003, 2007, 2012; Gerő 2012b), ezért itt csupán a legjellemzőbb tendenciákról teszünk említést. A kapcsolathálózatok vizsgálatát több módszerrel végzik, így az eredmények is eltérőek lehetnek.

Az erős kapcsolatokat illetően módszertől függetlenül azonos tendenciákat tapasztaltak a kutatók:⁸ az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején körülbelül a felnőtt népesség egyharmada – ami nemzetközi összehasonlításban is magasnak számít – számított izoláltnak, azaz kevés (maximum négy) bizalmas kapcsolatot em-

8 Akár névgenerátorral, akár a barátok vagy a bizalmas beszélgetőpartnerek számával mérték.

lítottak, vagy egyáltalán nem volt barátjuk. (Albert–Dávid 2012, Utsi 1991). Ez alól a kilencvenes évek eleje jelentett kivételt, amikor a kapcsolathálózatok hirtelen bővülését mérték a vizsgálatok. A kapcsolathálóok ráadásul még a 80-as években mérthez képest is szűkültek az 1990-es években és a 2000-es évek elején. Ez a rokonok számának a kapcsolathálózaton belüli arányának növekedésével járt (Angelusz–Tardos 1998).⁹ A nem rokoni kapcsolatok, barátok elsősorban a munkahelyekről kerültek ki. A 2000-es évek második felében a teljes népességre jellemző bővülés és a kapcsolati struktúra átrendeződése figyelhető meg. A barátok átlagos száma például az 2004-es 4,2-es értékéről 5,5-re emelkedett. A legjelentősebb változás azonban a rokonok arányának drasztikus csökkenése a kapcsolathálózatokban, ami együtt jár a kapcsolatok nem szerinti homogenizációjával és azzal, hogy a házastársak, partnerek helyett a barátok veszik át a legfőbb bizalmas szerepét. A baráti kapcsolatok (nem rokoni erős kötések) forrása továbbra is elsősorban a munkahely, másodsorban az iskola (Albert–Dávid 2012).

A gyenge kapcsolatokat illetően nem rendelkezünk a rendszerváltozás óta eltelt időszakot felölelő longitudinális vizsgálatokkal: csupán Angelusz Róbert és Tardos Róbert foglalkozott ezek mennyiségi változásaival egy 1998-as tanulmányukban, ahol az 1990-es évekre vonatkozóan az erős kapcsolatokhoz hasonlóan a gyenge kapcsolatok mennyiségének csökkenését állapították meg (Angelusz–Tardos 1998). Összességében a magyar kapcsolathálózatok nemzetközi összehasonlításban viszonylag kisméretűnek, és mind iskolai végzettség, mind a rokonok arányát tekintve homogénnek tűnnek.

A magyar politikai szociológiában már szinte közhely a kapcsolathálózatok politikai szempontok szerinti tömbösödésének tézise, amit tulajdonképpen minden erre irányuló kutatás megerősít. A 2000-es években az egyéni kapcsolathálóok egyre inkább pártszimpátia szerint homogenizálódtak, elsősorban az egyes pártokat elkötelezetten támogató választók esetében (Angelusz–Tardos 2011). Újabban kevésbé vizsgált kérdés a társadalmi csoportokon átívelő kapcsolatok jelensége. A 80-as évek végén lezajlott kulturális és interakciós rétegződés-vizsgálat a magyar társadalom presztízselv szerint szerveződését tárta fel: eszerint az alsó társadalmi rétegek felől a felső rétegek felé mutató kapcsolatok jellemzőek, míg a magasabb státuszú csoportokból az alacsonyabb felé mutatóak kevésbé gyakoriak (Angelusz–Tardos 1991c).

HIPOTÉZISEK ÉS SZAKIRODALOM

Az alábbiakban a korábbi kutatási eredmények alapján röviden áttekintjük a kapcsolathálózatok szerkezetét, az objektív és szubjektív indikátor-csoportok közötti kapcsolatok jellemzőit. Ezek alapján fogalmazunk meg három hipotézist a magyarországi helyzetre vonatkozóan.

Kapcsolatháló és bizalom

A sűrű kapcsolatháló fontos szerepet játszanak a társadalmi kohézió és a magas bizalmi szint létrejöttében (Putnam 2000). Coleman (1990) szerint a sűrű kapcsolatháló fontos elem a mások megbízhatóságáról hozott egyéni döntéseknél. Azokban az esetekben, amikor valakinek egy másik személy megbízhatóságáról nincsenek közvetlen információi, az adott személlyel kapcsolatban álló ismerősei véleményére tud támaszkodni. Továbbá: ha mindenki ismer mindenkit, a személyes kapcsolatok, elköteleződések és leköteleződések nö-

⁹ 1987-ben 45%-ot, míg 1997-ben 75%-ot mért Angelusz és Tardos (1998).

velhetik a bizalmat és csökkenthetik a nem kooperáló viselkedések előfordulását. A kapcsolatok száma mellett azok sokfélesége is fontos lehet: az egyének különbözőségét és sokféleségét megtapasztalók jobban bízhatnak másokban, kevésbé válhatnak előítéletesek, valamint a csoportközi konfliktusok gyakorisága is alacsonyabb lehet ilyen környezetben (Allport 1999).

Egyes kísérleti szituációkon alapuló kutatások szerint az egyének közötti közvetlen interakciók gyakorisága jó előrejelzője az egymás iránti bizalomnak (Pentland 2014). Egy Japánban végzett kutatás szerint pedig az egyéni kapcsolatháló diverzitása a férfiak között pozitív és szignifikáns kapcsolatban áll az általánosított bizalommal, ugyanakkor a kutatók a nők esetében nem találtak szignifikáns hatást (Miyata–Ikeda–Kobayashi 2008). A szerzők magyarázata szerint mivel a nők kapcsolathálója kevésbé volt heterogén, mint a férfiaké, így feltehetően nem volt elég diverz ahhoz, hogy növelje a bizalom mértékét.

Kapcsolatháló és normakövetés

A sűrű kapcsolatháló az erősebb társadalmi kontroll révén elősegítheti a normák kikényszerítését (Coleman 1990). Ha az egyének ismerik egymást, akkor tudnak egymással szemben erkölcsi elvárásokat megfogalmazni, egymásra társadalmi nyomást helyezni. A gyakorlatban ezt használják ki például a mikrohitel esetében is (Banerjee–Duflo 2007, Hermes–Lensink 2007, Sengupta–Aubuchon 2008). Ezeknél a hiteleknél a hitelfelvevők csoportokat alkotnak, és egy időben csak a csoport egyes tagjai kapnak hitelt. Ha ezek a személyek nem fizetik pontosan a részleteket, akkor a többi csoporttag nem vagy nehezebben kap hitelt. Ez a módszer az elmélet szerint a monitorozás és a társak kényszerítő hatása miatt csökkenti a normaszegések (a visszafizetés elmaradásának) előfordulási gyakoriságát. További hasonló hatása van a rendszeres csoporttalálkozónak is, ami a csoporttagok közötti kapcsolatokat erősíti, és egyes eredmények szerint ezek az erősebb kapcsolatok és az egymás iránt érzett felelősségérzet a normakövetés kulcsa.

Karlan (2007) egy perui mikrohitel-program kvázi véletlenszerűen létrehozott csoportjainak adatait használva jutott arra az eredményre, hogy azok a csoportok, ahol erősebbek a csoporttagok közötti kapcsolatok, jobb törlesztési arányokat mutatnak. Egy másik, már említett kísérleti kutatás szerint pedig az egyének közötti interakciók gyakorisága nem csak a bizalom szintjével van kapcsolatban, hanem a csoportnyomás (*peer pressure*) hatékonyságával is (Pentland 2014).

A kapcsolatháló heterogenitása és a normakövetés közti kapcsolatot a következők alapján feltételezhetjük: A többféle társadalmi helyzetű embereket ismerők személyes tapasztalattal rendelkeznek a sajátjuktól eltérő nézőpontokról, így kevésbé előítéletesek és kevésbé sztereotip gondolkodásúak, következésképpen kevésbé kitétek csoportközi konfliktusoknak (Allport 1999). Ezzel párhuzamosan elképzelhető, hogy ezáltal a személyes felelősségérzet, a normák betartásának kötelezettsége az egyénhez hasonlókra kiterjedők csoportján túl egy szélesebb csoporton belül is érvényessé válik.

Kapcsolatháló és közéleti részvétel

Mind a nemzetközi, mind a hazai vizsgálatok bőséges empirikus anyaggal szolgálnak arról, hogy a kapcsolatháló mérete pozitív kapcsolatban van a részvétel legtöbb formájával (Bekkers–Völker–van der Gaag–Flap

2008). Angelusz és Tardos (2003) a magyar országgyűlési és önkormányzati választások esetében is azonosította a kapcsolatháló mérete és a választáson való részvétel közötti összefüggést. Angelusz és Tardos (2005) másik tanulmánya szerint még jelentősebb ennek a tényezőnek a szerepe a civil szervezeti aktivitás és a különböző, szervezethez nem feltétlenül kötődő részvételi formák esetén. A 2013-as Hungarostudy adatai alapján végzett elemzés szerint a kapcsolatháló mérete továbbra is erős kapcsolatban áll a civil szervezeti részvétellel (Susánszky–Gerő 2013). Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a kapcsolat iránya nem tisztázott: elképzelhető, hogy a nagyobb kapcsolathálózat fenntartásának egyik módja a részvétel, de az is, hogy a nagyobb ismerősi körrel rendelkezőket könnyebben vonják be a különböző szervezetek munkájába és az egyéb részvételi formákba.

Bonyolultabb kérdés, hogy a kapcsolatháló heterogenitása és a kapcsolatok típusai milyen hatással lehetnek a közéleti részvételre. Ugyan a demokratikus részvétel sok helyen megfogalmazott normatív szempontjai szerint az lenne kívánatos, ha az emberek heterogén hálózatokat építenének és különböző társadalmi helyzetű csoportok tagjaival vitatnák meg véleményüket, a „like-me” elv¹⁰ mellett több tényező is ennek ellenében hathat (Laumann 2006). A konfliktuskerülés vagy a véleményütköztetés miatti stressz ahhoz vezethet, hogy hasonló véleményű emberekkel próbáljuk meg körülvenni magunkat. Több kutatás szerint a heterogén kapcsolatháló inkább csökkenti, mintsem növeli a választáson való részvételt (Kmetty 2012). Ennek okát Mutz (2002) abban látja, hogy a többféle vélemény ismerete elbizonytalaníthatja a választót, míg Noelle-Neumann (2007) szerint túl sok ellenkező véleményű ismerős társaságában a normát jelentő véleményektől eltérőnek érezhetjük a saját nézeteinket. Coleman (1990) szerint a zárt, homogén csoportok képesek a választási részvétel növeléséhez szükséges társas támogatást biztosítani.

A klasszikus feltételezések abba az irányba mutatnak, hogy a civil szervezetek kapcsolatokat hoznak létre különböző társadalmi csoportok között, vagy azért, mert a szervezet tagsága heterogén, vagy azért, mert a különböző társadalmi csoportok szervezetei az érdek-artikuláció és érdekérvényesítés folyamatában kapcsolatba lépnek egymással.¹¹ Ugyanakkor több tanulmány utal arra, hogy ez nem feltétlenül van így. Pichler és Wallace (2008) összehasonlító vizsgálata szerint a civil szervezeti tagság a társadalmi tőke képzésének egyik módja, ezért a magasabb státuszú csoportok tagjai inkább egymással, semmint az alacsonyabb státuszú csoportok tagjaival hoznak létre civil szervezeteket. Ez elvileg nem zárja ki azt, hogy a civil szervezetek tagjai heterogén kapcsolathálózatokat tartsanak fenn, ugyanakkor a szervezetekben létrejövő kapcsolatokba fektetett energia a más típusú kapcsolatok fenntartásának rovására mehet.

A civil részvételt általában is vizsgáló kutatások Magyarországon is arra utalnak, hogy a civil szervezetben résztvevők csoportja inkább homogénnek tűnnek: annak tagjai jobban különböznek a civil szervezetekben nem résztvevők csoportjától, mint egymástól (Susánszky–Gerő 2013, Utasi 2013), ami arra utal, hogy a civil részvétel elsősorban a homogén kapcsolatokat erősíti meg. A civil szervezetekben részt vevők csoportjában nagyobb arányban találunk férfiakat, fiatalabbakat, magasabb iskolai végzettségűeket. Emellett családjuk egy főre jutó jövedelme is magasabb, jobbnak értékeli egészségi állapotukat és úgy tűnik, hogy inkább autonóm, magabiztos személyiséggel rendelkeznek, de kevésbé stresszesek, mint a nem civilek, és több barátal rendelkeznek.

¹⁰ A más néven hasonlósági elvnek nevezett jelenség szerint az egyének a hozzájuk hasonlóakkal hoznak létre kapcsolatokat.

¹¹ Lásd például: Putnam (1993).

Sik (2010) szerint a heterogén kapcsolathálózatok jelentik a leginkább megfelelő talajt az állampolgári részvételhez szükséges kommunikatív, deliberatív készségek elsajátításához. A kapcsolathálózat heterogenitása így a demokratikus részvételhez szükséges kommunikatív racionalitás kialakításához járul hozzá, és közvetetten befolyásolja a tényleges részvételt és állampolgári attitűdöket, irányuljon az kifejezetten a civil társadalom, vagy a közhatalom felé. Más kutatások, amelyek elsősorban gyenge kötéseket vizsgáltak, viszont pozitív kapcsolatot találtak az egyéni kapcsolatháló heterogenitása és a civil szervezetekben való részvétel között. Magee (2008) két amerikai megyében (*county*) végzett kutatásában azt találta, hogy a pozíciógenerátorral mért egyéni kapcsolathálózati diverzitás pozitív kapcsolatban van a kérdezést megelőző 12 hónapban 12 különböző szervezetbe és aktivitásokba való bevonódással mért civil részvétellel. Egy japán kutatás hasonló eredményt talált. Szintén pozíciógenerátorral mérték a kapcsolatháló diverzitását, ami pozitív kapcsolatban állt az 5 különböző témával kapcsolatos civil aktivitással (Miyata et al. 2008).

Kapcsolatháló és a szubjektív integráltság

A zárt, homogén egocentrikus hálózatokkal rendelkezők többek között azért érezhetik biztonságban magukat, illetve azért tekinthetnek magukra integráltként, mert az erős kapcsolatok egyik legfontosabb funkciója a társas támogatás: nem csupán a „kézzel fogható” segítségnyújtás, hanem a lelki támasz és a vélemények megerősítése is elsősorban ezekhez a kötésekhez kapcsolódik (Albert–Dávid 2007, Angelusz–Tardos 1991b). Az erős kötések gyakran a „*like-me*” elv alapján jönnek létre, azaz elsősorban hasonló emberekkel kerülünk szorosabb kapcsolatba (Laumann 2006). Emellett az erős kötések jellemzően tranzitívak is: egy ego két erős kapcsolata nagyobb eséllyel ismeri meg egymást, mint két gyenge kötéssel kapcsolódó ismerőse (Granovetter 1983). Amennyiben a „*like-me*” elv igaznak bizonyul, nagy eséllyel két közeli ismerősünk is hasonlít egymásra, és közöttük is inkább erősebb, mint gyengébb kötés alakíthat ki, ami a szoros kapcsolatháló bezáródásához és homogenizálódásához vezethet. A hasonló ismerősökből álló hálózatban azonban folyamatos támogatásban és megerősítésben lesz részünk, ami egyre erősíti a már kialakult csoportot, így egyre nehezebb lesz új, a csoporttól eltérő ismerősöknek közel kerülni hozzánk.¹²

Bár a magyar szakirodalom elsősorban a hasonlóságon és az ebből fakadó vonzalmon alapuló mechanizmusokra épít, Skvoretz (2013) szerint a távolságtartás mechanizmusa legalább ilyen fontos. Homogén csoportok nem csupán a hasonlóhoz való vonzódással, hanem a különböző csoportoktól való távolságtartás okán is létrejöhetnek. Különösen fontos lehet ez a lakóhelyi vagy az etnikai szegregáció kialakulásában. A vonzás és taszítás mechanizmusai Skvoretz (2013) szerint más és más tényezők esetén játszhatnak fontos szerepet. Míg inkább a vonzás kaphat szerepet azon dimenziók esetében, amiket teljesítményen alapulónak gondolunk (pl. iskolai végzettség), addig a taszítás hatása jelentősebb lehet a személyiség részeként elképzelt (faji, vallási) változók esetén. A szubjektív integráltság, a biztonságérzet növekedését mindkét esetben feltételezhetjük, csupán annak okai lehetnek mások: míg az egyik esetben a társas támogatás, a folyamatos megerősítés, a másik esetben a „mások”-ról alkotott negatív kép és az ebből eredő félelem állhat a háttérben.

¹² Ugyanakkor a hasonlósági elvet ellensúlyozza a már korábban említett presztízs-elv, ami arra a törekvésre utal, hogy magasabb társadalmi státuszú, más erőforrásokat mozgatni képes emberekkel kerüljünk kapcsolatba, ami pedig a sikeresség, az előrelépés és a mobilitás lehetőségét veti fel (Laumann 2006).

Az áttekintett szakirodalom alapján úgy tűnik, a kapcsolatháló mérete és összetétele (heterogenitása vagy homogenitása) egyaránt hatással lehet a társadalmi integrációra. Mindezek alapján a következő hipotéziseket fogalmazhatjuk meg:

H1. Ha az egyéni kapcsolatháló inkább rokoni kapcsolatokból áll, az egyén szubjektíven érzékelt integráltsága magasabb, miközben a társadalmi integráció (bizalom, normakövetés, részvétel) szintje alacsonyabb lehet. Másfelől, a heterogén kapcsolatháló pozitív kapcsolatban áll az általánosított bizalom mértékével, a normakövetéssel és a közéleti részvétellel, miközben az ilyen kapcsolathálóval rendelkező egyének kevésbé érezhetik magukat biztonságban.

H2. A kapcsolatháló mérete pozitív kapcsolatban áll a társadalmi integráció indikátoraival.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzéshez a Magyar Választáskutatási Panel, valamint a *European Quality of Life Survey* 2. hullámának magyar adatait használtuk.

A Magyar Választáskutatási Panel kutatás keretében 3 közvélemény-kutató cég részben átfedő kérdőívvel készített összesen 3300 fős adatfelvételt 2008-ban.¹³ Az egyéni kapcsolathálóra vonatkozó kérdések csak két kérdőívben szerepeltek, így a kiinduló mintánk elemszáma 2120 volt.

A társadalmi integráció általunk definiált indikátorai közül a kérdőív a civil szervezeti és közéleti aktivitásra, a választási részvételre és az intézményekbe vetett bizalomra vonatkozóan tartalmazott kérdéseket. A válaszadóknak 10 szervezetre vonatkozóan kellett megmondaniuk, hogy tagjai-e az adott típusú szervezetnek (például sportklubnak, szakmai társaságnak, karitatív szervezetnek, szakszervezetnek stb.). Az első indikátorunk (egyesületi, szervezeti tagság) azt mérte, hogy a válaszadó valamelyik felsorolt szervezetnek tagja-e.

A következő indikátorunk a közéleti aktivitás volt. A kérdőívben összesen 13 közügyekkel kapcsolatos cselekvésről, fellépésről kellett a válaszadóknak megmondaniuk, hogy a kérdezést megelőző néhány évben előfordult-e velük, hogy valamelyiket megtették. A lista meglehetősen széleskörű volt: a politikai szervezet, mozgalom munkájában való részvételtől kezdve, a tüntetésen való részvételen át, a tévéműsorhoz kapcsolódó sms-szavazásig tartott.¹⁴ A közéleti aktivitást mérő indikátorunk azt mérte, hogy a válaszadó a 13 közül bármilyen módon részt vett-e a közügyek intézésében. Az előzőekhez kapcsolódva harmadik indikátorunk azt mérte, hogy a kérdezett részt vett-e a 2006-os országgyűlési választások két fordulója közül legalább az egyikben.

A negyedik és ötödik indikátorunk az állami intézményekbe, illetve a nem kormányzati szervezetekbe vetett bizalom volt. Összesen nyolc állami (kormány, bíróságok, parlament, alkotmánybíróság, hadsereg, köz-

13 Az adatbázis részletes leírása: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-H27

14 A 13 közügyekkel kapcsolatos cselekvés a következő volt: Kapcsolatba lépett politikussal vagy önkormányzati képviselővel; Tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein; Részt vett más politikai szervezet vagy politikai mozgalom munkájában; Viselt vagy kihelyezett politikai jelvényeket, jelképeket; Tiltakozó levelet, petíciót írt alá; Részt vett törvényes, nyilvános tüntetésen (demonstráción); Szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket; Elvi okból vásárolt bizonyos árucikkeket (politikai, etikai, környezetvédelmi megfontolásból); Pénzt adományozott egy politikai szervezetnek vagy csoportnak; Részt vett nem engedélyezett tiltakozó megmozduláson; Újságcikket vagy hozzászólást írt valamilyen ügyben; Telefonos rádióműsorba betelefonált; Sms-ben szavazott vagy hozzászólott valamelyik tévéműsorhoz

társasági elnök, rendőrség, helyi önkormányzat) és négy nem kormányzati szervezet (egyházak, politikai pártok, szakszervezetek, civil szervezetek) esetében kellett megmondaniuk a válaszadóknak, hogy mennyire bíznak bennük (4 fokú skálán). Az állami intézményekbe, illetve a nem kormányzati szervezetekbe vetett bizalom változóit ezen válaszok átlagaként hoztuk létre.¹⁵

Ebben a kutatásban az erős kötéseket a névgenerátor módszerrel mérték: összesen három szituáció esetében (fontos dolgok megbeszélése; közös program; háztartás körüli teendők, mindennapi gondok megoldása) kérdeztek rá arra, hogy a válaszadó kikhez fordulhatna. Mindegy szituációnál 5-5 embert – összesen tehát legfeljebb 15 embert – nevezhettek meg a válaszadók, akikről azt is meg kellett mondaniuk, hogy milyen kapcsolatban vannak velük. Az erős kötések számát az itt megnevezett személyek számával mértük, és a kért, valamint a felsorolt személyek közti kapcsolatra vonatkozó információ alapján a rokonok (házastársak, gyerekek, szülők, testvérek és egyéb rokonok) erős kötések közti arányát is meg tudtuk határozni.

A kérdőív tartalmazott pozíciógenerátor kérdéseket is, amelyekkel arra kérdeztek rá, hogy a válaszadó személyesen ismer-e különböző foglalkozású embereket. Összesen 22 foglalkozásra vonatkozóan szerepelt ilyen kérdés. A gyenge kötések számát a válaszadó által személyesen ismert foglalkozások számával mértük. Minden foglalkozáshoz a Treiman-féle *Standard International Occupational Prestige Scale* (SIOPS) 22 foglalkozásra vonatkoztatott rangszámát rendeltük hozzá¹⁶, majd a rangszámok szórásaként definiáltuk a gyenge kötések heterogenitását.

A *European Quality of Life Survey*¹⁷ négyévente lebonyolított adatfelvétel, mely európai országokban vizsgálja a lakosság objektív és szubjektív életkörülményeit. A 2007-es, 2. hullám magyar adatfelvétele 1000 fős mintán valósult meg. Ebben a kérdőívben a válaszadók szubjektív integráltság-érzetére (társadalmi kirekesztettség érzetére) vonatkozó kérdések is szerepeltek. A kérdezetteknek a következő négy állításról kellett megmondaniuk, hogy mennyire értenek velük egyet (5 fokú skálán).

- d. Úgy érzem, hogy kiteszít a társadalom.
- e. Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találom az utam.
- f. Nem érzem úgy, hogy az emberek, akikkel találkozom, felismernék az értékét annak, amit csinálok.
- g. Néhány ember lenéz engem munkahelyi helyzetem vagy jövedelmem miatt.

A szubjektív integráltság mutatóját a négy válasz összegeként hoztuk létre. A mutató magas értékei az állítások elutasítását, tehát az integráltságot, vagy másképp fogalmazva a társadalomból való kirekesztődés hiányát jelzik.

A kérdőívben az egyéni kapcsolathálóra vonatkozó kérdések hiányoztak, illetve meglehetősen elnagyoltak voltak. Az erős kötések számának és azokon belül a rokoni kapcsolatok arányának a mutatóját csak ezekből a kérdésekből tudtuk létrehozni, így azok távol álltak a tökéletestől. A válaszadóknak összesen öt szituáció esetében kellett megmondaniuk, hogy kitől kaphatnának segítséget az adott helyzetben (például ha a segítség-

15 Ha legalább négy állami intézményt, illetve legalább három nem kormányzati intézményt értékelt a válaszadó.

16 A rangszámok létrehozásához szükséges adatokért hálásak vagyunk Kmetty Zoltánnak.

17 European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, *European Quality of Life Survey, 2007* [computer file]. Colchester, Essex: UK Data Archive [distributor], October 2009. SN: 6299, <http://dx.doi.org/10.5255/UKDA-SN-6299-1>.

re van szükségük, amikor munkát keresnek): partnerüktől/házastársuktól, egyéb családtagjuktól, kollégájuktól, barátjuktól, szomszédjuktól, valaki mástól vagy pedig senkitől. Az erős kötések számát azzal mértük, hogy az öt szituációból hány esetben kaphatnak segítséget valakitől, ezen belül a rokonok erős kötések közötti arányát mérő változót a partner/házastárs vagy az egyéb családtag említési arányaként hoztuk létre. A gyenge kötések-re vonatkozó kérdés nem szerepelt a kérdőívben.

Az integráció indikátorai és az egyéni kapcsolatháló mutatói közti kapcsolatot lineáris regressziós modellekkel becsültük. A kétértékű változók esetében ezek lineáris valószínűségi modelleket jelentenek, azonban a becsléseket logit modellekkel is elvégeztük, ami nem változtatott a levonható következtetésen. Az eredmények egyszerűbb értelmezhetősége miatt jelen tanulmányban csak a lineáris regressziós modellek eredményét közöljük.

A becsült egyenlet a Magyar Választáskutatási Panel esetében a következő volt:

$$I_i = \beta_0 + \beta_1 F_i^S + \beta_2 H_i^W + \beta_3 N_i^S + \beta_4 N_i^W + \beta_5 X_i + \varepsilon_i$$

ahol I_i az adott integrációs indikátor, N_i^S az erős kötések száma, N_i^W a gyenge kötések száma, F_i^S a rokonok aránya az erős kötések között, H_i^W gyenge kötések heterogenitása, X_i az egyéni társadalmi-gazdasági jellemzők vektora,¹⁸ ε_i pedig a hibatermék.¹⁹

A *European Quality of Life Survey* használatakor a következő egyenletet becsültük:

$$I_i = \beta_0 + \beta_1 N_i^S + \beta_2 F_i^S + \beta_3 X_i + \varepsilon_i,$$

ahol I_i a szubjektív integráltság mutatója, N_i^S az erős kötések száma, F_i^S a rokonok aránya az erős kötések között, X_i az egyéni társadalmi-gazdasági jellemzők vektora²⁰, ε_i pedig a hibatermék.²¹

6. EREDMÉNYEK

Az eredményeket az 1. és a 2. táblázat tartalmazza. Az 1. táblázat 1–3. modelljében a közéleti részvétel mutatószámai függő változók. A gyenge kötések nagyobb heterogenitása mindhárom esetben pozitív kapcsolatban áll a közéleti részvétellel. Amennyiben gyenge kötések heterogenitása egy szórással magasabb, az egyesületi, szervezeti tagság valószínűsége 2,5 százalékponttal, a közéleti aktivitás valószínűsége 4,1 százalékponttal, a választási részvétel valószínűsége pedig szintén 4,1 százalékponttal magasabb. Az eredmény megfelel Magee (2008) amerikai, valamint Miyata és munkatársai (2008) japán adatokon végzett elemzésével. Az okság iránya természetesen nem tisztázott: ahogy korábban jeleztük elképzelhető, hogy a civil, közéleti részvétel növeli meg a társadalom különböző csoportjai közti kapcsolatokat, de az is, hogy a heterogén kapcsolatháló jelenti az alapot a közéleti részvételhez elengedhetetlen kommunikációs készségek megszerzéséhez (Sik 2010, Susánszky–Gerő 2013).

18 A kérdezett neme, életkora, iskolai végzettsége, munkaerő-piaci státusa, egészségügyi akadályozottsága, lakóhelyének településtípusa, vagyoni helyzete (12 vagyontárggyal való rendelkezés indexe), társadalmi osztálya, jövedelme, valamint, hogy partnerrel él-e, illetve a háztartás nagysága.

19 A változók leíró statisztikáit a Függelék F1. táblázata tartalmazza.

20 A kérdezett neme, életkora, iskolai végzettsége, családi állapota, munkaerő-piaci státusa, az, hogy határozatlan vagy határozott idejű szerződéssel dolgozik/dolgozott-e, szubjektív anyagi helyzete, egészségi állapota (van-e krónikus egészségügyi problémája), háztartásának jövedelme, lakóhelyének településtípusa, a település infrastrukturális helyzete (bolt, posta, bank, kulturális létesítmények, tömegközlekedés), valamint a háztartás nagysága.

21 A változók leíró statisztikáit a Függelék F2. táblázata tartalmazza.

Hipotézisünknek megfelelően minél nagyobb a rokonok aránya az erős kötések között, annál kisebb az egyesületi, szervezeti aktivitás és a közéleti aktivitás is (a rokonok arányának egy szórásnyival való emelkedése a két mutató sorrendben 2,0 százalékpontos, illetve 5,0 százalékpontos csökkenésével jár együtt), ugyanakkor a választási részvétellel nem függ össze ez a mutató. Az előbbi két esetben másokkal való együttműködésre van szükség, míg a választási részvétel egyszeri és egyedül is végrehajtható aktus. Banfield (1958) klasszikus munkájából az a magyarázat következik, hogy azok, akiknél elsősorban a rokonok jelentik az erős kötések, kisebb bizalommal fordulnak a másokkal való együttműködés felé.²² Az is feltételezhető, hogy a választási részvétel mögött sokkal több esetben áll valamiféle konformizmus vagy megszokás-szerű cselekvés, mint a más közéleti részvételi esetekben, mint például egy képviselő felkeresésénél, tüntetésen való részvételnél, amelyek nagyobb mértékben igényelhetnek egyedi döntéseket, mint a rendszeres időközönként megtartott országgyűlési választások, és a társadalom kevésbé „várja el” az azokon/azokban való részvételt.

Az erős kötések száma és a gyenge kötések száma is (a választási részvétel kivételével) pozitívan függ össze a közéleti részvétel mutatóival, ami megfelel a szakirodalom fent bemutatott eredményeinek. Azaz: azok, akiknek bővebb a személyes kapcsolathálójuk, nagyobb valószínűséggel vesznek részt a közéletben, mint a kevesebb kapcsolattal rendelkező személyek.²³ A civil szervezeti és a közéleti aktivitással a gyenge kötések száma, míg a választási részvétellel az erős kötések száma függ össze erősebben.

Az állami és a nem kormányzati szervezetekbe vetett bizalom kapcsán hasonló mintázatot találunk (lásd: 1. táblázat 4–5. modell): az erős kötésekben belül a rokonok magas aránya alacsonyabb bizalommal, míg az erős kötések száma magasabb bizalommal jár együtt, bár az utóbbi csak az állami intézmények esetében szignifikáns. Mindkét eredmény megfelel a várakozásainknak.

22 Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az egyesületi, szervezeti tagság és a közéleti részvétel eredményezi azt, hogy az erős kötések között megjelennek a családtagokon kívüli személyek is.

23 Az erős kötések számának egy szórással nagyobb értéke az egyesületi, szervezeti részvétel 2,6 százalékponttal, a közéleti aktivitás 3,0 százalékponttal, a választási részvétel 2,0 százalékponttal történő emelkedésével, míg a gyenge kötések számának hasonló mértékű változása egyúttal az egyesületi részvétel 5,5 százalékponttal, a közéleti aktivitás 4,6 százalékponttal magasabb értékével jár együtt.

1. táblázat: Az egyéni kapcsolatháló és az integráció indikátorai közti kapcsolat, OLS

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	Egyesület, szervezet tagja	Közeleti aktivitás	Részt vett a 2006-os választáson	Állami intézményekbe vetett bizalom	Nem kormányzati szervezetekbe vetett bizalom
Rokonok aránya az erős kötések között	-0.001*	-0.002***	0.000	-0.001*	-0.001**
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.001)	(0.001)
Gyenge kötések heterogenitása	0.001***	0.002***	0.001**	-0.000	-0.001
	(0.000)	(0.001)	(0.001)	(0.001)	(0.001)
Erős kötések száma	0.014**	0.016**	0.010*	0.018**	0.011
	(0.006)	(0.007)	(0.006)	(0.008)	(0.009)
Gyenge kötések száma	0.010***	0.009***	0.002	-0.000	0.000
	(0.002)	(0.003)	(0.003)	(0.004)	(0.004)
Korrigált R ²	0.112	0.123	0.083	0.057	0.046
N	1876	1876	1855	1868	1817

A Magyar Választáskutatási Panel 2008-as adatai. Az együttthatók alatt zárójelben a robusztus standard hibák találhatók. Egyéb kontrollváltozók: nem, életkor, iskolai végzettség, partnerrel él, munkaerő-piaci státus, egészségügyi akadályozottság, településtípus, vagyoni helyzet, társadalmi osztály, háztartásnagyság, jövedelem. A jövedelem változó hiányzó értékeire dummy változók szerepeltek a modellekben.

* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

A 2. táblázatban a függő változó a szubjektív integráltság: a rokonok erős kötések közötti aránya pozitív kapcsolatban van vele, míg az erős kötések számának becsült együttthatója szintén pozitív, de nem szignifikáns egyik modellben sem. Az előbbi eredmény megfelel a várakozásainknak: azaz a relatíve homogén, inkább családtagokból álló kapcsolatháló erősebb szubjektív integráltság-érzettel jár együtt. Ugyanakkor az eredményeket óvatosan kell kezelni, hiszen – ahogy korábban jeleztük – az adatbázisban a rendelkezésre álló egyetlen egyéni kapcsolathálóra vonatkozó kérdés elnagyolt volt.

2. táblázat: Az egyéni kapcsolatháló és a szubjektív integráltság, OLS

	(1)	(2)
	Szubjektív integráltság	Szubjektív integráltság
Rokonok aránya az erős kötések között	0.990*	1.034**
	(0.531)	(0.524)
Erős kötések száma	0.284	0.251
	(0.177)	(0.176)
Háztartás összjövedelme	Nem	Igen
Korrigált R ²	0.216	0.227
N	792	792

* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

A European Quality of Life Survey 2007-es adatai. Az együttthatók alatt zárójelben a robusztus standard hibák találhatók. Egyéb kontrollváltozók: nem, életkor, iskolai végzettség, családi állapot, munkaerő-piaci státus, határozatlan vagy határozott idejű szerződés, szubjektív anyagi helyzet, egészségi állapot, háztartás nagyság, a háztartás összjövedelme, településtípus, a település infrastrukturális helyzete (5 indikátor). A jövedelemváltozó hiányzó értékeire dummy változók szerepeltek a modellekben.

Hipotéziseink közül a H1 hipotézisnek nem mondanak ellent az eredményeink. Ahogy az imént láthattuk, a rokonok erős kötések közti aránya a társadalmi integráció egyéb indikátoraival negatívan függ össze, míg a szubjektív integráltsággal pozitív a kapcsolata, míg a heterogén kapcsolatháló (a gyenge kötések heterogenitása) valóban pozitív kapcsolatban áll a közéleti részvétellel. Az általánosított (más emberekbe vetett) bizalommal összefüggésben nem tudtuk tesztelni a hipotézist, ugyanakkor az intézményi bizalom esetében nem találtunk kapcsolatot.

Az kapcsolatháló méretével (az erős és a gyenge kötések számával) kapcsolatos eredményeink általánosságban megfelelnek a H2 hipotézisnek: azaz a kapcsolatok magasabb száma aktívabb közéleti részvétellel és az állami intézményekbe vetett magasabb bizalommal jár együtt, ugyanakkor a nem kormányzati szervezetekbe vetett bizalom és a szubjektív integráltság esetében nem találtunk összefüggést. Illusztrációnak szánt rövid elemzésünk tehát rávilágít arra, hogy az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása vagy zártsága eltérő kapcsolatban lehet az integráció különböző mutatóival.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk célja a társadalmi és az egyéni szinten értelmezett, szubjektív integráció, valamint az egyéni kapcsolatháló mérete és heterogenitása közti kapcsolat problémáinak felvázolása, és egy későbbi részletesebb kutatás megalapozása volt. Először röviden bemutattuk az integráció különböző indikátorait, és összefoglaltuk, hogy mit tudunk a magyarországi helyzetről az elmúlt 20-25 év távlatában.

A szakirodalmi áttekintés alátámasztja a hipotéziseinket, melyek szerint az egyéni kapcsolatháló jellemzői eltérő módon függhetnek össze a társadalmi integrációval (a bizalommal, a normakövetéssel és a közéleti, társadalmi részvétellel), valamint az egyén integráltság érzésével.

Végül, illusztratív céllal, 2007-es és 2008-as magyarországi adatfelvételeket felhasználva egy rövid elemzésben bemutattuk, hogy az erős kötések között a rokonok magas aránya alacsony közéleti részvétellel és alacsony intézményi bizalommal jár együtt, a gyenge kötések heterogenitása erőteljesebb közéleti részvétellel jár együtt, míg az egyéni kapcsolatháló nagysága jellemzően pozitívan függ össze a társadalmi integráció indikátoraival.

Ezek az eredmények megerősítik, hogy kutatási kérdésünk (milyen kapcsolatban áll az egocentrikus kapcsolatháló mérete és heterogenitása a társadalmi integráció indikátoraival?) további elemzésre érdemes. E további részletesebb elemzéseink újdonságát egyfelől az adhatja, hogy magyarországi adatokkal jellemzően a téma egyik aspektusát sem kutatták,²⁴ másfelől nem csupán az egyes tényezők önálló hatását vizsgáljuk majd behatóbban, hanem a hatások egymáshoz való viszonyát is, amire a jelenleg rendelkezésre álló adatbázisok nem adnak lehetőséget.

24 A kevés kivételt leginkább a kapcsolatháló mérete és a választásokon való részvétellel foglalkozó elemzések adják.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2003) *Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében*. Budapest: Társi.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról: A barátság szociológiája*. Századvég.
- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Allport, G. W. (1999) *Az előítélet*. Budapest: Osiris.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991a) A gyenge kötések ereje és gyengesége. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 74–99.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991b) A kapcsolathálózatok, mint kontextusok. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 33–54.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991c) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 55–73.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a 90-es években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz R. – Tardos R. (2003) Miért mennek el mégis? *Századvég*, 3–31.
- Angelusz R. – Tardos R. (2005) Választási részvétel és politikai aktivitás. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Törések, Hidak, Hálók. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 323–384.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág kiadó, 227–252.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 347–382.
- Banerjee, A. V. – Duflo, E. (2007) The Economic Lives of the Poor. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1), 141–167. <http://doi.org/10.1257/jep.21.1.141>.
- Banfield, E. C. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Bekkers, R. – Völker, B. – van der Gaag – M., & Flap, H. (2008) Social Networks of Participants in Voluntary Associations. In Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital: An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 185–205.
- Brann, P. – Foddy, M. (1987) Trust and the Consumption of a Deteriorating Common Resource. *The Journal of Conflict Resolution*, 31(4), 615–630. <http://doi.org/10.1177/0022002787031004004>.
- Campbell, K. E. – Lee, B. A. (1991) Name generators in surveys of personal networks. *Social Networks*, 13(3), 203–221. [http://doi.org/10.1016/0378-8733\(91\)90006-F](http://doi.org/10.1016/0378-8733(91)90006-F)
- Cohen, J. (1999) Trust, voluntary association and workable democracy: the contemporary American discourse of civil society. In Warren, M. E. (szerk.) *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 208–248.
- Coleman, J. S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. – Barna I. (2004) Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piaccgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, (1), 3–35.
- Diener, E. – Lucas, R. E. – Schimmack, U. – Helliwell, J. F. (2009) *Well-Being for Public Policy*. New York: Oxford University Press.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- EVS (2011) *European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file Version 3.0.0, <http://doi.org/10.4232/1.11004>.
- Gerő M. (2012a) A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 317–342.
- Gerő M. (2012b) A személyközi kapcsolatok szerkezete- Kutatási eredmények, irányok Angelusz Róbert munkássága nyomán. In Gerő M. – Fonyó A. – Petényi M. – Szabó F. (szerk.) *A nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig - Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 24–50.
- Gicz J. – Sik E. (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.), *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Társi, 65–84.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <http://doi.org/10.1086/225469>.

- Granovetter, M. (1983) The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1, 201–233. <http://doi.org/10.2307/202051>.
- Hajdu G. (2012) Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 45–62.
- Hermes, N. – Lensink, R. (2007) The empirics of microfinance: what do we know? *Economic Journal*, 117(517), F1–F10. <http://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2007.02013.x>.
- Cohen, J. L. – Arato, A. (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Karlan, D. S. (2007) Social connections and group banking. *Economic Journal*, 117(2), F52–F84. <http://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2007.02015.x>.
- Kmetty Z. (2012) Politikai diskurzus és participáció. In Gerő M. – Fonyó A. – Petényi M. – Szabó F. (szerk.) *A nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig - Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 63–93.
- Laumann, E. O. (2006) A 45-year Retrospective on Doing Networks. *Connections*, 27, 65–90. <http://doi.org/10.1.1.211.8478>.
- Lin, N. (1991) Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata* (pp.). Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 23–53.
- Lin, N. (1999) Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology*, 25, 467–487. <http://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.467>
- Lin, N. – Fu, Y. – Hsung, R.-M. (2001) The Position Generator. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (szerk.) *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 57–81.
- Magee, M. P. (2008) Civic Participation and Social Capital: A Social Network Analysis in Two American Counties. In Lin., N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital: An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 308–327.
- Marsden, P. V. (2005) Recent Developments In Network Measurement. In Carrington, P. J. – Scott, J. – Wasserman, S. (szerk.) *Models And Methods In Social Network Analysis*. New York: Cambridge University Press, 8–30.
- Messick, D. M. – Wilke, H. – Brewer, M. B. – Kramer, R. M. – Zemke, P. E. – Lui, L. (1983) Individual adaptations and structural change as solutions to social dilemmas. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(2), 294–309. <http://doi.org/10.1037/0022-3514.44.2.294>.
- Miyata, K. – Ikeda, K. – Kobayashi, T. (2008) The Internet, Social Capital, Civic Engagement, and Gender in Japan. In Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital: An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 206–233.
- Mutz, D. C. (2002) The Consequences of Cross-Cutting Networks for Political Participation, *American Journal of Political Science*, 46(4), 838–855. <http://doi.org/10.2307/3088437>.
- Nárai M. (2004) A civil szervezetek szerepe és jelentőségük. *Educatio*, 13(4), 616–634.
- Noelle-Neumann, E. (2007) A hallgatáspirál elmélete In Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (szerk.) (2007): *Média, nyilvánosság, közvélemény – Szöveggyűjtemény*. Budapest: Gondolat, 776–800.
- Pentland, A. (2014) *Social Physics: How Good Ideas Spread - The Lessons from a New Science*. New York: The Penguin Press.
- Pichler, F. – Wallace, C. (2008) Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification. *European Sociological Review*, 25, 319–332. <http://doi.org/10.1093/esr/jcn050>.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. – Leonardi, R. – Nanetti, R. Y. (1993) *Making Democracy Work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Sengupta, R. – Aubuchon, C. P. (2008) The Microfinance Revolution: An Overview. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 90(1), 9–30.
- Sik D. (2010) A network-heterogenitás, a kommunikatív racionalitás és az állampolgári aktivitás empirikus összefüggései. In Utasi Á. (szerk.) *Közösség és közélet*. Budapest – Szeged: MTA Politikatudományi Intézet – Szegedi Tudományegyetem BTK Szociológia Tanszék – Belvedere Kiadó, 31–44.
- Skvoretz, J. (2013) Diversity, Integration, and Social Ties: Attraction versus Repulsion as Drivers of Intra- and Intergroup Relations. *American Journal of Sociology*, 119, 486–517. <http://doi.org/10.1086/674050>.
- Susánszky P. – Gerő M. (2013) A civil részvételt segítő és gátló tényezőkről. In Susánszky É. – Szántó Z. (szerk.) *Magyar lelkiállapot 2013*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 25–42
- Tocqueville, A. (1993) *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 25–40.

- Tóth I. Gy. (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei* című kutatás zárójelentése. Budapest: Társki.
- Tyler, T. R. – DeGoey, P. (1995) Collective Restraint in Social Dilemmas: Procedural Justice and Social Identification Effects on Support for Authorities. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(3), 482–497. <http://doi.org/10.1037/0022-3514.69.3.482>.
- Utasi Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–193.
- Utasi Á. (2013) *Kötelékben. Szolidaritás-hálóok és közélet*. Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere.
- Wollebaek, D. – Selle, P. (2002) Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope, and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31(1), 32–61. <http://doi.org/10.1177/0899764002311002>.

FÜGGELÉK

F1. táblázat: A felhasznált változók leíró statisztikái, Magyar Választáskutatási Panel

	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Rokonok aránya az erős kötések között	74.329	30.457	0	100	2013
Gyenge kötések heterogenitása	48.345	19.156	1	154.3	2048
Erős kötések száma	3.138	1.843	0	12	2120
Gyenge kötések száma	11.190	5.187	0	24	2117
Egyesület, szervezet tagja	0.204	0.403	0	1	2119
Közéleti aktivitás	0.255	0.436	0	1	2119
Részt vett a 2006-os választáson	0.759	0.428	0	1	2091
Állami intézményekbe vetett bizalom	2.518	0.565	1	4	2101
Nem kormányzati szervezetekbe vetett bizalom	2.200	0.609	1	4	2036
Életkor	47.855	17.899	18	96	2112
Partnerrel él	0.584	0.493	0	1	2116
Nem	1.542	0.498	1	2	2120
Legfeljebb általános iskola	0.244	0.430	0	1	2116
Szakiskola, szakmunkásképző	0.320	0.466	0	1	2116
Érettségi	0.299	0.458	0	1	2116
Diploma	0.138	0.345	0	1	2116
Budapest	0.168	0.374	0	1	2120
Megyeszékhely	0.213	0.409	0	1	2120
Város	0.285	0.452	0	1	2120
Község	0.334	0.472	0	1	2120
Felső osztály	0.022	0.146	0	1	2094
Középosztály	0.403	0.491	0	1	2094
Alsó-középosztály	0.262	0.440	0	1	2094
Alsó- és munkásosztály	0.313	0.464	0	1	2094
Dolgozik	0.510	0.500	0	1	2111
Nyugdíjas	0.330	0.470	0	1	2111
Munkanélküli	0.048	0.214	0	1	2111
Tanuló	0.064	0.244	0	1	2111
Egyéb munkaerő-piaci státusz	0.048	0.213	0	1	2111
Vagyoni helyzet	7.442	2.979	0	12	2086
Egészségügyi akadályozottság	0.241	0.428	0	1	2110
Háztartásnagyság	2.803	1.236	1	5	2118
Egyéni jövedelem	89026	80244	11000	1140000	1338

F2. táblázat: A felhasznált változók leíró statisztikái, European Quality of Life Survey

	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Szubjektív integráltság	14.763	3.445	4	20	902
Rokonok aránya az erős kötések között (%)	0.795	0.267	0	1	992
Erős kötések száma	4.314	0.887	0	5	1000
Nem	0.536	0.499	0	1	1000
Életkor	46.479	17.694	18	95	1000
Alapfokú végzettség	0.553	0.497	0	1	1000
Középfokú végzettség	0.332	0.471	0	1	1000
Felsőfokú végzettség	0.115	0.319	0	1	1000
Házass vagy élettársal él	0.620	0.486	0	1	993
Elvált vagy különvált	0.088	0.283	0	1	993
Özvegy	0.110	0.312	0	1	993
Egyedülálló	0.183	0.387	0	1	993
Dolgozik	0.457	0.498	0	1	1000
Nyugdíjas	0.315	0.465	0	1	1000
Munkanélküli	0.075	0.264	0	1	1000
Tanuló	0.058	0.234	0	1	1000
Egyéb munkaerő-piaci státusz	0.095	0.293	0	1	1000
Község	0.535	0.499	0	1	999
Város	0.280	0.449	0	1	999
Budapest	0.185	0.388	0	1	999
Háztartásnagyság	2.976	1.247	1	5	1000
Krónikus egészségügyi probléma	0.287	0.452	0	1	976
Könnyen kijönnek a jövedelmükből	0.254	0.436	0	1	992
Elég nehezen jönnek ki a jövedelmükből	0.379	0.485	0	1	992
Nehezen jönnek ki a jövedelmükből	0.206	0.405	0	1	992
Nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből	0.161	0.367	0	1	992
Határozatlan idejű szerződése van (volt)	0.818	0.386	0	1	936
Élelmiszerbolt elérhető	0.942	0.235	0	1	997
Postahivatal elérhető	0.848	0.359	0	1	998
Banki szolgáltatások elérhetőek	0.771	0.420	0	1	982
Kulturális intézmények elérhetőek	0.636	0.481	0	1	982
Tömegközlekedési lehetőségek elérhetőek	0.882	0.323	0	1	995
Háztartás jövedelme (EUR)	668.1	474.7	25.5	4724.5	742

KMETTY ZOLTÁN¹ – KOLTAI JÚLIA²

KAPCSOLATHÁLÓZATOK MÉRÉSE – ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI DILEMMÁK, LEHETŐSÉGEK³

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.34

ABSZTRAKT

A kapcsolathálózati megközelítés kétségkívül nagy divatját éli a mai szociológiában. Erre reflektálva egymással párhuzamosan több olyan kutatási módszer is kialakult, ami a kapcsolathálózatok mérésére koncentrálnak. Ezek a módszerek azonban elsősorban nem egymás alternatívái, sokkal inkább speciális kutatási célok elérését lehetővé tevő koncepciók. Tanulmányunkban a négy leginkább elterjedt ego-network mérési technikát járjuk körbe – névgenerátor, pozíciógenerátor, erőforrás-generátor, méretgenerátor – arra koncentrálnak, hogy milyen kutatási célokra használhatók az egyes módszerek, illetve milyen indikátorok nyerhetők ki belőlük. Külön kitérünk arra is, hogy a hálózatkutatással összefüggő kulcsfogalmak – társadalmi tőke, gyenge és erős kötések, homofília és heterofília, stb. – hogyan illeszkednek ezen mérési módszerekhez. Mivel a méretgenerátor módszer a legkevésbé elterjedt az európai mérési tradícióban, valamivel részletesebben mutatjuk be az ebben rejlő lehetőségeket.

Kulcsszavak: kapcsolathálózat, névgenerátor, pozíciógenerátor, erőforrás-generátor, méretgenerátor

MEASURING SOCIAL NETWORKS – THEORETICAL AND PRACTICAL DILEMMAS AND POSSIBILITIES

ABSTRACT

Network approach is undoubtedly fashionable in today's sociology. Reflecting on this trend, a number of research methods have evolved side by side that concentrate on the measurement of social networks. However, these methods are not primarily the alternatives of each other, they are more conceptions that make the attainment of special research goals possible. In our paper, we describe the four most widespread ego-network measuring techniques – namely the name generator, the position generator, the resource generator and the size generator – concentrating on the different research goals they can be used for and the kinds of indicators that can be obtained from them. We also address to how keywords connected to network research – such as social capital, weak and strong ties, homophily and heterophily, etc. – fit into these measurement methods. As size generator is the least common method in the European measurement tradition, more details are shown about its possibilities.

Keywords: social network, name generator, position generator, resource generator, size generator

1 ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

2 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézet

3 A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

Elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek

BEVEZETÉS⁴

Bár a társas kapcsolatok vizsgálata hosszú múltra tekint vissza a szociológiában, a szűkebb értelemben vett kapcsolathálózati beágyazottság társadalmi hatásaira az elmúlt bő 40 évben kezdtek el koncentrálni a társadalomkutatók. Ehhez a kiinduló állításunkhoz azonban egy gyors kiegészítést is kell fűznünk. Természetesen, ha a mikro-csoportok szintjén vizsgálódunk, még további 40 évet visszamehetünk az időben, a szociometriai előzmények már az 1930-as években megjelentek. A hálózat kutatások ősei azok a szociometriai témájú kutatások voltak, melyek legelső képviselője Jacob Moreno volt (Moreno 1934), aki 1934-ben pszichoterápiás céllal kezdte feltárni a terápiás csoportok érzelmi hálóját. A vonzások és taszítások hálóját irányított gráfba rendezte, melyet sociogramnak nevezett. A szociometria fejlődésében elvülhetetlen érdemei voltak Mérei Ferencnek (többek között Mérei 1988), aki a módszer gyakorlati alkalmazásának kifejlesztésén dolgozott, és munkatársai-val több mint 400 intézmény szociometriai vizsgálatát végezte el.

A hálózat kutatás az 1940-es, 1950-es évektől kezdett elkülönülni a szociometriától. Az új irányzat segítségével a kutatók makro-társadalmi jelenségeket próbáltak meg értelmezni, és egyre komolyabb matematikai háttérrel használtak a munkákhoz. Az igazi fellendülést azonban az 1960-as évek hozták, amikor bekerült a tudományos köztudatba a véletlen gráfok elméletének emberi kapcsolathálózatokra való alkalmazásának lehetősége. Az Erdős és Rényi-féle paradigma (Erdős–Rényi 1960) egy új világra nyitott ablakot, amelynek matematikai szépsége és következetessége jelentős hatást gyakorolt a gráfelmélet későbbi munkáira (Barabási 2002).

A szociometriai kutatások azonban elsősorban mikro-csoportok vizsgálatára összpontosultak, míg a gráfelmélet társadalomtudományi lecsapódása ebben az időben inkább csak elméleti szinten hozott újdonságokat, a kapcsolathálózatok társadalmi szerepéről még nem tudott sokat mondani. Ez a helyzet megváltozik az 1990-es, de főleg a 2000 évektől, ahogy egyre inkább lehetőség nyílik nagy társadalmi hálók vizsgálatára, részben a számítástechnikai kapacitások növekedésének, részben az elérhető adatmennyiségnek és köszönhetően. Ez egyébként egybeesik a big data program felfutásával is (magyar példaként lásd Koltai–Ságvári 2014, Vedres 2012).

Bár a kapcsolathálózatok szerepével és hatásaival (szocializáció, homofília, média-befogadás, stb.) több könyvtárnyi szociológia mű foglalkozott, az 1970-es évek végéig hiányoztak azok a survey-módszerek, amelyek ego-hálók alapján komplex módon tudtak volna számot adni a kapcsolatok társadalmi szintű szerepéről. Az évtized végén megjelent névgenerátoros módszer azonban lehetőséget adott arra, hogy országos survey vizsgálá-

4 A szerzők köszönetet mondanak a tanulmány anonim lektorainak, valamint a socio.hu szerkesztőinek értékes javaslataikért.

latok keretei között is komplex kapcsolathálózati mechanizmusokat vizsgáljanak a kutatók (McAllister–Fischer 1978).

Tanulmányunkban négy ego-háló mérésére alkalmas módszert – névgenerátor, pozíciógenerátor, erőforrás-generátor, méretgenerátor – mutatunk be részletesen. A módszerek, ahogy a későbbiekben részletesen is körbejárjuk, nem egymás helyettesítésére szolgálnak: mindegyiknek megvan a maga előnye, hátránya, és mindegyik módszer más kutatási kérdés megválaszolására alkalmas. A módszerek kiválasztása természetesen nem volt önkényes, ezek a leggyakrabban előforduló network mérési technikák a szociológiában. A következőkben tehát bemutatjuk a négy módszer elméleti alapjait, alkalmazásának módját, valamint a módszerből kinyerhető mutatókat, statisztikákat. Mivel a méretgenerátor a legkevésbé ismert hazai szinten (és Európában sem elterjedt), ezért az utóbbi módszerben rejlő lehetőségeket igyekszünk alaposabban körbejárni. A tanulmány keretei szűkre szabják a lehetőségeinket, ezért számos további érdekes módszertani és elméleti kérdésre és következményre csak utalni tudunk, részletesen kifejtetni már nem. Ahogy a fentiekben jeleztük, ez a tanulmány kizárólag az ego-network vizsgálati módszerekkel foglalkozik, a teljes hálók vizsgálati lehetőségeit és módszereit nem érinti (Wasserman–Faust 1994). Az ego-network módszerekről sem adunk teljes képet: a következőkben bemutatott generátor technikák mellett vannak további mérési módszerek, mint az egyszerűbb, 1–2 ítemes kérdések használata (pl: hány barátja van, Albert–Dávid 2007), vagy akár a naplós módszer (Fu 2008, magyar alkalmazása kapcsán lásd: Huszti 2013, 2015).

NÉVGENERÁTOR

Ahogy már a bevezető részben is hangsúlyoztuk, a személyközi kapcsolathálózat vizsgálata hosszú ideje fontos aspektusa a szociológiai elemzéseknek, azonban az 1978-ban Fischer és McAllister (1978) által publikált névgenerátoros módszer⁵ előtt nem volt olyan standard technika, amely komplex módon lehetőséget nyújtott volna a kapcsolathálózatok vizsgálatára. A módszer kidolgozásánál a szerzők arra törekedtek, hogy egy személynek azt a maghálózatát térképezzék fel, amely a leginkább befolyásolni tudja az attitűdjeit és lehetőségeit.

A névgenerátoros kérdőív első felében a válaszadóknak különböző szituációkban kell megmondaniuk, hogy kikre számíthatnak (például kitől szokott tanácsot kérni, kitől szokott pénzt kérni). Az eredeti kutatásban minden kérdésre maximum nyolc nevet mondhattak a résztvevők, és összesen tíz szituációra kellett válaszolniuk. A kérdések leginkább expresszív, illetve affektív hangsúlyúak voltak, egyes esetekben azonban előkerültek instrumentális motívumok is (pénzt kölcsönkérni). A kérdések megtervezésében kiemelten fontos szempont volt, hogy a kapcsolatok „csere-jellegét” hangsúlyozzák. Tehát például nem arra kérdeztek rá, hogy „ki áll a kérdezetthez legközelebb”, hanem arra, hogy „kire számíthatsz a mindennapi feladataid során”. Az előbbi kérdés ugyanis sokkal több egyéni interpretációs szabadságot ad a kérdezettnek, ami összességében a kérdés alacsonyabb szintű érvényességéhez vezet.

A kérdéssor végén összeírták egy listára a neveket, és megkérdezték a válaszolót, hogy van-e még olyan fontos szereplő a környezetében, aki esetleg nincs a listán, és ha volt, akkor őt is felírták. A következő lépésben

⁵ Bár a technika alapjait nem ők dolgozták ki (lásd: Marsden 1990), már korábbi szerzőknél is megjelent, de a koncepció kiszélesítése és pontosítása az ő nevükhöz fűződik.

a kapott lista tagjairól további kérdéseket tettek fel, például megkérdezték az alterek a nemét, iskolai végzettségét, vallását. A legvégén a kérdezettnek ki kellett választani az öt legfontosabb kapcsolatát, és róluk még egy önkitöltős kérdőívet is kitöltettek a válaszolókkal. A módszerrel információt lehet nyerni az ego kapcsolathálózatának sűrűségéről (lásd később), illetve a kapcsolattartás intenzitásáról is. Ez egy viszonylag időigényes módja a kapcsolathálózat feltárásának, azonban roppant széles körű információt képes nyújtani arról. Az eredeti névgenerátoros módszert kutatástól függően többféle módon is implementálták, változtattak a névelőhívó kérdéseken és az alterek attribútumait vizsgáló kérdéseken is, de az alapmódszer minden vizsgálatban tetten érhető (Marsden 1990).

A módszer elsősorban a közeli-erős kötések mérésére alkalmas. Kritikaként fogalmazzák meg a technikával szemben, hogy a kérdőívében a blokkok hossza miatt az ilyen jellegű adatok megbízhatósága megkérdőjelezhető, illetve sem a megfelelő kérdések, sem az eredmények standardizálása kapcsán nincs konszenzus a kutatók között, ezért az eredmények nehezen összehasonlíthatók egymással (Lin–Erickson 2008).⁶ Lin (2008) megjegyzi, hogy a névgenerátoros módszer elsősorban a kapcsolathálózati erőforrásokhoz (az ő szóhasználatában társadalmi tőkéhez) való hozzáférést tudja mérni.

Lin kritikája a módszer által igényelt kérdőív hossza kapcsán valóban jogos. A tanulmányban bemutatott mérési technikák közül ez igényli a leghosszabb kérdezési időt. A nem egységes definíciós keret és a névinterpretáló kérdések különbségei miatt kialakuló értelmezési problémák szintén fennállnak, bár azt meg kell jegyezni, hogy vannak törekvések olyan módszerek kidolgozására, melyekkel kevés névelőhívó kérdésre támaszkodva jobban tudják mérni a magkapcsolatokat (Marin–Hampton 2007).

Az elemzési lehetőségek két szinten mozognak, a relációs adatbázis és az ego adatbázis szintjén. A relációs adatbázis az összes felvett kapcsolatot tartalmazza, míg az ego adatbázis már a kérdezett szintjére (dez) aggregált kapcsolathálózati mutatókat. A legtöbb elemzési módszer az ego hálózatokra koncentrál, a relációs adatbázisra általában kevesebb figyelem vetül (bár vannak ellenpéldák: Snijders–Spreen–Zwaagstra 1995, Marsden 2003, Kowald–Axhausen 2011).

A kérdezett szintjén a legtriviálisabb mutató a kapcsolathálózat nagysága, tehát az összes olyan ember száma, aki szerepel a névelőhívó kérdések válaszaiban. A hálózat nagysága természetesen erősen konstrukciófüggő: egyrészt a kérdések száma, másrészt a kérdések átfedő jellege is befolyásolja (Kogovsek–Mrzel–Hlebec 2010). A kapcsolathálózat volumene gyakorlatilag a magkapcsolathálózati erőforrások nagyságának az indikátora. Fontos, hogy az így nyert mutató nem tekinthető társadalmi tőke indikátornak, mivel elsősorban olyan affektív jellegű előnyöket jelent a nagyobb kapcsolati háló, melynek „tőke” értelmezése megkérdőjelezhető (Angelusz 2010, Sik 2006, 2012, Kisfalusi 2013). A magkapcsolatok száma mellett a második érdekes kérdés a kapcsolatok uniplex-multiplex jellege. Uniplex kapcsolat alatt azt értjük, hogy egy alter szereplő csak egy szerepben van, multiplex esetben pedig legalább két szerepben (tehát például vele beszél meg az ego a legfontosabb problémáit, és szórakozni is vele jár el). Ez vizsgálható mind az ego, mind a relációs adatbázis szintjén. Ennek kapcsán egyrészt elemezhetők a különböző szerepátfedések, másrészt különböző kapcsolathálózat-

⁶ Lin részéről a kritika persze érthető, hiszen a névgenerátor konkurenciájának tekinthető pozíció-generátor technika köthető a nevéhez.

alakító stratégiák is megkülönböztethetők. A multiplex jelleg erősebb affektív kötődésekre utal, azonban sebezhetőbbé is teszi az egót, mivel egy kapcsolat elvesztése több dimenzióban is nehéz helyzetbe hozhatja.

A kapcsolathálózati erőforrások diverzifikáltsága legalább annyira fontos, mint azok volumene. Minél heterogénebb valakinek a hálózata, annál valószínűbb, hogy hozzáfér számára hasznos erőforrásokhoz is (Flap 1991, Lin 2001). Tehát nem elég az, hogy valakinek nagyon széles a kapcsolatrendszere (mivel ezek a kapcsolatok gyakran ugyanahhoz az erőforráshoz kötődnek), hanem az is fontos, hogy minél sokrétűbb legyen.⁷ A kapcsolathálózatok fontos jellemzője, hogy az emberek általában magukhoz hasonló emberekkel veszik körül magukat. Ezt nevezik a szakirodalomban homofíliának (Lazarsfeld–Merton 1954, Lin 2008; McPherson et al. 2001). A homofília egyrésztől strukturális hatások miatt jön létre (lakókörnyezet, iskola, munkahely), másrésztől szociálpszichológiai mechanizmusok is alakítják (Lazarsfeld–Merton 1954). A kapcsolatok diverzifikáltságát általában a homofília-heterofília nagyságával szokták mérni. A kapcsolatok diverzifikáltsága két oldalról is megközelíthető. Egyrésztől vizsgálható, hogy a kérdezethez képest az alterek hálója bizonyos attribútumok mentén mennyire homogén. Tehát például, egy női ego esetében az alterek csak nők (homofil háló), vagy vannak benne férfiak is (heterofil háló). Természetesen a heterofília nagyságát is lehet operacionalizálni, de általában ilyen mélységekben már nem szokták vizsgálni a kapcsolathálózatokat. A másik lehetőség, hogy csak az alterekre koncentrálunk, és az alterek adott attribútum szerinti megoszlása alapján állapítjuk meg a heterofília nagyságát. Ehhez használatos statisztika például a „Simpson’s Index of Qualitative Variation”, röviden IQV-mutató (Marsden 1987), ami diszkrét valószínűségi változók egyenletes eloszlástól való különbözőségét méri. A kapcsolathálózat nagysága és diverzifikáltsága között általában pozitív a korreláció, azaz minél nagyobb valakinek a kapcsolatrendszere, valószínűleg annál heterogénebb is. Ez részben módszertani okokkal is magyarázható, és a network-változók szerkezeti felépítéséből következik.⁸ Az is általánosan jellemezi a kapcsolati hálókat, hogy ha valakinek az egyik szempontból (például iskolai végzettség) heterofil a kapcsolathálója, akkor vélhetően más változók (például nemi összetétel) mentén is heterofil lesz.

A kapcsolathálózat nagysága és volumene mellett általában kisebb hangsúlyt helyeznek a névgenerátoros módszerre építő elemzések a kapcsolathálózat struktúrájára, például arra, hogy mennyire telített/sűrű az ego és az alterek közötti teljes hálózati struktúra. A sűrűbb hálózatok általában kevésbé heterogének, kisebb az esélye a strukturális lyukak (Burt 1992) előfordulásának, és ezért kapcsolathálózati erőforrások szempontjából kevésbé „hasznosak”. Utóbbi megállapítás főleg az üzleti világgal kapcsolatos erőforrások felhasználást érinti, más dimenziók esetében ez az összefüggés nem feltétlen igaz (Van der Gaag 2005). A legtöbb névgenerátoros kérdéssorban helyhiány miatt általában lemaradnak a mélyebb struktúrára vonatkozó kérdések, de például a korábban hivatkozott Fischer–McAllister-féle kutatásban rákérdeztek az ego összes előhívott kapcsolata esetében páronként, hogy ki-kinek az ismerőse (hasonló magyar példa kapcsán lásd Angelusz–Tardos 1988).

7 A heterogenitás azonban nem minden esetben jelent előnyt. A politikai kapcsolatok esetében a heterofil véleményháló (ha olyan személyek vannak a családi, baráti, ismerősi kapcsolati hálónkban, akik más pártokkal szimpatizálnak) alacsonyabb választási részvételhez vezethet, ami a demokrácia deficitnek egy szindrómája (Mutz 2002a, 2002b, Huckfeldt–Mendes 2008, Kmetty-Koltai 2012, Kmetty 2014).

8 Ha valakinek csak egyetlen kapcsolata lesz, akkor biztos például, hogy homofil a kapcsolathálója.

A névgenerátor módszert több országos reprezentatív kutatás is használta Magyarországon. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1988) az 1987–88-as Kulturális-Interakciós vizsgálsorozatában egy 8 itemes verzióját implementálta a magyar viszonyokra, míg 1997-ben egy rövidebb, 3 itemes verzió került lekérdezésre vezetőségükkel (Angelusz–Tardos 1998). A DKMKA alapítvány választáskutatási programjának keretében (www.valasztaskutatas.hu) 2003-ban és 2008-ban is lekérdezésre került ugyanez a három itemes verziója a névgenerátornak (lásd még Angelusz–Tardos 2006, 2009).

POZÍCIÓGENERÁTOR

A pozíciógenerátor az alapsémában a társadalmi tőke hozzáférést azon keresztül méri, hogy milyen különböző munkakörökben dolgozó emberekkel van ismeretsége a kérdezettnek. A foglalkozási pozíciógenerátort először Lin és Dumin (1986) használta arra az elméleti sémára építve, hogy az instrumentális cselekvés, ami a gazdagság/hatalom/státusz-erőforrások megszerzésére irányul, végső soron jól operacionalizálható a foglalkozási hierarchiával. A megfogalmazás a másik irányból indítva még jobban érthető. A társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférés és azok használata befolyásolja az instrumentális cselekvéseink sikerét.

Linék abból indultak ki, hogy a társadalmi struktúrában az emberek piramis-szerűen helyezkednek el, a vertikális elhelyezkedést pedig elsősorban a vagyon, a státusz és a hatalom befolyásolja (Lin–Dumin 1986: 367). Minél magasabban helyezkedik el valaki ebben a piramisban, annál több társadalmi erőforráshoz fér hozzá. Linék ezt kiegészítik azzal, hogy azoknak az instrumentális cselekvései lesznek nagyobb valószínűséggel sikeresek, akik olyan kapcsolatokkal rendelkeznek, amelyek magas pozícióban lévő alterekhez kötik őket a hierarchiában. Például munkakeresés esetén nagyobb eséllyel indul az, aki magas státuszú ismerősökkel rendelkezik, mint az, aki csak alacsony státuszúakkal. Linék azt is feltételezték Granovetterre (1973) hivatkozva, hogy a gyenge kötések hasznosabbak az instrumentális cselekvések szempontjából, mivel nagyobb valószínűséggel érnek el olyan erőforrásokat, amelyekhez az ego egyébként nem tudott hozzáférni. A pozíciógenerátoros módszer alapsémájában a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférést a különböző munkakörökön keresztül operacionalizálják. Tehát a fent említett piramisszerű elrendezésben az ego helyzetét Linék szerint jól méri a kérdezett foglalkozása, a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférést pedig az, hogy milyen foglalkozásokat ér el valaki a kapcsolathálózában. Fontos megkülönböztetés, hogy a pozíciógenerátor alapesetben az erőforrások elérését mutatja, nem a mobilizálhatóságát, bár utóbbi hasznosabb kapcsolati tőke szempontból. Fontos eltérés a névgenerátorhoz képest, hogy ez a módszer nem a kapcsolathálózat nagyságát méri, hanem azt, hogy a társadalmi struktúrában milyen pozíciókhoz fér hozzá a kérdezett, ilyen szempontból tehát sokkal inkább mezo-megközelítésnek tekinthető.

Bár a fenti alapötlet nem tűnik bonyolultnak, a megvalósítás több kritikus kérdést is felvet. A legfontosabb ilyen kritikus kérdés, hogy hány foglalkozás elérését vizsgálja a módszer, és mik legyenek ezek a foglalkozások. Lin és Dumin (1986) húsz foglalkozást választottak ki, amelyek megfelelően reprezentálták a teljes foglalkozási rangsort egyrészt gyakoriság, elterjedtség szempontjából, másrészt presztízs alapján is lefedték a teljes spektrumot.

Ebben a fejezetben párhuzamosan használjuk a társadalmi erőforrás és a társadalmi tőke kifejezéseket. Bár a szakirodalom nem egységes a pontos szóhasználatban (főleg a társadalmi tőke definíciós problémái miatt), a pozíciógenerátoros módszer kialakítója, Lin (1999, 2001) is hajlik arra, hogy a két fogalmat párhuzamosan használja. A névgenerátor esetében, mivel alapvetően affektív cselevési zónák vannak a fókuszban, félrevezető a társadalmi tőke kifejezés használata, azonban a pozíciógenerátor esetében, ami az instrumentális cselekvésekre épít, használhatóbb lehet a fogalom.

Az eddigi magyar vonatkozású tanulmányokban (összefoglalva lásd Angelusz–Tardos 2008) a pozíciógenerátorra építve általában olyan mutatót generáltak, ami a társadalmi tőke volumenét mérte azáltal, hogy hány foglalkozási csoporthoz van kapcsolata a kérdezettnek. Ezt nevezte Angelusz Róbert és Tardos Róbert nexusdiverzitásnak (Nan Lin hasonló fogalmára támaszkodva). Ha a foglalkozásokat összekötjük a foglalkozások presztízsrangsorával, a lehetséges indikátorok száma jelentősen megnő. Nemzetközi vonatkozásban ilyen lehetséges foglalkozási presztízspontszám az ISEI (Ganzeboom–Treiman: 1996), vagy a SIOPS pontszám (Treiman 1977). Bár a különböző mobilitási vizsgálatokban előszeretettel használják ezeket a nemzetközi indikátorokat, de a magyar foglalkozási hierarchiának feltehetően nem a legjobb proxyjai.⁹ A pontszám hozzárendelését nehezíti, hogy Magyarországon 1984-ben készült az utolsó presztízsvizsgálat (Kulcsár 1985). A jóval a rendszerváltás előtt készített kutatás 30 évvel későbbi felhasználása nem jó választás, a nemzetközi rangsorok valószínűleg még mindig jobban felhasználhatók. A presztízsskala alapján négy további mutatót lehet kialakítani a pozíciógenerátor kérdésekből (Lin–Dumin 1986, Gaag–Sneijders–Flap 2008):

- legmagasabb presztízű elért foglalkozás,
- erőforrás heterogenitás: az elért foglalkozási presztízsek terjedelme,
- teljes elért presztíz: az elért foglalkozási presztízsek összege,
- átlagos elért presztíz: az elért foglalkozások presztízspontszámának átlaga.

Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy az elemzéseket nem érdemes minden fenti változóra elvégezni. A nexusdiverzitás és a legmagasabb elért presztízis jó indikátorai a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésnek (Gaag–Sneijders–Flap 2008).

A deduktív módszerek mellett a pozíciógenerátor lehetőséget nyújt arra is, hogy a változók összefüggési struktúrájára építve megkeressük azokat a foglalkozási milió csoportokat, amelyek a segítségnyújtás szempontjából egymáshoz „közel” helyezkednek el. Ez a társadalmi tőke aspektusából azért lehet hasznos, mivel a különböző foglalkozási miliók más-más lehetőséget nyújthatnak a különböző erőforrások megszerzésének szempontjából. A foglalkozási milió csoportok megtalálásához több statisztikai módszer is elvezethet, akár klaszterelemzés, akár valamilyen látens csoport kereső eljárás.

A módszer kellően rugalmas ahhoz, hogy tetszőlegesen kiterjeszhető legyen. Ilyenre példa Erickson (2004) társadalmi nem alapú megközelítése vagy Angelusz Róbert és Tardos Róbert pártokra kiterjesztett „pártgenerátor” módszere (többek között lásd Angelusz–Tardos 2009, további finomítása kapcsán pedig Tardos–Kmetty–Fábián 2013).

⁹ Például a SIOPS96 rangsor alapján a megjelölt 24 foglalkozásból a pincérnek a legalacsonyabb a besorolása (a segédmunkás alatt jelentősen).

A pozíciógenerátort szintén több adatfelvételben használták már Magyarországon. A névgenerátor esetében a már említett 1987–88-as kulturális és interakciós vizsgálatban az Angelusz–Tardos szerzőpáros már implementálta magyar viszonyokra a módszert 1997-ben és 1998-ban (Angelusz–Tardos 1998), 2005-ben és 2008-ban pedig megismételték ezeket a kutatásokat (bár nem volt teljesen egyező a foglalkozási lista). A 2014-es MTA TK PTI Osztálylétszám kutatásban¹⁰ a pozíciógenerátoros módszerre épült a kapcsolati erőforrások feltérképezése. Az 1997 óta elkészült négy kutatás együttes elemzése a magas és alacsony státuszú kapcsolati miliók eltávolodását jelzik (Albert–Dávid–Kmetty–Tardos 2015).

ERŐFORRÁS-GENERÁTOR

Az erőforrás-generátort végső soron tekinthetjük a holland (európai) szociológia válaszának a pozíciógenerátorra, illetve arra a kérdésre, hogyan lehet legjobban mérni az egyének mikro-szintű társadalmi tőkéjét. A módszerhez elsősorban köthető szerzői kör Van der Gaag és Snijders (2004, 2005) abból indul ki, hogy bár a kapcsolathálózatok szerkezetét és méretét sokat vizsgálják, a kutatások azzal nem foglalkoznak, hogy e kapcsolathálózatokon keresztül milyen erőforrásokat lehet elérni, és végső soron mozgósítani. Ha mégis vannak ilyen kutatások, azok általában specifikus területeket érintenek, és az általános társadalmi tőkéről keveset tudnak mondani (Gaag–Snijders 2005). Az említett szerzők abban egyetértenek Linnel (1999, 2001), hogy a társadalmi erőforráshoz való hozzáférésekre kell koncentrálni elsősorban, nem a használatára, utóbbi inkább csak retrospektív helyzetekben használható fogalom anélkül, hogy túl sok nehezen tartható előfeltevést kellene tennünk (Gaag–Snijders 2005).

A módszer elméletileg abból indul ki, hogy az általános társadalmi tőke méréséhez meg kell határozni az életnek azokat a területeit, amelyek a célélérés szempontjából fontosak. Snijdersék szerint Lin pozíciógenerátoros módszere bár sok előnnyel rendelkezik (gyors, jól adaptálható különböző társadalmakra, egyszerű és jól használható mutatók képezhetők belőle), nem ad elég sokrétű képet az elérhető erőforrásokról, és a társadalmi tőkét is nagyon szűk értelmezési keretbe helyezi (Gaag–Snijders 2005).

Az erőforrás-generátor a szerzők célja szerint megpróbálja a névgenerátor és a pozíciógenerátor gyengéit meghaladni és előnyeiket összehangolni egy olyan módszerben, amelyben előre meghatározott erőforrásokhoz való hozzáférést vizsgálnak. A módszer felépítése hasonló a pozíciógenerátorhoz, azonban nem foglalkozásokat sorolnak fel a kérdezettnak, hanem azt vizsgálják, hogy tud-e bizonyos helyzetekben segítséget kérni, vagy van-e valamilyen tulajdonsággal rendelkező személy a kapcsolathálózatában (van-e olyan ismerőse, aki vigyáz a gyerekére, segíthet munkát találni, van nyaralója, olvas irodalmat stb.). S ha igen, az illető vajon családtag, barát vagy ismerős. Mivel a szerzők elsősorban a társadalmi tőke szempontjából közelítik meg a kérdést, ezért az erőforrás-generátor esetében is az instrumentális cselekvés (célélérés) kerül a fókuszba, nem pedig az affektív cselekvés, bár utóbbira is vannak indikátorok. Ez a kettőség elméletileg vitatható is a koncepciójukban, de ez összefügg a társadalmi tőke elméletek megkérdőjelezhető értelmezésével is (Kmetty 2012). Míg Lin koncepciójában, még ha szűken is, de egyértelműen van levezetve a társadalmi tőke, az erőforrás-generátor problematikusnak tűnik ilyen szempontból. Annak a meghatározása és eldöntése, hogy egy adott cél elérésében melyek

¹⁰ <http://politologia.tk.mta.hu/hirek/2014/06/osztalyletszam-a-magyar-tarsadalom-szerkezet> (utolsó letöltés: 2015.08.17).

a fontos területek, elméleti szempontból is rengeteg kérdést vet fel, ráadásul a különböző társadalmakban ez nagyon különböző lehet.

A módszerből képezhető indikátorok nagy hasonlóságot mutatnak a pozíciógenerátorral. Egyfelől itt is definiálható nexusdiverzitás-mutató, ami azt méri, hány különböző erőforráshoz fér hozzá a kérdezett. A kapcsolat-hálózat volumene mellett a diverzitása legalább annyira fontos. Induktív logikából kiindulva klaszterelemzéssel, látens osztályokat kereső módszerekkel, vagy más hasonló logikára épülő statisztikai eljárással az erőforrások különböző csoportjai alakíthatók ki. Míg a pozíciógenerátor esetében ezek a csoportok elsősorban vertikális mintázatok, az erőforrás-generátor esetében inkább horizontálisak, és a különböző célelési dimenziókhoz kapcsolódnak.

Snijdersék hivatkozott tanulmánya (Gaag–Snijders 2005) az általuk használt 37 itemes erőforrás-generátort használva négy csoportját különböztette meg a társadalmi tőke hozzáférésnek:

- presztízshez és oktatáshoz köthető társadalmi tőke (például az ismerősnek van nyaralója, ismeri az irodalmat, diplomás stb.),
- politikai és üzleti társadalmi tőke (például az ismerős aktív valamely pártban, kiismeri magát pénzügyi kérdésekben stb.),
- személyes képességekhez köthető társadalmi tőke (például az ismerős szaklapokat olvas, van autója, ért a számítógéphez stb.),
- segítségnyújtáshoz köthető társadalmi tőke (például az ismerős tud tanácsot adni munkahelyi konfliktusban, segít költözésben stb.).

Ahogy a fenti csoportosításból is látszik, a szerzők nagyon széles társadalmi tőke definíciós keretből indulnak ki, és a csoportokat alkotó itemek elméleti szempontból nem minden esetben rendeződnek tiszta csoportokba. Ennek kitűnő példája a segítséghez köthető társadalmi tőke. Ebbe a csoportba tartozik például a segítség személyes konfliktusok megoldásában és a munkahelyi ajánlás adása is. Nehezen látható azonban be, hogy egy affektív segítségi háló elméletileg hogyan kerülhet azonos csoportba egy kifejezetten instrumentális kérdéssel, ami a munkához jutásra vonatkozik. Az itt kifejtett fenntartások ellenére fontos leszögezni, hogy a módszer a mikroszintű társadalmi tőke mérésének ígéretes lehetősége, de ehhez további elméleti kérdések várnak megválaszolásra.

A módszert eddig Magyarországon nagymintás országos kutatásban még nem alkalmazták, ezért itthoni eredmények és implementációk nincsenek.

MÉRETGENERÁTOR

Az eddig bemutatott módszerek a kapcsolathálózatokhoz elsősorban társadalmi erőforrás és társadalmi tőke szempontjából közelítettek. Legalább ennyire érdekes kérdés a hálózatkutatások helye a társadalmi struktúra kutatásokon belül. A társadalmi hálózatokban megfigyelhető homofília és a társadalmi struktúrában jelenlévő szegregáció bizonyos szempontból ugyanazon folyamatok mikro- és makroszintű megfelelői. A korábban bemutatott névgenerátor-technika (McAllister–Fischer 1978) elsősorban a közeli kapcsolatrendszer

feltérképezésére alkalmas, és ezáltal a szűkebb mikrokörnyezeti hatásmechanizmusok feltárását teszi lehetővé, affektív hangsúllyal. A pozíciógenerátor (Lin–Dumin 1986), illetve az erőforrás-generátor módszerek (Van Der Gaag 2005), bár tágabb kontextusban vizsgálják az egyének kapcsolati hálóját, elsősorban a személyek instrumentális cselekvési zónáit jelölik ki, és csak korlátozottan alkalmasak a társadalmi törésvonalak meghatározására.¹¹ Az erőforrás-generátorhoz részben hasonló, úgynevezett méretgenerátoros módszer (összegző-módszer) alapjait McCarty és szerzőtársai (2001) fektették le még a 2000-es évek elején. A méretgenerátoros módszer tartalmilag a pozíciógenerátor és az erőforrás-generátor között helyezkedik el, azzal a lényeges különbséggel, hogy elsősorban társadalmi csoportokhoz köthető nexusokat vizsgál, és ezáltal a társadalmi választóvonalak, szegregációs határok kijelölésére különösen alkalmas. A méretgenerátoros módszer további előnye, hogy nem csak a kapcsolat meglétét vizsgálja, hanem azt is igyekszik számszerűsíteni, hogy adott társadalmi csoportból hány embert ismerünk. A hálózat vertikális nagyságának becslése egyes nevek kapcsolathálózati ismertségén alapszik. A nevek kapcsolathálózati és populációbeli megoszlásának segítségével megbecsülhető, hogy adott személy társadalmi ismertségi körébe hány ember tartozik. A méretgenerátoros kérdőív modulban a nevek mellett konkrét társadalmi csoportokba tartozó ismerősök (például melegek, börtönviseltek, civil szervezet tagjai stb.) számára is rákérdeznek. E kapcsolatok számának ismerete lehetőséget teremt annak a megbecslésére, hogy a megkérdezett társadalmi csoportok mennyiben számítanak blokk-képzőnek. Másképpen: hogy az adott csoport mentén felfedezhetünk-e valamilyen kapcsolati elválasztó vonalat. A kapcsolati cezúra szegregációs jellege értelemszerűen a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok (romák, melegek vagy börtönviseltek) esetén fordulhat elő, míg más esetekben (például a civil szervezeti tagságnál) inkább miliőhatárokról beszélhetünk.

Ezzel a módszerrel tehát nem az az elsődleges cél, hogy az egyének társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetéről és lehetőségeiről mondjunk valamit, hanem az, hogy a társadalmi struktúráról összességben megállapításokat tehessünk, méghozzá az egyes csoportok kapcsolathálózati zártságán keresztül. A kapcsolathálózat nagyságának megbecslése ebben a módszerben, ahogy említettük, nevek alapján történik. Ebből következően nehezen lehet a kapcsolathálózat nagyságát erőforrásként, még kevésbé társadalmi tőkeként interpretálni, azt azonban axiómaként elfogadhatjuk, hogy a nagyobb kapcsolati háló a társadalmi integráció egyfajta fokmérője. A hátrányos helyzetű csoportokhoz való hozzáférés esetében pedig a negatív társadalmi tőke aspektusát is érinti a módszer.

A méretgenerátorra épülő statisztikai modellek társadalomtudományi felhasználása

A kapcsolathálózati blokkosodás vizsgálatára a következő módszer ad lehetőséget. Amennyiben abból a feltevésből indulunk ki, hogy a kapcsolathálózat kialakulását teljes mértékben a véletlen generálja, akkor feltételezhetjük, hogy ez a folyamat Poisson-eloszlást követ.¹² Amennyiben a méretgenerátor esetében élünk ezen előfeltevéssel, akkor az egyes társadalmi csoportok kapcsán azt várjuk, hogy annak az eloszlása, hogy a minta tagjai hány embert ismernek adott társadalmi csoportból, szintén Poisson-eloszlást fog követni (Zheng–Salganik–Gelman 2006; DiPrete et al. 2011). A társadalom azonban ennél bonyolultabb módon működik: a

11 Bár e módszerek egyes kiterjesztései már lehetővé teszik a társadalmi törésvonalak bizonyos szempontok mentén való meghatározását (Angelusz–Tardos 2009).

12 A Poisson-eloszlás olyan aszimmetrikus diszkrét megoszlás, amit egy paraméterrel jellemezhetünk (szemben például a normál eloszlással, ahol két paraméterre is szükségünk van, az átlagra és a szórásra).

kapcsolathálózat kialakulása és összetétele nem csupán a véletlen műve, strukturális és szociálpszichológiai mechanizmusok is befolyásolják a kapcsolathálózat kialakulását és összetételét. Nem feltételezhetjük tehát, hogy minden ember ugyanakkora valószínűséggel ismeri adott csoport tagját.¹³ A Poisson-eloszlástól vett ilyen jellegű eltérést a statisztikai szakirodalomban túlszórásnak (*overdispersion*) nevezik. Ha azt szeretnénk modellezni, hogy valaki hány embert ismer adott csoportból, akkor nem használhatunk egyszerű Poisson-modelleket, hanem a túlszórással korrigálni kell a becslésünket. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy Poisson-modellek helyett negatív binomiális modellek alkalmazására kerül sor (Moksony 2006), amely esetben úgynevezett α paraméterrel jelölik a túlszórás mértékét: minél magasabb az α paraméter, annál nagyobb a statisztikai értelemben vett túlszórás.¹⁴ E modell alkalmazása két előnnyel is jár: egyfelől a túlszórással korrigált negatív binomiális modellek használata megbízhatóbb becslésekhez juttathat minket, hiszen a társadalmi realitás jobban megfelel a modellek előfeltételeinek. Másfelől, a modell illesztéséhez felhasznált α paraméter nem csak statisztikai értelemben fontos, hanem társadalomtudományi szempontból is tartalmi információval jár: az α paraméter alapján azt is megbecsülhetjük, hogy adott csoport esetében milyen erős kapcsolati cezúráról beszélhetünk. Azaz, ha azt szeretnénk összevetni, hogy mennyire mélyek a törésvonalak a különböző társadalmi csoportok esetében, akkor az α paraméter lehetővé teszi ezt számunkra (DiPrete et al. 2011, Kmetty–Koltai 2014). Fontos kiemelni, hogy a modellek segítségével a kapcsolati cezúrák detektálásán túl arra is lehetőségünk nyílik, hogy megállapítsuk, mely változók mentén erősödnek és melyek mentén gyengülnek ezek a társadalmi elválasztó vonalak. Ennek elérése érdekében a negatív binomiális modellekbe érdemes hierarchikusan beépíteni független változókat, így az egyes változók beillesztése után az α paraméter csökkenéséből következtethetünk arra is, hogy az adott változó mentén mennyire erős az elválasztó vonal. Másképpen: hogy az adott változó mennyire „felel” a társadalmi csoport szegregációjáért, tömbösödésért.¹⁵

Nehezen mérhető csoportok nagyságának becslése

A méretgenerátoros módszer alapján arra vonatkozóan is tehetünk becsléseket, hogy mekkora az ennek keretében lekérdezett – általában nehezen mérhető – csoportok nagysága a társadalomban. A társadalmi törésvonalak ugyanis sokszor olyan csoportokat érintenek, melyek körülhatárolhatósága, nagyságának definiálása meglehetősen problematikus (lásd például a melegek vagy hajléktalanok csoportját). A méretgenerátoros módszer alkalmazásával azonban annak figyelembevételével, hogy ismerjük a kérdezettek kapcsolathálózatának nagyságát és ezen belül az adott csoport tagjainak arányát, lehetőség nyílik az egész társadalomra vonatkozóan a nehezen mérhető csoportok nagyságának megbecslésére is. Fontos megjegyezni, hogy a méretgenerátoros módszerrel inkább alulbecsüljük a csoportok nagyságát (Kmetty–Koltai 2014). Ez elméleti szempontból is alátámasztható. Egyrészt, ha bizonyos csoportok esetében feltételezünk látenciát, akkor az nem csak a túlszórásra hathat (a csoporton kívüliek ki vannak zárva, ami növeli a túlszórást), hanem a megfigyelt kapcsolatszám vár-

13 Van, aki például viszonylag sok meleget ismer, valaki pedig egyet sem.

14 Abban az esetben ugyanis, amikor egy társadalomban mindenki nagyjából azonos valószínűséggel ismeri egy adott csoport tagját (tehát például mindenki azonos valószínűséggel ismer hajléktalant), az α paraméter értéke nulla, azaz a negatív binomiális modell igazából Poisson-moddellé válik.

15 Ebben az esetben előfeltevésünk az, hogy azért van túlszórás a modellekben, mert nem szerepeltetünk olyan magyarázó változókat, amelyek kontrollálása után csökkenne, vagy eltűnne a túlszórás.

ható értékét is csökkenti. A módszerre támaszkodó számítások a társadalmi csoportok számának alsó becslésének tekinthetők, vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy a csoport jól identifikálható szereplőinek számát tudjuk így megbecsülni. Alacsony látencia és magas láthatóság esetében (például hajléktalanság) becsléseink viszont várhatóan jóval pontosabbak. Az alulbecslést az is erősítheti, hogy ha valamely társadalmi csoporttal szemben olyan típusú kapcsolati cezúra alakul ki, hogy nem csak a csoporton kívüliek utasítják el a csoportot, hanem ezen felül a csoporton belüliek inkább a kapcsolat nélküliséget választják a saját csoportjukkal való kapcsolat helyett. Ilyen mechanizmus működhet például a börtönviseltek esetében.

A méretgenerátoros módszer összefoglalása

Összességében tehát a méretgenerátoros módszerrel többféle elemzési cél is elérhető. Egyrészt mérhető a kérdezettek kapcsolathálózatának nagysága és vizsgálható, hogy egy társadalomban mitől függ a kapcsolatháló mérete. Másrészt a kérdezettek kapcsolathálózatának összetételén keresztül kapcsolati cezúrák és azok nagysága is feltérképezhető, továbbá detektálhatók az egyének azon jellemzői, amelyek mentén ezen elválasztó vonalak erősebbek vagy gyengébbek. Végül pedig lehetőség nyílik a módszer keretein belül kért – sokszor nehezen mérhető – társadalmi csoportok nagyságának becslésére is.

A módszer flexibilitása egyszerre előnyös és hátrányos. Előny, mert könnyen átalakítható bármilyen speciális kutatási problémára (politikai alkalmazás kapcsán lásd például Kmetty 2014, 2015). Hátrány, mert nincs egységes kutatási gyakorlat, ami eligazítana, hogy melyek azok a releváns kapcsolathálózati cezúrák, amelyeket vizsgálni érdemes. Utóbbi probléma a kultúrák és országok közötti összehasonlítás lehetőségeit is nagyban megnehezíti.

Magyarországon eddig három alkalmazása volt a módszernek: 2012-ben az ELTE TÁTK Módszertani központ által lebonyolított Budapest kutatás, 2014-ben pedig egy Tárki omnibusz felvételben szerepelt egy politikai változata a módszernek, illetve az MTA-ELTE Peripato kutatócsoport „Válság és Innováció” adatfelvételében (ezekről bővebben lásd Kmetty 2014, 2015, Kmetty–Koltai 2014).

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban a kapcsolathálózatok mérésének *komplex* módszerei közül a négy leginkább elterjedt technikát mutattuk be. Tanulmányunk korlátaival már az írás elején foglalkoztunk, ezt annyival mindenképp ki kell egészítenünk, hogy az itt bemutatott módszerek is több változatban megtalálhatók a társadalomtudományi munkákban. Mind a négy módszer esetében igyekeztünk a „klasszikus” tanulmányokra támaszkodni. A következő táblázatban összefoglaltuk a módszerek legfontosabb jellemzőit.

1. táblázat. A különböző módszerek előnyei és hátrányai

	Mit mér?	Kötéserősség	Mire jó?	Előnyök	Hátrányok
Név-generátor	főleg affektív (részben instrumentális) segíti hálót	inkább erősebb, mag-kapcsolatok	kapcsolati erőforrások, mikro-integráció, jól-lét	mikro-szintű homofília vizsgálata, nagyon tág elemzési lehetőségek	hosszú kérdőív blokk, nincs általánosan használt kérdéssor
Pozíció-generátor	foglalkozási típusokhoz való hozzáférést	erős és gyenge kötések egyaránt	kapcsolathálózati erőforrások, társadalmi tőke (szűkebb megközelítés)	jól definiált probléma-megközelítés, rövid kérdőív	foglalkozások kultúránként és országoként eltérő presztízse, társadalmi tőke szűk értelmezése
Erőforrás-generátor	erőforrásokhoz való hozzáférést	erős és gyenge kötések egyaránt	kapcsolathálózati erőforrások, társadalmi tőke (tágabb megközelítés)	széles indikátorkészlet különféle céleléresekhez, viszonylag rövid kérdőív	túl széles társadalmi tőke koncepció, nincs egységes fogalmi keret a fontos társadalmi területekről
Méret-generátor	társadalmi csoportokhoz való hozzáférést	erős és gyenge kötések egyaránt	teljes kapcsolathálózat volume-ne, kapcsolathálózati törésvonalak, tágabb értelemben makro-társadalmi szegregációs határok	viszonylag rövid kérdőív, a makrotársadalmi struktúra újszerű vizsgálata, mikro-makro mechanizmusok összekapcsolása	releváns csoportok kiválasztásának problémája, nehézkesen lehet csak a kapcsolathálózati erőforrásokról relevánst mondani a módszerre támaszkodva

A fenti táblázat is mutatja, hogy a különböző módszerek eltérő kutatási kérdések megválaszolásához járulhatnak hozzá. Bár mind a négy kapcsolathálózatot vizsgál, ezt igen eltérő szempontból teszik. A megfelelő módszer kiválasztása tehát elsősorban nem módszertani kérdés, hanem sokkal inkább tartalmi, elméleti probléma. A méretgenerátoros kutatási módszer a 2015-ben lekérdezésre kerülő Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban című OTKA kutatási program adatfelvételébe is bekerült a névgenerátorral és a pozíciógenerátorral közösen. Ez egy olyan elemzési keretet nyit ki, ami nemzetközi szinten is egyedülálló megértését eredményezheti a kapcsolathálózati momentumok egymásba fonódási mechanizmusainak, valamint ezek integrációban betöltött szerepének megértésében. Reményeink szerint tanulmányunk ezen munkában jó kiinduló alapot fog jelenteni.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról – a barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert F. – Dávid B. – Kmetty Z. – Tardos R. (2015) *Mapping social milieus and cohesion patterns. Exploiting the potential of occupational position generator*. XXXV SUNBELT Conference of the International Network for Social Network Analysis, 23–28 June 2015, Brighton UK.
- Angelusz R. (2010) Tőke vagy erőforrás. Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20(3), 147–166.
- Angelusz R. – Tardos R. (1988) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológiai Szemle* (2).
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. – Vukovich, Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág kiadó, 227–252.
- Angelusz R. – Tardos R. (2008) Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital: An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 394–420. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234387.003.0172>.
- Angelusz R. – Tardos R. (2009) A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 18(2), 29–57.
- Barabási A. L. (2002) *Behálózva – A hálózatok új tudománya*. Budapest: Helikon kiadó.
- Burt, R. (1992) *Structural holes: the Social structure of Competition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- DiPrete, T. A. – Gelman, A. – McCormick, T. – Teitler, J. – Zheng, T. (2011) Segregation in Social Networks based on Acquaintanceship and Trust. *American Journal of Sociology*, 116(4), 1234–1283. <http://dx.doi.org/10.1086/659100>.
- Erdős P. – Rényi A. (1960) On the evolution of random graphs. *MTA Matematikai Kutatóintézeti Közlemények* 5, 17–61.
- Erickson, B. H. (2004): The Distribution of Gendered Social Capital in Canada. In Flap, H. – Volker, B. (szerk.) *Creation and Returns of Social Capital: A New Research Program*. London and New York: Routledge, 27–50.
- Flap, H. (1991) Social capital in the production of inequality. A review. *Comparative Sociology of Family, Health, and Education*, 20: 6179–6202.
- Fu, Y. (2008) Position Generator and Actual Networks in Everyday life: An evaluation with Contact Diary. In Lin, N. – Erikson, B. H. (szerk.) *Social Capital. An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 49–64. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234387.003.0022>
- Ganzeboom, H. B. G. – Treiman, D. J. (1996): Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25(3), 201–239. <http://dx.doi.org/10.1006/ssre.1996.0010>.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <http://dx.doi.org/10.1016/b978-0-12-442450-0.50025-0>.
- Huckfeldt, R. R. – Mendez, J. M. (2008) Moths, Flames, and Political Engagment. Managing Disagreement within Communication Networkks. *Journal of Politics*, 70(1), 83–96. <http://dx.doi.org/10.1017/s0022381607080073>
- Husztai É. (2013) *A negyedik út. Az egocentrikus kapcsolati háló vizsgálata a „network napló” módszer alkalmazásával*. Doktori disszertáció, ELTE-TÁTK szociológia doktori iskola.
- Husztai É. (2015) *Megismer-hetem: a személyes kapcsolathálózat feltárásának új formája: kapcsolati napló*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kisfalusi D. (2013) Kapcsolati és hálózati tőke: Vázlat a társadalmi tőke kettős természetéről. *Szociológia Szemle*, 23:(3) 84–101.
- Kmetty Z. (2012) Egy fogalom margójára. *Civil Szemle*, 9(1), 15–22.
- Kmetty Z. (2014) *Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel: A politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésekben*. Doktori disszertáció, Budapest ELTE-TÁTK Szociológia Doktori Iskola. <http://dx.doi.org/10.13140/2.1.2496.5128>.
- Kmetty Z. (2015) Ideológia és kapcsolathálózati törésvonalak a társadalmi-politikai térben a 2014-es országgyűlési választások előtt. *Studies in Political Science* 2015(1) 8–34.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2012) A kommunikáció intenzitásának és heterogenitásának hatása a részvételre. In Kmetty Z. – Koltai J. (szerk.) *Változó képletek, változatos perspektívák. Tanulmánykötet Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Budapest: Háttér Kiadó, 158–209.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2014) *Structural rifts – a new, network based method for the exploration of social cleavages*. Paper for the 25th Jour Fixe, Akadémiai Szimpózium 2014. 09. 25. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

- Kogovsek, T. – Mrzel, M. – Hlebec, V. (2010) Please name the two People you would ask for help: The Effect of limitation of the Number of Alters on Network Composition. *Metodolski zvezki*, Vol.7 No. 2, 95–107.
- Koltai J. – Ságvári B. (2014) *The Growth of an Online Social Network: Diffusion and Methodological Challenges*. Presentation for CEU Center for Network Science – TK “Lendület” Recens research group, Central European University, Budapest.
- Kowald M. – Axhausen K. W. (2011) *Strong and weak relationships: tie strengths in egocentric leisure networks*. Conference paper for the 106th American Sociological Association Annual Meeting, Chicago, August 2011.
- Kulcsár R. (1985) Az első magyar országos presztízsvizsgálat eredményei. *Statisztikai Szemle*, 62(11), 1115–1126.
- Lazarsfeld, P. – Merton, R. (1954) Friendship as Social Process: A Substantive and Methodological Analysis. In Kendall, P. L. (szerk.) *The Varied Sociology of Paul F. Lazarsfeld*. New York: Columbia University Press, 298–348.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks*, 8(4), 365–85. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733\(86\)90003-1](http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(86)90003-1).
- Lin, N. (1999) Building a Network Theory of Social Capital. *Connections*, 22(1), 28–51.
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Structure and Action*. London: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511815447>.
- Lin, N. (2008) A network theory of social capital. In Castiglione, D. – van Deth, J. W. – Wolleb, G. (szerk.) *The handbook of social capital*. New York: Oxford University Press, 50–69.
- Lin, N. – Erickson, B. H. (2008) Theory, Measurement, and the Research Enterprise on Social Capital. In Lin, N. – Erikson, B. H. (szerk.) *Social Capital. An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 1–24.
- Marsden, P. V. (1987) Core Discussion Network of Americans. *American Sociological Review*, 52(1), 122–131. <http://dx.doi.org/10.2307/2095397>.
- Marsden, P. V. (1990) Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, 435–463. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.16.1.435>
- Marsden, P. V. (2003) Interviewer effects in measuring network size using a single name generator. *Social Networks*, 25(1), 1–16. [http://dx.doi.org/10.1016/s0378-8733\(02\)00009-6](http://dx.doi.org/10.1016/s0378-8733(02)00009-6).
- Marin, A. – Hampton, K. N. (2007) Simplifying the personal network name generator alternatives to traditional multiple and single name generators. *Field methods*, 19(2), 163–193. <http://dx.doi.org/10.1177/1525822x06298588>
- McAllister, L. – Fischer, C. S. (1978) A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods and Research*, 7(2), 131–148. <http://dx.doi.org/10.1177/004912417800700202>.
- McCarty, K. – Killworth, P. D. – Bernard, H. R. – Johnsen, E. C. – Shelley, G. A. (2001) Comparing Two Methods for Estimating Network Size. *Human Organization*, 60(1), 28–39. <http://dx.doi.org/10.17730/humo.60.1.efx5t9gjtmgga73y>.
- McPherson, M. – Smith-Loving, L. – Cook, J. M. (2001) Birds of a Feather: Homophily in Social Network. *Annual Review of Sociology*, 27, 415–234. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>.
- Mérei F. (1988) *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Moksony F. (2006) A Poisson-regresszió alkalmazása a szociológiai és demográfiai kutatásban. *Demográfia*, 49(4), 366–382.
- Moreno, J. (1934) *Who shall survive?* Boston: Beacon. <http://dx.doi.org/10.1037/10648-000>
- Mutz, D. C. (2002a) The Consequences of Cross-Cutting Networks for Political Participation. *American Journal of Political Science*, 46(4), 838-855. <http://dx.doi.org/10.2307/3088437>.
- Mutz, D. C. (2002b) Cross-cutting social networks: Testing Democratic Theory in Practice. *American Political Science Review*, 96(1): 111–126. <http://dx.doi.org/10.1017/s0003055402004264>.
- Sik E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológia Szemle*, 16(2), 72–95.
- Sik E. (2012) *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös Kiadó.
- Snijders T. – Spreen M. – Zwaagstra R. (1995) The use of multilevel modeling for analysing personal networks: Networks of cocaine users in an urban area. *Journal of quantitative anthropology*, 5(2), 85–105.
- Tardos R. – Kmetty Z. – Fábrián Z. (2013) *Political Position Generator: New ways in studying Electoral Segmentation*. XXXIII Sunbelt Conference, 2013.05.23. Hamburg, INSNA.
- Treiman, D. J. (1977) *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press. <http://dx.doi.org/10.1016/b978-0-12-698750-8.50019-x>
- Van der Gaag, M. P. J. – Snijders, T. A. B. (2004) Proposals for the measurement of individual social capital. In Flap, H. – Volker, B. (Eds.) *Creation and Returns of Social Capital*. Routledge, London, 199–218.

- Van der Gaag, M. P. J. – Snijders, T. A. B. (2005) The Resource Generator: social capital quantification with concrete items. *Social networks*, 27(1), 1–29. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2004.10.001>.
- Van der Gaag, M. P. J. (2005) *Measurement of individual social capital*. Amsterdam: F&N Boekservices.
- Van der Gaag, M. P. J. – Snijders, T. A. B. – Flap, H. D. (2008) Position Generator measures and their relationship to other social capital measures. In: Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social capital: An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 185–205. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234387.003.0011>.
- Vedres B. (2012) Strukturális gyűrődések: a hálózatok innovatív feszültségei. In Kmetty Z. – Koltai J. (szerk.) *Változó képletek, változatos perspektívák. Tanulmánykötet Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Budapest: Háttér Kiadó, 92–110.
- Wasserman, S. – Faust, K. (1994) Social network analysis in the social and behavioral sciences. *Social network analysis: Methods and applications*, 1–27. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511815478.002>.
- Zheng, T. – Salganik, M. J. – Gelman, A. (2006) How many people do you know in prison? Using overdispersion in count data to estimate social structure in networks. *Journal of the American Statistical Association*, 101(474), 409–423. <http://dx.doi.org/10.1198/016214505000001168>.

CSURGÓ BERNADETT – LÉGMÁN ANNA¹

LOKÁLIS KÖZÖSSÉG, MEGTARTÓ KÖZÖSSÉG

Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen

Doi: 10.18030/socio.hu.2015.4.50

ABSZTRAKT

Tanulmányunk² célja, hogy a lokális és megtartó közösségekre vonatkozó szakirodalom áttekintésének segítségével meghatározzuk egy kvalitatív esettanulmány vizsgálati kereteit: hogyan vizsgálhatók egy vidéki kistelepülésen a közösségi integráció folyamatai. Mindehhez a szakirodalmi áttekintést két alapvető tematika köré rendezve tárgyaljuk, az egyik a megtartó közösségek és a közösségi integráció mechanizmusainak kérdésköre, mint a vizsgálat alap kérdésfeltevése, a másik pedig a lokális vidéki közösségek megközelítései, amely a tervezett vizsgálat tágabb értelmezési keretét jelenti. Mindkét irodalom nagy hangsúlyt fektet a közösségek identitásformáló szerepére valamint mindkettőben hangsúlyosan jelen van egy intézményi, *policy* jellegű megközelítés is.

Kulcsszavak: lokális közösség, megtartó közösség, társadalmi integráció

LOCAL COMMUNITY, BONDING COMMUNITY

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE INTEGRATING ROLE OF LOCAL COMMUNITIES IN A RURAL MUNICIPALITY

ABSTRACT

The paper seeks to frame a qualitative research on community integration in a rural place by the overview of literature of bonding communities and also by reviewing rural sociology literature on local community. This literature review has two main focal points. First we focus on theories of bonding community and community integration as key research topics. In addition rural community approach is introduced as a wider context and research framework. Identity building is a central topic in both bodies of literature and also institutionalism and policy based approach has significant emphasis in both approaches.

Keywords: local community, bonding community, social integration

¹ Szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének munkatársai.

² A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

LOKÁLIS KÖZÖSSÉG, MEGTARTÓ KÖZÖSSÉG

Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen

BEVEZETÉS

Az individualizálódó társadalmakban a legkülönbözőbb helyi közösségeknek egyre nagyobb szerepe lehet az egyének közötti kapcsolatok alakításában, fenntartásában. A közösség fogalma többnyire pozitívan jelenik meg mind a hétköznapi, mind a tudományos diskurzusokban, idealisztikus képet alkotva a közösségről. Ennek egyik nyilvánvaló példája a vidék és a közösség fogalmának összekapcsolódása, különös tekintettel a vidék idilli képzetére. Ebből kiindulva a közösség integráló szerepének feltárását egy vidéki kistelepülés, azaz lokalitás példáján tervezzük vizsgálni, ahol nem csupán a közösségek integrációs szerepe, de a közösség és vidékiség összekapcsolódása és ennek integrációs hatása is megvizsgálható. Jelen tanulmány célja, hogy egy ilyen, a vidéki lokális közösségeket és azon belül is a megtartó közösségeket vizsgáló kutatáshoz gyűjtse össze és rendszerezze a szakirodalomban fellelhető elméleti-módszertani megközelítéseket, kereteket.

Írásunkban áttekintjük, milyen szociológiai meghatározásai, típusai lehetnek a közösségnek, és ezek a meghatározások, típusok hogyan használhatóak a kvalitatív közösségkutatásokban, illetve bemutatjuk a téma szempontjából meghatározó lokális, vidéki közösségekre vonatkozó szakirodalmat is. Célunk tehát olyan közösség-meghatározások és -tipológia alkotása, szerepek azonosítása, amelyek egy lokális vidéki közösség kutatásában használhatóak lehetnek.

Az integráció-dezintegráció helyi, megtartó közösségekben történő vizsgálatánál alapvető kérdés, hogyan jön létre egy adott közösség, hogyan válik valaki egy közösség tagjává, hogyan tartja fent ezt a tagságot vagy kerül ki a közösségből, hogyan változik a közösség, és milyen interakciók vannak az egyének között, hogyan hat egymásra az egyén és a közösség. Mi tartja egyben a közösségeket (pl. a közös együttműködés képessége, a közös érzelmi intenzitás, a közös cél)? Melyek azok a mechanizmusok, amelyek képesek az egyént a közösségben tartani, és mik azok, amelyek az egyén kizáródásához vezetnek? Mennyire homogén, hierarchikus egy adott közösség, ahol csak egy kizárólagos útja van az integrációnak, a közösség tagjává válásnak? Mennyire lehet demokratikus egy közösség, s hogyan segítheti, illetve gátolhatja a társadalmi integrációt? Hogyan működhetnek a helyi, megtartó közösségek az adott intézményes, társadalmi keretek között? Mit jelent ez a tagok számára? Mit eredményezhet a társadalomból kizárt csoportok felbukkanása a helyi közösségekben (ld. felülről kezdeményezett integráció megvalósulása helyi közösségekben, vagy spontán interakciók, pl. pszichiátriai betegek diagnosztizáltak, romák stb. esetében)?

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI MEGKÖZELÍTÉSEK A KÖZÖSSÉGEK LEÍRÁSÁBAN

A közösség-meghatározások többsége a lokalitás, a hely és a közösség között szoros kapcsolatot feltételez (pl. Vercseg 1993, Gorman 2002), a közösségek egy adott helyen és időben alakulhatnak ki és maradhatnak fenn. A közösségek esetében két alapvető integráló mechanizmus azonosítható: az első a közösség identitásformáló szerepéhez kapcsolódik, és itt a közösségi, azaz a kollektív identitás jelenti az integráció alapját, míg másik esetben az integráció a közösség intézményi, szervezeti jellegéhez kapcsolódik. Az utóbbi esetben az integráció lényege, hogy az egyének közösségekbe szerveződnek és részt vesznek a szervezett közösség tevékenységeiben, ebben az esetben pedig a részvétel jelenti az integrációs mechanizmust. Az intézmények határozzák meg a közösségi lét mindennapjait, kereteit, oly módon szervezve a társadalmi életet, hogy a társadalom tagjai a közösség számára szükséges funkciókat ellássák. A különböző közösségek integrációja, részvétele, lehetőségei alapvetően függenek attól, hogy milyen intézmények léteznek a társadalomban, ezek hogyan működnek, és mennyire inkluzívak (Sen 2003). Az alapvető intézményekhez való hozzáférés, az írott és íratlan megállapodások, normák, az intézmények működésének ismerete jelentősen befolyásolják egyes közösségek helyét, működését és fennmaradását a társadalomban. Emellett az egyén és a közösségek, intézmények közötti kapcsolatok is fontosak. A közösség egyénekből jön létre, az egyének tartják fenn, működtetik, ugyanakkor a közösség biztonságot, identitást, a valahová tartozás érzését, célt adhat az egyén számára. Alapfeltevésünk, hogy a megtartó, helyi közösségek léte a társadalmi integráció alapja lehet. Születésünk pillanatában egy társadalom, egy család, egy közösség tagjává válunk, s az általuk alkotott, róluk szóló történetek, emlékek alkotják identitásunk/identitásaink alapját, s jelölik ki helyünket a társadalomban, a világban. Folyamatos kölcsönhatás ez, melyben mi is alakítjuk, formáljuk környezetünket, miközben környezetünk is hat ránk, az egyén és a közösség kölcsönhatása folyamatos. A társadalomtudományi diskurzusokban az individualizáció folyamatával párhuzamosan, azzal összefüggésben változik a közösségek szerepe is, ennek ellenére azonban központi helyük az egyén életében, úgy tűnik, megmaradt. A minket körülvevő környezetről, a helyi közösségekről, az általunk választott közösségekről alkotott képek talán épp azért tudnak mai társadalmunkban is oly vonzóak lenni, mert továbbra is biztos identitást, a valahová tartozás élményét kínálják (legalábbis ezt ígérik az egyén számára), egy olyan helyet, közeget, ahol otthon érezhetjük magunkat, még ha ez nem is tart többé egy életen át (Bauman 2000, Giddens 1991, Becze 2010).

A közösség pozitív képzetét hangsúlyozó elemzések nem, vagy csak ritkán foglalkoznak azzal, hogy milyen esetleges diszfunkcionális, negatív hatásai, elemei lehetnek a közösségnek (kizárás, homogenizáció, bezáródás stb.). Ugyanakkor, mivel minden közösségnek vannak határai, ezért amíg saját tagjait befogadja, addig másokat kizárhat (pl. Gorman 2002, A. Gergely 1996). A fogalom megalkotásához tehát szükség van a mi és az ők megkülönböztetésére is. Az elzárkózás, a kizárás, a másik megalkotásának s folyamatos megjelenítésének segítségével erősíthető a mi-tudat, az összetartozás érzése, a közösség egységessé válása. De vajon valóban elengedhetetlen-e az elzárkózáson alapuló egység a tényleges közösségek hatékony működéséhez? A jelenkori közösségrepresentációk központi kérdései, hogy mi alkotja, tartja fenn a közösségeket: a mi és az ők megkülönböztetése, a másság meghatározása, a hasonlóság és a különbözőség megjelenése, megítélése és szerepe.

A klasszikusnak számító szociológiai elméletek és szakirodalmi definíciók nagy része a közösség funkci-

onális megközelítéséből indul ki, ami az alapján írja le a fogalmat, hogy különböző korokban milyen funkciói vannak vagy lehetnek a közösségeknek az emberi együttélésben, társadalmakban, vagyis mik azok, amik a közösségeket létrehozzák és fenntartják. Ilyen látható és látens funkciók lehetnek a konkrét közös célok, érdekek (pl. szabályok, normák, értékek teremtése, meghatározása és megerősítése, kollektív identitás alkotása és fenntartása, egyéni önmeghatározás, egyének közötti kapcsolatok, interakciók alakulása és fenntartása, kollektív cselekvés, egymás támogatása, segítése, kontrollálása (Hankiss 1983, Gorman 2002, Kovács 2007). A közösségek szocializáló és társadalmi részvételt lehetővé tevő, illetve ellenőrző funkciójának központi szerepe van. A közösségben válik az egyén önálló individuummá s ezzel párhuzamosan a társadalom tagjává. Elősegítheti az egyén kiteljesedését, identitása megerősödését s társadalmi integrációját is, ugyanakkor bizonyos esetekben a túlzott homogenizálódás a kis, helyi közösségek zárttá válásával és az esetleges szegregálódás folyamányaként dezintegrációhoz is vezethet.

Az alábbiakban a közösség három ideáltípusát (közvetlen vagy adott közösség, eszmei vagy választott közösség, inkluzív közösség) írjuk le, melyek megkülönböztetése fontos eleme az integrációs folyamatok helyi közösségekben történő vizsgálatának (Légmán 2012). A vizsgálat központi elemét jelentő megtartó közösségek tartalmazhatják mindhárom ideáltípus elemeit. Létrejöhetnek eleve azzal a céllal, hogy megtartsák, támogassák egymást az egyének (önsegítő csoportok), vagy azokat, akik segítségre szorulnak (pl. daganatos embereket segítő szervezetek), illetve lehet egy konkrétan meghatározott, más célja a közösség működéskéne (pl. hímzőkör), s ilyenkor a megtartás, a támogatás úgymond egy másodlagos, látens funkciója lehet a közösségnek. Más szempontból lehetnek alulról szerveződő, spontán illetve intézményesen létrejövő helyi közösségek, melyeknek megtartó funkciója van. A lokális megtartó közösségek vizsgálatakor fontos, hogy elhelyezzük azokat a társadalomtudományi szakirodalom közösség-meghatározásaiban az alábbiakban bemutatásra kerülő ideáltípusok mentén.

Közvetlen vagy adott közösség

A közvetlen vagy adott közösség – a meghatározások szerint – jellemzően a születésétől kezdve körülveszi az embert, s egy életen át elkíséri, ami egyfajta kész, felülről kialakított identitást, közös értékrendet s határozott mi-tudatot kínál, azonosságot, homogenitást, biztonságot és hovatartozást sugall (Van Rees 1991, Gorman 2002). Itt a legfőbb összetartó erő a bizalom és a szolidaritás, egymás kölcsönös segítése. Az elsődleges cél ebben az értelemben a közösség fenntartása, így az egyén, az individuum háttérbe szorul, a közösség szerepe, hogy szocializálja az egyént, aki alkalmazkodik a közösség fennálló szabályaihoz, normáihoz. Ezt írja le lényegében Durkheim (2001) is organikus szolidaritásként, amely a differenciált társadalmakra jellemző, és alapja a munkamegosztás, valamint erre utal Granovetter (1995) erős kötések elmélete is. Castells (2006) a hagyományos közösségképek által kínált kollektív identitást olyan konstrukciónak tekinti, aminek segítségével az egyén a közösséghez köthető, s ez egyfajta biztonságot, folytonosságérzetet nyújt számára. A közösség az egyén bizonytalan identitása helyett a közösség által elfogadott, támogatott énképet adhat, az érzést, hogy közejük tartozom, olyan vagyok, mint ők (lényegében ez jelenik meg a vidéki közösségek idealisztikus leírásában is (Boyle–Halfacree 1998, Csurgó 2013, 2014).

Ez a közösségrepresentáció tökéletesen illik a hagyományos társadalomfelfogáshoz, ahol egy igaz, nagy narratíva értelmezte, szervezte a világgépet, s ahol a változatlanúságba vetett hit töretlen volt. A kizárólagos igazság megkérdőjelezésével párhuzamosan azonban úgy tűnik, hogy ez a típusú közösségfelfogás nem tudja teljes egészében leírni a társadalmak működését. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Giddens is a hagyomány és identitás kapcsolatáról, szerinte a premodern társadalmakban az egyéni és kollektív identitás stabilitását, és az egyén ontológiai biztonságát a tradíciók biztosítják. Ezzel szemben a reflexivitással jellemezhető későmodern korban az identitás (az egyéni és kollektív egyaránt) megerősítését nem feltétlenül segítik a magától értetődő hagyományok, mindez egyéni feladattá és ezzel együtt megkérdőjelezhetővé és bizonytalanná válhat (Giddens 1991, Sik 2013).

A közvetlen közösség mintegy természetes módon integrálhatja az egyént a közösségbe, a legkevésbé intézményesített forma, ami ugyanakkor nagyon erős határokat alkot, nagyon nehéz bekerülni illetve kikerülni belőle. Ezzel kapcsolatosan a következő kérdések fogalmazhatóak meg: vajon ma a helyi közösségekben milyen mértékben találhatóak meg az adott közösség elemei, milyen hatásuk van az egyénekre, mennyire kényszerítő erejűek vagy változtathatóak, mennyire stabilak és biztonságot nyújtok (ld. pszichiátriai betegek diagnosztizáltak, kényszerközösségek).

Eszmei vagy választott közösség

Az eszmei vagy választott közösség az autonóm egyének szabad társulását jelenti, ahova az egyének saját akaratukból, valamilyen közös cél vagy érdek megvalósítása miatt csatlakoznak (Horváth 2009). Ezek a közösségek a meghatározások szerint gyakran multilokálisak, multikulturálisak, plurálisak, s egy egyén egy időben több közösség tagja is lehet (pl. Utasi 2010). Fő jellemzőik az átmenetiség, a nyitottság, a lazább kötelékek, s az egyén középpontba helyezése; a közös cél vagy érdek megszűnése, érdekellentét stb. esetén működésük felbomolhat. A közösségnek ez a típusa úgy tűnik, hogy alkalmazkodik a posztmodern társadalom- és emberkép követelményeihez, rugalmas, nyitott, könnyen alakítható, megszüntethető, elsődlegesen nem erős kötődéseken és erős kötéseken (Granovetter 1995) alapul, nincsenek megváltoztathatatlan szabályok, felülről kialakított identitásminták, és az egyénnek lehetősége van arra, hogy hatékonyan formálja, alakítsa az adott közösséget: az egyén került a középpontba. Sok esetben azonban ezekben az újonnan konstruált, választott közösségekben is megjelennek a hagyományos, adott közösségek funkciói: fontos összetartó szerepe lehet működésükben a közös értékrendnek, a mi-tudatnak, hosszú ideig fennmaradhatnak, s tagjaik számára kész identitást, biztonságot, s a valahová tartozás élményét kínálhatják (Vályi 2004). A választott közösség integrációs hatása kisebb lehet, mint az adott közösségé, ugyanakkor nyitottabb, könnyebb a ki- és bekerülés. A három ideáltípus közül ez lehet a leginkább intézményesült forma. Ez a közösségi forma jelentősen épít az egyén érdekérvényesítő illetve alkalmazkodó képességére, így akiknek ezek a képességei gyengébbek, kevésbé válhatnak választott közösségek tagjaivá, jelenhetnek meg ezekben a közösségekben. Fontos kutatási kérdés lehet, hogy vajon ez a közösségforma mennyire jellemző a mai Magyarország helyi társadalmaira és kik azok, akik elsődlegesen ilyen közösségformákban jelennek meg?

Inkluzív közösség

Az inkluzív közösség fogalma először az oktatásban jelent meg, a speciális nevelési igényű, fogyatékos, tanulási nehézségekkel küzdő, szociálisan hátrányos helyzetű vagy akár kivételes tehetségű gyermekek kapcsán. Az inklúzió nem kategorizál, nem alkot különböző, egymástól elkülönített, elzárt csoportokat; ebben a felfogásban nincsenek többé speciális nevelési igényű, fogyatékos stb. gyermekek, csak különböző lehetőségekkel rendelkezők. Az inkluzív közösség definíciója szerint a különbözőség válik „normálissá”. Az inklúzió meghatározása szerint nem különböző, egymással szemben álló, integrálandó csoportok vannak, hanem különböző képességű, identitású, különböző lehetőségekkel rendelkező emberek, s az együttélés egymásnak, illetve egymás másságának kölcsönös elfogadását jelenti. Ez a meghatározás megegyezik a demokrácia alapelvével, hiszen mindenkinek egyforma hozzáférést, lehetőséget biztosít a közösségekben való részvételre (Forray–Varga 2011). Az inkluzív közösségképben minden személynek megvan a szabad választási joga és részvételi lehetősége az őt és a közösséget érintő kérdésekben (Forray–Varga 2011). Így próbál meg ez a megközelítés túllépni a különböző kisebbségi csoportok integrációs kényszerén, a másság és a hasonlóság kérdésén. A cél többé már nem az, hogy a kisebbség alkalmazkodjon a többség által meghatározott, kijelölt s követett normákhoz, hanem az egyéni igényeket figyelembe véve alakulnak az együttélés normái. A sokféleség felismerése és értékékként való megélése, a másik megismerése és elfogadása jelentheti itt a közösségkép alapját. Ez a megközelítés, úgy tűnik, megpróbálja megjeleníteni a posztmodern értékeket: a különböző identitások és életmódok létezhetnek egy helyen és időben, egy közösségen belül, s a kölcsönös egymásra hatás egyáltalán nem jelenti önmagunk feladását, megszűnését, mindez nem veszélyezteti sem identitásunkat, sem önmagunkat, sem a közösség működését. A közösségi integráció kutatásában lényeges kérdés lehet, hogy vajon a helyi társadalmakban hogyan és hol jelenhetnek meg az inkluzív közösségformák.

LOKÁLIS KÖZÖSSÉGEK – VIDÉKI KÖZÖSSÉGEK

A kortárs vidékszociológiai irodalomban a közösség és hozzá kapcsolódóan az identitás kérdésköre leghangsúlyosabban a vidék idilli reprezentációját és a vidék fogyasztói karakterét hangsúlyozó elemzésekben jelenik meg. Tönnies *Közösség és társadalom* című műve (1887, magyarul 1983) óta a vidék és közösség fogalma összekapcsolódik. A vidék jelenkori reprezentációjának, imázsának is az egyik leghangsúlyosabb eleme a közösség. A vidéki lokalitás ilyen értelemben értelmezhető a közvetlen vagy adott közösség ideáltípusaként, amely erős kollektív identitást biztosít a tagjai számára. A Tönnies-féle vidékkép ma is él, és meghatározó társadalmi gyakorlatokat eredményez. (Boyle–Halfacree 1998, Hardi 2002, Bajmóczy 2002, Csapák 2007, Jetzkowitz et al. 2007, Kovách 2007, Csurgó 2014). A vidéki közösség pozitív imázsa alapvető motivációs elemként jelenik meg a városból vidékre vándorlás és a vidékturizmus esetében is (Boyle–Halfacree 1998, Csurgó 2013). A vidéki közösség képze a vidék idilli reprezentációjának egyik alapeleme, és lényege a vidék városi fogyasztás nélküli karaktere, azaz az „eredeti” közösség (Short 2006, Bell 2006, Kovách 2007). Ugyanakkor, paradox módon, ez az idill-jellegű reprezentáció alapvetően méltányolja a városi fogyasztást, sőt a különböző területeken a fogyasztás mértéke éppen az ilyen típusú reprezentáció adott területre jellemző kiterjedtségét, erejét, fokát mutatja (Halfacree 2006, Short 2006, DuPuis 2006). A vidéki közösségek újraéledésében a vidéken fogyasztóként megjelenő (döntően városi) középosztálynak meghatározó szerepe van (Cloke–Goodwin–Milbourne 1998,

Cloke–Phillips–Thrift 1998). A vidéken fogyasztóként megjelenő városi csoportok esetében a vidék és annak közössége az eszmei vagy választott közösség ideáltípusának feleltethető meg. A városi fogyasztók a vidéki térben a saját közösségképüknek megfelelő közösségeket hoznak létre, ahol a közös cél a vidék idilli közösségének az felélesztése és megélése. Ezek között a közösségek között számos (helyi hagyományőrző klubok, természetvédő körök stb.) megtartó közösségként is működhet, hiszen a vidékidill egyik fő jelentése a tradicionális közösséghez kapcsolódik (pl. nagycsalád).

A vidék idilli értelmezése egyrészt jelenti a vidéki és paraszti identitás felélesztését, másrészt az emberek tájon, szomszédságon és ismeretségen alapuló, ki nem mondott vágyát a vidéki élet iránt. Így ez a fajta vidékidill értelmezhető a lokális identitás iránti társadalmi igényként is, és mindez erőteljesen összekapcsolódik a népi kultúra esztétizálásával, amit a néprajztudomány a folklorizmus (Bausinger 1995) fogalmával ragad meg, és ennek társadalmi bázisaként döntően a felsőbb társadalmi rétegeket, értelmiségieket határozza meg, hisz ezek a csoportok uralják a folklórról való beszédmódot (Bíró–Gagy–Péntek 1987).

A kutatások azt jelzik, hogy a vidéki közösségi, helyi identitás jelenkori formája erőteljesen összefügg a vidékidill-típusú szociális reprezentáció uralmával, ami a vidék, vidékiség felértékelésével is jár (Murdoch–Marsden 1994). Számos kutató hívja fel a figyelmet arra (Boyle–Halfacree 1998, Szijártó 2002), hogy a különböző vidéki helyek egyre nagyobb mértékben öltenek középosztályi formát. A házak, a tevékenységek, a helyi életvilág és lokális identitás egésze átalakul, átveszi és épít a középosztály reprezentációján át közvetített vidékidillre. Shaun Fielding (1998) angliai kutatásai alapján hangsúlyozza, hogy a városból vidékre költözés döntő mértékben átalakítja a helyi közösségek szerkezetét. Vizsgálatának középpontjában a helyi lakosság társadalmi-kulturális identitása és a hely kapcsolata áll. Megállapítja, hogy a lokális identitás kialakításában és megerősítésében döntő szerepe van a kívülről érkező, középosztályi csoportoknak, melynek következtében a helyi identitásnak azok az elemei erősödnek meg, amelyek illeszkednek a vidékidill középosztályi imázsához, és ezzel párhuzamosan azoknak az identitása, akik kimaradnak a kívülről érkező középosztály által uralt hatalmi kapcsolatokból, marginalizálódik. Hasonlóképpen Murdoch és Day (1998) elemzésének középpontjában a vidéki közösség és természet, mint a vidék konstrukciójának és rekonstrukciójának központi elemei állnak. Megállapítják, hogy vidék abban a folyamatban formálódik újjá, amelyben a társadalmi szereplők, döntően a városból kiköltöző középosztálybeliek az egyre erőteljesebb globalizáció körülményei között létrehozzák a közösség és stabilitás új formáit, amely a lokális közösség és identitás új alapját jelenti. Mathieu és Gajewski (2002) Franciaország esetében is azt hangsúlyozzák, hogy az 1970-es években meginduló vidék reneszánszaként definiált jelenség egyik fontos következménye, hogy a városiak megjelenésének hatására a civil kezdeményezések, a civil közösségi élet fellendült, ami gyakran az egyházi keretekben működő helyi szervezetek, társaságok megerősödésével járt együtt, jelentős hatást gyakorolva a helyi közösség szerveződésére és a lokális identitásra. Caftanzoglou és Kovani (1997), a diskurzuselemzés módszerét segítségül hívva, a görög vidék professzionális diskurzusán belül a folklór diskurzuselemzésével vizsgálták a kulturális identitás és integráció kérdését. Megállapították, hogy a vidéki területek esetében a hivatalos kulturális politika a szélesebb társadalmi-gazdasági fejlesztésektől elkülönítve kezeli a kulturális fejlődést. A kulturális fejlesztések jellemzően a kultúrházak létrehozására koncentrálnak, és ami különösen lényeges: a vidéki kultúrát a folklórral azonosítják. Mindezek azonban, a kutatók szerint, nem képesek megállítani a helyi identitás hanyatlását, és nem elégítik ki a fiatalabb generációk szórakozási igényeit

sem. A kulturális politikai beavatkozások alapvetően a városi fogyasztók igényeit szolgálják és a városiak vidék-reprezentációjára építenek, ami a ruralitás folklór alapú muzeumifikációját³ (*museumification*) eredményezi. A vidéki területek történeti öröksége, sajátos kulturális hagyományai, amelyekben a helyi kultúra és identitás gyökerezik, és figyelembe veszi a bonyolult és szerteágazó kapcsolatot a kultúra, a gazdaság és a társadalom között, helyi szinten nem jelenik meg ebben a vidéknek a tömegfogyasztásra építő megközelítésében. Ez a fajta kulturális politika pedig nem képes kezelni a vidéki fiatalok kulturális deprivációját, azaz kirekesztődéshez, dezintegrációhoz vezet(het): a közvetlen vagy adott közösség nem képes integrálni a tagjait, és nem jönnek létre olyan eszmei és választott közösségek sem, amelyben a fiatalok megtalálhatnák a helyüket.

A helyi vidéki ember fogalma nagyon változatos jelentéseket takar, amit legtöbbször tehát nem a helyiek, hanem a kívülállók konstruálnak, és amelyekben nagyon sokféle társadalmi csoport jelenhet meg a rurális gettók szegényeitől a gazdálkodó családokon át a városkörnyéki középosztályig (Megyesi 2007, Csurgó 2013), de a legjellemzőbb képzetek mégis a népi kultúra és közösség tradicionális parasztcsaládjaihoz és paraszti közösségéhez köthetőek (Csurgó 2007, Kovách 2007). Ez azt eredményezi, hogy a vidéki közösségekben esztétizálódik a vidéki élet és a hely, amely döntő hatással van a helyiek lokális identitására is.

A vidéken fogyasztóként megjelenő csoportok identitás- és közösségteremtő szerepére számos magyarországi kutatás is rávilágított (pl. Fejős–Szijártó 2002, Tamáska 2011). Szijártó (2002) káli-medencei vizsgálatai is azt mutatják, hogy az újonnan betelepülők meghatározó szerepre tesznek szert a falvak életében, vidékértelmezéseik révén teremtik meg valójában a Káli-medencét mint turisztikai régiót azáltal, hogy kijelölik határait, illetve identitás-megalapozónak nyilvánítják. Ezekre az értelmezésekre épülnek aztán a turisztikai, területfejlesztési koncepciók. Hasonlóképpen, a magyar tanyai turizmus elemzése is azt mutatja, hogy a turizmus felerősít bizonyos mítoszokat, sztereotípiákat; a tanyák a hagyományra, népi kultúrára és tanyasi életmódra hivatkozva definiálják önmagukat, alakítják ki lokális imázsukat és identitásukat (Kürti 2000). Egy a budai agglomerációban végzett vizsgálat eredményei (Csurgó 2013) is azt mutatják, hogy a városból kiköltözőknek egy markáns csoportja a közösségi élet vágyával érkezik a vidéki településekre, és ennek megfelelően aktív közösségteremtő tevékenységbe kezd, ezáltal megújítva, átalakítva a helyi közösségi élet hagyományos formáit. A kiköltözők vidéki közösség iránti vágyában erőteljesen van jelen a premodern értékek iránti igény, amely a közösségi élet retraditionalizálásában, a hagyományok újraértelmezésében manifesztálódik. A helyiek percepciója szerint a közösségi és civil élet irányítóivá a beköltözők válnak. Így válik egyre hangsúlyosabbá a vizsgált településeken a környezet- és természetvédelem, a hagyományörzés és a hagyományokra építő kulturális tevékenységek, és alakul át a lokális identitás. Az újonnan érkezők igényei, ízlése és értékválasztása határozza meg a helyi közösségi és még inkább kulturális életet, ezzel átalakítva a helyi közösségeket, a korábbi közösségi kapcsolatokat (Csurgó 2013).

A lokális közösség lokális identitás-értelmezése esetében kulcsfontosságú, hogy az individualizációs hatásokkal szemben a vidéki közösség megtartó közösségként reprezentálódik, amely az integráció és identitás alapját is jelenti (A. Gergely 2005).

³ A muzeumifikáció az „élő” hely átalakítása a hely idealizált reprezentációjává, ahol a cél már nem a lakóhelyi használat, hanem a megjelenítés, a „múzeumi érték” (Caftanzoglou és Kovani 1997).

A közösségi integráció vizsgálatánál alapvető kérdés lehet:

a) vajon mi történik azokkal, akik nem tudják vagy akarják átvenni ezeket az újonnan kialakított vidékképeket, nem osztoznak a többség lokális identitásában, és ezáltal úgy érzik, hogy nem tartoznak bele ezekbe a közösségekbe;

b) hogyan változik az adott közösség, és milyen szerepe lehet ebben a folyamatban a választott közösségeknek, s megjelenhetnek-e inkluzív közösségek;

c) hogyan fogadják az újonnan érkezőket az ott születettek, milyen új kapcsolatok, közösségek alakulhatnak ki közöttük, és ez hogyan alakítja a helyiek lokalitáshoz való viszonyát, identitását és vidéki település esetében a vidékképzését.

MEGTARTÓ KÖZÖSSÉGEK

Azokon a helyeken, ahol kevés olyan (ez lehet akár spontán, alulról létrejövő vagy intézményesen kialakított és fenntartott) közösség működik, ahol vannak közös célok, és az emberek képesek egymást támogatni, segíteni, megtartani, ott kisebb az integráció szintje, kevésbé boldogok az emberek, nem működik hatékonyan a helyi társadalom (Kopp–Skrabski 2008). Nemzetközi kutatások kimutatták, hogy míg a civil szervezetekben résztvevők száma az utóbbi évtizedekben folyamatosan csökkent (Putnam 1995), a kisközösségek – ahol a definíció alapján valamilyen közös érdek nyomán cselekednek, ugyanakkor a közösségi összetartozás érzése is igen erős – hatékonysága, cselekvési potenciálja növekszik (Wuthnow 1994). Egy 2002-es magyarországi kutatásban a megkérdezettek 63%-a értett egyet azzal az állítással, hogy senki nem törődik a másikkal. Ez az arány 2006-ban 81%-ra nőtt (Kopp–Skrabski 2008). A közösségi szintű bizalomvesztéssel párhuzamosan azonban úgy tűnik, hogy a családi támogatás, segítségnyújtás percepciója nőtt ebben az időszakban (Kopp–Skrabski 2008, Albert–Dávid 2015). Mindez azt jelezheti, hogy Magyarországon egyre kevesebb helyi, megtartó közösség van, vagy ezek a közösségek nem képesek hatékonyan működni, egyre erősebb az individualizáció, a dezintegráció, és a család szerepe nő a helyi közösségek szerepével szemben.⁴

A közösségek integráló, megtartó szerepét hangsúlyozza a vidékfejlesztési szakirodalom is, amely erőforrásként, a helyi fejlesztési kapacitás alapjaként tekint a helyi közösségekre. A lokális közösség kérdése a vidékszociológiai irodalomban fejlesztéspolitikai fókuszú elemzésekben tehát hangsúlyosan jelenik meg. A közösségek megjelenése a fejlesztéspolitikai irodalomban ahhoz a vidékfejlesztés-politikai fordulathoz köthető, amelynek következtében a korábbi modernizációs, külső erőforrásokon alapuló exogén fejlesztést felváltotta a helyi természeti és társadalmi erőforrásokra építő endogén – a lokális közösségek fejlődését, fejlesztési kapacitását középpontba állító – fejlesztéspolitika (Lowe–Murdoch–Ward 1995, Van der Ploeg–Renting 2000). Mindezek hatására a vidékszociológiai irodalom egyre nagyobb figyelmet szentel a helyi szereplők részvételének, a helyi közösségek kapacitásának a fejlesztésekben. Bár a fejlesztés döntően gazdaságfejlesztést jelent, figyelembe véve a gazdasági viselkedés társadalmi beágyazottságát (Polányi 1976) az európai vidékszociológiában a gazdaság mellett fontos elemként jelenik meg a társadalom, a közösség fejlesztésének vizsgálata is (Shortall

⁴ A családot a közösség magjának, elsődleges formájának tekintjük. A család azonban egy sokkal zártabb egység, ahova csak társadalmilag meghatározott módokon lehet bekerülni.

2004, Shucksmith–Chapman 1996).

A lokális közösségek fejlesztéspolitikai vizsgálatának egyik alapvető kérdésévé vált a helyi vidékfejlesztésben való részvétel és kirekesztődés, azaz az integráció és dezintegráció kérdése (Shucksmith 2000, Shortall 2004). Shucksmith (2000) az angliai LEADER program elemzése kapcsán megállapítja, hogy a közösségi fejlesztési kezdeményezésekben vannak bizonyos szereplőcsoportok, akik nagyobb hatalommal és jelentőséggel rendelkeznek, és jobb képességgel bírnak a kezdeményezésekben való részvételhez is. Ez azt eredményezheti, hogy az elitcsoportok érdekei érvényesülnek a helyi kezdeményezésekben, illetve a marginális csoportok kevésbé tudnak bekapcsolódni a fejlesztésekbe. Elemzésében azt vizsgálta, hogy mit jelent a közösségi szintű kapacitásépítés. Rávilágít arra, hogy az elit határozza meg a terület identitását, a területi alapú partnerségi kapcsolatok legitim résztvevőinek körét, hogy mely érdekek jelenjenek meg közösségi érdekként, hogy mi legyen a fejlesztés tárgya, és általában, hogy mit értsünk fejlesztés, alulról építkezés, fenntarthatóság és vidék alatt. Ez azt jelenti, hogy az endogén fejlesztések az elitcsoportok tőkéjének forrásává váltak.

Kutatások bizonyítják tehát, hogy a résztvevők vidékfejlesztésen belüli sikere nagymértékben függ a helyi társadalmi beágyazottságtól, a tudástól, amit használnak, a kapcsolatteremtő és kockázatvállalási képességüktől (Kovách–Kristóf 2007, Tovey–Bruckmeier 2008, Kelemen–Megyesi–Nagy Kalamász 2008, Csurgó–Kovách–Kucerova 2008). Murdoch (2000) a helyi hálózatokat elemezve azt bizonyítja, hogy a különböző adottságú területeken különböző fejlesztési módszerek (endogén, exogén) lehetnek sikeresek. Az endogén fejlesztések azokon a területeken sikeresek, ahol történetileg kialakultak az együttműködés formái, a külső gazdasági és piaci kapcsolatok. Ahol azonban ezek a hálózatok nem alakultak ki, ott a fejlődéshez külső (exogén) erőforrások szükségesek, amelyek elősegítik a helyi identitások és imázsok felértékelését, és ezen keresztül a helyi kapacitások kibontakozását.

A lokális közösségek fejlesztéspolitikai részvételének és kapacitásának előtérbe kerülése a társadalmi tőke és hálózat kutatási módszerek megjelenését eredményezte a vidékszociológiai elemzésekben (Csurgó–Kovách–Megyesi 2009). Jo Lee és szerzőtársai (2005) a helyi kapcsolathálózatokat és a térségi marketinget elemezve megállapították, hogy a társadalmi tőke erőteljesen kapcsolódik a helyi identitáshoz, ami pedig a lokális fejlesztések serkentésének alapját jelenti. Murdoch (2006) egyenesen hálózatossodó vidékről beszél, amelynek fő sajátossága, hogy egyidejűleg megy végbe a helyi politikában, gazdaságban és társadalomban. A hálózatossodási folyamatok háttérében az integrált és fenntartható vidékfejlesztés elveinek térhódítása áll, amely a szereplők partnerségi együttműködésére és ezzel együtt a politikai hálózatok átrendeződésére, a többszintű kormányzati rendszerekre épít (Derkzen 2008). Ebben az új rendszerben a helyi és nem helyi szereplők között kölcsönös függés jön létre, és a hatalmi viszonyok hierarchiája a politikai hálózatok kölcsönösségének adja át a helyét (Klijn et al. 1995, Rhodes 2000, Murdoch 2006).

A társadalmi tőke elmélet a magyar vidékfejlesztés vizsgálata esetében is megjelenik. Kis Krisztián (2006) például a társadalmi tőke fogalmának különböző megközelítéseit alkalmazta a magyarországi LEADER vidékfejlesztési program vizsgálatában. Vizsgálatának fókuszában a bizalom és az együttműködési készség állt. Eredményei szerint a LEADER keretein belül kötelező a partnerségen keresztül az együttműködés kialakítása, ami aktivizálja a helyi közösségeket és *„általa jobb és realisabb jövőkép és ennek megfelelő stratégia készülhet, ami*

jobban szolgálja a kistérség felzárkózását, az ott élők életminőségének javítását” (Kis 2006:30). Tömpe Ferenc (2007) a vidéki társadalom egyik fontos rétege, a farmergazdák vizsgálata esetében alkalmazta a társadalmi tőke elméleti megközelítéseit és mérési módszereit. A kutatás fő kérdése, hogy a magyar farmer milyen társadalmi tőkével rendelkezik, és milyen korreláció mutatható ki ennek nagysága és a farmjövedelmek között.

A társadalmi tőke putnami elmélete segítségével vizsgálta Vercseg Ilona (2004) a közösségfejlesztést két magyarországi településen. Megállapította, hogy a közösségfejlesztők civil részvételre irányuló kezdeményezései és a lassan demokratizálódó társadalom befogadó készsége között óriási szakadék van, amit célzott kormányzati közösségfejlesztési programokkal lehetne kezelni. Boda Tímea (2007) szintén hangsúlyozza a társadalmi tőke vizsgálatának fontosságát a vidékfejlesztésben. Szerinte a társadalmi tőke a gazdasági fejlődés fontos indikátora. Megyesi Boldizsár (2014) két kistérségi esettanulmány elemzésével a társadalmi tőke többretegű elméletét alkalmazva arra kereste a választ, hogy az eltérő helyi viszonyok hogyan hatnak a helyi fejlesztéspolitikára, a társadalmi tőke helyi jellegzetességei hogyan hatnak a helyi vidékfejlesztési aktivitásra. Woolcock (1998) elméletéből kiindulva az elemzés során megkülönböztette az összetartó társadalmi tőkét, ami a horizontális személyközi kapcsolatokat (családi, szomszédsági viszonyokat) írja le; az összekötő társadalmi tőkét, amely a horizontálisan kapcsolódó csoportok közötti kapcsolatra utal; és az összekapcsoló társadalmi tőkét, ami a vertikális kapcsolatokat írja le. Eredményei szerint egyes társadalmi tőkefajták (összetartó, összekötő társadalmi tőke) pozitívan hatnak a vidékfejlesztési teljesítményre, míg másoknak (összekapcsoló társadalmi tőke) nincs, vagy esetleg negatív hatásuk van.

A kapcsolathálózat-elemzés metodológiai eszközei sem a hazai, sem az európai vidékszociológiában nem terjedtek el. A hazai hálózat-kutatók közül is csak kevesen fordultak a vidék kérdésköre felé. Leginkább Letenyei László nevéhez köthető a módszer vidékszociológiai alkalmazása, ő számos írást jelentetett meg a témában, melyek közül módszertani sokszínűségében kiemelkedik *A rendszerváltás után: Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében* című kötetben megjelent tanulmánya, amelyben Letenyei (1999) a kapcsolathálózatok makro- és mikroszintű elemzését egyaránt alkalmazta arra keresve a választ, hogy a rendszerváltást követően milyen csatornák mentén szerveződik újjá a falusi társadalom. Eredményei szerint a falusi társadalomban jelentős csoportképző tényező a mentális tér, a falu térbeli tagozódása, amelyhez szubjektív sztereotípiák is társulnak. A mikroszintű elemzések, a háztartások ego-hálójának vizsgálata alapján pedig elmondható, hogy a betelepülők csoportja kitűnik a többi társadalmi csoport közül, kevésbé ágyazódott be a hagyományos közösségbe, könnyebben lépi át a mentális tér határait, gyengébb kötéseik pozitívan hatnak gazdasági tevékenységükre, innovációs készségükre. A számos kapcsolathálózat-elemzési technikát felhasználó vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a rendszerváltást követően a falusi társadalom a hagyományos paraszti társadalomra jellemző erős kötéseik mentén szerveződik újjá. Letenyeihez hasonlóan Csizmadia Zoltán (2008) is a hálózat kutatás módszereit alkalmazta a társadalmi kapcsolatok elemzésére a szlovák-magyar határtérségben. A kapcsolati tőke térbelisége kapcsán megállapította, hogy a kontaktusok a nagyvárosok és határmenti térségi centrum településeken sűrűsödnek. Az elemzései azt mutatják, hogy a kapcsolati tőke kiterjedtségét és összetételét alapvetően az iskolai és foglalkozási háttér és nem a lakóhely regionális elhelyezkedése befolyásolja.

Több kutatás szerint (pl. Laschewski et al. 2002) a helyi társadalmakba kívülről érkező szereplők különösen aktívak az új hálózatok létrehozásában. A külső szereplők tömeges megjelenése előtt a vidéki helyi társadalmak a szoros rokonsági kapcsolathálókkal, a térbeli közelséggel és szomszédsággal, az erős kooperációs készséggel és a mezőgazdasági orientációval voltak jellemezhetőek (Harper 1989). Elsőként Pahl (1966) mutatott rá arra, hogy a középosztálybeliek tömegesebb megjelenése a lokális társadalmakban sokkal összetettebb osztályszerkezet kialakulásához vezetett. Mindezek pedig az új társadalmi intézmények és társulások létrehozásán keresztül járulnak hozzá a hagyományos helyi társadalom kicserélődéséhez. Az új intézmények és társulások változatos formákban jelenhetnek meg, amelyek különösen nyitottak az új hálózatokban való részvételre (Wittel 2001). A hagyományos vidéki közösségeket növekvő arányban váltják fel azok a hálózatok, amelyekben az egyének megosztott érdekeik szerint vesznek részt.

Ray (2001) szerint az Európai Unió fejlesztési politikája egy olyan koordinált rendszer, amelyben a piaci mechanizmusok mellett a szervezés és redisztribúció a legfontosabb integráló elv. A fejlesztések alapját a sokasodó helyi és regionális hálózatok jelentik, amelyeken keresztül a fejlesztési eszközök áramlanak. A helyi közösségek kapacitásának tehát kulcsszerepe van a vidékfejlesztés eredményességében.

A fentiek alapján azt láthatjuk, hogy a vidéki, lokális közösség esetében a közösség integrációs mechanizmusai nagyon sokféle módon megragadhatóak a vidékreprezentációk és -képzetek alakulásától a fejlesztéspolitikai hálózatokon át a kisközösségek, megtartó közösségek formálódásáig. Mindezek alapján úgy véljük, hogy egy vidéki kistelepülés (falu vagy kisváros) megfelelő vizsgálati területe lehet egy a közösség integráló szerepét elemző kvalitatív kutatásnak, amely a közösségi integrációt nem csupán az egyén (mikroszint), hanem a lokalitás (mezoszint) szintjén is értelmezni kívánja a közösségi részvétel és lokális identitás elemzésén keresztül.

ÖSSZEGZÉS: A KÖZÖSSÉGEK INTEGRÁLÓ SZEREPÉNEK KUTATÁSA FELÉ

A fentiekben ismertetett szakirodalom a kvalitatív esettanulmányoktól a *survey* típusú felméréseken és diskurzuselemzéseken át a hálózatelemzésig nagyon sokféle módszerrel elemzi a helyi és megtartó közösségeket. A vizsgálandó témák közül kiemelkedik a közösségek identitásformáló szerepe, valamint a részvétel és kirekesztődés kérdése és következményei a helyi társadalmak működésére és fejlődésére vagy fejleszthetőségére. Ez alapján a lokális közösségek alapvető integráló mechanizmusaiként a lokális vagy közösségi identitásformálást valamint a közösségi részvételt határozzuk meg.

Mindezek alapján az integrációt a közösségek esetében a következő témák és témacsoportok alapján konceptualizáljuk: (1) a közösségek identitásformáló szerepe, (2) a közösségi részvétel vagy kirekesztődés, (3) közösségi ideáltípusok elterjedtsége, (4) megtartó közösségek és helyi közösségek integráló szerepe, (5) közösséggel kapcsolatos értékek, képzetek integráló szerepe. Mindezek vizsgálata a kvalitatív és kvantitatív kutatási módszerek alkalmazását egyaránt megköveteli.

A lokális közösségek integrációs mechanizmusainak kvalitatív vizsgálatához – a fentiekben ismertetett szakirodalom alapján is – legalkalmasabbnak a kvalitatív esettanulmány módszerét tekintjük, amely egy adott település többféle kisközösségének vizsgálatán (mikroszint) keresztül elemzi a lokális közösség és lokális identitás integrációs mechanizmusait (mezoszint). A helyi kisközösségek valamint a lokális közösség kulcsszereplőinek

vizsgálatán keresztül megragadhatóvá válik az egyén és közösség, a kisközösség és helyi közösség kapcsolata, valamint az, hogy a lokális térben milyen közösségi integráló és dezintegráló folyamatok azonosíthatóak.

Egy kvalitatív kutatás esetében a fentiek alapján egy vidéki mikrotérségben végzett kutatás célja a helyi közösségszerveződés feltárása kell, hogy legyen. Azaz, hogy a helyi kisközösségek (megtartó közösségek, kulturális szervezetek, klubok stb.) hogyan, milyen formában hozzák létre a lokális közösséget (integrálódnak lokális közösséggé). Mi jellemzi a lokális közösséget, mik a fő jellemzői a helyi közösségépítésnek, melyek a fő tevékenységeik, milyen tevékenységeken keresztül válik láthatóvá illetve milyen tevékenységeken keresztül képes bevonni a helyi lakosságot? Milyen kisközösségek válhatnak a lokális közösség integráns részévé, miért, és melyek azok, amelyek nem, és miért? A lokális közösség a helyi társadalom mely csoportjainak érdekeit, értékeit integrálja leginkább, melyek azok, amelyek kimaradnak? Hogyan járul hozzá a helyi közösség a lokális identitás kialakulásához? Melyek a fő elemei ennek az identitásnak? A helyi közösségek vizsgálatával tehát célunk a társadalmi bevonódás és kirekesztődés feltárása egy adott közösségen belül illetve kívül, azaz a helyi társadalom vonatkozásában. Hogyan integrál egy közösség egyeseket illetve hogyan rekeszt ki másokat? Célunk a társadalmi bevonódás és kirekesztődés mechanizmusainak feltárásával az integrációs folyamatok vizsgálata a lokális, helyi közösségekben.

HIVATKOZÁSOK

- A. Gergely A. (1996) *Kisebbségi tér és lokális identitás (II.)*. Budapest: MTA PTI. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/10600/10663/10663.htm#3> [Letöltve: 2014-03-12].
- A. Gergely A. (2005) Falupolitika – faluantropológia. In Bognár L. – Cszimady A. – Tamás P. – Tibori T. szerk. *Nemzetfelfogások 3. Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 108–117.
- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromilió integrációs megközelítésben. *socio.hu* 4, ebben a számban. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1>.
- Bajmócy P. (2002) A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, 2–3, 323–330.
- Baker, S. – Brown, B. J. (2008) Habitus and homeland: educational aspirations, family life and culture in autobiographical narratives of educational experience in rural Wales. *Sociologia Ruralis*, 1, 57–72. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00449.x>.
- Bauman, Z. (2000) *Seeking Safety in an insecure world*. Cambridge: Polity.
- Bausinger, H. (1995) *Népi kultúra a technika korszakában* Budapest: Osiris.
- Bell, D. (2006) Variations on the rural idyll. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage, 149–160.
- Bíró Z. – Gagy J. – Péntek J. (1987) *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Boda T. (2007) A közösségek szerepe a vidékfejlesztésben. *Szolnoki Tudományos Közlemények XI.*, Szolnok.
- Boyle, P. – Halfacree, K. (eds.) (1998) *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley.
- Bruckmeier, K. – Tovey, H. (2008) Knowledge in Sustainable Rural Development: From Forms of Knowledge to Knowledge Processes. *Sociologia Ruralis*, 3, 313–329. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00466.x>.
- Caftanzoglou, R. – Kovani, H. (1997) Cultural identities and integration in rural Greece. *Sociologia Ruralis*, 2, 240–254. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1997.tb00048.x>.
- Castells, M. (2006) *Az identitás hatalma. Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra II.* Budapest: Gondolat – Infonia.
- Cloke, P. – Phillips, M. – Thrift, N. (1998) Class, colonisation and lifestyle strategies in Gower. In Boyle, P. – K. Halfacree (eds.) *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley, 166–185.
- Cloke, P. – Goodwin, M. – Milbourne, P. (1998) Inside looking out, outside looking in. Different experiences of cultural competence in rural lifestyles. In Boyle, P. – Halfacree, K. (eds.) *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley, 134–150.
- Csapák A. (2007) Az átalakuló Nagykovácsi. *Tér és társadalom*, 2, 109–116.
- Cszimadia Z. (2008) Társadalmi kapcsolatok a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*, 3, 27–50.
- Csurgó B. – Kovách I. – Megyesi B. (2009) Helyi hálózatok Európában és Magyarországon *Politikatudományi Szemle* 2, 120–141.
- Csurgó B. (2007) Képek és képzetek a mai magyar vidékről In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI, 45–67.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest: MTA TK Szociológia Intézet – Argumentum.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalgiaja. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu*, 2, 1–20. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.2.1>
- Csurgó B. – Kovách I. – Kucerová, E. (2008) Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis*, 3, 292–312. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00461.x>.
- Derzken, P. (2008) *The politics of rural governance. Case studies of rural partnership in the Netherland and Wales*. Wageningen: Wageningen University.
- DuPuis, E. M. (2006) Landscapes of desires? In Cloke, P. J. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage, 124–132.
- Durkheim, E. (2001) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Fejős Z. – Szijártó Zs. szerk. (2002) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Fielding, S. (1998) Indigeneity, identity and locality: Perspectives on Swaledale. In Boyle, P. – Halfacree, K. (eds.) *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley, 151–165.
- Forray K. – Varga A. (2011) Inklúzió a felsőoktatásban. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK. Elérhető: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/inkluzio_a_felsooktatásban/index.html. [Letöltve: 2014-06-15].

- Giddens, A. (1998). A harmadik út. Budapest: Agóra Marketing Kft, 94–95.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Gorman, M. (2002) „Közösség” Európában. *Parola* 2. Elérhető: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/cimsz/C6680463D75B03CBC1256C4D00395D74?Open. [Letöltve: 2014-06-15].
- Granovetter, M. (1995) A gyenge kötések ereje. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Új Mandátum.
- Halfacree, K. (2006) Rural space: constructing a three-fold architecture. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage, 44–62.
- Hankiss E. (1983). Közösségek válsága és hiánya. In *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Budapest: Magvető, 226–227.
- Hardi T. (2002) Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. *Tér és társadalom*, 3, 57–84.
- Harper S. (1989) The British rural community: an overview of perspectives. *Journal of Rural Studies*, 2, 161–184. [http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167\(89\)90044-2](http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167(89)90044-2).
- Horváth A. (2009) *Egyén és közösség, avagy a fogalmak tartalomváltozásai*. [Online.] OFI. Elérhető: <http://www.ofi.hu/tudastar/egyen-kozosseg-avagy>. [Letöltve: 2014-06-15].
- Jetzkowitz, J. – Schneider, J. – Brunzel, S. (2007) Suburbanisation, mobility and the 'good life in the country': a lifestyle approach to the sociology of urban sprawl in Germany. *Sociologia Ruralis*, 2, 148–171. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2007.00431.x>.
- Kelemen E. – Megyesi B. – Nagy Kalamász I. (2007) A tudásinterakció szerepe a vidéki térségek fenntartható fejlődésében. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI, 121–136.
- Kis K. (2006) A társadalmi tőke mint a társadalmi és gazdasági folyamatokat befolyásoló erőforrás. *Agrártudományi Közlemények*, 20, 69–73.
- Klijn, E. H. (1997) Policy networks: an overview. In Kickert, W. – Klijn, E. H. – Koppenjan, J. (eds.) *Managing complex networks: strategies for the public sector*. London: SAGE Publications.
- Kopp M. – Skrabski Á. (2008) *A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője*. Elérhető: <http://vigilia.hu/regihonlap/2008/10/skrabski.htm> [Letöltve: 2014-06-15].
- Kopp M. – Skrabski Á. (2008) Kik boldogok a mai magyar társadalomban? In Kopp M. (szerk.) *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Sémelweis Kiadó, 73–80.
- Kovách I. – Kristóf L. (2007) Közvetítő szereplők a vidéki javak és szolgáltatások piacán. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI, 105–120.
- Kovách I. (2007) A múlt és jelen vidéképe. Bevezetés. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum, 7–11.
- Kovács É. (2007) A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7–21.
- Kürti L. (2000) A puszta felfedezésétől a puszta eladásáig. Az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, 112–129.
- Laschewski, L. – Phillipson, J. – Gorton, M. (2002) The facilitation and formalisation of small business networks: evidence from the North East of England. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 20, 375–391. <http://dx.doi.org/10.1068/c0066a>.
- Lee, J. – Árnason, A. – Nightingale, A. – Schucksmith, M. (2005) Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 3, 269–283. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00305.x>.
- Légmán A. (2012) Közösség-képek. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó, 357–369.
- Letenyei L. (1999) Rendszerváltozás után. In Borsos E. – Csité A. – Hella F. – Kovács R. – Letenyei L. *Rendszerváltozás után: Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA PTI – Számalk, 15–48.
- Lowe, P. – Murdoch, J. – Ward, N. (1995) Networks in rural development: beyond exogenous and endogenous models. In van der Ploeg, J. D. – van Dijk, G. (eds.) *Beyond modernization: the impact of endogenous rural development*. Assen: Van Dorcum, 87–106.
- Mathieu, N. – Gajewski, P. (2002) Rural restructuring. Power distribution and leadership at national, regional and local levels: the case of France. In Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.) *Leadership and local power in European rural development*. Aldershot: Ashgate, 122–144.

- Megyési B. (2007) A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI, 27–44.
- Megyési B. (2014) Fejlesztéspolitika helyben. A társadalmi tőke és a fejlesztéspolitika összefüggései a Vasvári és a Lengyeltóti kistérségben készült esettanulmányok alapján. *socio.hu*, 3, 100–109.
- Mormont, M. (1987) Rural nature and urban natures. *Sociologia Ruralis*, 1, 3–20.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1987.tb00314.x>.
- Murdoch, J. (2006) Networking rurality: emergent complexity in the countryside. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications, 171–185.
- Murdoch, J. – Marsden, T. (1994) *Reconstituting rurality: the changing countryside in an urban context*. London: Routledge.
- Murdoch, J. – Day, G. (1998) Middle class mobility, rural communities and the politics of exclusion. In Boyle, P. – Halfacree, K. (eds.) *Migration into rural areas: theories and issues*, Chichester: Wiley, 166–214.
- Murdoch, J. (2000) A New Paradigm of Rural Development. *Journal of Rural Studies*, 4, 407–419.
[http://dx.doi.org/10.1016/s0743-0167\(00\)00022-x](http://dx.doi.org/10.1016/s0743-0167(00)00022-x).
- Pahl, R. (1966) *Urbs in Rure*. London, LSE.
- Ploeg, J. D. van der – Renting, H. (2000) Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Sociologia Ruralis*, 4, 529–543. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00165>.
- Polányi K. (1976) *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat.
- Putnam, R. (1995) Bowling Alone. America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6, 65–78.
<http://dx.doi.org/10.1353/jod.1995.0002>.
- Ray, C. (2001) Territorial Co-operation between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 3, 279–295. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00183>.
- Ray, C. (1998) Culture, intellectual power and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 1, 3–21.
<http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00060>.
- Rhodes, R. (2000) Governance and public administration. In Pierre, J. (ed.) *Debating governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. (2003) Társadalmi kirekesztés. Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. *Esély*, 6, 3–22.
- Short, B. (2006) Idyllic ruralities. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage, 133–148.
- Shortall, S. (2004) Social or Economic Goals, Civic Inclusion or Exclusion? An Analysis of Rural Development Theory and Practice. *Sociologia Ruralis*, 1, 109–123. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00265.x>.
- Shucksmith, M. – Chapman, P. (1998) Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*, 2, 225–242.
<http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00073>.
- Shucksmith, M. (2000) Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion. *Sociologia Ruralis*, 2, 208–218.
<http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00143>.
- Sik D. (2013) Giddens modernizációelmélete. *Replika*, 1, 97–112.
- Sjöblom, S (2006) Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (ed.) *Project proliferation and governance*, Helsinki: Helsinki University Press, 9–33.
- Szijártó Zs. (2002) Turizmus és regionalizmus a Káli medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 7–21.
- Tamáská M. (2011) *A vidéki tér emlékezete: Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig*. Budapest: Martin Opitz Kiadó
- Tömpe F. (2007) *A társadalmi tőke mértékének és hatásának vizsgálata a farmgazdaságok körében*. Elérhető: www.avacongress.net/ava2007/presentations/nkfp1/4.pdf [Letöltve: 2014-04-12].
- Tönnies, F. (1983) *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Utasi Á. (2010) Baráti közösségek és magántársaságok – a közélet iskolái. In Utasi Á. (szerk.) *Közösség és közélet. Politikatudományi Tanulmányok*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.
- Vályi G. (2004) Közösségek hálózati kommunikációja. [Online.] Elérhető: <http://www.mtapti.hu/mszt/20044/003.pdf>. [Letöltve: 2014-06-15].
- Van Rees, W. (1991) *Neighbourhoods, the State, and Collective Action*. [Online.] Elérhető: <http://cdj.oxfordjournals.org/content/26/2/96.full.pdf+html>. [Letöltve: 2014-06-15].
- Vercseg I. (1993) KÖZÖSSÉG Eszme és valóság. *Parola Füzetek*. [Online.] Elérhető: http://www.kka.hu/_Kozosseg_Adattar/Azadatt.nsf/1c4dc4b986e230d1c1256a08003a235e/7a5b2b352c0caf4485256640006a09c3?OpenDocument. [Letöltve: 2014-06-15].

Vercseg I. (2004): A társadalmi tőke (social capital) mérése magyarországi településeken. *Parola*, 3, 10–15.

Wittel, A. (2001) Towards a network sociality. *Theory, Culture and Society*, 18: 51–76.
<http://dx.doi.org/10.1177/026327601018006003>.

SZABÓ GABRIELLA¹ – BENE MÁRTON²

MÉDIA ÉS INTEGRÁCIÓ³

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.67

ABSZTRAKT

A tanulmány célja, hogy az „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban” című kutatási projekthez kapcsolódva a magyar média integrációs és dezintegrációs kapacitását feltérképező elemzést megalapozza. Először áttekintjük a nemzetközi és hazai szakirodalom vonatkozó megállapításait, majd kitérünk a későbbi elemzésben alkalmazni kívánt módszertani apparátusra. A javasolt vizsgálat a médiumok interakciós szerkezetére koncentrál, melyet hálózatkutatással kívánunk kitapogatni. Megközelítésünk az ügyközpontú esettanulmányok stratégiát követi, vagyis analitikai egységeink a magyar médianyilvánosság kiemelkedő ügyei. Az ügyekben kirajzolódó interakciós mintázatokat hálózatszerkezeti ideáltípusokra vetítjük, melyek megmutatják, hogy a magyar médianyilvánosság hálózatai integrált vagy inkább szétforgácsolt struktúrák-e.

Kulcsszavak: média, integráció, interakció, hálózatkutatás, Magyarország

MEDIA AND INTEGRATION

ABSTRACT

This paper contributes to the research project titled ‘Integrative and disintegrative processes of the Hungarian Society’ by providing the theoretical and methodological foundations for an empirical study on the integrative and disintegrative capacities of the media sphere in Hungary. First, we critically review the literature on the question whether there is a mainstream media or distinctively separate blocs of media outlets have emerged to create ideological ‘bubbles’ in different societies. Then, we introduce our issue-centred case study approach to comprehend whether mass communication integrate or divide us 25 years after the collapse of the communist regime. For a test, we propose to explore the media networks of issues that enjoy media storm-type of coverage in the year 2014 in the Hungarian media sphere. To compare the interaction patterns of the media outlets we also define five ideal typical network macrostructures. The ideal typical network macrostructures will tell us whether the networks of the Hungarian media can be considered as integrated or disintegrated formations.

Keywords: media, integration, interaction, network analysis, Hungary.

1 Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos munkatársa. Politikai kommunikáció- és médiakutatással foglalkozik.

2 Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, a Budapesti Corvinus Egyetem doktorandusza. Kutatási területe a politikai kommunikáció és politikai viselkedés.

3 A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

MÉDIA ÉS INTEGRÁCIÓ

BEVEZETÉS⁴

Vajon beszélhetünk-e még egységes médianyilvánosságról, vagy le kell számolnunk a világmegtapasztalást elősegítő közös mediális térről? A magyar médiapiacra végbement *fragmentálódás* (Szabó–Kiss 2012) és *decentralizáció* (Merkovity 2012) végleg darabokra töri a tömegkommunikáció platformjait, vagy valamilyen módon mégis összekapcsolódnak a töredékek? A nemzetközi szakirodalom közel száz éve tárgyalt kérdése itt és most érvényesebb, mint valaha: van-e a XXI. századi médiának bármilyen szerepe a magyar társadalom összetartozásának megteremtésében? Különösképpen érdekel bennünket mindenek a politikai aspektusa. Mit mondhatunk a magyar médianyilvánosságról, amennyiben elfogadjuk a politikai elit és az állampolgárok körében egyre erősödő *polarizációs* tendenciát (Angelusz–Tardos 2011, Kmetty–Koltai 2012, Körösi 2012)?

A fentiekre való gondolkodásnak komoly tétje van ma Magyarországon! Egyre gyakrabban halljuk, hogy a politikai-közéleti kérdésekkel foglalkozó médiumok nem teszik lehetővé a különböző nézetek, álláspontok, tapasztalatok és élmények egymás közötti megosztását, megbeszélését. Széles körben elfogadott megállapítás, hogy a szekértáborok saját mediabuborékot teremtenek és tartanak fenn, mely nem engedi észlelni és megérteni az ellenfél fejében és szívében zajló történéseket. Az újságok, televíziók, rádiók, online platformok az értelemadási küzdelmek frontjává, a politikusok játékszerévé válnak. Mindebből arra következtethetünk, hogy a média nem összekapcsolja, hanem elválasztja a különböző politikai oldalakat. Vajon fenntartható-e a média összetartó erejébe vetett hitünk?

Jelen tanulmány során részletesen bemutatunk egy olyan elméleti és módszertani keretet, mely az integráció és dezintegráció kérdését a médiumok által fenntartott kontaktusok jelentőségére, az interakciók köztörejére építve kívánja górcső alá venni. Ambíciókat a tanulmány szerkezete is tükrözi. Először tárgyaljuk a politika, a média és a nyilvánosság összetartozását, illetve a polarizációt középpontba helyező szakirodalmi irányokat. Majd ezt követően azt, hogy hogyan illeszkedik az általunk ajánlott vizsgálat a szakirodalomban megfogalmazott tézisekhez. Végül pedig részletesen kitérünk arra, hogy miként lehetséges a média integrációs és dezintegrációs mechanizmusait kutatni a hálózatelemzés módszerének segítségével.

⁴ A tanulmány alapjául szolgáló kutatómunkát az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében végeztük. Hálásak vagyunk Politikai Viselkedés Osztály tagjainak részletes és kritikus hozzászólásaiért, mellyel a tanulmány korábbi verzióját illeték. Külön köszönjük Kiss Balázs (MTA TK PTI) és Pál Judit (MTA Lendület Recens Kutatócsoport) a kutatás különböző fázisaiban tett észrevételeit és tanácsait. Mondandónk megfogalmazásában sokat segítettek a socio.hu szerkesztősége által felkért lektorok építő kritikái, ezúton köszönjük munkájukat.

INTEGRÁCIÓ ÉS DEZINTEGRÁCIÓ A MÉDIAKUTATÁSOKBAN

A szociológia és a politikatudomány egyik legizgalmasabb vállalkozása a társadalmat összetartó vagy éppen szétfeszítő mechanizmusok leírása. A korai szakirodalom jó része éppen azon fáradozott, hogy a médiában találja meg az összetartozás kulcsmozzanatait. A következőkben ezeket a kísérleteket villantjuk fel. Áttekintésünk nem egy-egy munka részletes elemzése, célunk sokkal inkább a média integrációs kapacitásáról szóló társadalomtudományi gondolkodás ívének felvázolása.

Média, összetartozás és stabilitás

Denis McQuail *A tömegkommunikáció elmélete* című alapművében a XX. század első évtizedeire teszi a média és integráció összekapcsolására irányuló gondolatok megszületését, melyeket az Egyesült Államokban lezajló nagy változások – iparosodás, urbanizáció, bevándorlás – tettek aktuálissá (McQuail 1994: 34). Különösen a Chicagói Iskola tett sokat azért, hogy a modern médiát tekintsük a szétszórta és új identitást kereső egyének összehangolódását segítő tényezőnek. Kiváltképp John Dewey, aki elméletének középpontjába a tömegkommunikációt helyezte, az az idő tájt tömegessé váló kommunikációs csatornáknak látott jó lehetőségeket: a médiát kell használni a társadalmi szálak újraszövésére (vö. Smith 1965).

A tömegmédia feladatáról, szerepéről az 1940-es években élénk tudományos diskurzus alakult ki az *American Journal of Sociology* és az *American Sociological Review* hasábjain, melynek során szintén a Chicagói Iskolához köthető Louis Wirth által képviselt álláspont vált kanonikussá. Wirth (1948) kiáll amellett, hogy az új társadalmi stabilitás konszenzusra épül. Felfogásában a nyelvi, etnikai, vallási, kulturális vagy egyéb megosztottság mindaddig nem veszélyes a társadalom egészére nézve, amíg konszenzusok létrejönnek. A média pedig ezekhez a közmegegyezésekhez szükséges véleményklíma megteremtésével és ápolásával segíti elő a társadalom fejlődését. Ezzel párhuzamosan az amerikai újságírás karaktere is megváltozott. Egyetemi kurzusok, etikai kódexek és iránymutatások rögzítették a pártos, illetve szenzációhajhász megközelítés ellenében a „korszerű” újságírás normáit: személyes nézetek és érzelmek kizárását, semlegességet, pártatlanságot, tényszerűséget (Schudson 1978:3–11, Baran–Davis 2002:72–74).

Hasonló mintákat látunk, ha a német klasszikusok munkáit nézzük. Hanno Hardt (2001) Max Weber, Karl Marx, Albert Schäffle, Karl Knies és Ferdinand Tönnies írásaira támaszkodva kimutatja, hogy a XIX–XX. század fordulóján a kontinensen is foglalkoztak a sajtó integratív képességével. A médiáról való gondolkodásuk fókuszában a vezetők és vezetettek közötti kapcsolat, a társadalmi önreflexió, illetve a nemzeti összetartozás volt.

Utóbbi leírásában Benedict Anderson (2006) jeleskedett. *Elképzelt közösségek* című könyvében a nemzet tudat kialakulását – a kapitalizmus mellett – a napilapok terjedéséhez kötötte. Anderson szerint a nyomtatott sajtó hathatós segítségével vált elgondolhatóvá az egymást nem ismerő, anyagi és társadalmi státuszukban különböző emberek közötti összetartozás.

A média – pontosabban a televízió – kötőereje teljesen másként jelenik meg a durkheimi hagyományokat ápoló Daniel Dayan és Elihu Katz munkáiban. Írásaik a közönség oldaláról is igyekeznek megvilágítani az integráció komplexitását. Megállapítják, hogy a televízióban megjelenített főbb események, melyeket hatalmas

érdeklődés övez, segítenek áthidalni az egyének közötti különbségeket, s megteremteni valamiféle egységet. Nem a téma és a tematikai aspektusok, hanem a történések mediatisált prezentációja a lényeges: az ad rangot és fontosságot a pillanatnak, s lehetőséget az atomizált egyének számára a közösséghez, a közösség értékeihez való kötődés megélésére (Katz et al. 1973, Dayan–Katz 1992). A neodurkheimi felfogásban a média „*maga is kreatívan részt vesz a társadalom értékrendjének kialakításában, az embereket foglalkoztató normatív problémák megnevezésében, értelmezésében*”, de ami még lényegesebb, „*lehetőséget nyújt az embereknek, hogy összejöjjenek azért, hogy megértsék az élet legfontosabb kérdéseit*” (Császi 2001: on.).

A tömegmédiát összetartó erejére a nagyhatású funkcionista társadalomelmélet is felhívja a figyelmet. Különösképp Niklas Luhmann (2000),⁵ aki kései munkájában kísérletet tesz rendszerelméletének tömegmédiára történő kiterjesztésére. Olyan társadalmi intézményekről ír, melyek a „*kommunikáció terjesztéséhez a sokszorosítás technikáját alkalmazzák*” (Uo: 2), vagyis elsősorban a sajtóra, a televízióra és a rádióra összpontosít, melyek jellemző tevékenysége a megfigyelés, pontosabban a „*megfigyelő műveletek*” elvégzése (Uo: 4). Luhmann szerint e megfigyelés nem tárgyspecifikus, hanem univerzális, azaz háttérrel biztosít minden további kommunikációnak. A megfigyeléssel a tömegmédiát folyamatosan „ingerli”, mozgásban tartja, önreflexióra készíti a társadalmi rendszert (Uo: 97). A tömegkommunikáció fontosságát tehát nem az adja, hogy releváns információkat torzításmentesen közöl egy mindenki által elfogadott közös meggyőződés kialakulása érdekében. A média nem úgy stabilizálja a társadalmi rendszert, hogy konszenzust teremtsen, hanem bizonyos „objektumokat” generál, amelyek a későbbi kommunikációban adódnak vehetőek (Uo: 99–100). Ilyen „objektumok” lehetnek például a konkrét termékek, a napilapok, a televíziós és rádiós műsorok, melyek átláthatóvá teszik a nyilvánosság amúgy átláthatatlan dzsungelét (Uo: 104). Az átláthatóság pedig csökkenti a kommunikáció esetlegességét, így „automatizálja” és „stabilizálja” azt. Luhmann megközelítését lefordítva: a tömegmédiát funkciója a rendszer releváns szereplői között a legrövidebb és legismertebb út biztosítása.

Jól látható tehát, hogy a szakirodalom egy része a társadalmi béke és stabilitás kialakításában tulajdonít a médiának kulcsfontosságú, s pozitív szerepet. Főként ez utóbbit érte több kritikai észrevétel. A legmarkánsabb ellenvélemény a marxista társadalomelméletben gyökerezett. Az 1970-es években felfutó kultivációs teória szerint a társadalmi kohézióknak tekintett jelenség tulajdonképpen nem más, mint homogenizáció, melyet a(z) amerikai) televízió a(z) amerikai) politikai-gazdasági elit által meghatározott módon és irányban hajt végre bizonyos vélekedések, ítéletek, minták, szokások hangsúlyozásával (Gerbner 1969). Élesebben fogalmaz a Herman–Chomsky szerzőpáros (1988) „*Manufacturing the Consent*” című kötetében. Úgy vélik, hogy a társadalmi kohézióhoz szükséges konszenzus manipulatív módon jön létre. A hatalom és a pénz kiválogatja a közlésre alkalmas üzeneteket úgy, hogy az ellenvéleményeket marginalizálja vagy veszélyesnek állítja be, míg a számára kedvezőket preferálja. Az amerikai tömegkommunikáció működése voltaképpen leírható a propaganda logikája alapján. A kultivációs és a propaganda-teória tehát leszámol ugyan néhány illúzióval a tömegkom-

⁵ Korábban kifejtett rendszerelméletének központi kategóriája a kommunikáció: a társadalmat megközelítése szerint az interakciók zárt köre tartja össze. A luhmanni kommunikáció-fogalom azonban nemcsak a tömegmédiára vonatkozik, hanem mindenre, ami az információt, közlést és megértést hordozza (például a nyelv, a pénz, a jog). A kommunikáció konstitutív, de nem a nemzeti identitást vagy a nemzeti konszenzust, hanem a társadalmi rendszert létrehozó módon. A kommunikáció stabilizál, csökkenti a bizonytalanságot, vagy Ropolyi László (2006:122) szavaival: a „szituációk feletti uralmat” teremt meg. Kommunikáció nélkül tehát nincs társadalom. Ebben a megközelítésben érdemes értelmezni Luhmann tömegmédiáról szóló gondolatait (vö. Taekke–Paulsen 2010).

munikáció pozitív szerepét illetően, mégis a médián keresztül zajló társadalmi integráció, még ha dicstelen is, továbbra is elgondolható.

Nem úgy Nick Couldry-nál, aki éppen a média integratív szerepét vitatja. A Dayan–Katz-féle „*médiaese-mények*” alapos kritikáján keresztül sejlik fel, hogy Couldry (2003: 55–74) valójában a neodurkheimi tradíció társadalomképét kérdőjelezi meg. Először is tagadja a fenntartandó egységes társadalmi rend (*social order*) létét, sőt már a társadalom kifejezést is semmitmondónak tartja. Tiltakozik az ellen is, hogy létezne valamiféle centrum vagy fősodor, amelyhez a média integrál. A mainstream média létezésének feltételezését pedig az új millennium éveiben kifejezetten anakronisztikusnak tartja. Nick Couldry a médiakutatások antropológiai fordulatát sürgeti. Arra bátorít, hogy távolodjunk el a tömegkommunikáció kiemelt társadalmi fontosságát hangsúlyozó nagyelméletektől, s figyelmünket az emberek hétköznapi médiahasználatának leírására és megértésére fordítsuk.

A média összetartó képességével kapcsolatban tehát erős kétségek fogalmazódtak meg. Lehetséges, hogy a média integratív ereje csak az elméletek normatív regisztereiben létezik? Elképzelhető, hogy a tömegkommunikáció – a bulvársajtó morális pánikok keltésével, a közéleti-politikai sajtó szisztematikus manipulációval, illetve politikai csaták árokásós műveleteivel – sokkal inkább erodálja, semmint elősegíti az összetartozást? Érdemes a média szétfeszítő erejére, a dezintegráció mechanizmusaira épülő gondolatokat hasonlóképp közelebbről szemügyre venni!

Média és polarizáció

A média polarizációs tézise az elfogultságra épül. Sajtótörténeti munkákból tudható, hogy a pártos újságírás markánsan jelen van mind az amerikai, mind az európai újságírói hagyományokban, olyannyira, hogy még az ellenében szerveződött objektivitás-doktrínát is túlélte (vö. Bajomi-Lázár 2007: 85–88). Egy 2010-es nemzetközi adatfelvétel szerint az európai országok közül főleg az olasz, görög, bolgár, máltai, szerb, ciprusi, horvát, szlovák és magyar médiumokban nyilvánvaló a szerkesztők, újságírók politikai rokonszenve.⁶

Az elfogultság tudomásulvétele tükröződik Daniel Hallin és Paolo Mancini (2004) modelljében, melyet négy szempont – a médiapiac, a politikai párhuzamosságok, az újságírói professzionalizáció és az állami szerepvállalás – alapján dolgoztak ki. Hallinék elkülönítették a *demokratikus korporatvrista* (Norvégia, Németország és Ausztria), a *liberális* (Nagy-Britannia és Írország) és Görögország, Spanyolország, Portugália, Olaszország és Franciaország példáján a *polarizált pluralista* médiarendszereket. Utóbbi legfontosabb jellemzője a politika és az újságírás erős összefonódása, vagyis ezekben az országokban a pártok maguk alá gyűrik a sajtót, s felhasználják azt politikai küzdelmeik megvívásakor. Amennyiben a politikai aktorok megosztottak, vagyis minimális az

⁶ A *European Media System Survey* 2010-es adatfelvételében tömegkommunikációval foglalkozó szakértőket kérdeztek az adott ország médiaviszonyairól. A kérdőív a média és a politika kapcsolatára fókuszált. A magyar médiában megfigyelhető elfogultságra vonatkozó állításunkat az alábbiakra adott szakértői értékelésekre építjük: „The political orientation of the most prominent journalists is well-known to the public.” (0 untrue-10 true, Hungary 7.7); „Journalists in [COUNTRY] agree on the criteria for judging excellence in their profession regardless of their political orientations.” (0 not at all – 10 very much, Hungary 3.3); „How far do [COUNTRY] media outlets in general succeed in serving as “watchdog” scrutinizing the actions of government officials on behalf of citizens?” (0 not at all – 10 very much, Hungary 3.9); „Factual Accuracy- Average of Newspapers and TV Channels” (0 Low-10 High, Hungary 4.4); „Argument Diversity- Average of Newspapers and TV Channels” (0 Low-10 High, Hungary 4.1).

elitek közötti konszenzus, úgy a média is széttartó. Az egyes médiumok különböző politikai hitvallások alapján szerveződnek, mely tükröződik közönségük összetételében is. A polarizált szisztémában a média (főleg a print) gyakran agitátor szerepre vállalkozik, olvasóit igyekszik mozgósítani bizonyos célok, politikai eseményeken való részvétel érdekében. Az újságírók pedig gyakran vállalnak aktivista szerepet.

Hallin és Mancini nyomán állíthatjuk, hogy a pártosság a politikai kommunikáció közösségi aspektusával válik polarizációvá. A média ebben az elgondolásban nem semleges közvetítő közeg, hanem magukat politikailag értelmező emberek közösségének gyújtópontja. A közösségek dinamikáját a politikusok, különböző médiumok és állampolgárok közötti interakciós kapcsolatok alakítják. De vajon miként lehet garantálni, hogy a médianyilvánosság ne kerüljön egy ideológia elnyomása alá? Hallin és Mancini (2004: 107–164) modelljében ezt a poláris rendszer pluralizmusa biztosítja. Magyarul: mindenki megtalálja a maga világnézetének megfelelő hangot. S mivel nincs igény egy nagy közös médiaplatformra, a tömegkommunikáció integráló ereje szertefoszlik.

Amennyiben a kérdéshez Hallin és Mancini felől közelítünk, meglephet bennünket, hogy a sajtó önállóságát, belső pluralitását és az objektív újságírást legmagasabb szinten megvalósító liberális médiamodell egyik példája, az Egyesült Államok (Hallin–Manicin 2004: 221–274) szolgáltat empirikus adatokat a médiapolarizáció megértéséhez. Az internetrobbanás, illetve a kábeltelevíziók és közösségi rádiók szaporodásával ugyanis amerikai szerzők tollából olvashattuk, hogy a politikai kérdések iránt érdeklők világnézetüknek megfelelő médiumok felé orientálódnak. Azt is észrevételezték, hogy a médiumok a közönségigényt követve még inkább elfogultan foglalkoznak majd politikával, mely tovább erősíti olvasóik, nézőik, hallgatóik politikai elköteleződését. E logika alapján nő a közéleti témákat egyoldalúan tárgyaló sajtó népszerűsége és jelentősége (Warner 2010). A média polarizációja tehát egy folyamat, mely összefügg az állampolgárok, illetve a politikai elit körében megfigyelhető széttartó tendenciákkal: a centrum kiürülésével, a republikánus és demokrata – európai kontextusban inkább bal- és jobboldali – szimpatizánsok közötti elkülönülés, illetve a pártok és a szavazótáborok kapcsolatának erősödésével (vö. Bennett–Iyengar 2008, Sunstein 2009). Korántsem egyértelmű tehát, hogy a médiában zajló folyamatokat okként, következményként vagy a közönség és a politikusok körében megfigyelhető trendekkel történő kölcsönös együttmozgásként értelmezzük.

A következő probléma a médiapolarizáció mibenlétének meghatározása. Warner és Neville–Shepard (2011: 201–204) a politikai-világnézeti alapokon elkülönülő médiablokkok megerősödését hangsúlyozza, melyekben a belső koherencia erős, a blokkok az ellenoldal irányába zárnak. Mit jelent ez? S főleg, mennyire általános a tendencia? Mindenhol vagy csak bizonyos médiaszegmensekben láthatók a polarizáció jelei?

Elsősorban tartalmi alapon közelít Groseclose és Milyo (2005), akik a médiatálalás és a politikusok kommunikációja közötti hasonlóságok – témák, időzítés – kimutatásával kívánták alátámasztani a polarizáció tézisének. A pártosság mellett vonzást és taszítást feltételeztek: a médiumok eltávolodnak egymástól és közelebb kerülnek a politikusokhoz, s mindennek háttérében üzleti okokat sejtettek. Vizsgálatuk során a nyomtatott minőségi sajtót (például *Wall Street Journal*, *New York Times*, *Washington Times*) az Egyesült Államok Kongresszusi tagjainak kommunikációjával vetették össze: 0 és 100 közötti skálán mérve osztályozták a hasonlóságokat. Úgy találták, hogy a médiatartalmak bizonyos határig közelítenek ugyan a demokrata vagy a republikánus képviselők megszólalásaihoz, de az elemzett újságok mindegyike a centrumot jelentő közepes skálatartományban maradt.

Másként fogalmazva, a minőségi sajtó képviselői rendelkeznek egy gyengén kitapintható ideológiai profillal, ám továbbra is igyekeznek távolságot tartani a pártoktól. Gentzkow és Shapiro (2006) hasonló eredményekre jutott, s magyarázatuk szerint az igyekezet hátterében a minőségi lapok üzleti stratégiája áll. A minőségi lapok jóllehet elveszítették politikai napirend-formáló monopóliumukat, ám akad olyan piaci rés, mely számára fontos az elfogulatlan látszó sajtó fenntartása. A piaci nyomás tehát nem feltétlenül eredményez politikailag elkötelezett médiabuborékokat. Az objektivizmust továbbra is fenntartó újságok számára van hely, igaz, nem a piacvezetők, hanem a niche márkák között (Gentzkow–Shapiro 2006).

Berry és Sobieraj (2011) az amerikai közösségi rádiók, kábelcsatornák, online hírportálok, blogok kapcsán határozott pártosságról – demokrata vagy republikánus szimpátiáról – ír, emellett azonban a másik oldal agresszív és *ad hominem* megtámadását is regisztrálták. A média polarizációja tehát egyrészt tartalmi kérdés. Az ellenvélemények kiszorulása azonban hatással van a közönség összetételére is. Az egyet nem értők az ellenséges médiakörnyezet miatt elrettennek, távol maradnak. Ám nemcsak a közönség homogenizálódik, hanem a források és a hivatkozások köre is. A pártos média rendkívül zártan működik: a megszólalók, a meghívottak szűk körből, s ugyanazon világnézetet vallók közül kerülnek ki. Ezen láthatóan a végtelen lehetőségekkel kecsegtető internet sem változtat (vö. Arceneaux–Johnson 2010, Baum–Groeling 2008, Gaffney et al. 2013).

A polarizáció, úgy tűnik, nem általános tendencia. Egyes médiumok esetében erősebben, máshol gyengébben vagy egyáltalán nem is érvényesül. Az is világos, hogy az ellenséges médiakörnyezet és a hivatkozások zárt köre legalább olyan lényeges, mint a tartalmi aspektusok, vagyis hogy miről és hogyan számol be az adott újság, rádió vagy televízió.

A tömbökön belül megfigyelhető érintkezések keltették fel Michael Conover és munkatársainak (2011) érdeklődését, akik a 2010-es amerikai kongresszusi választások kampányidőszakában a Twitteren zajló beszélgetéseket vizsgálták. A kutatás során két kapcsolati mintát különítettek el: az egyik az úgynevezett „retweet”⁷-ek, a másik pedig az *említések*. Azok a felhasználók, akik saját profiljukon láthatóvá tették egymás üzeneteit, a megosztások által összefogott hálózatot alkották. Az említés-hálózat pedig azokat tartalmazza, akik utaltak, hivatkoztak, válaszoltak a másik Twitter üzenetére.

Az elemzés számunkra legfontosabb hozadéka a két network közötti különbség megfigyelése és leírása. A „retweet”-ek világosan elkülönülő, zárt, egymás között erős, kifele kevés és gyenge kapcsolatokkal rendelkező, politikailag homogén demokrata és republikánus Twitter hálókat hoztak létre. Ez alapján egy erősen polarizált online nyilvánosság képe sejlik fel, melyet azonban az adatok további elemzése némiképp árnyal. Amikor Conover és munkatársai a kapcsolatot nem a „retweet”-ekkel, hanem az említésekkel azonosították, megváltozott a hálózat szerkezete. Az említések keresztülszelték a világnézeti határokat, s ebben a struktúrában a demokrata és republikánus profilok is összekapcsolódtak. Noha a felhasználók többnyire negatív kontextusban emlegették a másik pártot, jelöltjeit és támogatóit, mégis fontosnak érezték felvenni és fenntartani a kapcsolatot egymással. A demokraták és republikánusok, ha utálkozva is, de szóba álltak egymással, interakcióba bonyolódtak, kommunikációt folytattak, vagyis átlépték a politikai preferenciák által teremtett határokat.

⁷ A retweet a Twitter egyik funkciója, mely során a felhasználó egy másik felhasználó által posztolt tartalmat tudja továbbosztani. Ennek segítségével egy hír, információ, gondolat rövid idő alatt képes körbefutni a felhasználók között.

Conoverék úttörő elemzése rámutat, hogy érdemes differenciáltan kezelni a médiapolarizáció kérdését, melyet az interakciókra épülő hálózatelemzés további érdekes és új belátásokkal gazdagíthat.

Magyar médiahelyzet: elfogultság és polarizáció

Felmerül a kérdés: mennyiben segít a polarizáció tézise a magyar médianyilvánosság megértésében? A szakirodalom szerint jelentősen. Angelusz Róbert és Tardos Róbert, valamint Kmetty Zoltán vizsgálataiból tudható, hogy a rendszerváltás óta Magyarországon egyre többen vannak azok, akik a hétköznapi személyes érintkezéseik kialakításakor előnyben részesítik a hasonló beállítottságúak társaságát. Minél közelebbi a viszony, annál valószínűbb a politikai homofília, vagyis akikkel a legtöbb időt töltjük, akikkel a leginkább megbeszéljük az élet „nagy kérdéseit”, valószínűleg ugyanarra a pártra szavaznak, mint mi. A polarizáció tehát egyrészt a belső kontaktusok erősödését, s a kapcsolatok egyneművé válását jelenti, melyben a politikai preferencia szinte minden egyéb tényezőt (életkor, nem, anyagi háttér) felülír. Emellett azonban az ellenoldaltól történő elkülönülés is megjelenik: „*az ideológiai-politikai távolság egyben kapcsolati távolsággá is válik*” (Angelusz–Tardos 2011: 362). Az állampolgárok politikai kommunikációs „*mikromiliója*”, a hétköznapi interakciók a politikai részvételre is hatással vannak. Azok, akik hasonló politika preferenciájú közeli barátaikkal, családtagjaikkal sokszor beszélgetnek politikáról, valószínűbben vesznek részt a közügyek alakításában (Kmetty–Tóth 2011, Kmetty 2014). Meglepő, de az adatok tükrében úgy tűnik, hogy a befelé erős, kifelé gyenge kontaktusok által létrehozott politikai tömbök, noha szétválasztják a magyar társadalmat, az apátia ellen hatva dinamizálják a politikai életet.

Körösényi András (2012: 299–301) a magyar politikában érvényesülő széttartó tendenciák megvilágítása során az elitek és az állampolgárok mellett a tömegkommunikációról is ír. Noha a polarizációs folyamatok kezdeményezőjének a politikai elitet tekinti (a médiáról a következmények kapcsán emlékezik meg), amerikai kutatásokra hivatkozva egyfajta ördögi kört vázol. A média a közönségigényeknek engedve egyre karakteresebb álláspontból tárgyalja a politikai kérdéseket, melyek következtében a nézőkhöz, olvasókhöz és hallgatókhoz „félígazságok” jutnak el. A médiafogyasztók tájékozottsága romlik, akik így pontatlan, „rossz minőségű” információk alapján kötik magukat egy-egy párthoz. Minél elkötelezettebbek a szavazók, annál jobban keresik a világnézetüknek megfelelő mediaközeget, s annál kevésbé érdeklődnek az annak ellentmondó tartalmak iránt. Ha nő a politikailag elfogult médiumok népszerűsége, csökken a „jól”, vagyis tárgyilagosan, semlegesén, széleskörűen informált szavazók köre. Mindez a politikai viselkedést is befolyásolja, hiszen Körösényi szerint ha „*egyazon »semleges«, tárgyilagos média fogyasztója lenne mindkét tábor*”, bizonyosan másként alakulnának a választói preferenciák (Körösényi 2012: 300).

Polyák Gábor (2014: 5–15) is úgy véli, hogy a folyamatok Magyarországon is a polarizáció logikája mentén zajlanak. Érvelése azért is meggyőző, mert nem az amerikai szakirodalomra, hanem a hozzánk közelebb álló európai mintákra épülő modellben gondolkodik. A már idézett Halin–Mancini szerzőpáros munkájára támaszkodva a magyar médiarendszert a *polarizált pluralizmussal* azonosította. Hasonlóképpen ír Karol Jakubowicz (2007: 303–313), amikor a posztszocialista országok médiarendszereit értékeli. Jakubowicz rámutat, hogy Közép-Európában bizonyos országokat (köztük Magyarországot) a mediterrán térségre jellemző polarizált pluralizmus jellemzi.

Úgy tűnik, a kérdés immár nem az, hogy vannak-e olyan médiumok, melyekben a politikáról sokat és részletesen, de objektíven, elfogulatlanul, konszenzuseresően beszélnek. Hanem az, hogy a médianyilvánosság plurális és befogadó legyen annak érdekében, hogy mindenki megtalálja a politikai szimpátiájának megfelelő platformot. Ezzel kapcsolatban is ellentmondó értékeléseket olvashatunk. A *European Media Systems Survey 2010* (EMSS 2010) kutatás szakértői interjúi szerint a megkérdezettek többsége egyetért azzal, hogy minden jelentősebb politikai vélemény megtalálja a médianyilvánosságát.⁸ Polyák (2014: 5–15) azonban úgy látja, hogy a Magyarországon 2010 óta a széttartó tendenciák erősödnek, míg a sokféleség gyengül.

A polarizáció fogalma tehát nagyon is eligazító a magyar médianyilvánosság megértésében. Ha mindezt kiegészítjük azokkal a kutatásokkal, melyek a magyar tömegkommunikáció pártosságát, elfogultságát, kiegyensúlyozatlanságát vagy éppen a bulvárosodást hangsúlyozzák, világosan látjuk, hogy a hazai szakirodalom, bár elvárja a médiától a társadalmi konszenzus kialakításához való hozzájárulást, többnyire annak ellenkezőjét találja (vö. Argejő et al. 1994, Baranyai–Plauschin 2002, Beck 1998, Mádl–Szabó 2000, Terestyéni 1998).

A polarizáció tézisének empirikus vizsgálatával a média integrációs-dezintegrációs folyamatairól, kapacitásáról kaphatunk képet. Ehhez azonban át kell gondolni, hogy az amerikai polarizációirodalom bipolaritást, pártosságot, illetve a hatásmechanizmusokat hangsúlyozó hagyományaitól mennyiben kell eltérnünk. Egyrészt lehetséges, hogy a magyar médianyilvánosság nem két, hanem több pólusú: gondolunk itt a radikális jobboldalra (vö. Jeskő et al. 2012). Másrészt, a média tartalmaiban mutatkozó politikai elfogultság vagy a tulajdonosok, illetve az újságírók politikával történő összefonódásának kimutatása helyett érdemes a médiumok között fennálló interakciós kapcsolatokra figyelni.

Interakció és polarizáció

Miért lényeges az interakció a politikai polarizáció szempontjából? Vajon nem elég a tömbösödés megállapításához a pártosan elfogult tartalmak, illetve a szubjektív, értéktelített, hétköznapi stílusú politikai beszámolók által összekötött médiacsoportok kimutatása? Vagy esetleg a politika mellett valami más, például a tulajdonosi háttér vagy a közös technológiai platform megléte polarizál? Mind lehetséges faktor a tömbösödés megállapításához. A médiumok közötti interakciós kapcsolatok fontosságát azonban az adja, hogy segítségével rámutathatunk, hogy az eltérő politikatálalás, az ellenséges üzenetek s az egymással vitában álló értelmezések ellenére létrejöhet egy integrált médiatér, amennyiben a résztvevők hajlandóak szóba állni egymással.

Ez a „szóba állás” jelzi, hogy a felek elismerik egymást a nyilvánosság fontos és elfogadott képviselőjének, akikre szükségük van saját álláspontjuk pontosításához, megerősítéséhez. Értelmezésünk szerint ez az interakció tekinthető párbeszédnek, ám nem feltételezzük, hogy a párbeszéd bármely pontján kialakul egy közös konszenzuális vélekedés vagy bármilyen egységes értelmezés. Mégis lényeges, hiszen maga az interakció ténye mutatja, hogy vannak közös ügyek, s azokat kikkel óhajtják megvitatni. Ha a médiumok egy csoportja politikai kérdésekben kizárólag egymásra reflektál és/vagy ugyanazoknak a politikai szereplőknek biztosít kommunikációs terepet, akkor a tartalmakban jelentkező elfogultság mellett politikai polarizációról is beszélhetünk.

⁸ „Would you say that wall major political opinions in [COUNTRY] are present in the newspapers or rather that only some opinions are present?” Country averages with 95 confidence intervals, Hungary = 7.1. Lásd: Popescu et al 2010, 38. oldal.

Másként fogalmazva: a médiában is megfigyelhető a kontaktusok zártsága (befelé erős, kifelé gyenge), ami az Angelusz–Tardos szerzőpáros elgondolása nyomán erős politikai polarizációt jelezhet. Ellenben a nyilvános tér integráltsága – azaz nem jönnek létre olyan médiatömbök, amelyek csak egymásra figyelnek – gyengíti a diverzifikációt, azaz az eltérő politikaképek mellett sem beszélhetünk polarizációról. Az interakciós kapcsolatokra fókuszálva tehát kikerüljük a konszenzusorientált elméletekkel szemben megfogalmazott kritikát, azaz számot vetünk az elfogult, posztobjektív médiavilággal. Nem tagadjuk azt sem, hogy a média politikai polarizációja alapulhat tartalmi különbségeken (ti. elfogult politikátalálás), de megértésében legalább olyan fontosak az interakciós szempontok is.

Az interakció középpontba helyezése nem jelen tanulmány nívója. A polarizáció kapcsolatháló-elemzésében Conover és munkatársai (2011), illetve az Angelusz–Tardos (2011) és a Kmetty–Tóth (2011) szerzőpárosok kutatásait tartjuk irányadónak. Azonban míg Conoverék és a magyar kollégák az állampolgárok körében vizsgálták, mi a médiumokra összpontosítunk.

A MAGYAR MÉDIA INTERAKCIÓS KAPCSOLATAINAK VIZSGÁLATA. EGY LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNY.

A magyar média integráltságát vagy dezintegráltságát hálózatelemzéssel kívánjuk vizsgálni. A médianyilvánosság felfogásunkban egyfajta tér, melynek geometriáját az ott megtalálható elemek, vagyis a médiumok összekapcsolódásának tanulmányozásával kívánjuk leírni. Más szóval, a médiumok közti interakciós kapcsolatok hálózati mintázatainak elrendeződését kutatjuk.

Megközelítésünk ügyspecifikus, azaz a médiumok interakcióit az egyes ügyek nyilvános kommunikációja alapján írjuk le. Erre azért van szükség, mert csak az egymással összefüggő, egymásra reagáló vagy legalábbis a reakció lehetőségét felkínáló kommunikációk kapcsán beszélhetünk interakciós mintázatról. Az ügyekre fókuszáló stratégia alternatíváját a reprezentatív mintavétel jelentené, ahol a médiumok cikkeiből, műsoraiból veszünk mintát, és ezekben vizsgáljuk az egymásra történő hivatkozásokat. Véleményünk szerint előbbi módszer belső érvényessége nagyobb, hiszen jobban meg tudja ragadni a valóságosan létező interakciós kapcsolatokat, viszont eredményei kevésbé általánosíthatóak, mint a reprezentatív mintavételnek. Ügyspecifikus munkánk az általánosíthatóság problémáját úgy igyekszik kiküszöbölni, hogy több, elméleti szempontból gondosan kiválasztott ügyet dolgozunk fel. Az ügyek kiválasztásának módszertani szempontból legfontosabb kritériumait a „médiavihar” fogalma alapján írhatjuk le. Olyan ügyeket vonunk be a vizsgálatba, melyekhez jelentős „médiavihar” (*media storm*) kapcsolódik (Boydston et al. 2014).

A médiavihar kialakulásához négy feltétel szükséges. Az első a nagymértékű médiafigyelem: az ügynek egy bizonyos időszakban a napirend egyik legfontosabb elemévé kell válnia. A második feltétel az ügy „kibukkanása”, azaz az ügy hirtelenül és váratlanul kerül a figyelem középpontjába. Természetesen előzményei minden ügynek vannak, azonban a médiavihar közvetlenül egy jól azonosítható esemény kapcsán robban ki. A médiavihar harmadik kritériuma annak tartóssága, vagyis a nagyfokú médiaérdeklődés legalább néhány napig fennmarad. Végül a médiaviharhoz az is hozzátartozik, hogy végigsöpörjön a lehető legszélesebb értelemben vett médianyilvánosságon (Boydston et al. 2014: 511–512).

Úgy gondoljuk, hogy a médiavihar kritériumai alapján meghatározott ügyek megfelelő analitikus egy-

séget nyújtanak számunkra a médiumok közötti interakciók megismerésére. Minél váratlanabb az ügy, annál homályosabbak a részletei, a médiumok pedig annál inkább igyekeznek információkat szerezni akár közvetett, akár közvetlen forrásból. Úgy hisszük, ez növeli a lehetőségét a médiumok közötti interakciók sűrűsödésének is. Egy ilyen esettől bizvást várhatjuk, hogy az egyes sajtótermékek hivatkoznak az általuk fontosnak, megbízhatónak, mértékadónak, vagy egyszerűen az üggyel kapcsolatban megkerülhetetlennek gondolt médiumokra. A médiavihart okozó ügyekben feltételezzük, hogy a szerkesztőségek érdekeltek a saját maguk iránti keresletet növelésében, vagyis igyekeznek hivatkozásokat generáló információkat elérhetővé tenni.

A médiavihar elől nehéz kitérni, így azok a médiumok is kénytelenek valamilyen szinten foglalkozni az érintett üggyel, amelyek egyébként valamilyen okból az adott kérdést kerülnék. Ráadásul a médiavihar olyan helyekre is „befújhatja” a politikát, ahova az egyébként ritkán jut el (például a bulvársajtó). A besűrűsödött interakciókban tehát jól megfigyelhető, hogy mely szereplők kapcsolódnak össze és melyek nem. Olyan ügyeket keresünk tehát, amelyek megfelelnek a médiavihar kritériumainak.

Mindezek mellett még egy feltételt be kell vezetnünk: az ügy kirobbanása nem kapcsolódik egyetlen médiumhoz, azaz nincsen a médiumok között egy „ügygazda”, akire a téma vonatkozik, vagy aki nyilvánosságra, avagy létrehozza az ügyet. Ebben az esetben ugyanis kiküszöbölhetetlen a torzítás, s az adott médium körül az interakciók mennyisége aránytalanul megnő.

Csomópontok, kapcsolatok

Média-hálózataink tehát az azok csomópontjait jelölő médiumokból és a köztük lévő interakciós vagy pedig hasonlósági kapcsolatokból állnak. Az interakciós kapcsolatot egy adott médiumnak a médiavihar időszakában tett kommunikációjára való hivatkozás jelöli. Tehát, ha „A” médium hivatkozik arra, amit „B” médium írt, akkor „A” médium irányából kapcsolat létesül „B” médium irányába, feltéve, ha „B” idézett kommunikációs aktivitása a vizsgálati időszakban történt. Nemcsak a kapcsolat létét, hanem annak erősségét is rögzítjük: a kapcsolat erőssége megegyezik a hivatkozások számával. Interakciós hálózatunk tehát irányított és súlyozott, ami némileg szűkíti lehetőségeinket az elemzés során, hiszen számos mutató csak szimmetrikus és/vagy súlyozatlan hálózati adatokon használható. A kapcsolat iránya és azok súlya által megtestesített információról való lemondás azonban túl nagy áldozatokkal járna, ezért a szűkösebb elemzési eszköztár használata mellett döntünk.

Egy másik hálózatban némiképp átértelmezzük a csomópontok közötti kapcsolatot. A második hálózatunk is interakciókat rögzít, azonban nem közvetlenül a médiumok között, hanem az ügyben megszólaló személyek (politikusok, szakértők, véleményvezérek stb.) és a médiumok között. A kétoldalú hálózatok (*two-mode network*; *bipartite network* – lásd: Davis et al. 1941, Borgatti et al. 2013) olyan hálózatok, melyekben az aktoroknak két típusát különböztetjük meg. Ezekben a hálózatokban csak a különböző típusú aktorok között lehet kapcsolat, egyazon típusú szereplők nem kapcsolódhatnak egymáshoz. Esetünkben az aktorok két típusa a médium, valamint a természetes személy (politikus, szakértő, értelmiségi stb.). Kétoldalú hálózatunkban egy médium és egy személy között akkor áll fenn kapcsolat, ha az adott személy az adott médiumban közvetlenül megszólal (interjú, kérdésre adott válasz). A kétoldalú hálózatot azonban egyoldalúvá alakítva elemezzük, azaz itt is csak a médiumok közötti kötéseket vizsgáljuk. Két médium között egy kötés itt a médiumban megszólalók

körének hasonlóságát fejezi ki: két médium között akkor van erős kapcsolat, ha a rajtuk keresztül közvetlenül megnyilatkozó szereplők köre nagy átfedést mutat. Ha „X” szereplő „A” és „B” médiumban is közvetlenül megszólal, akkor „A” és „B” médium között kapcsolat létesül. Ez a kapcsolat annál erősebb, minél több közös megszólaló van a két médium között, és ezek a megszólalók minél inkább hasonló számban szólnak meg a médiumokban.

A hálózatok csomópontjait tehát mindkét esetben a médiumok jelentik. A kapcsolatot pedig a hivatkozásokkal mérjük. Az, hogy ki és mi kap hivatkozást az újságok oldalain, a hírportálok online felületén, a rádiós és televíziós műsorokban, azt jelzi, hogy hol kinek a szava számít a közügyek megvitatásában és kié nem, mely személyeknek és szervezeteknek van lehetőségük saját álláspontjukat bemutatni és melyeknek nem, kikkel kívánunk vitát folytatni, és kik azok, akik szóra sem érdemesek. A médiában látható, megszólaltatott és hivatkozott személyek, intézmények és csoportok köre tehát megmutatja, hogy kik a politika és a közélet elfogadott szereplői, akikkel ha nem is értünk egyet, de megkerülhetetlennek tartjuk őket. A hivatkozás jelöli, hogy kik fontosak számunkra akár úgy, hogy segítenek ellenükben meghatározni magunkat.

Adatbázisunkat kezdőpontok felvételével, majd hólabda-mintavétellel alakítjuk ki. Először a legolvasottabb újságok, legnézettebb televíziós, rádiós csatornák és a legnépszerűbb online portálok körét határozzuk meg. Ezek lesznek a kezdőpontok, melyeket a magyar médianyilvánosság főáramának tekintünk. A listán szereplő minden egyes médium hivatkozásait rögzítjük egy adott időszakban. Az adatbázist a szaturáció elvét követve kibővítjük, ha olyan médiumra érkezik hivatkozás, mely nem szerepelt a kezdőpontjaink között. Ezt követően az újonnan bekerülő újságok, portálok, médiumok hivatkozásait is kódoljuk, s mindezt addig folytatjuk, amíg a kibővített adatbázis elemeinek vizsgálata után sem találunk már új forrást (Marshall et al. 2013).

A hálózatok makroszintű elemzése: hálózati ideáltípusok és mérőszámok

Javasolt vizsgálatunk kutatási kérdése így szól: melyik hálózati ideáltípus áll legközelebb a magyar médianyilvánosság interakciós mintázatai alapján kirajzolódó szerkezetéhez?

A kutatási kérdés megválaszolásához négy mérőszám alapján öt makrohálózati ideáltípust hozunk létre. Azt vizsgáljuk, hogy az általunk megfigyelt hálózat melyik ideáltípushoz hasonlít a leginkább. Ezek az ideáltípusok a hálózat tagjai között meglévő kötések eloszlását modellezik. Az adott ügy kapcsán létrejövő kötések számát, azaz a hálózat sűrűségét a hálózat alapjellemezőjének tekintjük, lényegében adottságnak vesszük. Amire kíváncsiak vagyunk, hogy ezek a kötések, bármennyi is legyen belőlük, követnek-e valamilyen mintázatot, és ha igen, akkor milyen mintázat szerint oszlanak el a teljes hálózatban.

A következőkben a kutatásunk során alkalmazott mérőszámokat mutatjuk be. Az első két mérőszám a hálózat általános állapotáról ad képet:

- Átlagos legrövidebb távolság: bináris hálózat esetében két csomópont között a legrövidebb távolság megegyezik azoknak a kötéseknek a számával, amelyeken keresztül a leggyorsabban eljuthatnak egymáshoz. A hálózat összes lehetséges párja közötti legrövidebb távolságok átlagos értéke fontos információval szolgál a hálózat kohéziójáról. Minél kisebb ez a szám, annál jobban össze vannak kapcsolva egymással a hálózat tagjai, a kötések tehát úgy oszlanak el, hogy a bármelyik csomópont könnyen elérheti a másikat.

Mi ennek a mérőszámnak egy, a súlyozott hálózatra generalizált változatát használjuk fel, amely nem csak a kötések számát, hanem azok súlyát is figyelembe veszi (Opsahl et al. 2010).

- Globális klaszteresedési együttható: ez a mérőszám a csomópontok klaszteresedésének a mértékét mutatja a hálózatban fellelhető tripletek vizsgálata alapján. Egy triplet három csomópontból áll, amelyek között két (nyitott triplet) vagy három (zárt triplet) kötés van. A zárt tripletben mindhárom szereplő között van kapcsolat, míg a nyitott tripletben csak az egyik csomópont kapcsolódik a másik két csomóponthoz, utóbbiak között nincsen kapcsolat. Az együttható a zárt tripletek aránya az összes tripleten belül. Ha magas értéket kapunk, akkor a csomópontok saját közvetlen környezetükkel jellemzően összekapcsolódnak, azaz klaszteresednek. A klaszteresedési együtthatónak itt is egy, a súlyozott hálózatra generalizált változatát használjuk fel (lásd: Opsahl–Panzarasa 2009).

A másik két mérőszámunk némileg eltér a fentiekben bemutatottaktól, hiszen ezek már önmagukban a hálózat egy idealizált modellhez való illeszkedését fejezik ki. Ennek lényege, hogy egy algoritmus a hálózatunkat úgy osztja fel, hogy az leginkább hasonlítson az adott ideáltípushoz, és a mérőszám mutatja meg, hogy ez a kísérlet mennyire volt sikeres.

- Modularitás. A modularitás egy adott közösség-felosztás „jószágát” méri (lásd: Clauset et al. 2004). Azt nézi, hogy az adott közösségen belül mennyivel van több kötés, mint amennyi hasonló karakterisztikákkal rendelkező hálózat esetében (csomópontok, kötések száma) véletlenül is várható lenne. A mérőszám maximum értéke 1, ez a közösségek tökéletes elkülönülését jelzi, 0 érték esetében a felosztott közösségeken belül nem összpontosul több kötés, mint ami véletlenszerűen várható lenne, a minimum érték pedig $-0,5$. A negatív érték azt jelenti, hogy kevesebb kötés összpontosul a közösségeken belül, mint az véletlenszerűen várhatnánk. Ez a mérőszám esetünkben a kötés-közöttségén alapuló közösség-felosztás algoritmusához tartozik (lásd: Newman–Girvan 2004). Ennek lényege, hogy úgy próbál a hálózatunkban értelmes közösségeket elkülöníteni, hogy eltávolítja a legmagasabb közöttség-értékekkel rendelkező kötések, azaz azokat, amelyek a legtöbb legrövidebb út halad át. Ezt azért teszi, mert feltételezi, hogy az ilyen kötések azért vannak középponti szerepben, azért tudja két csomópont a legkönnyebben ezen a kötésen megközelíteni egymást, mert elkülönülő közösségeket kapcsol össze. Ezért ezek eltávolításával egymástól teljesen elkülönülő közösségekhez jutunk. Ez egy iteratív folyamat, mely során minden egyes lépésben más kötés eltávolításával újabb és újabb közösségfelosztásokhoz jutunk. Az algoritmus azt a felosztást tárja elénk, amelyik a legnagyobb modularitás értékkel rendelkezik, tehát a kötés-közöttségén alapuló közösség-feltárás egy modularitás-maximalizáló algoritmus.
- Fitness. A fitness hasonló elven működik, mint a modularitás, azaz egy adott felosztás „jószágát” méri. Ebben az esetben két blokkra osztjuk fel a hálózatot és a fitness azt nézi, hogy ez a felosztás mennyiben felel meg a centrum – periféria struktúra ideáljának (Borgatti–Everett 1999). A centrum-periféria algorit-

mus lényege, hogy a hálózaton belül a mátrix permutációjával⁹ két csoportot különít el az aktorokból, egy centrumot és egy perifériát. A centrumot ideálisan egymással teljesen összekapcsolódó aktorok alkotják, míg a periféria blokk „üres”, azaz nincsenek kapcsolatok a periféria aktorok között. A fitness azt méri, hogy az algoritmus által elkülönített centrum és periféria mennyire felel meg az idealizált struktúrának. A centrum és periféria elkülönítését végző algoritmus iteratív jellegű, azaz egymás után sok felosztást tesztl, és azt mutatja meg a számunkra, amelyben a fitness-érték a legmagasabb.

A négy mérőszám bemutatása után lássuk a segítségükkel felvázolt öt hálózati ideáltípust!

1. Klasztermentes kohézív hálózat: olyan hálózat, melynek tagjai erősen összekapcsolódnak, kis távolságok vannak a csomópontok között, azonban a kohézív hálózaton belül nem jönnek létre kisebb közösségek, klaszterek. Ez a hálózattípus lényegében egyetlen közösséget alkot, amelyen belül nincsenek további klikkek. A hálózatelemzés nyelvére lefordítva, az ilyen hálózatok átlagos legrövidebb távolsága és a klaszteresedési együtthatója is alacsony. A másik két mérőszámuk itt kevésbé van jelentősége, de értelemszerűen a fitness-érték alacsony, ahogyan a maximum modularitás érték is.¹⁰ Ha az eredményeink klasztermentes kohézív szerkezetet mutatnak, akkor a magyar médianyilvánosságot az interakciók szempontjából teljesen integrálnak minősíthetjük.
2. Kisvilág hálózat: a kisvilág hálózat (lásd: Watts–Strogatz 1998) hasonlít a klasztermentes kohézív hálózatra. Ám az a fontos különbség a kettő között, hogy itt létrejönnek kisebb klikkek. Ezek a klikkek azonban nem válnak el a hálózat többi részétől, azokkal erősen összekapcsolódnak, az egységes közösség integráns részének számítanak, azonban mégis sűrűbb egységeket alkotnak. A hálózati mérőszámuk alapján ezeket a hálózatokat alacsony átlagos legrövidebb távolság, valamint magas klaszteresedési együttható jellemzi. Ennél a hálózatnál a maximum modularitás értéke némileg magasabb lehet, ilyen speciális helyzetben egy újabb mérőszám bevonásával győződhetünk meg arról, hogy hálózatunk polarizált, vagy inkább a kohézív jellegű kisvilág hálózat ideáltípusához áll közelebb.¹¹ Ennek lényege, hogy megnézzük a kötés-közöttség értékek eloszlását, és ha azt látjuk, hogy ez erősen egyenlőtlen mintázatot mutat, azaz egyes kötések nagyon kiugró értékkel bírnak, akkor hálózatunk a polarizált modellhez esik közel, míg ha egyenletesebb eloszlást kapunk, akkor kisvilág hálózathoz hasonlatos struktúránk van. Előbbi eset azt

⁹ A permutáció a mátrix átalakítását jelenti oly módon, hogy csak az aktorok sorrendjét változtatjuk meg, a köztük lévő kapcsolatokat nem, azaz a hálózat struktúrája érintetlen marad. Ennek elsősorban vizualizációs szempontból van jelentősége, hiszen ha egymás mellé rendezzük az egy blokkhoz tartozó szereplőket, akkor a köztük lévő viszonyok és a másik blokk(ok)al való kapcsolatuk is könnyen átlátható. Az idealizált centrum-periféria struktúrával rendelkező permutált mátrixban ezért a mátrix bal felső sarkában vannak elhelyezve a centrumaktorok és a köztük lévő sűrű kapcsolatok, ezért ezt tekinthetjük 1-blokknak (mivel – binárisan kódolt adatok esetén, minden rubrikában 1-es érték található). A mátrix jobb alsó sarkában helyezkednek el a periféria aktorok közötti kapcsolatok, ez a blokk pedig az idealizált definícióból adódóan üres, hiszen a periféria aktorok között nincsenek kapcsolatok. Ezt a blokkot ezért 0-blokknak nevezzük. A köztes területeken a két blokk közötti kapcsolatokat láthatjuk.

¹⁰ Amennyiben ezek magasak, akkor hálózatunk definíciószerűen más hálózati ideáltípusba esik.

¹¹ Ez nem jelenthet túlságosan nagy számot, hiszen a modularitás azt méri, hogy a random várhatónál mennyiben nagyobb arányban összpontosulnak a kapcsolatok egy adott blokkban. Ha ez az érték magas, akkor az azt is jelenti, hogy kevés kötés létezik a blokkon kívül, tehát ebben az esetben semmi esetre sem beszélhetünk kisvilág hálózatról. Előfordulhat azonban, hogy a modularitás olyan értéket ér el egy kisvilág hálózatban, amely az alsó határa annak, ahonnan elfogadjuk a polarizált hálózat tételezését. Ebben az esetben az alacsony átlagos legrövidebb távolság inthet minket óvatosságra, ami indokoltá teheti a kötés-közöttség eloszlásán alapuló ellenőrző vizsgálatot.

jelent, hogy van néhány olyan kötés, amely sok legrövidebb útnak biztosít helyet, azaz az elkülönült blokkok között az alacsony átlagos távolságot csak néhány hídszereplő biztosítja, utóbbi esetben azonban nincsenek ilyen kitüntetett hídszereplők, klasztereink valójában belesimulnak a hálózat egészébe. Amennyiben elemzésünk a kisvilág hálózathoz hasonlatosnak találja a magyar médianyilvánosság interakciós mintáit, azt szintén a teljes integráció jeleként fogjuk értelmezni.

3. Polarizált hálózat: ez a típus egymástól világosan elkülönülő blokkokra bomlik. A blokkok között kevés kapcsolat van, a blokkokon belül azonban a kötések sűrű koncentrációja figyelhető meg. A polarizált modell ideáltípusában csak a blokkokon belül vannak kapcsolatok, közöttük viszont nincsenek. A hálózat közösségstruktúráját a kötés-közöttségen alapuló közösség-feltárás módszerével vizsgáljuk, amely különböző közösségeket különít el a hálózaton belül. A legmagasabb modularitás-értékkel rendelkező közösségstruktúrát mutatja meg a számunkra. Amennyiben a közösségfelosztás modularitásértéke kellően magas, akkor polarizált struktúráról beszélhetünk, az idealizált mintázathoz való hasonlóságát pedig ennek az értéke mutatja meg. Itt azonban két megjegyzést is kell tennünk. Az idealizált polarizált struktúra két vonása közül (kohézív blokkok, kevés kapcsolat a blokkok között) a modularitás expliciten csak az előbbit ragadja meg, a másikat csak impliciten méri. Hiszen a konkrét mutató azt méri, hogy az elkülönített közösségeken belül mennyivel több kötés figyelhető meg, mint azt egy azonos karakterisztikákkal (csomópontok száma, kötések száma, foksám eloszlás) rendelkező véletlen hálózat esetében várnánk. A magas érték természetesen arra utal, hogy nem lehet túlságosan sok kapcsolat a blokkok között, hiszen a kötések a blokkokon belül összpontosulnak, azonban egy, az elfogadási tartományunk közelében lévő értéknél még előfordulhatnak élénk kapcsolódások. Itt az átlagos legrövidebb távolság segíthet nekünk, ami ha alacsonyabb értéket vesz fel, akkor gyanakodhatunk a blokkok közötti élénk kapcsolatokra, azok kohézív jellege mellett is. Ebben az esetben a kisvilág hálózatnál kifejtett ellenőrző mechanizmus alapján dönthetünk hálózatunkról. Amennyiben azt látjuk, hogy a rövid távolságok csak néhány közvetítő csomópont „munkájának” eredményei, akkor elfogadhatjuk, hogy hálózatunk a polarizált hálózat ideáltípusához hasonlít a leginkább.¹² Oda kell figyelni arra, hogy az algoritmus a közösségek felosztását és az arra mért modularitást a hálózat összes csomópontja figyelembe vételével végzi el. Ha például létezik két nagy és kohézív közösség, valamint még néhány, egyik közösséghez sem tartozó csomópont, akkor az algoritmus a végső felosztásban utóbbiakat különálló egytagú, vagy némelyek összevonásával, kéttagú közösségként fogja fel, ami torzíthatja az egész hálózatra kiszámolt modularitásértéket. Ezért amennyiben az algoritmus nagyobb létszámú közösségeket is elkülönít, érdemes megnéznünk külön ezekre a közösségekre is a modularitásértéket a közösségekbe be nem sorolt csomópontok kizárásával. Végezetül pedig arról, hogy a polarizált struktúra többnyire magas klaszteresedési együtthatóval rendelkezik. Ám ez nem feltétlenül van így! A magas fitness érték minden esetben a centrum-periféria struktúrára utal, ezért ekkor nem beszélhetünk polarizált struktúráról, de a két mutató együtt járása nehezen képzelhe-

¹² Ez a definíciók némileg tautologikus, hiszen közösség-feltáró mechanizmusunk éppen ezeknek a magas kötés-közöttséggel rendelkező kötéseknek az eltávolításával hozza létre a közösségeket, itt pedig mi ismét ezen keresztül vizsgáljuk, hogy valóban elkülönült közösségekről van-e szó. Az algoritmus azonban hierarchikus, számos lépés alapján sokféle felosztást hoz létre, melyek közül a legmagasabb modularitással rendelkező felosztást választja ki. A modularitás – explicit módon – azonban már nincsen tekintettel a közösségek közötti kapcsolatra. Tehát a felosztás logikája és a legjobb felosztás kiválasztásának logikája már nem fedi egymást. Mi ezért az előbbi logikát újra rávetítjük az utóbbi által kiválasztott közösségstruktúrára.

tó el.¹³ A polarizált hálózattípus a magyar médianyilvánosságról kettős képet fest. Integrációról csak az egyes médiablokkok kapcsán beszélhetünk, a nyilvánosság egésze azonban szétesett. Ez az eredmény az interakciók szempontjából is megerősítené a magyar médianyilvánosság polarizált állapotát.

4. Centrum-periféria hálózat. Ebben a típusban létezik egy központi mag a hálózaton belül, azaz csomópontok olyan csoportja, amely egymással erősen összekapcsolódik. A többiek is szorosan kötődnek hozzá, ám e központi mag tagjai ezt nem viszonyozzák. A többi csomópont nem alkot alternatív közösséget (mint a polarizált hálózat esetében), egymással nincsen kapcsolatuk. Ennek következtében tehát két blokk jön létre, az egyikben sűrűk a kapcsolatok, a másikban pedig nagyon ritkák. Az irányított hálózattípus segít specifikálni a mag és a periféria között fennálló kapcsolatokat is, mely azonban függ attól is, hogy milyen jellegű kapcsolatokat mérünk. A médiumok közötti interakciók kapcsán a centrum-periféria struktúrát az jelzi, hogyha elsősorban a periféria felől érkezik kötés a centrum felé, nem pedig fordítva. Borgatti és Everett a modell mérésére ki is dolgozott egy algoritmust, amely azt a centrum-periféria felosztást választja ki számunkra, amelyik a leginkább hasonlít ehhez az ideáltípushoz. Ezt a hasonlóságot méri a fitness mutató. Az algoritmus megengedi, hogy az ideáltípusban megjelenítsük a centrum és periféria közötti kapcsolat ideális sűrűségét, azonban maga a szerzőpáros is azt javasolja, hogy az ideáltípus definiálásánál inkább csak a maximálisan összekapcsolódó centrum és az egymással kapcsolatba nem kerülő periféria kritériumait specifikáljuk (Borgatti–Everett 1999:383). Az algoritmus ebben az esetben a felosztásnál csak arra törekszik, hogy a mag sűrűségét maximalizálja, a perifériáét pedig minimalizálja, ezért a fitness értéke is ehhez az ideálhoz való illeszkedés „jóágát” mutatja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk a másik kritériumunkról, arról, hogy a második legsűrűbb blokkunk a perifériától a centrum felé irányuló kapcsolatok blokkja legyen, és ezt kövesse a centrumtól a periféria felé irányuló kapcsolatok blokkja. Az eredmények ugyanis megmutatják az egyes blokkok (centrum; centrum-periféria; periféria-centrum; periféria) sűrűségét is. Így a magas fitness érték mellett további kritériumként ezeket is belefoglalhatjuk. A fitness érték interpretálásakor óvatosan kell eljárni, mert a pusztán sűrűségmaximalizáló és -minimalizáló eljárás által becsúszhatnak olyan csomópontok a különböző blokkokba, amelyek ideáltipikus definíciónk szerint nem oda tartoznak. Média kutatásunkban azonban áttekinthető mennyiségű szereplővel dolgozunk, így lehetséges az eredmények „mögé” nézni, és ha olyat találunk, melynél a besorolás problémásnak tűnik, akkor annak kizárása után megismételhetjük a vizsgálatot, hogy kiderüljön, a fitness értéket ez lerontja-e, vagy a centrum-periféria struktúra a problémás változó figyelembe vétele nélkül is fennáll. Amennyiben magas fitness értéket kapunk, és az említett ellenőrzések is a centrum-periféria struktúra létére utalnak, akkor a többi mérőszám eredményeitől függetlenül is ehhez az ideáltípushoz sorolhatjuk a hálózatunkat. Az alacsony és magas átlagos

13 A magas fitness érték azt mutatja, hogy csak egy kohézív blokk létezik a hálózatban, a centrum, tehát a közösség-feltárás algoritmus sem tud több közösséget elkülöníteni, így a modularitás alacsony lesz. Természetesen elképzelhető, hogy nem csak egy centrum vagy mag létezik a hálózatunkban, hanem például két egymástól jól elkülönült mag és azokhoz tartozó perifériák jönnek létre. Ez a modell a polarizált és a centrum-periféria modellünk ötvözetét jelentené, feltárása azonban nem jelent gondot. Makroszinten ugyanis ez a hálózat elsősorban polarizált hálózat, melyben két közösség különül el egymástól. A fitness érték alacsony ebben az esetben, hiszen nem tud létrehozni egy kohézív centrumot, míg a modularitás magas, hiszen elkülöníthető a két csoport. A centrum-periféria struktúra mezoszinten érvényesül csak, az egyes közösségeken belül, amit a mezoszintű elemzés viszont már ki tud mutatni.

távolság, valamint klaszteresedési együtttható¹⁴ ugyanis egyaránt elképzelhető centrum-periféria jellegű hálózatnál, a modularitással való kapcsolatát pedig fentebb már tárgyaltuk. Amennyiben kutatásunk a centrum-periféria típushoz illeszkedő eredményeket hoz, egy jól körülírható fősodor által dominált médianyilvánosságról fogunk beszámolni.

5. Diffúz hálózat. A diffúz hálózattípusban a tagok közötti kötések úgy oszlanak el, hogy nagy távolságok jönnek létre, miközben nem alakulnak ki kisebb klaszterek sem. Ez a hálózat nem integrált, sokkal inkább széttöredezett mintázatot mutat. A hálózatelemzés fogalmaira lefordítva nagy átlagos legrövidebb távolság, valamint kis klaszteresedési együtttható jellemzi, miközben a modularitása és a fitness értéke is alacsony. A diffúz hálózathoz hasonló szerkezet egy teljesen dezintegrált médianyilvánosságról árulkodna. Ebben az esetben a magyar médiavilág szereplői egymással minimális interakcióban álló felekként jelennének meg.

Mérőszámok által mutatott értékek interpretálása

A fentiekben tehát meghatároztunk öt hálózati ideáltípust, melyhez mérőszámokat is rendeltünk. Most pedig kitérünk arra, hogy mikor tekintő egy mérőszám értéke magasnak vagy alacsonynak. Ez általában is a hálózatelemzés egyik nehézségének számít, hiszen a csomópontok és a kötések száma hatással van az eredményre. Mi azonban a kötések hálózaton belüli eloszlása alapján szeretnénk érvényeset megtudni a hálózatunkról, mégpedig úgy, hogy az eredményünk összehasonlítható legyen más jellegzetességgel rendelkező hálózatokkal is. Itt a random hálózatokat hívjuk segítségül. A random hálózatok alapjellemzőikben megegyeznek a megfigyelt hálózatunkkal, azonban a kötések véletlen módon oszlanak el a csomópontok között. Mi olyan véletlen hálózatokat hozunk létre, amelyek ugyanannyi csomópontból és kötésből állnak, mint a megfigyelt hálózatunk, és a kötések súlya is változatlan. Az egyes, súlyokkal rendelkező kötések azonban véletlenszerűen osztjuk ki az egyes csomópontok között, miközben a fokszámeloszlást is változatlanul hagyjuk, vagyis ugyanannyi sok kötéssel rendelkező szereplő van a random hálózatunkban, mint a megfigyeltben (Opsahl et al. 2008). A random hálózatunk nagy előnye, hogy nem hoz létre semmilyen tudatos struktúrát: két aktor között véletlenszerűen létesül csak kötés, nem követ semmiféle mintázatot. A megfigyelt hálózatunkkal kapcsolatban pedig éppen ezt akarjuk kideríteni, hogy a kötések eloszlása a hálózaton belül követ-e valamilyen mintázatot, amely eléggé jelentős ahhoz, hogy ne tekintsük véletlennek. Mutatóinknak abszolút értelemben is van jelentősége, például ha az összes tripleten belül több zárt triplet figyelhető meg, hálózatunk minden bizonnyal klaszteres. Azonban azt is látni kell, hogy egy olyan hálózatban, amely kevés csomópontból és sok kötésből áll, ennek ellenkezője lenne meglepő, hiszen ha ezeket a kötések teljesen véletlenül osztjuk szét a szereplők között, akkor is magas klaszteresedési együttthatót kapnánk. Ezzel szemben egy nagy hálózatban, kevesebb kötéssel abszolút értelemben alacsonyabb klaszteresedési értéket kaphatunk, az összes tripleten belül kevesebb a zárt tripletek aránya, ez az érték azonban mégis nagyobb klaszteresedési hajlandóságot mutathat, hiszen a véletlenül várható aránynál nagyobb arányban kapcsolódnak össze a csomópontok. Így feltételezhetünk egyfajta tudatos, de legalábbis nem véletlen mintázatot.

¹⁴ A klaszteresedési együtttható a centrum-periféria definícióból adódóan feltételezhetően magas a centrumban és alacsony a periférián. A teljes hálózatra kiszámolt érték azonban függ a centrum-csomópontok és periféria-csomópontok arányától.

Tehát amikor azt kérdezzük, hogy egy érték magas-e, akkor arra vagyunk kíváncsiak, hogy a csomópontok és a kötések számát adottnak véve kitapintható-e valamilyen mintázat abban, ahogyan ezeket a kötések egymás között a csomópontok elosztják. Azáltal, hogy a mintázatok megfigyelésében függetlenítjük magunkat a nagy esetlegességet magában rejtő alapjellemzőktől, a csomópontok és kötések számától, a hálózatok egymással való összehasonlítása is lehetővé válik.

Ahogy azonban már a mérőszámoknál jeleztük, mutatóink között lényeges különbségek vannak. Az átlagos legrövidebb távolság, valamint a klaszteresedési együttható kizárólag a vizsgált hálózatot veszi figyelembe az érték kiszámolásakor, míg a modularitás már a képletében is felhasználja a random hálózatot, és az attól való eltérést számolja ki, a fitness pedig egy másik idealizált hálózathoz való hasonlóságot írja le. Éppen ezért ezekkel a számokkal az elemzési stratégiánk is más lesz. A random hálózattal való összehasonlítás egyértelműen az átlagos legrövidebb távolságnál és a klaszteresedési együtthatónál a legfontosabb, hiszen ezek csak a hálózatunkban rejlő információkat használják fel. A modularitás és a fitness a megfigyelt hálózaton kívüli adatokkal való összevetés eredményeit mutatják, így abszolút értelemben is használhatóak. Az ilyen mutatóknál gyakori módszer egy elfogadási határérték kijelölése, ahonnan az értéket magasnak tekintjük. Itt az irodalomban előforduló határértékek használata mellett döntünk, amely modularitás esetében 0.3 (Clauset et al. 2004), a fitness esetében pedig 0.5 (Vercellone-Smith et al. 2012). A modularitás értéke azonban érzékenyebb a hálózat alapkarakterisztikáira, ezért itt figyelembe vettük a random hálózatok alapján meghatározott várható értéktől való eltérést is (Conover et al. 2011), így itt kettős feltétellel dolgozunk. Akkor beszélhetünk polarizált struktúráról, ha a modularitás értéke 0.3 felett van és jelentősen eltér a várható értéktől. Végezetül érdemes megjegyezni, hogy itt a random hálózat értéke a maximum modularitás-értékre vonatkozik, azaz a random hálózatban is a kötés-közöttségen alapuló közösség-feltárás algoritmusát futtatjuk le és annak a maximum modularitás értékét rögzítjük.

Hogyan használjuk fel a random hálózatokat mérőszámaink értékének megítélésében? A módszerünk lényege, hogy ezer random hálózatot futtatjuk le az adott mutatót, és ezek átlaga adja ki a várható értéket. Erős feltételünk alapján, ha a megfigyelt érték legalább két szórással nagyobb, mint a várható érték, azt magas értéknek tekinthetjük. Tehát, amennyiben a megfigyelt hálózatunk klaszteresedési együtthatója legalább két szórással nagyobb, mint az ezer random hálózat alapján kalkulált érték, akkor ezt az értéket magasnak, hálózatunkat pedig klaszteresnek tekintjük. Bevezetünk egy gyenge feltételt is, amely alapján korlátozott értelemben egy szórásnyi eltérésnél is beszélhetünk arról, hogy az adott mutató magas vagy alacsony. A gyenge és erős feltétel megkülönböztetése az adott ideáltípus hálózathoz való hasonlóság mértékében tesz különbséget.

Végezetül arról, hogy mi történik akkor, ha mérőszámaink eredményei a várható érték körüli értéket vesznek fel, és a modularitás, valamint a fitness érték is alacsony. Ebben az esetben a vizsgált változóink alapján hálózatunk nem mutat specifikus mintázatot, esetlegesen, véletlenszerűen oszlanak el a kötések a hálózatban. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a hálózat teljesen szervezetlen, hiszen más mutatók talán felfedhetnének specifikus szerveződési mintázatokat, amelyre a mi módszertanunk fókusza nem tért ki. Ezért ez a szervezetlen modell lényegében egy újabb, kiegészítő ideáltípust mutathat, mely eltérhet az általunk felvázoltaktól. A médianyilvánosság-hálózatok általunk vizsgált ideáltípusait, illetve a mérési módokat az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A médianyilvánosság-hálózatok ideáltípusai, illetve mérési módjai.

Ideáltípus	Mérés	Feltétel (határértékek)
	Indikátor	
Klasztermentes kohézív hálózat	Modularitás	alacsony (< 0.3)
	Klaszteresedési együttható	nem magas (< EV+2SD)
	Átlagos legrövidebb távolság	alacsony (< EV+2SD*; < EV+1SD**)
	Fitness	nem magas (< 0.5)
Kisvilág hálózat	Modularitás	alacsony (< 0.3) ¹
	Klaszteresedési együttható	magas (> EV+2SD*; > EV+1SD**)
	Átlagos legrövidebb távolság	alacsony (< EV+2SD*; < EV+1SD**)
	Fitness	nem magas (< 0.5)
Centrum-periféria hálózat	Modularitás	alacsony (< 0.3)
	Klaszteresedési együttható	-
	Átlagos legrövidebb távolság	-
	Fitness	magas (< 0.5) +
	+ centrum és periféria közti blokkok sűrűsége + az elkülönítés ellenőrzése	$D_C > D_{PC} > D_{CP} > D_P^2$ A definíció alapján tévesen besorolt csomópontok eltávolítása után is magas fitness érték.
Polarizált hálózat	Modularitás	magas (> 0.3 és > EV+2SD*; > EV+1SD**)
	Klaszteresedési együttható	valószínűleg magas (de nem feltétel)
	Átlagos legrövidebb távolság	Ha alacsony, akkor kötés-közöttség értékek eloszlásának vizsgálata. ³
	Fitness	nem magas (< 0.5)
Diffúz hálózat	Modularitás	alacsony (< 0.3)
	Klaszteresedési együttható	alacsony vagy átlagos (< EV+ 1 SD)
	Átlagos legrövidebb távolság	magas (> EV+2SD*; > EV+1SD**)
	Fitness	nem magas (>0.5)

EV = várható érték (expected value), 1000 random hálózat átlaga; SD = szórás (standard deviation), 1000 random hálózat átlagának szórása.

¹ Ha a modularitás érték közepes, az elfogadási érték közelében van, akkor a kötés-közöttség értékek eloszlásának vizsgálata. Amennyiben nem „power-law” eloszlást mutat, akkor elfogadhatjuk a kisvilág-hálózathoz való hasonlóságot.

² D_C = centrum blokk sűrűsége; D_{PC} = perifériától a centrum felé irányuló kapcsolatok blokkjának sűrűsége; D_{CP} = centrumtól a periféria felé irányuló kapcsolatok blokkjának a sűrűsége; D_P = periféria blokkjának a sűrűsége.

³ Ha power-law elosztást mutat, akkor elfogadhatjuk a polarizált hálózathoz való hasonlóságot.

*erős feltétel; **gyenge feltétel.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk egy empirikus kutatást előkészítő szöveg, mely a magyar médianyilvánosság integrációs vagy dezintegrációs mechanizmusait kívánja feltérképezni. Konceptuális és módszertani kulcshatáraink az interakció. Az interakciókat a kapcsolatok egyik legfontosabb indikátorának tekintjük, mely megmutatja, hogy a médianyilvánosság szereplőit kinek tekintenek fontos, megbízható, mértékadó vagy egyszerűen megkerülhetetlen kommunikátoroknak. Az interakciók tehát kijelölik annak a körnek a határát, akikkel diskurzust akarunk folytatni még akkor is, ha nem értünk egyet velük. A médiumok azzal, hogy hivatkoznak a másokra, tulajdonképpen integrálják azt a médianyilvánosság köreibé. A kérdés az, hogy milyen sugarú körről van szó, s kik tartoznak bele.

Vizsgálatunknak azonban korlátai is vannak. A tartalmi aspektusokra – egy adott ügy kapcsán a médiatalálásbeli hasonlóságokra és különbségekre – nem térünk ki. A hivatkozások kontextusát sem tudjuk vizsgálni.

Reményeink szerint a médianyilvánosságra fókuszáló elemzésünk hozzájárul az integráció és a dezintegráció fogalmának pontosításához és a folyamatainak megértéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, B. (2006) *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 347–382.
- Arceneaux K. – Johnson M. (2010) Does media fragmentation produce mass polarization? Selective exposure and a new era of minimal effects. *Presented at Annual Meeting of American Political Science Association, Washington, DC, Sep. 1–4*. Elérhető: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1642723. [Letöltve: 2014-03-07]
- Argejő, É. – Beck L. – Hann E. – Révész S. – Terestényi T. (1994) Jelentések az MR és az MTV hírműsorairól. In Kurtán S. – Sándor P. – Vass L. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1993-ról*. Budapest: DKMKA.
- Bajomi-Lázár P. (2010) *Média és politika*. Budapest: PrintXBudavár Zrt.
- Baran, S – Davis D. (2002) *Mass Communication Theory: Foundations, Ferment, and Future*. Wadsworth Publishing.
- Baranyai E. – Plauschin A. (2002) A politikai hírműsorok tájékoztatási gyakorlata 2001-ben. *Jel-Kép*, 1, 21–42.
- Baum, M. – Groeling, T. (2008) New Media and the Polarization of American Political Discourse. *Political Communication*, 25, 345–365. <http://dx.doi.org/10.1080/10584600802426965>
- Beck L. (1998) Kormánytűlsúly a hírműsorokban. In Argejő É. (szerk.) *Jelentések könyve*. Budapest: Új Mandátum, 21–26.
- Bennett, L. – Iyengar, S. (2008) A New Era of Minimal Effects? The Changing Foundations of Political Communication. *Journal of Communication*, 4, 707–731. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.00410.x>.
- Berry, J. M – Sobieraj, S. (2011) Understanding the Rise of Talk Radio *PS: Political Science & Politics*, 44: 4, 762 – 767. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096511001223>.
- Borgatti, S. – Everett, M. G. (1999) Models of core/periphery structures. *Social Networks*, 4, 275–295. [http://dx.doi.org/10.1016/S0378-8733\(99\)00019-2](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-8733(99)00019-2).
- Borgatti, S. – Everett, M. – Johnson, J. (2013) Analysing two mode data. In Borgatti, S. – Everett, M. – Johnson, J (eds.) *Analysing Social Networks*. Sage: London.
- Boydston, A. – Hardy, A. – Walgrave, S. (2014) Two Faces of Media Attention: Media Storm Versus Non-Storm Coverage, *Political Communication*, 4, 509–531. <http://dx.doi.org/10.1080/10584609.2013.875967>.
- Clauset, A. – Newman, M. E. J. – Moore, C. (2004) Finding community structure in very large networks. *Phys RevE*, 70, 066111. <http://dx.doi.org/10.1103/PhysRevE.70.066111>

- Conover, M.D. – Ratkiewicz, J. – Francisco, M. – Goncalves, B. – Flammini, A. – Menczer, F. (2011) Political polarization on Twitter. Fifth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media. Elérhető: http://truthy.indiana.edu/site_media/pdfs/conover_icwsm2011_polarization.pdf [Letöltve: 2014-02-20].
- Couldry, N. (2003) *Media Rituals: A Critical Approach*. London: Routledge. Császi L. (2001) A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média. *Szociológiai Szemle*, 2, 3–15.
- Davis, A. – Gardner, B. – Gardner, M. R. (1941) *Deep South*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dayan, D. – Katz, E. (1992) *Media Events: The Live Broadcasting of History* Cambridge: Harvard University Press.
- Gaffney, A. – Rast, D. – Hackett, J. – Hogg, M. (2013) Further to the right: Uncertainty, political polarization and the American “Tea Party” movement. *Social Influence*, 4, 272–288. <http://dx.doi.org/10.1080/15534510.2013.842495>.
- Gentzkow, M. – Shapiro, J. (2006) Media Bias and Reputation. *Journal of Political Economy*, 2, 280–316. <http://dx.doi.org/10.1086/499414>.
- Gerbner, G. (1969) Toward “Cultural Indicators”: The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems. *AV Communication Review*, 2, 137–148. <http://dx.doi.org/10.1007/BF02769102>.
- Girvan, M. – Newman M. E. J. (1999) *Community structure in social and biological networks*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 99, 7821–7826. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.122653799>.
- Groseclose, T. – Milyo, J. (2005) A Measure of Media Bias. *The Quarterly Journal of Economics*, 4, 1191–1237. <http://dx.doi.org/10.1162/003355305775097542>.
- Hallin, D. – Mancini, P. (2004) *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge University Press.
- Hardt, H. (2001) *Social Theories of the Press: Constituents of Communication Research, 1840s to 1920s*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- Herman, E. – Chomsky, N. (1988) *Manufacturing Consent*. New York: Pantheon Books.
- Jakubowicz, K. (2007) Introduction to the Chapter “The Mediterranean/Polarized Pluralist Media Model Countries”. In Terzis, G. (eds.) *European Media Governance: National and Regional Dimensions*. London: Intellect Books, 303–313.
- Jeskó J. – Bakó J. – Tóth Z. (2012) A radikális jobboldal webes hálózatai. *Politikatudományi Szemle*, 1, 81–101.
- Katz, E. – Gurevitch, M. – Hass, H. (1973) On the use of the mass media for important things. *American Sociological Review*, 2, 164–181.
- Kmetty Z. – Tóth G. (2011) A politikai részvétel három szintje. Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 75–115.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2012) A kommunikáció intenzitásának és heterogenitásának hatása a politikai részvételre. In Kmetty Z. – Koltai J. (szerk) *Változó képletek, változatos perspektívák: tanulmánykötet Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Budapest: Háttér, 158–209.
- Kmetty Z. (2014) Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel. A politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésben. *socio.hu*, 2, 43–51.
- Körösényi A. (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra In Boda Zs. – Körösényi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum Kiadó, 2012, 284–309.
- Luhmann, N. (2000) *The Reality of the Mass Media*. Stanford University Press.
- Marshall, B. – Cardon, P. – Poddar, A. – Fotenot, R. (2013) Does Sample Size Matter in Qualitative Research?: A Review of Qualitative Interviews in IS Research? *Journal of Computer Information Systems*, 1, 11–22.
- Mádl A. – Szabó D. (2000) A hírműsorok tájékoztatási gyakorlata 1999-ben. *Jel-Kép*, 1, 23–42.
- McQuail, D. (1994) *Mass communication theory: An introduction*. London: Sage.
- Merkovity N. (2012) *Bevezetés a hagyományos és politikai kommunikáció elméletébe*. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.
- Newman, M. E. J. (2001) Scientific collaboration networks. II. Shortest paths, weighted networks, and centrality. *Physical Review*, 64, 016132. <http://dx.doi.org/10.1103/PhysRevE.64.016132>.
- Newman, M. – Girvan, M. (2004) Finding and evaluating community structure in networks. *Physical Review*, 69, 026113. <http://dx.doi.org/10.1103/PhysRevE.69.026113>.
- Newman, M. E. J. (2006) Modularity and community structure in networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 103, 8577–8696. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0601602103>.
- Opsahl, T. (2009) *Structure and Evolution of Weighted Networks*. London: University of London (Queen Mary College).

- Opsahl, T. – Colizza, V. – Panzarasa, P. – Ramasco, J. (2008) Prominence and control: The weighted rich-club effect. *Physical Review Letters*, 101. 168702. <http://dx.doi.org/10.1103/PhysRevLett.101.168702>.
- Opsahl, T. – Panzarasa, P. (2009) Clustering in weighted networks. *Social Networks*, 2, 155–163. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2009.02.002>.
- Opsahl, T. – Agneessens, F. – Skvoretz, J. (2010) Node centrality in weighted networks: Generalizing degree and shortest paths. *Social Networks*, 3, 245–251 <http://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2010.03.006>.
- Polyák G. (2014) Irányított nyilvánosság. In Polyák G. (szerk) *Foglyul ejtett média*. Budapest, 5 – 21. Elérhető: http://mertek.eu/sites/default/files/files/szeliden_foglyul_ejteni.pdf [Letöltve: 2014-09-02.]
- Popescu, M. – Tóka G. – Gosselin, T. – Pereire J. S. (2012) European Media Systems Survey 2010: Results and Documentation. Research report. Colchester, UK: Department of Government, University of Essex.
- Ropolyi L. (2006) *Az internet természete*. Budapest: Typotext. Schudson, M. (1978) *Discovering the News: A Social History of American Newspapers*. Basic Books.
- Smith, R. A (1965) Mass Media and John Dewey's Liberalism. *Educational Theory*, 2, 83–120. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-5446.1965.tb00202.x>.
- Sobieraj, S. – Jeffery B. (2011) From Incivility to Outrage: Political Discourse in Blogs, Talk Radio, and Cable News. *Political Communication*, 1, 19–41. <http://dx.doi.org/10.1080/10584609.2010.542360>.
- Sunstein, C. (2009) *Republic.com 2.0*. Princeton University Press.
- Szabó G. – Kiss Balázs (2012) Trends in Political Communication in Hungary: A Postcommunist Experience Twenty Years after the Fall of Dictatorship. *The International Journal of Press/Politics*, 4, 480–496. <http://dx.doi.org/10.1177/1940161212452448>.
- Szabó G. – Bene M. (2015) Hivatkozlak, tehát vagy(ok)! Kommunikációs kapcsolatok a magyar médianyilvánosságban. In Szabó G. (szerk.) *Politika az intézményeken túl – kapcsolatok, interakciók, élmények*. Studies in Political Sciences. Politikatudományi Tanulmányok.
- Taekke, J. – Paulsen, M. (2010) Luhmann and the media. *MedieKultur*, 49, 1–10.
- Terestyéni T. (1998) A tévéhíradók kínálata és a közönség. *Jel-Kép*, 2, 57–67.
- Vercellone-Smith, P. – Jablowski, K. – Friedel, C. (2012) Characterising communication networks in a web-based classroom: Cognitive styles and linguistic behavior of self-organizing groups in online discussions. *Computers & Education*, 2, 222–235. <http://dx.doi.org/10.1016/j.compedu.2012.01.006>.
- Warner, B. – Neville-Shepard R. (2011) The polarizing influence of fragmented media: Lessons from Howard Dean. *Atlantic Journal of Communication*, 19, 201–215. <http://dx.doi.org/10.1080/15456870.2011.606100>.
- Warner, B. (2010) Segmenting the electorate: The effects of exposure to political extremism online. *Communication Studies*, 64, 430–444. <http://dx.doi.org/10.1080/10510974.2010.497069>.
- Watts, Duncan J. – Strogatz, Steven H. (1998) Collective dynamics of 'small-world' networks. *Nature*, 393, 440–442. <http://dx.doi.org/10.1038/30918>.
- Wirth, L. (1948) Consensus and Mass Communication. *American Sociological Review*, 1, 1–15.

KISS BALÁZS

ELFOGULTSÁG ÉS KÖZÖNY

A politikai vezérek integrációs és dezintegrációs teljesítménye Magyarországon

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.89

ABSZTRAKT

A dolgozat a politikai vezérek kutathatóságával foglalkozik. Áttekinti a vonatkozó politikaelméleti és vezetéskutatási szakirodalmat, majd részletesen ismerteti a vezetéskutatás legújabb paradigmáját. A paradigma szerint a kiemelkedő politikai vezetők a viselkedésük, főként az üzeneteik alapján három típusba sorolhatók: karizmatikus, ideológiai és pragmatikus vezetők. Ez az úgynevezett CIP modell három komponens együttállásához köti a politikai vezető sikerét: amennyiben a (politikai) szituációra a politikus az annak megfelelő típus viselkedésével válaszol, és ezzel teljesíti a követők, az állampolgárok szituációval kapcsolatos várakozásait, akkor kiemelkedővé vezetővé, vezérré válik. Ez azzal jár, hogy sokakat képes egyesíteni, integrálni a maga politikai közösségébe, végső soron a magyar politikai közösségbe.

A paradigma ismertetése után a dolgozat kijelöli a magyar közelmúlt vezető politikusaival kapcsolatos kutatás irányát, módszerét, mely a CIP modellre támaszkodik. A cikk ezáltal előkészíti három politikus, mégpedig Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc és Vona Gábor integrációs teljesítményének empirikus kutatását.

Kulcsszavak: politikai vezetés, karizmatikus vezető, vezetéselmélet, CIP modell

PREPOSSESSION AND INDIFFERENCE

POLITICAL LEADERS AS INTEGRATIVE AND DISINTEGRATIVE MECHANISMS IN HUNGARY

ABSTRACT

The paper outlines an answer to the question: how to analyse political leaders. After giving an overview of the relevant literature in political theory and leadership studies, the so called CIP model is presented in details. The model claims that, regarding their mental models and behaviours, the outstanding political leaders may be classified as enacting charismatic, ideological or pragmatic leadership. Accordingly, the political process has three interdependent components: the leadership style, the expectations of the followers and the situation in which the leader should act. A leader will be successful and outstanding if, in a specific given and/or constructed situation, he or she behaves in the style that is favourably received by the followers under such conditions. The main result of such a behaviour is that the leader is able to unite and integrate many citizens in his or her political community, and indirectly in the overarching Hungarian political community.

Keywords: Political leadership, charismatic leader, leadership research, CIP model

ELFOGULTSÁG ÉS KÖZÖNY

A POLITIKAI VEZÉREK INTEGRÁCIÓS ÉS DEZINTEGRÁCIÓS TELJESÍTMÉNYE MAGYARORSZÁGON¹

A társadalom integrálásának témérdek politikai ágense és mechanizmusa van (Kiss 2015b), ezek közül ehelyütt azzal a témával foglalkozom, amelyik a jelen egyik legtöbbet emlegetett politikai toposza: a vezér és a vezérhiány.

A magyar baloldal a 2014 tavaszán bekövetkezett vereségekből egyebek mellett azt a következtetést vonta le, hogy miközben mind a jobbközép pártszövetség, mind a szélsőjobb pártja, de talán még a sehová nem csatlakozó közép-erő is fel tud mutatni egy-egy vezért Orbán Viktor, Vona Gábor és Schiffer András személyében, a baloldalnak mint tömbnek nincsen megfelelő vezető politikusa. Hasonló következtetésre juthatunk akkor is, ha a vezérhiányban állítólag nem szenvedő politikai erők rendezvényeit és megszólalásait figyeljük: valóban mindenütt egy-egy politikus látszik uralni mind a politikai nyilvánosság tereit, mind pedig a támogatók érzelmi és tudatos viszonyulását az adott párthoz (Kiss–Szabó–Antal 2014). 2014-re, de valójában már jóval korábban kialakult tehát a politikai elitben az a meggyőződés, hogy vezér nélkül nem lehet sikeresen politizálni Magyarországon; nem védhetetlen az a tétel, mely szerint ennek a felismerésnek köszönhető például Gyurcsány Ferenc hatalomra jutása 2004-ben az MSZP-ben, s ezt igazolta sokak számára a baloldal 2006-os győzelme is.

A közérzlet szerint a kiemelkedő politikai vezető kulcsszerepet játszik az adott politikai párt vagy mozgalom, de például miniszterelnöki poszton akár az egész magyar és magyarországi politikai közösség összetartásában, integrálásában is (Kiss 2015a). Valószínűleg valakit csak akkor van értelme vezérnek nevezni, ha vannak olyanok, akiket vezet, tehát összefogja emberek kisebb-nagyobb csoportját; ha vannak hívei. Minthogy azonban politikáról van szó, ezért legalább ennyiszor találkozunk azzal is, hogy a vezérek megosztják, dezintegrálják a teljes magyar politikai közösséget, de sokszor még a saját politikai táborukat is, például az által, hogy az egyéni ambícióik oltárán feláldozzák a széleskörű összefogást.

Felfogásomban mindkét eset ugyanabba a kategóriába, az elfogultság alá tartozik, tudniillik egy közösséget nemcsak a rajongások tartanak egyben, hanem az utálatok is, ahogyan egy-egy vallásos vagy szekuláris mitológiába az istenek és félistenek ugyanúgy beletartoznak, mint az ördögök és démonok. Összevetve ugyanis a közönyösök csoportjával, az elfogultak, tehát a rajongók egyfelől, a gyűlölködők másfelől, ugyanahhoz a tágabb politikai közösséghez tartoznak, még ha annak különböző részközösségeihez is, máskülönben nem keltene bennük semmilyen érzelmeket egy-egy vezér az ellenoldalon. Ez a tágabb politikai közösség az odafigyelők közössége, akiken túl találhatók a közönyösök.

¹ A dolgozat az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült. Köszönettel tartozom a Szerkesztőség által felkért bírálóknak hasznos tanácsaikért.

Nem egyetlen politikai közösségnek látom tehát azt, ahová a magyar állampolgárok tartoznak, hanem úgy tartom, hogy egy-egy állampolgár egyszerre több politikai közösséghez is tartozhat, jóllehet az odatartozás felettébb változatos lesz mind intenzitása, mind tartalma szerint. Ezért aztán a vezér integratív teljesítménye annak függvényében ítélni lehet meg, hogy melyik politikai közösség szempontjából tekintjük. A saját táborát integrálja, miközben másokat ebből a táborból kutaszt, tehát az utóbbiakra nézve a teljesítménye dezintegratív. Az által azonban, hogy a vezér erősebb vagy gyengébb érzelmeket és véleményeket kelt a vele szembe fordulóban, akaratlanul is eléri azt, hogy a más táborba csatlakozók továbbra is fontosnak tartják a politikát, s ezen keresztül a szélesebb politikai közösséget; ilyen formán a más táborra nézve a teljesítménye integratív.

A jelen tanulmányban annak a körvonalait szeretném meghúzni, ahogyan szisztematikusabb tudásra tehetünk szert a politikai vezérek többszörös integratív és dezintegratív tevékenységét illetően. Nagyon elvontan fogalmazva az érdekel tehát, hogy mit tesz a vezér akarva és akaratlan a politikai közösségek integrációja érdekében, s ezzel párhuzamosan az is, hogy hogyan járulnak hozzá a vezér követői a vezér létrejöttéhez és fennmaradásához, esetleg megváltozásához. A fentiek értelmében a vezérek pozitíve a saját politikai közösségük integrációjához járulnak hozzá, a visszájáról pedig a többi politikai közösségéhez, ugyanakkor összességében bizonyos állampolgárokat belül tartanak a nemzeti politikai közösség körében, másokat viszont kutasztanak abból. Mi által képes a vezér és az őt körülvevő környezet erre, ha a környezetbe beleértjük a híveket éppúgy, mint például a médiát, az intézményeket éppúgy, mint a mozgalmakat?

A vezérség problémáját ennek a kutatásnak a keretében távol kívánom tartani két markáns állásponttól.

1. Először is nem abból indulok ki, hogy a vezér transzcendens jelenség, valami olyan, mint az Isten által kiválasztott és ezért a felkentség által legitimált király. Ez a szekularizált világban úgy szokott megjelenni, hogy olyan képességekkel és/vagy személyiségjegyekkel rendelkezik, amelyek önmagukban, tehát a társadalmiságtól és ezen belül a politikai környezettől függetlenül is, ebben az értelemben transzcendens módon vannak jelen az adott emberben, és a környezet bármiféle közreműködése nélkül is érvényesülnek.

2. A másik végtelen álláspont teljesen lefokozza a vezéreként megmutatkozó személyt. A vezér szerepe eszerint lényegtelen, mert még akkor is, ha a felszínen az ő tettei fénylenek, valójában a nagy tömegek, az intézmények és hierarchiák mozgatják a társadalmat, s azon belül magát a vezért is. Ha az előbbi a romantikusnak mondható vélekedés, akkor ez utóbbi a determinista, hiszen arra helyezi a hangsúlyt, ami a vezérből a tömegszerűségek és az intézményi meghatározottságok felfejtésével megmagyarázható.

E két megközelítés helyett a vezér, a politikai szituáció és az állampolgárok interakciója érdekel, mert felfogásom szerint ez hozza létre és tartja fenn, szélesíti és szűkíti, teszi mélyebbé vagy sekélyesebbé a politikai integrációt. A vezér játssza a kezdeményező szerepet az interakciókban, de nem légtüres térben kezdeményez, hanem mindig egy adott szituációra reagál, ezt próbálja meg a saját hasznára formálni és átalakítani, illetve próbál új szituációt kezdeményezni. Ilyenformán mind a vezérnek, mind a követőknek, mind pedig a környezeti tényezőknek megvan a maguk hatása az integráltságra és dezintegráltságra, s a feladat az ilyen szituációsorozatnak a tanulmányozása és leírása, hogy lássuk, mikor mely tényezők és cselekvések milyen integrációs következményekhez vezetnek.

A feladat teljesítéséhez előbb áttekintem a külföldi és a hazai vonatkozó szakirodalmat, majd felvázolom az empirikus kutatás módszerét. Terveim szerint a későbbiek folyamán három politikust fogok vizsgálni: Orbán Viktort, Gyurcsány Ferencet és Vona Gábort.

IRODALOM ÁTTEKINTÉS

Valószínűleg jelentős részben Európa dicstelen XX. századi történelme miatt esik jobbra tabu alá a társadalomtudományokban és a politikatudományban a politikai vezérek jelensége (Femia et al. 2009). A tabusítás alatt itt azt kell érteni, hogy miközben kétségtelen súlyuk és tekintélyük okán muszáj velük foglalkozni mind a közbeszédben, mind a tudományban, tematizációjuk jobbra negatív, és éppen ezért sokszor a politikai patológia tárgykörébe esik. A politikai vezér kifejezés hallatán ugyanis sokaknak a húszas évektől szerte a kontinensen felbukkanó diktátorok jutnak eszébe: a Hitlerék és Sztálinok, a Mussolinik és Rákosik, a személyi kultusz és a tébolyult hatalommánia. Nyugat-Európában voltak ugyan kiemelkedő és nagy hatalommal bíró politikusok, elég, ha Churchillre, de Gaulle-ra vagy éppen Mitterand-ra gondolunk, őket mégsem szokás a vezérek Hitlert is tartalmazó csoportjába sorolni. Ahogyan haladunk nyugat felé, a tabujelleg csökken: Nagy-Britanniában a pártok elnökeit is *leader*nek, tehát vezérnek nevezik, az Egyesült Államokban pedig az elnök felettébb széles körű hatalmi jogosítványai és a diktatúrától mentes történelem már régóta szabadon tárgyalhatóvá teszi a vezér, főként az elnök mibenlétének a problémáját (Helms 2012:2).

A politika tudományos igényű megközelítései szintén ritkán vetették fel a vezér szempontját, akár a külföldi, akár a belföldi vizsgálódásokat vesszük szemügyre. Ebben az említett történelmi tapasztalatokon túl jelentős szerepet játszott a kezdetben jogias, később szociologizáló megközelítés uralkodó, majd hegemon helyzete a politikatudományban. Amennyiben ugyanis a politikai jelenségeket elsősorban jogilag vagy szociológiai észjárással közelítjük meg, akkor az intézményekre vagy a társadalmi réteg-meghatározottságokra fogunk főként összpontosítani: vagy a jogilag létrehozott és szabályozott intézményekre, vagy a szociológiailag értett intézményekre, de aligha a politikában mozgó személyekre. Mint minden politikán kívüli tényezővel magyarázó felfogással, ezekkel is az a gond, hogy a politikai életben való részvétel okaira és a politikai élet peremfeltételeire vonatkozóan fontos dolgokat mondanak ugyan, de a politikai élet folyásával kapcsolatban nem sokra juthatunk általuk. Például azt sem igen tudjuk meg, hogy ezek a peremfeltételek hogyan alakulnak ki és mitől változnak meg, kiknek a kezdeményezésére módosulnak.

A társadalomtudományok, azon belül a politikatudomány érdeklődése csak a pszichológiai kérdésfelvetések korszakában, s ezen belül is a behaviorista szakaszban fordult a vezér problémája felé. A következmények kettősnek mondhatók: a tömegek lélektanával (Le Bon 1895/2004), majd erre alapozva a tömeg vezér általi megszelídíthetőségével (Le Bon 1910) kapcsolatos eszmefuttatások inkább a diktátori szerepre törekvők körében arattak sikert, a kutatók megmaradtak annál, hogy a vezér iránti odaadást patologikusnak, a vezérre vágyó személyiséget a normálistól eltérő, például autoriter személyiségnek tekintsék (Garzia 2011).

Valamikor a kilencvenes évek végén és a kétezres évek elején állt be változás ebben: megsaporodtak a politikai vezetéssel kapcsolatos vizsgálódások (például Kellerman 2008 és 2012, Helms 2012, Boda 2013), s ez elvezetett a vezér iránti érdeklődéshez is. A nemzetközi mezőnyt áttekintve azt látjuk, hogy a magyar po-

litikatudomány, mégpedig Körösényi András, vezető szerepet játszott és játszik ebben a fordulatban, főként a vezérdemokrácia politikaelméleti vizsgálatát tekintve (Körösényi 2005 és 2009, Pakulski–Körösényi 2012), és várhatóan empirikus munkák is követik majd az elméleti tisztázást (Metz 2014).

A politikatudomány azonban ez idő szerint nem sokkal jutott túl a politikaelmélet vizsgálatain, nagyon kevés empirikus kutatást találunk (Elgie 1995). A kutatók mindegyre ösztönzik az ilyen próbálkozásokat (Peele 2005), de még nemigen sikerült túllépni azokon a félelmeken, amelyeket Gaffney (2001) fogalmazott meg a fordulat elején. Az egyik akadály az volna, hogy a politikatudomány igyekszik objektív, ellenőrizhető, kvantifikálható eredményeket produkálni, márpedig a vezetővel kapcsolatban túl sok a szubjektív benyomás – részben a kutatók, részben a hívek részéről. Mumford (2006) ehhez hozzáteszi, hogy mivel kiemelkedő vezetőből nem sok akad egy-egy korban, ezért velük kapcsolatban nehéz statisztikai módszereket alkalmazni. Ráadásul a társadalomtudományok szeretnének általános törvényszerűségeket megfogalmazni, ám a vezérek éppen attól vezérek, hogy ellentmondanak a mindennapokban megfigyelhető tömeges emberi viselkedési mintáknak.

Márpedig a politikatudománynak empirikus kutatásokat is szükséges folytatnia a kiemelkedő vezetők, a vezérek tárgyában, hiszen számos tény megkerülhetetlenné teszi ezt. Ezek egyik részére a politikaelmélet, másik részére például a kommunikáció és médiakutatás figyelt fel.

1. Nem kétséges, hogy a politikában időről időre megjelennek olyan személyek, akik nem pusztán végrehajtói mások, például az érdekcsoportok vagy a parlamentek, a pártok vagy a mozgalmak akaratának, hanem határozott egyéni politikai vízióval rendelkeznek, vagy legalábbis mindent elsöprő vezéri ambíciókkal. Olyan emberekre érdemes gondolni, mint Konrad Adenauer, Margaret Thatcher, vagy éppen François Mitterand, hazai közegben Orbán Viktor és Gyurcsány Ferenc. Vezérekké váltak, vagyis egyesítettek maguk mögött nagyon sok embert, akik elfogadták, sőt lelkesen üdvözölték az elképzeléseiket, vagy esetleg csak a személyükből áradó vonzást.
2. Újabban a választói döntéseket inkább érthetjük meg akkor, ha nem gazdasági és társadalmi törésvonalakat keresünk mögöttük, hanem ügyekkel (*issues*) és az ezekkel előhozakodó, illetve ezeket előterjesztő személyekkel való azonosulást (Manin 1997, Garzia 2011) vizsgáljuk. Aligha változnának olyan gyorsan a pártok közötti erőviszonyok, ha az állampolgárok a gazdaságban elfoglalt helyzetük, a koruk, a nemük, az iskolai végzettségük, a vallásuk vagy a lakóhelyük alapján hoznák meg választói döntésüket, hiszen a szociológiának ezek a kedvelt rétegződési szempontjai viszonylag stabilnak mondhatók még a mai világra nézve is.
3. Válságos időszakokban mindig felértékelődik a vezér szerepe, hiszen a válság éppen azt jelenti, hogy a bejáratott mechanizmusok és intézmények nem vagy nem megfelelően működnek (Mabey–Morrell 2011, Bligh et al. 2005). A vezér pedig azt ígéri, hogy túl tud lépni, ellen tud állni az intézményes logikáknak, és ráadásul meg is tudja őket változtatni, hozzá tudja igazítani őket a megváltozott körülményekhez.
4. Intézményekkel mindig jóval nehezebb, esetleg egyenesen lehetetlen szubjektíve azonosulni, márpedig a társadalmi csoportok nem jelentéktelen része azonosulni akar azzal a környezettel, politikai berendezkedéssel, amelyben élnie adatott. Erre a politikai vezér személye sokak számára nagyon is alkalmas.

Különösen igaz ez a pártok hanyatlásának időszakában, és még inkább egy olyan időszakban, amikor a politika és az élet mediatisáltsága következtében semmi akadályja annak, hogy szervezetek, intézmények és csoportok helyett személyek népesítsék be az elképzelt politikai közösségeket (Anderson 2006, Bennett 2012).

5. A politikai, kulturális, vallási, értékrendbeli pluralitás és pluralizmus rendszeresen eljut olyan helyzetekbe, amelyek széteséssel látszanak fenyegetni a (nemzeti) politikai közösséget. Ilyenkor a vezér személye segíthet újraalkotni azt a fősodort, többséget, pontosabban többségi imázst, amely a többséghez tartozni akarók számára mintája, megtestesítője és hordozója lehet a közösséget összefogó eszméknek, értékeknek, kultúrának (Hogg 2001). Vastagon hozzájárul ehhez az a tény, hogy a vezérnek, a celebritásokhoz hasonlóan, nincsen magánélete (Corner 2000): olyan módon prototípusa az átlagpolgárnak, a közösségnek, hogy egyáltalán nem csak a közéleti eligazodásban segíti az állampolgárokat, hanem a magánéletben is, annak kialakításában, hogy hogyan szép és helyes élni.
6. Bernard Manin (1997) szerint nem kell féltünk a képviselet elvét attól, hogy a választók előnyben részesítik a vezetőket és a politikusokat a pártokkal szemben, ugyanis a képviseleti demokrácia hosszú ideig személyes képviseletet jelentett, s a pártelv egyáltalán nem volt elfogadott a politikaelmélet és politikai filozófia számára. A XX. században ez megváltozott ugyan, de ez nem zárja ki a képviselet újra nem pártokon keresztül történő érvényesülését.
7. Magyarországon különösekképpen feszítő a demokratikus politikai hagyományok képlékeny volta, valamint általában a nemzet mibenlétével és a történelem értékelésével kapcsolatos rendszeres politikai összetűzések identitásgyengítő hatása, ami elháríthatatlan feladatokat ír elő, és persze jól kihasználható lehetőségeket is nyújt a politikai vezéreknek arra, hogy az örökölt minták kétes volta okán inkább ők szabják meg az együttműködések alapját és mikéntjét, jelszavait, logikáit és stílusát (Lányi 2001).
8. Végül, mihelyt kinyitjuk a politikatudományi vizsgálódások előtt az érzelmek felé vezető ajtót (Kiss 2013), olyan vizsgálati tárgyak és módszerek kerülnek a kezünk ügyébe, amelyek megint csak felértékelik a személyeket és a személyekhez való racionalitáson túli viszonyulás jelenségeit a politikai élet, ezen belül a politikai közösség keletkezése, megerősödése és meggyengülése megértésében (Collins 2004, Kiss–Szabó–Antal 2014).

VEZETÉSKUTATÁS – A CIP MODELL

Ahogy láttuk, a politikatudomány eléggé az elején jár annak, hogy a vezér kérdésének megválaszolásához operacionalizálható iránymutatással szolgáljon. Van azonban a társadalomtudományoknak egy olyan interdiszciplináris területe, ahonnan jelentős inspirációt kaphat az ilyen vizsgálat. Ez a vezetéskutatás.²

A vezetéskutatás alapkérdése az, hogy mitől lesz sikeres egy vezető, mitől függ a teljesítménye. Valaha a válaszok a vezetői szerepet betöltő emberek egyéni tulajdonságai körül fogalmazódtak meg. A vezetőt az örökölt, otthonról hozott tulajdonságai teremtik, például a kezdeményezőkézség, a jó kommunikációs képességek, a szenvedélyesség vagy akár az agresszivitás bizonyos foka, a vezető, a vezér tehát önmaga teremtője.

² Fő tudományos fórumai a *Leadership* és a *The Leadership Quarterly*.

Később a kérdés kinyílt a körülmények számba vétele felé: bármilyen képességekkel rendelkeznek is az egyén, vezetővé akkor válhat, ha ezek egybeesnek a körülményekkel, a kontextus igényeivel. A környezetben pedig a legfontosabb tényező a követők, a beosztottak voltak. Max Weber (1978: 242) is említi, hogy még a karizmatikus uralom is igényli a követők általi elfogadást, s hogy a követők rendre meg is vonják a támogatásukat a vezetőtől, amennyiben az nem képes teljesíteni az ilyen követelményeket.

Mivel a következő lépésben a szakírók azt kezdték vizsgálni, milyen környezeti összetevők bizonyultak kedvezőnek egy-egy vezető kiemelkedéséhez és jó teljesítményéhez, érzékelhetővé vált az, ahogyan a vezetéskutatás a siker zálogának keresése közben eljutott a vezető totális autonómiájától a környezettel folytatott interakciójához. Ennek egyik állomásaként fogalmazódott meg a nyolcvanas-kilencvenes évek uralkodó vezetésméleti paradigmája, a James MacGregor Burns (1978) által bevezetett megkülönböztetés a tranzakciós és a transzformatív vezetők között. A tranzakciós vezető mintegy cserekapcsolatban áll a követőivel, az alkalmazottakkal: a beosztottak elvégzik a maguk munkáját, a vezető pedig jutalmaz és büntet, irányítja a teendőket, meghozza a tőle várható döntéseket, igyekszik javítani a bevett folyamatok hatékonyságán stb., tehát mindenki a rá kiosztott funkciónak megfelelően működik. A transzformatív vezető ezzel szemben víziót terjeszt elő, mely túllép a jelen rutin folyamatain, és a szervezetet valamilyen fényes jövő felé kívánja elmozdítani.

A vízió megléte és radikális jövőre irányultsága köti össze egymással a transzformatív vezető fogalmát a karizmatikus vezető Webertől (1978: 241) származó típusával. Az ilyen vezető a vízió segítségével változtatja a többieket a saját követőivé pusztán beosztottakból, a vízió révén integrálja őket valamilyen közösségbe. Jól érzékelhető Weber hatása azon is, hogy az irodalom előszeretettel kapcsolta és kapcsolja össze máig az ilyen vezetőt a válsághelyzetekkel. Weber (1978: 246) is azt gondolta ugyanis, hogy a karizmatikus uralom nem lehet tartós, mert a vízió vagy intézményesedik, és akkor legális vezetés veszi át a helyét, vagy hagyománnyá válik, és akkor tradicionális uralom lesz belőle. A modern berendezkedés tehát elméletileg ellenáll a karizmatikus vezetésnek: csak válságok és radikális átalakítási kényszerek idején engedhet teret a karizmának.

A Burns féle paradigmaváltás azért is fontos a számunkra, mert immár nem úgy szokás feltenni a kérdést, hogy milyen tulajdonságok tesznek valakit vezetővé, hanem megfordítva: milyen viselkedés figyelhető meg azok működésében, akik sikeres vezetővé lettek, milyenek a híveik, követőik, továbbá mi jellemzi azokat a helyzeteket, amelyek kedveztek nekik a vezetővé válásban.³ Ebből nem esszencialista, hanem fenomenológiai leírások következnek: keressük meg a sikeres vezetőket, és nézzük meg, milyen viselkedés jellemző rájuk.

Szintén Weber (1978: III) az egyik fő forrása a kétezres évek második felében fontossá vált paradigmának, az úgynevezett *CIP modell*nek. Michael Mumford és szerzőtársai (Mumford 2006, Mumford–Van Doom 2001, Mumford et al. 2007, Mumford et al. 2008, Strange–Mumford 2002, Strange–Mumford 2005) azért dolgozták ki a három típusból álló osztályozást, mert úgy találták, hogy túlságosan differenciálatlan az a felfogás, amelyik csak egyszerű ügyintézőt (tranzakciós vezető) és a válságok idején jövőt mutató figurát (transzformációs vezető) különít el. Weberhez hasonlóan és kifejezetten az ő tipológiájára támaszkodva három vezetőfajtát különböztetnek meg; e háromnak a megnevezése: karizmatikus, ideologikus és pragmatikus vezető. Mint látjuk majd, akad párhuzam, de még több eltérés a weberi karizmatikus, tradicionális és legális uralomtól.

³ Ilyen háromtényezős megközelítést vázol fel Joseph Nye (2008).

A mumfordi megközelítés külön előnye a számunkra az, hogy elsősorban politikai vezetők vizsgálatán alapul. Száz fölötti azoknak a politikai és egyéb vezetőknek a száma, akiknek az életét és megítélését kódolta a kutatócsoport (például Strange–Mumford 2002), de folytattak kísérleteket is a vezetői tipológiájuk alátámasztása végett (Strange–Mumford 2005, Bedell-Avers et al. 2008). Olyan politikusok szerepelnek a példatárunkban, mint Benjamin Franklin (Mumford–Van Doom 2001), Adolf Hitler, Indira Gandhi, Charles de Gaulle, Benito Mussolini és Jozsef Sztálin (Strange–Mumford 2002).

Nem térhetek ki minden részletre, de röviden be kell, hogy mutassam a három típust, ugyanis ezek lehetnek irányadók a politikai vezetők teljesítményének a mérésében. A politikai vezér mint integrációs mechanizmus ugyanis e felfogás szerint bizonyos specifikus helyzetekben, sokszor dezintegratív tendenciák közepette indul működésnek, és a sikere attól függ, hogy mennyiben felel meg a szituációnak és a szituáció nyomán kialakult és formálódó politikai közösségi várakozásoknak, igényeknek. Ha tehát van három láthatólag sikeres politikusunk, akkor a sikerük és időnkénti kudarcuk a politikai szituációk megfelelő kezelésére vezethető vissza. Ez a kezelés pedig akkor sikeres, a vezér akkor tud maga köré gyűjteni kellő számú szavazót, támogatót és lelkes hívet, tehát akkor képes különböző mértékben integrálni az állampolgárok sokaságát, ha a kialakuló szituációkra az elvárt módon reagál. És megfordítva: akkor vall kudarcot, akkor veszíti el támogatói, szavazói és lelkes hívei kisebb-nagyobb részét, ha viselkedésében nem alkalmazkodik a kialakult szituációhoz. A CIP modellhez vezető kutatások pedig éppen azokat a tipikus viselkedési stílusokat mutatták fel, amelyek a tipikus szituációk függvényében sikerrel vagy kudarccal jártak.

Lássuk a három típust!

A karizmatikus vezető⁴

Azokat a sikeresnek bizonyult vezetőket nevezi a modell karizmatikus vezetőnek, akiknek a működésében központi helyet kapott a jövőre irányuló vízió. A vízió nem a közeljövő kisebb-nagyobb megteendő lépéseiből áll, hanem a szervezet vagy az ország időben távolabbi és minőségileg más és jobb állapotának a leírásából. A karizmatikus vezető nem azzal foglalkozik, hogy milyen lépéseken keresztül lehet eljutni ebbe a szebb jövőbe, hanem azzal, hogy a jövőbeli állapot felvázolásával fellelkesítse a követőit az egyéni és autonóm cselekvésre a cél elérése érdekében. A jövőkép sem túlságosan részletezett és konkrét, ellenkezőleg: kellően homályos és eléggé nyitott a potenciális követők számára ahhoz, hogy azok megtalálják benne a saját helyüket, és kitalálják azt is, hogy egyénileg milyen módon járulhatnak hozzá a célok eléréséhez.

A karizmatikus vezető tehát főleg lelkesít. Ugyanakkor személyes példamutatással és áldozathozattal cselekvési mintát is felmutat. Mivel a karizmatikus vezető a célkijelöléssel gyakorol befolyást és integrál, ezért személyes kötődést és bizalmat kell kialakítania. A követőnek ugyanis meg kell bíznia abban, hogy a kijelölt célok, a jövőkép reális, a felvázolt állapot elérhető. Ezt a bizalmat a karizmatikus vezető azzal is erősíti, hogy a cselekvési lehetőségeket bontja ki és hangsúlyozza; optimistának, nyitottnak és magabiztosnak mutatkozik.

A karizmatikus vezető a célok által egyben értelmet is ad a cselekvéseknek, és identitást a követőknek – a vízió ennek is eszköze. Olyan helyzetekben számíthatunk ezért a feltűnésére és sikeres működésére, amikor a né-

4 Mumfordék leírása jelentős mértékben támaszkodik Conger és Kanungo munkáira (Conger 1989 és Conger–Kanungo 1998).

pesség viszonylag nagy részének gyenge vagy megrendült az identitása. Ezért van az, hogy a karizmatikus vezető, egyébként az ideologikus vezetővel egyezően, nagy népszerűsége tehet szert az identitás diffúzióval jellemezhető körében, akiknek nem kis része a még politikai identitásra nem lelt, fiatal vagy eleddig közömbös állampolgár.

A karizmatikus vezető megjelenése nem igényel erős csoportkohéziót, ellenkezőleg, akkor van rá a leginkább igény, ha a kohézió alacsony szintű, mert ezt majd ő teremti meg a vízióval. Ez még a potenciális vezetőtársakra is igaz, vagyis a karizmatikus vezető nemigen hajlandó a hatalommegosztásra, mert a vízió az ő személyéhez kötődik. Ezzel szemben szívesen hoz létre mozgalmat maga körül, vesz részt tömegmegmozdulásokban, ezzel is mintegy átnyúlva az egyéb közvetítő mechanizmusokon, és pedig a személyes kötődések létrehozása és megerősítése végett.

Az ilyen vezető fontos eszköze a megfelelő kommunikáció, mely tehát nem a küszöbön álló lépések bemutatására, hanem az attitűdök, az érzelmek megváltoztatására irányul. A Mumfordék által rendszeresen hivatkozott, és számos kísérlettel és kutatással alátámasztott Fiol–Harris–House (1999) tanulmány szerint a karizmatikus vezetők kétféle lelkiállapottal szoktak megküzdeni akkor, amikor változást akarnak elérni: a jelenhez, a konvencióhoz való ragaszkodással és a változástól való félelemmel.

Az első lépésben ezeket az érzelmeket szokták meggyengíteni, mégpedig úgy, hogy jelzik azt, hogy a jelenhez való ragaszkodás nem gyümölcsöző, illetve azt, hogy a változástól való félelem nem megalapozott. Ebben a szakaszban tehát a markáns érzelmi viszonyulástól még csak a semlegességig juttatják el a követőket.

A következő szakaszban a kommunikáció arra irányul, hogy a korábban a jelenhez ragaszkodókban a változás iránti vágyat keltse fel, míg a korábban a változástól tartókban a változatlanságtól való félelmet.

Végül a harmadik fázisban a karizmatikus vezető az első csoportban a változási iránti vágyat az ő általa javasolt változásokra irányítja rá, míg a másik csoportban a változatlanságtól való félelmet a változás iránti vágyal helyettesíti.

Attól függően, hogy milyen léptékű változással, illetve milyen méretű és állapotú népelességgel van dolga a karizmatikus vezetőnek, a folyamat akár éveket is igénybe vehet.

Az ideologikus vezető

Az ideologikus vezető is célokat tűz ki és hangsúlyoz a követői számára, kommunikációs lépései is meg egyezhetnek a karizmatikus vezetőével, ám ezek a célok nem a jövőből érkeznek, hanem a múltból – ilyenformán az ideologikus vezető párhuzamba állítható a tradicionális uralom Weber által bevezetett fogalmával. Az ideologikus vezető beállításában a múltból eredő értékek és célok a maguk természetes módján érvényesülnének, illetve elérhetőek lennének, amennyiben nem tornyosulnának ez elé akadályok. Az általa kitűzött feladat tehát az akadályok lebontása. Az ideologikus vezető ezért olyanok számára vonzó, akik osztják az általa a múltból merített és felmutatott értékeket.

Az ideologikus vezető feltűnéséhez és sikeréhez az olyan válsághelyzetek a kedvezők, amelyekben nemcsak a jelen eljárásai mondanak csődöt, hanem a kilátások tekintetében is erős, aligha felszámolható megosztottság van. Ekkor életképes alternatíva a múltbeli értékekre apellálás.

A múltbeli értékek középpontba helyezése okán a követők, az állampolgárok érzékenyek az értékinkonzisztencia jeleire, és ez kockázattal jár az ideologikus vezető számára. Míg ugyanis a karizmatikus vezetőnek viszonylag könnyen elnézik bizonyos értékek be nem tartását, az ideologikus vezető éppen ezekben kell, hogy élen járjon. Például a követők szemében a karizmatikus vezető körüli korrupció kevésbé zavaró, mint ha ugyanezt látják az ideologikus vezető környezetében. Ugyanakkor az ideologikus vezető fellépését elősegíti mások korruptsága, hiszen ez ellentétes a bevett értékekkel, amelyeknek pedig ő a bajnoka.

Szintén előnyös az ideologikus vezetők számára minden olyan szituáció, amelyben nagyobb társadalmi csoportok áldozatokként jeleníthetők meg. A logika megint ugyanaz: a méltánytalanság, az áldozati lét annak a következményeként jelenhet meg vagy jeleníthető meg, hogy bizonyos körülmények akadályozzák a fontos értékek, például a méltányosság, az egyenlőség értékének az érvényesülését, tehát a feladat az akadályok felszámolása, és erre az ideologikus vezető a legalkalmasabb.

Ahogy a karizmatikus vezetőnek, úgy az ideologikus vezetőnek is nagy szüksége van szociális készségekre, ugyanis ő is személyes elkötelezettségekre kell, hogy támaszkodjék. Ezek alkalmazására pedig a követőkkel történő gyakori közeli érintkezések, például politikai nagygyűlések alkalmával kerülhet sor. Mindkét típus szívesen kezdeményez tehát ilyeneket.

A kohéziót tekintve az ideologikus vezető megjelenése és sikere igényli a legmagasabb szintet. Ebben általában a más csoportoktól való elválasztás gesztusát szokta alkalmazni, vagyis elsősorban azt hangsúlyozza, ami a saját csoportot elválasztja a többitől. A magasabb kohézió hajlamosabbá teszi az ideologikus vezetőt arra, hogy megossa a hatalmát, mert számíthat arra, hogy a vezetőtársak is egyek vele az értékek tiszteletében.

A pragmatikus vezető

A pragmatikus vezető nem célokat hangsúlyoz – eredjenek ezek akár a jövőből, akár a múltból –, hanem a megteendő lépéseket; a típus párhuzamos a legális uralom weberi fogalmával. A célok ugyanis az ilyen vezető beállításában a jelenből adódnak, a körülmények által determináltak, ezért a vezetői útmutatás a mindennapos cselekvés mikéntjének a meghatározására irányul, és nem a célkitűzésre.

A pragmatikus vezetőnek ritkán van dolga a tömegekkel; nem mozgalmakat, hanem inkább intézményeket hoz létre. A széles állampolgári csoportok helyett az elitekre támaszkodik, őket próbálja befolyásolni, mert az elitektől várható el a leginkább az, hogy a vezetőhöz hasonlóan felismerjék a körülmények és a helyzet által generált feladatokat és célokat, és persze ők képesek arra is, hogy mozgásba hozzák a szélesebb körű cselekvést. Az eliteket a kölcsönös érdekelttség, és nem valamilyen személyes kötődés vagy vonzalom kapcsolja össze a pragmatikus vezetővel. A pragmatikus vezetőnek tehát nem kell a tömeggel kommunikálnia, ellenkezőleg, jobb, ha távolságot tart tőle.

A pragmatikus vezető kommunikációjára ezért a racionalitás a jellemző, és nem az emocionalitás, mint a másik két típusra, hiszen azt sugallja, hogy a reális körülményekből indul ki és nem a múlt értékeiből vagy a jövő vonzó képéből. Ennek megfelelően a pragmatikus vezető imázsában és önképében a hozzáértés dominál, az egyes intézkedési területeken való szakmai jártasság.

A pragmatikus vezető nem foglalkozik identitásteremtéssel, mert eleve autonóm, magabiztos emberekkel van dolga, az ilyen emberek körében népszerű. Az értékek tekintetében a fő feladata az igazságosság megteremtése, mégpedig a procedurális és elosztási igazságosságáé, illetve ennek percepciójáé, hiszen egyébként nem biztosított az érdekeken alapuló együttműködés.

A pragmatikus vezetők számára szükséges valamilyen minimális szintje a csoportkohézióknak, különben nem lehetséges az együttműködés, mert nincsen egyetértés az értékekben és célokban – hiszen ezeket nem a pragmatikus vezető tűzi ki.

Két kiegészítést érdemes még tenni, hogy lássuk a modell kellő rugalmasságát.

1. Az egyik az, hogy vannak vegyes típusok. Ez azt jelenti, hogy egy-egy vezér az élete során szituációtól függően alkalmazhatja hol az egyik, hol a másik, hol a harmadik típusra jellemző viselkedési formát és kommunikációt. Vannak vezérek, akiknek ez könnyen megy, mások viszont esetleg csak egyetlen típusnak megfelelő magatartásra képesek; ők kiszolgáltatottak a történések forgandóságának, de rövidebb időszakokban nagy sikereket érhetnek el.

2. A másik lényeges tényező az, hogy a vezetők nagyon is törekedhetnek arra, hogy az ő típusuknak megfelelő szituációk jöjjenek létre. Minden vezető ráébred egy idő után arra, hogy milyen szituációban érzi otthonosan magát, illetve milyenné érdemes egy-egy helyzetet átértelmeznie ahhoz, hogy a közege éppen az ő általa hordozott viselkedési mintát igényelje megoldásként. A politika nem utolsósorban, sőt, talán elsősorban éppen ebből áll: szituációk kezdeményezéséből, átértelmezéséből, megkonstruálásából, és aztán a hozzájuk való alkalmazkodásból egy kedvezőbb szituáció létrehozása érdekében.

A CIP modell kellően részletes ahhoz, hogy operacionalizálni lehessen, és az egyes típusokkal kapcsolatban empirikus kutatást lehessen végrehajtani. Erre az operacionalizálásra tesztek kísérletet a következőkben.

AZ EMPIRIKUS VIZSGÁLAT KERETEI ÉS MIKÉNTJE

Ahogy jeleztem, a vezér integrációs teljesítményét a típusos viselkedésének az elfogadottságán lehet mérni. Ehhez tudnunk kell, melyik fogalom mit jelent, és hogy a viselkedés mely összetevői hogyan mérhetők.

Fogalmi keretek

A vezér integráló szerepet játszik az adott politikai közösség összetartásában. Ennek az állításnak a megvilágítása végett tisztáznunk kell a politikai közösség, az integráció és a dezintegráció, valamint a vezér fogalmát.

Itt és a továbbiakban **politikai közösség** alatt minden olyan embercsoportot értek, amelynek a tagjai politikai alapon összetartozónak érzik és képzelik magukat, vagy legalábbis annak mutatkoznak például a parlamenti választások pillanatában, de esetleg ennél gyakrabban is. Nemcsak az állam által megfejelt társadalom egésze képezne eszerint a politikai közösséget, hanem ilyenként ragadhatnánk meg azokat az embereket is, akik egy-egy párttal, politikussal vagy politikai mozgalommal érznek közösséget.

Jól látható, hogy az így értett politikai közösség nem kívülről formálisan meghatározott, mint például a magyar állampolgárok közössége, hanem az állampolgárok viselkedése és szubjektív diszpozíciója, akár érzel-

mei alapján is konstituálódik. Ezzel kinyitottam a politikai közösség fogalmát a földrajzilag távol levők felé, illetve azt is lehetővé tettem, hogy ugyanabban a fogalmi keretben legyen tárgyalható a nemzeti, az állami, az európai, a regionális vagy éppen a települési, a párthoz kötődő, életstílushoz kötődő, vezérhez kötődő stb. politikai közösség integrációja és dezintegrációja.

A politikai közösség sosem homogén, nem az egyetlen időpontban sem, és különösen nem az hosszabb időtávon. A vezetéskutatás is reflektált erre: például Kellerman (2008) a követők öt csoportját különböztette meg egymástól: az izoláltat, a szemléltőt, a résztvevőt, az aktivistát és a rajongót. A lényeg számunkra most az, hogy lássuk a politikai közösségnek ezt a heterogenitását, azt ugyanis, hogy a szituációra és a vezérnek az adott helyzetben mutatott viselkedésére reakcióként bizonyos követő csoportok az összetartozás egyik szintjéről elmozdulhatnak egy másik felé, majd egy újabb fordulat hatására esetleg vissza. Ezt nagyon közvetetten ugyan, de a választási sikerekkel és a közvélemény-kutatások eredményeivel mérhetjük.

Az **integráció** az a folyamat, amelynek a során az emberek eljutnak a politikai közösséghez tartozás cselekvéses, kognitív, értékelő és érzelmi állapotába.⁵ Az adott közösség integráltsága, amiképpen az egyén közösségbe integráltsága, időben hullámzó, tehát dinamikus folyamat. Szemben a formális integráltsággal, mint amilyen az állampolgári státus, mely vagy megvan, vagy nincsen meg, tehát statikus, a közösséghez tartozást folyamatosan meg kell újítani cselekvéssel vagy legalább az adott közösség ügyeire való odafigyeléssel.

A **dezintegráció** az a folyamat, ahogyan az eddig az adott közösséghez tartozó emberek és csoportjaik eljutnak oda, hogy hátat fordítsanak a közösségnek. Végállapota az, amikor többé nem csak cselekvéseikkel nem vesznek részt az életében, hanem már nem is figyelnek oda a közösségre, a benne zajló folyamatokra, eseményekre, még negatív érzelmeik sincsenek iránta. Természetesen a formális közösségi tagságuk, például az állampolgárságuk ettől még megmaradhat, de az integráltságuk leszűkül az elkerülhetetlen formális kapcsolatokra.

Vezér az a politikus, aki mind a saját ambíciói szerint, mind pedig az adott közösség tagjai szerint a közösség összetartásában és boldogulásában meghatározó szerepet játszik. A vezér tehát a CIP modell által definiált kiemelkedő vezető, és ezért három típusa különíthető el: a karizmatikus, az ideológiai és a pragmatikus. Vezérré válását alapvetően az segíti elő, ha a mások vagy saját maga által generált helyzetekre a megfelelő módon reagál, s ebben a reakcióban a helyzetnek megfelelően viszonyul a követőihez, azok kellően nagy csoportjaihoz.

A vezér ambíciói egyrészt kiolvashatók a megszólalásaiból és más megnyilvánulásaiból, tetteiből, másrészt abból, amivé a közösségen belül válik. Ez nem azt jelenti, hogy mindenkit vezérnek tekintünk, aki formális vezetői szerepet foglal el a közösség hierarchiájában, hiszen vezetővé válhat valaki jobb híján is, még a miniszterelnöki posztot is megszerezheti – ahogyan ez 2009 tavaszán történt Magyarországon. Mégsem védhetetlen az a kijelentés, hogy normális körülmények között miniszterelnökké és országos jelentőségű párt elnökévé aligha válhat olyan valaki, aki nem kiemelkedő vezető, tehát vezér.

Elfogadhatónak tekintem és alkalmazandónak gondolom a CIP modellt az egyes magyar politikai vezetők integrációs teljesítményének a vizsgálatában. Azt feltételezem tehát, hogy a három elemzendő politikus (Orbán

⁵ Az identitás kognitív, értékelő és érzelmi összetevőinek a gondolata Tajfeltől (1972: 292) származik, de – éppen, mert politikáról van szó – ki kell bővítenünk a cselekvéses azonosulás komponensével.

Viktor, Gyurcsány Ferenc és Vona Gábor) feltűnése és sikeressége, vagyis a maguk politikai közössége általi elfogadottsága alapján értelmesen besorolható a CIP modell által definiált típusok valamelyikébe, illetve esetleg egynél több típusra jellemző viselkedést találunk náluk. Ennek a vizsgálati irányynak az integrációs kérdéssel szempontról az az értelme és hozadéka, hogy – mint a modell bemutatásánál láttuk – a vezér jobbára a dezintegráció állapotában tűnik fel, ezt tudja a maga tipikus viselkedésével orvosolni például vagy a távlati célok kijelölésével, vagy a közös értékek felmutatásával, vagy az ügyek hatékony intézésével.

A VIZSGÁLAT IRÁNYAI

Amennyiben tehát a vezérkutató arra irányul, hogy felmérje, milyen integrációs és dezintegrációs teljesítményt mutatott fel a három politikai vezér Magyarországon, a következőket érdemes elemeznie:

1. A vezér személyes cselekvései. Nehéz elválasztani egy-egy politikai tevékenységén belül azt, ami a saját cselekedete, például a szövege, attól, ami valójában a háttérben működő stáb erőfeszítéseinek az eredménye, például a stáb által írt beszéd vagy kitalált politikai lépés, jóllehet a felszínen politikusi cselekvésként jelenik meg. Úgy vélem azonban, hogy mivel a stáb aligha képes rákényszeríteni a politikusra bármit, ezért a politikusi beszédek és személyes tettek mindenképpen a politikusi erőfeszítéseiként tartandók számon.

2. A vezér másodlagos megjelenései a nyilvánosságban. A politikusokról, cselekvéseikről és megszólalásairól különféle tudósítások készülnek, ezek jelentős részét a politikusi stáb állítja elő és helyezi el a nyilvánosságban, például a politikus honlapján vagy előzetes egyeztetés alapján különböző médiumokban. Habár általánosságban véve ez a reprezentációs kör is végső soron a politikus jóváhagyásától függ, feltételezhetjük, hogy itt a stáb autonómiája szinte korlátlan.

3. A vezér tömegmédiabeli reprezentációi. A politikusok gyakran válnak a tömegmédiát tudósításainak a tárgyaivá. A vezérnek vagy a stábjának aligha van teljes ellenőrzése a felett, ahogyan egy-egy újságban vagy rádió- és tévé-műsorban, internetes hírportálon a híradás, a tudósítás vagy véleményanyag tartalmaként megjelenik. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a magyar médiára a párhuzamosság jellemző (Hallin–Mancini 2008), tehát az, hogy a médiumok túlnyomó része többé-kevésbé közel áll politikai szempontból a különböző pártokhoz vagy legalább politikai oldalakhoz, s ekként tudósításaiban és műsoraiban nem független, hanem a vezért pozitívabban vagy negatívabban jeleníti meg annál, mintha nem fűzné hozzá sem politikai rokonszenv, sem ellenszenv.

4. A vezér *social media*-beli reprezentációi. A Facebook, Twitter, Youtube és más web 2.0-ás internetes régiók elsősorban az állampolgárok kommunikációs felületei, itt tehát a tömegmédiában tapasztalhatótól eltérő reprezentációkra számíthatunk. Jellemző mind a szélsőségesebb elfogultság, mind a szokásostól eltérő mértékű távolságtartás. Értelemszerűen a vezérek web 2.0-ás profiljait és feltöltéseit a fent definiált saját és stáb erőfeszítésekhez sorolom.

5. Az állampolgárok vezérre irányuló cselekvései. Ebbe a jelenségkörbe olyan állampolgári tevékenységeket sorolok, mint a demonstrációkon való részvétel, a vezér érdekében vagy felhívására történő petíció aláírása, stb.

Mivel a CIP modell értelmében a siker egyik legfontosabb meghatározója a szituáció, melynek a kezelésében a vezér tipikus viselkedést tanúsít, ezért a vizsgálathoz néhány **eseményt** érdemes a középpontba állítani. Az események azért is rendkívül alkalmasak a politikai közösség és benne a vezér működésének a kutatásához, mert megszakítják a társadalmi és politikai folyamatok szokásos rendjét, ami arra kényszeríti a politikusokat egyfelől, az állampolgárok közösségeit másfelől, hogy erőfeszítéseket tegyenek a dolgok és a dolgok közepette saját maguk és saját közösségeik újraértelmezése és újrateremtése érdekében.⁶ Az esemény nem más, mint amikor kizökken az idő, s a vezér egyik fő feladata helyre tolni azt.

Az események nem csekély része nem kívülről zökkenti ki a dolgok normális menetét, hanem maguk a politikusok próbálnak kezdeményezéseket eseményekké változtatni.⁷ Más részük ezzel szemben valós esemény, mely ténylegesen is szolgálhatja a közösségi, nemzeti összetartozás érzését (Dayan–Katz 1992). Mindkét típus érdemes a figyelmünkre, már csak azért is, mert gyakran nem válnak el élesen egymástól: a kívülről keltett válságot az egyik politikus megpróbálja felnagyítani, a másik – érezve, hogy a bekövetkezett fordulat nem neki kedvez – igyekszik bagatellizálni. Különösen jellemző ez a valamelyik vezér által kreált eseményekre és válságokra.

Olyan eseményekre kell figyelni, amelyek kiváltképpen egybevágnak az integrációs kérdésfelvetéssel. Ilyen lehet például a Magyarország német megszállásának, a megszállás áldozatainak emléket állító Szabadság téri emlékmű körüli vita, mely megszólalásra és cselekvésre ösztökélt több vezért, tömegmédiát és állampolgárt is, és láthatóan a magyar politikai közösség megteremtésének az ügyéről szólt. Szinte kimeríthetetlen forrása az integrációs és dezintegrációs performanszok kutatásának a 2015-öt végig izgalomban tartó migrációs válság, mely többszörösen vetette fel az átfogó magyar politikai közösség és az egyes politikai közösségek mibenlétének, valamint az Európa és az emberiség és emberiség szintjén értelmezhető összetartozás kérdéseit. Gyurcsány Ferenc őszi beszéde és annak kommunikációja, Orbán Viktor 2009-es költői és 2014-es tusnádfürdői beszéde és ezek fogadtatása, Vona Gábor 2015-ös októberi gondolatai, Gyurcsány Ferenc *Sokak Magyarországa* című 2015-ös írása hasonlóképpen jó források a tipizáláshoz.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

Ahogy fentebb jeleztem, a vezérnek a politikai közösség integrálására irányuló erőfeszítéseit a politikus és a közösség közötti interakciók folyamatoként fogom fel. Ebben az interakcióban jobbra a vezér a kezdeményező. Olyan kezdeményezésekkel áll elő, amelyek révén a reményei szerint meg tudja erősíteni, vagy ki tudja szélesíteni az őt támogatók körét, mely kör szorosabb vagy lazább, tehát heterogén ugyan, de a választások alkalmával tettekben is megnyilvánuló politikai közösséget alkot. A kezdeményezésnek, illetve a kívülről származó történésnek az jelzi az esemény jellegét, hogy hullámokat kelt a közönségben – a saját táborban pozitívat, az ellentáborban negatívat vagy lekicsinylőt, esetleg ignorálót.

A kezdeményezés, illetve az esemény kiváltotta reakció szavakkal és tettekkel történik. Ennek a leírásához elsősorban a társadalmi szemiotika eszköztárát fogom igénybe venni (Kress–van Leeuwen 1996, Van Leeuwen 2005), már csak azért is, mert szövegek, képek és mozgóképek vizsgálatát egyként és egységben célszerű alkal-

⁶ Az esemény lételeméleti és ismeretelméleti státusáról lásd Badiou 1988, Boer 2013 és Human 2015.

⁷ Erre reflektál Daniel Boorstin (1961/1992), és általában a *public relations* irodalma, mely szerint az eszméket eseményekké kell változtatni, hogy hatásosabbak legyenek.

mazni, és erre talán ez a módszer alkalmas a leginkább.

A társadalomszemiotika szerint jellemző az, hogy a cselekvő, esetünkben akár a politikus, akár a többi politikai aktor milyen jeleket, szemiotikai erőforrásokat vesz igénybe. Szemiotikai erőforrások alatt szöveges és képi metaforákat, diskurzusokat, műfajokat, stílusokat és jelek további osztályait értjük; tulajdonképpen maguk a kezdeményezések is szemiotikai erőforrásoknak tekintendők. Az átfogó magyar kultúra és azon belül az egyes politikai közösségek saját (politikai) kultúrája elérhetővé tesz, felkínál számos szemiotikai erőforrást, de a politikai aktor megpróbálhat új erőforrásokat is alkalmazni. Akár alkalmazkodik a meglévő erőforráskészlethez, akár újakkal áll elő, valamilyen reakcióra számíthat a többi politikai cselekvőtől, melyek közül a saját támogatói kör, a saját politikai közösség a legfontosabb a számára. Amennyiben a reakció pozitív, akkor a politikus, illetve általában a politikai aktor kitart a kezdeményezése, illetve az esemény sikeresnek bizonyult konstrukciós módja mellett. Ha azonban a reakció negatív, avagy elmarad, akkor vagy új kezdeményezéssel áll elő, vagy más módon kísérel meg megkonstruálni a külső forrású eseményt.

Ennek folytán a kutatási kérdések minden egyes politikai vezér esetében a következők:

- Milyen módon konstruálja meg a politikus az eseményt? Politikai vagy morális válságként? Szakpolitikai zavarként? Történelmi léptékű krízisként vagy pusztán mások által keltett elterelő hadműveletként?
- Milyen típusú eseményekre reagál a legintenzívebben, és melyeket próbál reakció nélkül hagyni?
- Milyen szavakat és diskurzusokat, cselekvéseket és gesztusokat alkalmaz az esemény értelmezésekor, megkonstruálásakor, az eseményre való reagálásakor?
- Belehelyezi-e a vezető politikus az eseményt valamilyen távlatos jövőképbe, a múltból ránk hagyományozott értékrendbe, vagy valamilyen praktikus diskurzusba arról, hogy egy kívülről keltett problémára kell most gyakorlati megoldást találni?
- Hoz-e létre politikai mozgalmat, kezdeményez-e megmozdulást, tüntetést, aláírásgyűjtést stb. az esemény körül, avagy beéri az eliteken belüli tárgyalásokkal és egyeztetésekkel?
- Kínál-e fel új, avagy régi identitásokat és identitáselemeket az esemény kapcsán az effektív és potenciális követőinek?
- Hogyan változik, változik-e a politikus viselkedése, alkalmazott eszközrendszere a CIP modell típusainak megfelelően amiatt, hogy egy másik típusnak kedvező szituációval kerül szembe? Képes-e a politikus kilépni például a karizmatikus vezető szerepéből akkor, ha inkább pragmatikus vezetőre van szükség és megfordítva?

Az esemény és kommunikációja akkor tekinthető integrációs mechanizmusnak, ha interakcióhoz vezet, legyen ez az interakció pozitív vagy negatív. Éppen ezért vizsgálni szükséges a reakciókat, azok szemiotikai konfigurációit. A pozitív és negatív reakciókat érdemes egymástól elkülönítve elemezni, hiszen – ahogyan szó volt róla – a pozitív reakciók elsősorban a saját politikai közösséget erősítik meg és szélesítik, a negatívak pedig a más politikai közösségeket, illetve az átfogó magyar nemzeti politikai közösséget. A kutatási kérdések azonban nagyjából megegyeznek a fentiekkel:

- Milyen módon konstruálja meg a saját politikai közösség és a külső politikai közösség a maga reakcióját az eseményre?
- Mely metaforákat, diskurzusokat és cselekvéseket veszi át, melyeket utasítja el és melyeket ignorálja a saját politikai közösség, illetve a külső politikai közösség a vezér által felkínáltak közül?
- Mely CIP típushoz köthető gesztusokat és cselekvéseket hiányol a saját politikai közösség és a politikust inkább elutasító politikai közösségek?

Közelebbről az alábbi módszereket érdemes alkalmazni:

1. Szövegfeldolgozás. A kvalitatív tartalomelemzés és a kritikai diskurzuselemzés (Fairclough 1995), valamint a Fiol–Harris–House (1999) tanulmány által bemutatott már említett módszer egyaránt alkalmas a feladatok elvégzéséhez.

1.1 A *kvalitatív tartalomelemzés* lehetőséget nyújt arra is, hogy szavak előzetes listája nélkül tárjuk fel egy szövegkorpusz meghatározó szavait, kategóriáit és csomópontjait.

1.2 A *kritikai diskurzuselemzés* előnye az, hogy a szövegeket és beszédflowamokat elhelyezhetjük az aktuális intézményi és politikai körülmények kontextusában.

1.3 A Fiol–Harris–House módszer kiváltképpen alkalmas a beszédek időbeli dinamikájának a vizsgálatára.

2. Vizuális elemzés. A képek és mozgóképek vizsgálatában Gunther Kress és Theo van Leeuwen elmélete és módszertana (Kress–van Leeuwen 1995) kecsegtet a legnagyobb haszonnal, ötvözve vezetéskutatási eredményekkel (pl. Griffey–Jackson 2010, Azevedo 2011.)

2.1 Képi metaforákat érdemes keresni, mégpedig olyanokat, amelyek a jövővel vagy a múlttal, a múltból átemelendő értékekkel kapcsolnak össze jelenbeli vezéri cselekvéseket.

2.2 Nem csak szöveges, hanem képi diskurzusok is definiálhatók a rendszeresen ismétlődő képi metaforák és metaforakonfigurációk összegyűjtése révén.

2.3 Jellemző lehet egy-egy vezértípusra egy-egy műfaj, vagyis az üzenetek kommunikációs csatornáinak, a kommunikációs cselekvések szerveződési módjainak a specifikuma.

3. Etnográfiai elemzés. A műfajok egyike a politikai nagygyűlés. A tömegrendezvényeken való részvétel alkalmas az érzelmek követésére, valamilyen mértékű mérésére: Scheff 1990, Lofland–Lofland 1995, Schweingruber–MacPhail 1999, Collins 2004. Egy alkalmazása: Kiss–Szabó–Antal 2014.

ÖSSZEFOGLALÓ

A fentiekben felvázoltam a politikai integráció egyik mechanizmusának, a politikai közösség vezér általi kiterjesztésének és elmélyítésének a vizsgálati módszerét. Egy olyan korszakban, amikor számos ok miatt a képviselőben a pártelv gyengülni látszik, és felerősödik a kiemelt személyek befolyása, vagy legalábbis vélt hatalma, a vezérek viselkedésének vizsgálata sokat elárulhat a magyar politikai közösség és közösségek állapotáról, ezen belül az integráltságáról, az integráltság változásairól, e változások okairól.

A politikai integráltság nem pusztán a vezérek, sem az állampolgárok, de még csak nem is e két politikai cselekvő együttműködésének a függvénye, hanem az értékeléséhez figyelembe kell vennünk legalább még egy komponenst, azokat a szituációkat, amelyekben és amelyeknek a kihívásaira a vezérek és az állampolgárok közötti interakciók végbemennek.

A három komponens tulajdonképpen egyszerre jön létre és folyamatosan formálja is egymást. A vezér abból születik, hogy a követők pozitívan fogadják a szituációban mutatott teljesítményét; az állampolgárok attól válnak az adott politikai közösség tagjaivá, hogy a szituáció megoldásában a prototípus szerepét eljátszó vezér követőivé válnak; a szituáció pedig azáltal jön létre és formálódik, hogy a politikus a segítségével akar támogató követőket szerezni, az állampolgárok pedig megoldásokat követelnek a szituációra a politikai vezetőiktől. Ha tehát a három komponens egymást erősítő interakciókra képes, akkor ez növeli az adott politikai közösség és közvetlenül vagy közvetve a magyar társadalom integráltságát. Ha nem, akkor a dezintegráltság erősödik: az állampolgárok nem találják azt a vezetőt, aki a szituációnak megfelelő típusú viselkedésre képes, és akire ezért érdemes lenne szavazni; a politikus elveszíti a szituáció megkövetelte vezértípust és elveszíti a követőit; a szituáció pedig megoldatlan és kihasználatlan marad, a vele való megküzdés sikere nem kapcsolja össze egymással a politikusokat és az állampolgárokat.

IRODALOMJEGYZÉK

- Anderson, B. (2006) *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan, Budapest.
- Azevedo, B. (2011) The Screaming Pope: Imagery and leadership in two paintings of the Pope Innocent X. *Leadership*, 7, 27–50. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715010386859>.
- Badiou, A. (1988) *L'être et l'événement*. Éditions du Seuil, Párizs.
- Bedell-Avers, K. E. – S. T. Hunter – M. D. Mumford (2008) Conditions of problem-solving and the performance of charismatic, ideological, and pragmatic leaders: A comparative experimental study. *The Leadership Quarterly*, 19, 89–106. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.12.006>.
- Bennett, W. L. (2012) The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Sciences*, 644, 20–39. <http://dx.doi.org/10.1177/0002716212451428>.
- Bligh, M. C. – J. C. Kohles – R. Pillai (2005) Crisis and Charisma in the California Recall Election. *Leadership*, 1, 323–352. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715005054440>.
- Boda Zs. (2013) *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Argumentum, Budapest.
- Boer, R. (2013) Revolution in the Event: The Problem of Kairós. *Theory, Culture & Society*, 30(2), 116–134. <http://dx.doi.org/10.1177/0263276412456565>.
- Boorstin, D. J. (1961/1992) *The image: a guide to pseudo-events in America*. Vintage Books, New York.
- Burns, J. M. (1978) *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Collins, R. (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton University Press.
- Conger, J. A. (1989) *The Charismatic Leader. Behind the Mystique of Exceptional Leadership*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, London.
- Conger, J. A. – R. N. Kanungo (1998) *Charismatic Leadership in Organizations*. Sage, Thousand Oaks.
- Corner, J. (2000) Mediated persona and political culture: Dimensions of structure and process. *European Journal of Cultural Studies*, 3, 386–402. <http://dx.doi.org/10.1177/13675494000300306>.
- Dayan, D. – E. Katz (1992) *Media events: the live broadcasting of history*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Elgie, R. (1995) *Political leadership in liberal democracies*. London: Macmillan.
- Fairclough, N. (1995) *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman Pearson, Harlow.
- Femia, J. – A. Körösenyi – G. Slomp (szerk.) (2009) *Political Leadership in Liberal and Democratic Theory*. Imprint Academic.
- Fiol, M. C. – D. Harris – R. House (1999) Charismatic leadership: Strategies for effecting social change. *The Leadership Quarterly*, 10(3), 449–482. [http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843\(99\)00021-1](http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843(99)00021-1)
- Gaffney, J. (2001) Imagined Relationships: Political Leadership in Contemporary Democracies. *Parliamentary Affairs*, 54(1), 120–133. <http://dx.doi.org/10.1093/pa/54.1.120>.
- Garzia, D. (2011) The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader-follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 22, 697–709. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.05.010>.
- Griffey, E. – B. Jackson (2010) The Portrait as Leader: Commissioned Portraits and the Power of Tradition. *Leadership*, 6, 133–157. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715010363207>.
- Hallin, D. C. – P. Mancini (2008) *Médiarendszerek*. Gondolat, Budapest.
- Helms, L. (2012) Introduction: The Importance of Studying Political Leadership Comparatively. In Helms, L. (szerk.) *Comparative Political Leadership*. Palgrave Macmillan, London, 1–24.
- Hogg, M. (2001) A Social Identity Theory of Leadership. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 184–200. http://dx.doi.org/10.1207/S15327957PSPR0503_1.
- Human, O. (2015) Potential Novelty: Towards an Understanding of Novelty without an Event. *Theory, Culture & Society*, 32(4), 45–63. <http://dx.doi.org/10.1177/0263276414531050>.
- Kellerman, B. (2008) *Followership. How Followers Creating Change and Changing Leaders*. Harvard Business Press, Boston, Massachusetts.
- Kellerman, B. (2012) *The End of Leadership*. New York: Harper Business.
- Kiss B. (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 3, 7–28.
- Kiss B. (2015a) Politikai közösség kilencven perc alatt. *Politikatudományi Szemle*, 2, 57–87.

- Kiss B. (2015b) Integráció és politika. *Socio.hu*, 3, 84–104. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.84>.
- Kiss B. – Szabó G. – Antal A. (2014) Politikai nagygyűlések mint interakciós rituálék. *Politikatudományi Szemle*, 2, 7–29.
- Körösényi A. (2005) *Vezér és demokrácia* Harmattan, Budapest.
- Körösényi A. (2009) Political Leadership: Classical vs. Leader Democracy In Femia et al. (szerk.) *Political Leadership in Liberal and Democratic Theory*. Imprint Academic, 79–100.
- Kress, G. – T. van Leeuwen (1996) *Reading Images: The grammar of visual design*. Routledge, London.
- Lányi G. (2001) *Rendszerváltás és politikai pszichológia*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Le Bon, G. (1895/2004) *A tömegek lélektana*. Hermit Könyvkiadó, Budapest.
- Le Bon, G. (1910) *La Psychologie politique et la défense sociale*. Flammarion, Párizs.
- Leeuwen, T. van (2005) *Introducing Social Semiotics*. Routledge, London.
- Lofland, J. – L. H. Lofland (1995) *Analyzing social settings: a guide to qualitative observation and analysis*. Belmont, Wadsworth.
- Mabey, C. and K. Morrell (2011) Leadership in crisis: ‘Events, my dear boy, events’. *Leadership*, 7(2), 105–117. <http://dx.doi.org/10.1177/17427150110394732>.
- Manin, B. (1997) *The principles of representative government*. New York: Cambridge University Press.
- Metz R. (2014) A vezérek „rég-új” eszköze. A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában. *Politikatudományi Szemle*, XXIII/1, 105–128.
- Mumford, M. D. – J. R. Van Doom (2001) The leadership of pragmatism: Reconsidering Franklin in the age of charisma. *The Leadership Quarterly*, Vol. 12 Issue 3, 274–309. [http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843\(01\)00080-7](http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843(01)00080-7).
- Mumford, M. D. (2006) *Pathways to Outstanding Leadership: A Comparative Analysis of Charismatic, Ideological, and Pragmatic Leaders*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah.
- Mumford, M. D. – J. Espejo, – S. T. Hunter – K. E. Bedell-Avers – D. L. Eubanks – S. Connelly (2007) The sources of leader violence: A comparison of ideological and non-ideological leaders. *The Leadership Quarterly*, 18, 217–235. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.03.005>.
- Mumford, M. D. – A. L. Antes – J. J. Caughron – T. L. Friedrich (2008) Charismatic, ideological, and pragmatic leadership: Multi-level influences on emergence and performance. *The Leadership Quarterly*, 19 144–160. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.01.002>.
- Nye, J. S. (2008) *The Powers to Lead*. Oxford University Press, New York.
- Pakulski, J. – Körösényi A. (2012) *Toward leader democracy*. London, New York: Anthem Press.
- Peele, G. (2005) Leadership and Politics: A Case for a Closer Relationship? *Leadership*, 1, 187–204. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715005051858>.
- Scheff, T. J. (1990) *Microsociology. Discourse, Emotion, and Social Structure*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Schweingruber, D. – C. McPhail (1999) A Method for Systematically Observing and Recording Collective Action *Sociological Methods & Research*, 27/4, 451–498. <http://dx.doi.org/10.1177/0049124199027004001>.
- Strange, J. M. – M. D. Mumford (2002) The origins of vision. Charismatic versus ideological leadership. *The Leadership Quarterly*, 13, 343–377.
- Strange, J. M. – M. D. Mumford (2005) The origins of vision: Effects of reflection, models, and analysis. *The Leadership Quarterly*, 16, 121–148.
- Tajfel, H. (1972) La categorization sociale. In Moscovici, S. (szerk.) *Introduction à la psychologie sociale. Vol. 1*. Paris: Larousse, 272–302.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR¹

VÁLASZTÁSI KAMPÁNY ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

DOI: [10.18030/socio.hu.2015.4.108](https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.108)

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a vizsgálandó probléma – a választási kampány integratív/dezintegratív szerepe – bemutatása után röviden ismertetjük elemzésünk szempontjait, majd összefoglaljuk az 2014-es kampány vizuális anyagainak analízise alapján kirajzolódó összképet, sorra vesszük a választási kampányanyagok egyes integratív (és jelentős mértékben dezintegratív) alkotóelemeit. Kitérünk a negatív kampány jelenségének értékelésére, felidézük az ország politikai megosztottságának történelmi okairól megfogalmazott hipotézisünket, majd számba vesszük a kampány integratív tényezőit is. Végül áttekintjük az integráció különböző szintjeinek viszonyát, és az egyes szintek eltérő szempontjainak ütközéséből adódó problémaforrásokat is.

Kulcsszavak: értékek, integráció/dezintegráció, negatív kampány, szimbolizáció, választási kampányok

ELECTION CAMPAIGN AND SOCIAL INTEGRATION

ABSTRACT

The essay analyses the possible integrative role of political campaigns. It summarizes some typical phenomena of the Hungarian parliamentary electoral campaign of 2014. The authors draw up a hypothesis about the reasons for the diversification of the Hungarian political field today. They interpret the phenomenon (and graduation) of negative campaign. Finally, they collect some problems caused by the conflict of different points of view of different integration scales.

Keywords: integration, electoral campaign, negative campaigning, symbols, values

¹ MTA TK SZI – MOME

VÁLASZTÁSI KAMPÁNY ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

A PROBLÉMA

A kiélesedő választási kampány-küzdelmek idején valóságidegennek tűnhet az olyan felvetés, amely a választási kampányok *integrációs* szerepét állítja a középpontba. Pedig a politikai demokráciának éppen az az egyik lényegi eleme-- a homogenizációra törekvő diktatúrákkal és despotizmusokkal szemben--, hogy a társadalomban jelenlévő különböző érdekeket (illetve a különböző érdekű csoportokat) úgy integrálják, hogy nekik egyúttal politikai érdekképviselést nyújtanak, s ezek szembesülése, plurális reprezentációja, az antik értelemben vett *politeia* maga teremti meg az integrációt. A demokráciákat éppen az ilyen, a politikai mezőbe becsatornázott érdekképviselet és az érdekek ezek alapján végrehajtott összeegyeztetésének lehetősége legitimálja. Ez az integrációs hatás azonban nem automatikusan érvényesül, további feltételek függvénye, hogy létrejön-e. A demokráciáknak újra meg újra létre kell hozniuk önmagukat, s integratív hatásukról csak akkor beszélhetünk, ha a) a társadalmat alkotó csoportok túlnyomó részének megvan a hatékony érdekképviselete; b) a különböző, egymással versengő és ütköző érdekek képviselőinek vannak olyan közös értékeik, amelyek alapján közöttük közös nevezők, az érdekek összeegyeztetését (s ezen keresztül a képviselt csoportok integrációját) lehetővé tevő konszenzusok képezhetők. A nyugati demokráciákban, azok integratív korszakaiban magának a (politikai) demokráciának, a demokratikus politikai pluralizmusnak, és a hatalmi centrumok erre épített többszörös kontrolljának az eszménye volt mindig az a részérdekeket felülíró érték, ami ezt az integrációt biztosítja, (és a demokráciát tagadó erőket a margóra szorítva, a demokrácia érvényesülésének élményét megerősítve a társadalom túlnyomó többségére valóban integráló hatást gyakorol). Problematikussá és sérülékennyé válik azonban ez az integráló hatás akkor, ha

- a politikai érdekképviselet jelentős érdekek képviseletére nem terjed ki, illetve ha a politikai demokrácia nem alapul társadalmi (és gazdasági) demokrácián;
- az egymással versengő politikai érdekképviseletek tartósan kétségbe vonják egymás legitimitását, s ezzel tulajdonképpen azt deklarálják, hogy közöttük nincsen (integratív) közös nevező.

Mivel a társadalomban az integrációs törekvések mindig több, egymást tartalmazó rendszeregységben érvényesülnek (az emberiségtől az EU-hoz hasonló szerveződéseken és a nemzetállamokon át az egyes kisebb területegységekig és szubkultúrákig), az integrációt (mindegyik szint integrációját) erősíti, ha az egyes szintek integrációs törekvései nem egymás ellenében érvényesülnek; ütközésük azonban az egyes szintek belső integrációját is gyengítheti, problematikusá teheti.

Mindezt figyelembe véve a 2014-es magyarországi országgyűlési választási kampány az integrációs hatóeszközök tekintetében legalábbis ellentmondásosnak nevezhető; a Magyarországon az első szabad választások óta végigkövethető folyamat pedig hullámnak, és az utóbbi tizenkét évben egyértelműen romlónak tekinthető (bár, mint látni fogjuk, jelentős hatások működnek az integráció irányában is).

AZ ELEMZÉS NÉZŐPONTJA ÉS MÓDSZEREI

A kampányt az alábbiakban elsősorban abból a szempontból elemezzük, hogy az abban résztvevő politikai aktorok milyen módon próbáltak hatást gyakorolni: nem az integrációs hatást mértük, hanem az integrációs/dezintegrációs hatást kiváltani képes kampányanyagokat elemeztük, tehát nem a társadalom reakcióit, hanem azt, ahogyan a politikai aktorok törekvései ezekben az anyagokban megjelentek.

Ezen belül is elsősorban az értékek szerepére fókuszálunk, vizsgálatunk tárgyát – a politikai cselekvés igen összetett eszközrendszerének nagy részének elemzésétől már csak szakmai kompetenciánk korlátai miatt is eltekintve – döntően a kampányokban használt értékek, szimbólumok és az ezeket megjelenítő vizuális, auditív és egyéb eszközök képezik.

Elemzéseink különben sem politikai szempontból közelítették meg ezeket a kampányeszközöket; célunk mindig ezek szimbolikus szerepének feltárása: szimbólumelemzés volt (amelynek során egyrészt a nyelvi szövegeken folytatott klasszikus tartalomelemzés technikáit, másrészt a képi tartalmak meghatározásának vizuális anyagok elemzésénél szokásos módszereit: a szimbolikus antropológia és a szemiotika elemzési eszközeit használtuk)².

VÁLASZTÁSI KAMPÁNY (2014) ÉS INTEGRÁCIÓ

Az elemzés szempontjai

25 évet felölelő longitudinális vizsgálatunk keretében, az MTA TK Szociológiai Intézetében a rendszerváltás utáni első szabad választás, 1990 óta minden választási évben elvégeztük a választási kampányok szimbolikus és értéküzeneteinek elemzését (Kapitány–Kapitány 1990, 1994, 1998, 2003, 2007, 2010). Kezdetben ez elsősorban a választási kampányfilmek elemzését jelentette. Mivel azonban a pártok által készített kampányfilmek terjedelme, mennyisége és kampánybeli jelentősége választásról-választásra csökkent³, ugyanakkor egyre újabb és újabb eszközök jelentek meg a kampányokban, az elemzést fokozatosan kiterjesztettük egyéb kampányeszközökre is. A televízió kezdetben szinte egyeduralkodó szerepe megszűnt; először a szórólapok, óriásplakátok használata vált általánossá, majd egyre nagyobb lett a súlya az elektronikus hírtovábbítás olyan eszközeinek is, mint az Internet és a mobiltelefon (honlapok, közösségi oldalak, képmegosztó oldalak, SMS, you tube stb.). Mindezek mellett elemeztük még a plakát-átfirkálásokat is.

Elemzéseinkben az említett kampányeszközöket az alábbi szempontokból vizsgáltuk:

- melyek a megjelenített explicit és implicit kulcsértékek;
- melyek a megfogalmazott célok, a jövőre vonatkozó változtatási elképzelések;

² Az elemzés módszertanához lásd: Jakobson–Halle (1956), Osgood–Suci–Tannenbaum (1957), Firth (1973), Geertz (1973), Turner (1974), Douglas (1975), Leach (1976), Cohen (1985), Turner (1987), Geertz (1994), Gerbner (2000), Babbie (2003) 352–363, Randviir–Cobley (2009), Hess–Lüttich (2009), Kiss (2013), illetve Kapitány–Kapitány (1996), Kapitány–Kapitány (1998/b), Kapitány–Kapitány (2006), Kapitány–Kapitány (2008), Kapitány–Kapitány (2009), Kapitány–Kapitány (2012), Kapitány–Kapitány (2014), Kapitány–Kapitány (2015).

³ A pártok száma is lényegében folyamatosan csökkent. Emlékeztetőül felidézzük, hogy hány párt állított listát az egyes választásokon. 1990: 46; 1994: 15; 1998: 12; 2002: 8; 2006: 10; 2010: 6; 2014: 18. (Az utóbbi adat kissé félrevezető: mint a leadott szavazatok is mutatják, ezen a választáson lényegében már csak 4 párt, illetve pártszövetség játszott tényleges szerepet, s legfeljebb további 3–4-nek – de maximálisan is legfeljebb 7–8 „kispártnak” – voltak valamilyen jelenlétet sejtető médiamegjelenései, elemezhető kampányanyagai).

- milyen emberi igényekre próbálnak építeni;
- melyek a kiemelt szlogenek;
- van-e ellenségkép, s ha igen, milyen;
- hogyan jelenik meg a kampányanyagokban a múlt, a jelen, a jövő;
- hogyan jelenik meg a kampányanyagokban a bal-, illetve jobboldaliság;
- hogyan jelenik meg a kampányanyagokban a nemzet, Európa, a nagyvilág;
- hogyan jelenik meg a kampányanyagokban a vallás;
- melyek a megjelenítés szenzuális elemei;
- a megjelenített szereplők; ezen belül: a szereplők
neme
életkora (külön figyelemmel a gyerekek szerepeltetésére és szerepére)
beszédstílusa, viselkedése (ezen belül külön figyelemmel a humor jelenlétére)
a szereplő személyek által reprezentált társadalmi csoport (külön figyelemmel a kisebbségekre)
egyén és tömeg viszonya a megjelenítésben
- a helyszín, a környezet;
- az alkalmazott vizuális effektek (fények, színek, képi montázshatások, trükkök);
- zene, hanghatások;
- utalnak-e kampányanyagok korábbi választásokra, (van-e valamiféle „építkezés”) s ha igen, miképpen;
- milyen a kampányanyagok alaphangulata (optimista/pesszimista) és irányultsága (pozitív/negatív);
- vannak-e „bakik”, akaratlan hatások, amelyek ellene dolgozhatnak a kampány üzenetének?

Integráció vagy dezintegráció

2014-ben az elemzés összességében egy erősen megosztott társadalom képét mutatta, amelyben két-három politikai csoportosulás verseng azon, hogy melyikük integrációs elvei érvényesüljenek a társadalomban. A parlamenti demokrácia közös nevezőjét nagyjából mindegyik párt elfogadta. A többpárti demokratikus választási rendszert, és az ezzel létrehozott parlamentet, mint a különböző érdekkifejezések találkozásához, szembesüléséhez, és összedolgozásuk lehetőségéhez közös intézményi keretet adó politikai közeget alapjaiban egyetlen számottevő politikai erő sem kérdőjelezte meg. S ameddig ez így van, amíg a többpárti választási rendszer és a többpárti parlament határozza meg az ország politikai életét, addig az ezekre a pillérekre épített politikai demokrácia valamilyen mértékű integrációs szerepet mindenképpen betölt. Ám ha az egyes pártok között nem egyszerűen érdekkülönbségek, értékrendi különbségek és ideológiai különbségek, hanem alapvető érdek-, értékrendszeri-, és ideológiai ellentétek feszülnek, ezek növekedése egyúttal a dezintegráló hatások erősödését is jelentheti.

A dezintegratív folyamatok akkor kezdenek elszabadulni, amikor az egyes politikai aktorok elkezdik megkérdőjelezni egymás legitimitását. Akár csak retorikai szinten is. Hiszen a társadalomra, a pártok választóira sokkal erősebben hat, amikor a pártok képviselői egymást „diktátornak”, „maffiózónak”, „bűnözőnek”, „országrontónak”, „összeesküvőnek”, „hazaárulónak”, stb. bélyegzik, mint az a tény, hogy ugyane képviselők azért képesek ugyanazon bizottságokban, magukat ugyanazoknak a (parlamenti) játékszabályoknak alávetve, egymás kollégáiként tevékenykedni. Az ellenfél politikusainak démonizálása a párt elkötelezett híveiben gyűlö-

letet szabadíthat fel⁴ nemcsak a megbélyegzett személyekkel, hanem egész politikai „családjukkal” szemben, s ez természetesen erős dezintegratív, a társadalmat (tartósan) megosztó hatás. A parlamenti politizálás (vagyis az intézményesült politikai demokrácia) integráló hatású közös nevezőjét felülírja az olyan dezintegráló társadalomkép, amelyben az integráció alapját képező rendszeregységnek (a nemzeti társadalomnak) egy része ellenségként tételeződik. Magyarországon a 2002-es választási kampány óta – a közvélemény nagy részének „békepártisága” ellenére – egyre mélyültek a két fő politikai tábor közötti árkok, s ez annak ellenére folytatódott, hogy tudni lehetett, hogy egyfelől a túlságos polarizáció „harmadik erőnek” kedvezhet, s hogy másfelől az indulatok fokozódásából igazából a politikai mező legradikálisabb aktorai tudnak profitálni. A 2014-es kampányt is a túlfűtött kölcsönös ellenségeskedés jellemezte; a nagy pártok egyáltalán nem törekedtek arra, hogy a közvélemény nagy részének kívánalmai szerint csökkentsék a végletes szembenállást. A gyűlölet megnyilvánulásait, (a „gyűlöletbeszédet”) legfeljebb a „másik” oldalán ítélték el. S úgy tűnik, ha egyáltalán rossznak tartják ezt a kiélezett ellenségeskedést, akkor szükséges, a mozgósítás érdekében felhasználható és felhasználandó rossznak tekintik. Márpedig az ilyenkor alkalmazott – és a pártérdekek érvényesítése szempontjából profeszionálisnak számító, a tanácsadók által is előnyben részesített – egyes eszközök önmagukban is gyöngíthetik a társadalom integrációját. A karaktergyilkosság például, amivel a pártok ellenfelük egyes „tisztjeit” igyekeznek leütni a sakktábláról, az adott pártot erősítő közvetlen hatása mellett – főként, ha e módszer alkalmazása gyakorivá válik – az egész „politikai osztályra” (és ezen keresztül az integráló demokratikus politikai rendszerre) visszaüt, az egész pártpolitizálással szembeni bizalmat áthatja alá. A mindenkori ellenzék számára látszólag magától értetődően kínákozó eszköz a jelen állapotok negatív megítélése (vagyis az előző ciklus kormányzásának kritikája). Ám ha ez a kritika „depressziókampányba” megy át, mint a 2014-es „baloldali” ellenzék kampánya, vagyis azt sugallja, hogy minden rossz, ez egyrészt nem mozgósít, másrészt elidegeníti azokat, akik nem érznek mindent rossznak, legfőképpen pedig éppen hogy az integrációt erősíteni képes, pozitív közös nevezőt nem kínál fel a társadalom számára⁵.

Persze az optimista kampány sem feltétlenül integráló hatású (hiszen azzal meg azok nem tudnak azonosulni, akiknek tapasztalatai nem erősítik meg az optimista állításokat), de a társadalomkép egészének pozitív képzetekkel való körülvétele elvben sokkal inkább alkalmas a társadalom integrációjának megvalósítására. Amikor a magyar történelmi hagyományok két – visszahúzó – alapsajátosságaként szóba kerül a „széthúzás⁶” és a „pesszimizmus”, a magyar történelmi tudatnak a tragikus sorsfordulatokra – Lech-mező, Muhi, Mohács, Majtény, Világos, Arad, Trianon, ’56 leverése – való felfűződése, sokan összefüggést találnak e két sajátosság között: nem csak abban, hogy a széthúzás sokszor elősegítette a tragikus kifejtet, hanem abban is, hogy a

4 A 2014-es választásokon a legdominánsabbnak mutatkozott három nagy politikai erő mindegyikének szavazótáborában – és értelmi-ségi holdudvarában is – kifejezetten premodern jellegű gyűlölködések, de legalábbis szélsőségesen intoleráns ítéletek váltak szinte mindennapossá.

5 A tömegkommunikáció tudományában ma már több elmélet (agenda setting, „hallgatás spirálja”, „gonosz világ” stb.) által is megfogalmazott evidenciának számít, hogy amit a nyilvánosságban megjelenítenek, az visszahat a társadalom tudatára. Ha a társadalom azokkal az üzenetekkel szembesül, hogy az a világ, amiben él, rossz, akkor (legalábbis a társadalomnak a tömegkommunikációs üzenetek által befolyásolható része) saját tapasztalatait is ebbe az irányba fogja rendezni, s mint „bizonyára nem jellemzőeket” elnyomja az ennek ellentmondó tapasztalatait. A „rossz világban élünk” közérzete azonban tovább növeli a bizalmatlanságot, a konszenzuseresés helyett az ellenséges indulatokat, vagyis alapjában dezintegratív hatású.

6 Amit a hagyományban „török átokként” is emlegetnek (és valóban van köze a történelem törökkori, végletesen megosztó alakulásához).

tragikus nemzeti önkép gyengíti a társadalom integrációját. Azokban az országokban, ahol a nemzeti önkép pozitív képzetek köré szerveződik, jóval megalapozottabb tud lenni a társadalom integrációja is. A nemzeti büszkeség előtérbe kerülése/helyezése az integrációt az esetek nagy részében erősítheti. A kormányoldal – saját sikereinek alátámasztására – használta is ezt a stratégiát: „a magyar emberek erőfeszítéseinek köszönhetően Magyarország ma már saját lábán áll. Sok mindenre lehetünk büszkék.” „Magyarország nem hagyja magát!” stb. Az ilyen és ehhez hasonló (a plakátokon és szórólapokon ismétlődő) szlogenek az ország/nép egységes alanyként való szerepeltetésével integratív hatásúak lehetnek. Ezt a hatást azonban rombolhatja, ha a politikai ellenfeleket – s ezzel az ország/nép egy részét – lényegében kizárják ebből az egységből. Egyfelől megjelennek olyan nyilatkozatok, megfogalmazások, amelyek hangsúlyozzák, hogy a közös sikerekben mindenki benne van, az ellenzék támogatói is, másfelől, amikor az ellenzéknek nem csak egyes képviselőit minősítik elfogadhatatlannak, hanem az egészet bélyegzik gyakorlatilag „bűnszövetkezetnek” és egyszersmindenkorra bukottnak, ezzel egyszersmind meg is akadályozzák az e pártok mögött álló jelentős számú csoportok integrálódását a „nemzeti egységbe”.

Persze, a (rövid távú) politikai ráció ebből a szempontból nem feltétlenül „békepárti”: régi szociálpszichológiai tétel, hogy a közös ellenség növeli a csoportkohéziót, tehát a saját táboron belül integráló hatású. (Az ellenségeskedést viszont eskalálja: amikor az egyik csoport „összezár”, ez aktivizálja az ellenfeleket is, és így tovább. A társadalom egésze mindennek következtében egyre jobban dezintegrálódhat). Itt megint az a kiinduló állítás kaphat megerősítést, hogy a különböző rendszerszintek integrációs érdekei összeütközésbe kerülhetnek egymással. Ehhez azonban azt a másik fenti állítást próbáljuk hozzákapcsolni, hogy egyik rendszerszint stabil integrációja sem lehetséges a többi rendszerszint integrációs elveivel való összehangolódása nélkül. Egyrészt a felsőbb szint eredményes integrációjának feltétele, ha kapcsolódni tud az alsóbb szint integrációjával. (Ez az elemzett esetben azt jelenti, hogy a felsőbb szint „közös nevezőjének” – a nemzeti konszenzusnak – tartalmaznia kell azokat az értékeket, amelyek az alsóbb szintű rendszeregységek – esetünkben az egyes politikai szubkultúrák – pozitív összetartó értékei). Másrészt, hogy stabilizálódhasson, az alsóbb szintű rendszeregységek mindegyikének legalább potenciálisan összhangba kell hozni a maga belső integrációját az „egész” integrációs elveivel (vagyis a belső integráció nem alapulhat⁷ a nagyobb egység többi alkotóelemével való ellentétén). Ha ugyanis a különböző rendszerszintek között nem történik meg ez az összehangolódás, ez nem csak a felsőbb szint integrációját teszi lehetetlenné, de előbb-utóbb az alsóbb rendszerszint dezintegrációjához is vezet⁸.

Elvben mindezzel tisztában vannak a társadalom aktív szereplői. A parlamentáris demokráciában elvben a legtöbb politikai erő integrációra, az egész társadalom integrációjára törekszik. Persze ehhez mindegyik a maga értékeit kínálja fel közös nevezőnek. A probléma csak az, hogy többnyire kísérletet sem tesznek arra, hogy a többiek értékeit tolerálva valóban közös nevezőket keressenek. A jelszavakban éppen az ellentétek fokozódása idején (nyilván a közvélemény elvárásaira is reagálva) felszaporodott az „együtt”, az „összefogás”⁹,

⁷ Ez azt jelenti, hogy természetesen lehetnek ellentétek, minthogy semmilyen társadalom nem képzelhető el érdekellentétek nélkül, s az emberi lehetőségek kibontakozása szempontjából egy homogén társadalom egyáltalán nem is kívánatos, de egy stabilan integrált társadalomban az alrendszerök öndefiníciója, identitása, összetartása nem alapulhat a rivális csoportok tagadásán.

⁸ Számtalan történelmi tapasztalat igazolja, hogy az ellenségképen alapuló csoportidentitás előbb-utóbb belső ellenségkereséshez, bizalmatlansághoz, a saját tábor „leszalámizásához” is vezet.

⁹ Jellemző, hogy ezzel a névvel mind a két oldalon megjelent egy-egy politikai alakulat...

a „közösen” hangsúlyozása, a gyakorlatban azonban ez a „közös” nem csak a politikai ellenfelekre nem terjed ki, de gyakran a saját oldali szövetségesekre sem¹⁰. Az egymás iránti bizalmatlanság, a szinte teljes kooperációképtelenség hitelteleníti ezeket a jelszavakat, (és a pártokhoz nem kötődőkben tovább csökkenti a politikai intézményekbe vetett bizalmat). Az „oldalak” közötti közös nevező keresése (ha csak szavakban is) a 2014-es kampányban legfeljebb a kisebb pártokra volt jellemző¹¹. (A kisebb pártoknak azonban nem volt számottevő hatása a politizáló társadalomra, egy részük pedig ráadásul nyilvánvalóan éppen azért jelenhetett meg, hogy tovább gyengítse egyik vagy másik politikai oldal támogatóinak összetartását).

A tartósodott ellenségeskedés légkörében minden átpolitizálódik, ennek következtében a legkülönbélebb kérdésekben (az oktatásügytől a színházak igazgatásáig, a romák helyzetéből adódó problémák megoldásától a munkaerő-áramlásig) pártálláspontok ütköznek egymással, a polarizáció miatt rendszerint két rossz véglet formájában: a köztes, hatékony megoldások, a különböző álláspontok előnyeit, relatív igazát egyesítő szintetikus megoldások nem is jelennek meg a diskurzusokban.¹²

Az intoleranciához, a gyűlöletbeszédhez hasonlóan dezintegratív hatású a „kettős mérce” alkalmazása is. A társadalom bármely szintjén csak az adott szint egészében érvényesülő egyenlő mérce alkalmazása válthat ki integratív hatást, csak ez erősítheti meg azt a tapasztalatot, hogy valóban vannak közös, mindenkire egyaránt érvényes elvek, amelyeket az aktuális hatalom képviselői nem csak ellenfeikkel, hanem önmagukkal szemben is érvényre juttatnak. A törvények többnyire ilyen egyenlő mércén alapulnak, azonban az, hogy ezek integratív hatása létrejön-e vagy éppen dezintegráció lesz a vége, azon múlik, hogy a törvények érvényesülését mindig érzékenyen figyelő társadalom mit tapasztal. Ebből a szempontból a hatalmon lévőknek önmagukkal szemben mindig szigorúbban kellene eljárniuk, azért, hogy az egyenlő mérce alkalmazását a közvélemény érzékelje. A korrupció, a gazdasági hibák és erkölcsi gyöngeségek számonkérése az ellenféllel szemben hitelét veszti, ha ugyan ezek a hatalmon lévőknek is felróhatók, s ez természetesen azt is megakadályozza, hogy a társadalom egésze a hatalmat (s az általa betartatni próbált törvényeket) integráló erőként ismerje el. Ebben természetesen mindig a hatalmon lévők felelőssége nagyobb, hiszen az adott időszakban nekik kell a törvényeket betartatniuk). A 2014-es kampányban is az volt a jellemző, hogy a nagy pártok általában a kettős mérce szerint jártak el: hevesen támadták különböző vonatkozásokban ellenfeleiket, s amikor ugyanazok a vádak velük szemben hangoztak el, igyekeztek ezeket bagatellizálni, illetve teljesen más szempontok szerint megítélni. Természetesen az ellenfél elmarasztalása, és a saját magatartás mentetegetése megfelel a (rövidtávú) politikai racionalitásnak, amely szerint mindenkinek értékesebbnek, kiválóbbnak kell mutatkoznia, látszania versenytársainál, csak ilyenkor az vész szem elől, hogy a kettős mérce alkalmazásával – mihelyt ez kiderül – éppen ez a látszat foszlik semmivé (nemcsak a „másik oldalon” lévők, hanem a kívülről szemlélők, illetve az adott értékeket komolyan vevők megítélésében

10 A „baloldali koalíció” majdnem az utolsó pillanatig az egymással való vetélkedésről szólt.

11 A JESZ például az alábbi szöveget tette közzé: „Legendás volt, hogy a Batthyány kormány két minisztere, Széchenyi István és Kosuth Lajos mennyire ki nem állhatták egymást, ennek ellenére tudtak együtt dolgozni az ország érdekében! Hiszünk Batthyány és Gandhi példájában, akik képesek voltak egy társadalmat minőségileg megújítani, mert hittek a szeretet és az összefogás erejében”. (JESZ szórólap)

12 Erre ráerősít (a politika mediatiszációja következtében a politikai életre egyre nagyobb hatást gyakorló) média is, amely „a közönség-érdeklődés fenntartása érdekében” az álláspontok kiélezését, dramatizálását preferálja.

is¹³).

Negatív kampány

A kampány „élethalálharccá” élesedését már a 2006-os kampányban lehetett észlelni. Az utolsó békebb kampány 1998-ban volt. Ekkor még csak a MIÉP próbálkozott a „totális háborúval”. 2002-ben a negatív kampány már a pártpolitikai küzdelem fő frontvonalára került¹⁴, és attól fogva egyre hevesebben, valóban szinte „élethalálharccá” fokozódott¹⁵. Korábbi elemzéseinkben a felfokozott indulatokat egyrészt a pártpolitika kétpólusúvá válásával, másrészt a választótáborok rendszerszintű történelmi megosztottságával (az 1948-as ill. az 1990-es rendszerváltások vesztesei), illetve a gazdasági-társadalmi felzárkózás egymással antagonisztikus elentétben álló, és szintén történelmi gyökerű két koncepciójával (reformkor-modell versus Gründerzeit-modell) próbáltuk értelmezni. Az akkori következtetéseket lényegében ma is érvényesnek tartjuk.

A polarizáció néhány szocio-kulturális összetevőjéhez¹⁶ „a konfrontáció „kultúrharc” jellege (...) elsősorban olyan magyarázatok keresésére sarkall, amellyel éppen ezt a kétpólusú szerkezetet lehet kulturális mögöttes struktúrákkal megmagyarázni.

Mi van a két pólus mögött?

A pártok önmeghatározása ebben nem sokat segít. „Baloldal” és „jobboldal” áll egymással szemben, de e fogalmaknak sem klasszikus meghatározásai, sem azok ellentéte nem alkalmas az adott viszonyok leírására. A hagyományos, a társadalmi egyenlőtlenségek leküzdésére, az alsóbb helyzetű csoportok érdekeinek védelmére szerveződött baloldal az államszocializmus során hatalomra kerülve egy olyan társadalmi rendszert épített ki, amelyben új társadalmi egyenlőtlenségek jelentek meg, s miközben a „baloldali”, „kommunista” pártok „hívei” továbbra is az eredeti értékeket társították mozgalmukhoz, a pártok hatalomba került képviselői és hatalmi gyakorlata következtében sokak szemében ezekhez a fogalmakhoz a diktatúra, a politikai despotizmus, (s a hozzá csatlakozók egy részének tipikus magatartása folytán az elvtelen karrierizmus) majd a hatalom átkonverválásakor a korrump harácsolás és egy sajátos újító „osztály”¹⁷ képzetei társultak. (Mindezek hagyományosan

13 S mivel a „saját oldalon” is vannak, akik az értékeket komolyan veszik, a kettős mérce olykor a saját táboron belül is lehet dezintegratív hatású. Hatékony propaganda ezeket a hatásokat, (a kettős mérce okozta következtelenséget) persze elfedheti, (s ezzel csökkentheti a dezintegráció veszélyét is), tökéletesen hatékony propaganda azonban hosszú távon nem létezik.

14 Már ekkor lehetett tapasztalni a párbeszéd-képtelenséget; a kölcsönös vádak: korrumpak, demokráciaellenesek, illetve a kommunisták örökösai, a nemzetközi pénztőke képviselői – a kampány erősen átdramatizálódott, növekedett az intolerancia, megjelent a rémhírpszichózis, széles körben terjedtek a hírek választási csalásokról, és a demokrácia intézményeibe vetett bizalom általános gyengülése volt megfigyelhető.

15 Ezt erősítette a kampányok időtartamának hosszabbodása. A 90-es évek végétől már az egész utolsó év kampányidőszak volt; 2002-ben azt állapíthattuk meg, hogy még hosszabb lett a kampány, mert már karácsonytól elindult. 2006-tól viszont gyakorlatilag az egész kormányzati ciklus kampányidőszakká vált, folyamatos ellenzéki demonstrációkkal a kormánnyal való elégedetlenség becsatornázására, az ellenzéki erő felmérésére, összetartására. 2013-ban már a köztársasági elnök próbálta mérsékelni ezt a tendenciát, felszólítva a pártokat, hogy legyenek visszafogottabbak a kampányban és az ország valós problémáival foglalkozzanak. A kampány-eszkáláció megállíthatatlannak tűnik: a 2014-es parlamenti választások végeredménye még nem született meg, amikor már megkezdődött az EP-kampány. A hosszú kampány következménye, hogy a vallásháborúk módján szívja magába, politizálja át, s teszi kultúrharc tárgyává az olyan kérdéseket is, mint a színházigazgatások, a Magyar Művészeti Akadémia, a felsőoktatási keretszámok stb.-- amelyeknek egyáltalán nem szükségszerű pártpolitikai kérdésekké válniuk.

16 Az itt következő alfejezet Értékválasztás 2002 című tanulmányunk részlete.

17 ... és a szovjet világbirodalom kialakulásával a nemzeti elnyomásnak szintén a hagyományos baloldalisággal ellentétes képzetei is.

ellentétesek a „baloldalisággal”). A szocialista párt „megörökölte” mind az eredeti baloldali értékekben hívők csoportjait, mind az államszocializmus hatalmából részesedett személyeket, mind pedig a pártállami apparátus szervezeti logikáját, s a hozzá kapcsolódó új tőkés vonzaskörében más tőkés csoportok bizalmát is magához társította. Mindezek következtében mint párt a hagyományos értelemben vett baloldali és jobboldali elemek kusza keverékének tekinthető. A „jobboldal” nagy része egyértelműbben viseli magán a hagyományos jobboldaliság olyan jegyeit, mint a konzervativizmus, a tekintélyelvhez való vonzódás, az egyházakhoz fűződő jó viszony, a nemzeti retorika. Ugyanakkor a morálisan „jobboldalivá” vált államszocializmus olyan ellenzői is csatlakoztak a szocializmus természetes ellenfeleként fellépő hagyományos „jobboldalhoz”, akiket éppen a hagyományos baloldali értékek: a szolidaritás, az egyenlő esélyek, az igazságosság, az emberség hiánya fordított szembe a „kommunisták” hatalmával. Így a jobboldali pártoknál meg a hagyományos jobboldaliság keveredik egyfajta „baloldalelleses” baloldalisággal: a fogalmak és értéktartalmaik nem fordultak át ellentétükbe, de teljesen összekavarodtak.

Nem alkalmas értelmezésre a pártok önmeghatározása sem. Ráadásul ez is állandó mozgásban van. Az egyik tábor „polgárinak” nevezi magát, ami a szocializmus értékrendjével szembe fordított, ezért a szocializmustól való elhatárolódásra alkalmas kategória, ugyanakkor használatmódjában összemosódik (a magyar szóban eredetileg is egybekapcsolt) „bourgeois” és a „citoyen”; s nem ad támpontot arra nézve sem, hogy a polgárosodás melyik útját képviseli (ezért alkalmas egymástól különböző, vagy egymással akár ellentétes törekvések befogadására is). Ugyanakkor a „polgárit” a másik oldal is értéknek ismeri el, tehát az önmeghatározás a másik oldal szemében nem jelent megkülönböztető sajátosságot. Ugyanez a helyzet a „nemzeti pártok” önmeghatározással is. Bár egyes konkrét kérdések kezelésében eléggé jól különválnak a két tábor értékrendje, s ennek alapján annyit esetleg lehet állítani, hogy a nemzeti kérdések iránt talán hagyományosan valamivel nagyobb illetve többekre jellemző érzékenység van az egyik oldalon, mint a másikon. Ha azonban a „polgári oldal” magát a „nemzetivel” azonosítja, ez nemcsak azt jelenti, hogy kirekeszti a „nemzeti” fogalmából a nemzet kisebb vagy nagyobb felét – akik ezt természetesen nem fogadják el –; hanem önellentmondáshoz is vezet, hiszen az empirikus nemzetet a társadalom egésze alkotja, nem lehet valaki a „nemzet” képviselője úgy, hogy csak egyik részét képviseli. A másik oldal – erre való reakcióként is – „nemzeti középnek” kezdte magát hívni, ami megint csak használhatatlan önmeghatározás, mert ugyan kifejezi azt, hogy már nem „baloldali” erőről van szó, – ezzel melleleg végképp összezavarva szavazóinak azon részét, akik továbbra is baloldali vonzalmaikat vetítik a pártra –, de egyáltalán nem tájékoztat arról, hogy mihez képest (mi között) van „középen”; ráadásul amikor két nagy táborra oszlik a politikai mező, akkor értelmetlen az egyiket „középnek” nevezni. Ha mind a kettő az, akkor még inkább.

A két tábor kulturális preferenciáit tekintve a fentieknél talán egy fokkal használhatóbb a konzervatív–modernista megosztás. A hagyományok értékvédelme és a haladás kultusza sok konkrét döntés, sok konkrét ízlésítélet esetében ütközik. (Az étkezési szokások konzervativizmusától-nyitottságától a lakásmód, a szórakozás, a vásárlási szokások, az autóhasználat és a mindennapi élet megannyi egyéb mozzanatán át a nevelési szokásokig, vagy éppen az iskolaválasztásig, hiszen például igen jól különválnak az egyik oldalon az egyházi iskolák, tekintélyelvű iskolák, a másikon az alternatív iskolatípusok és a „versenyistálló” preferálása). A választók jelentős része konzervatív illetve modernista beállítódása alapján evidenciának tekinti, hogy melyik oldalra kell

voksolnia. A kampányból is kiemelhetünk¹⁸ olyan elemeket, amelyek alapján azt mondhatjuk, hogy például az egyik oldal kampányfilmjeiben több a hagyományokra, a másikéban több a modernizmusra utaló elem. Azonban ez a felosztás is félrevezető leegyszerűsítés lenne. Mivel mindkét oldal „néppártiságra” törekszik, jelentős erőfeszítéseket tesznek önmaguk sztereotip besorolásának feloldására. Az MSZP például olyan, a konzervatív oldalon szokásos szimbólumokra épít, mint a családi biztonság, a falu, a templom; a legkorszerűbb popzenére táncoló fiatalokat, a modernség technikai szimbólumait meg inkább a másik oldal filmjeiben látjuk. A FIDESZ eleve jóval fiatalabb, a haladás legújabb áramlatai felé nyitott tömegbázisa akkor is legalábbis ambivalenssé teszi a fenti szempontból e párt arculatát, ha ezek a fiatalok – a korszakban felerősödött értékrendszernek megfelelően – főleg konzervatív értékekhez igyekeznek igazodni.

A két tábor megoszlását szemlélve óhatatlanul felmerülhet az emberben az a „kettős társadalom” modell is, amellyel Erdei Ferenc jellemezte a két világháború közti Magyarországot. (Feltételezve, hogy a társadalomban egymás mellett és egymással is szembesülve két párhuzamos társadalmi struktúra él; egy /poszt/feudalizmus úr–paraszt világa és a kapitalizmus burzsoá–proletár ellentéte, ahol mindkét ellentétpár tagjai éles ellentétben vannak egymással, de ugyanakkor együtt mégis közös kulturális mezőt képeznek a másik párossal szemben. A két struktúrában más-más logika uralkodik; az egyikben a személyi függések évszázados hagyományokra építő, a másikban a pénzviszonyok logikája.) Az egyes ember, attól függően, hogy melyik struktúra tagja, illetve melyikhez szocializálódott, egészen különbözően viszonyul a világ szinte minden jelenségéhez. E megoszlás sok tekintetben párhuzamos a konzervatív–modern megoszlással, a falu–város, vidék–főváros megoszlással, (s tartalmazza a zárt–nyitott, közösségi–individualista dichotómiák elemeit is), de egyikkel sem azonosítható teljesen. Bizonyos, hogy a jelenlegi kettétagolódásban (az értékekben, az ízlésben, az érintkezési formákban, a stílusban) e kettős struktúra nemzedékről-nemzedékre örökített hagyományai is szerepet játszanak, de a jelen viszonyokat már csak azért sem lehet pusztán ezekből levezetni, mert a kettős struktúra – ha lelki vetületei továbbéltek is – a szocializmus idején nagyrészt felszámolódott, átszíneződve beépült a szocializmus bürokratikus szerkezetébe, és annak szétesése után már nem az eredeti formában rekonstruálódott.¹⁹

Mi van akkor helyette? Mi hát az a társadalmi kettősség, ami a politikai kettéválásban kifejeződik? Véleményünk szerint a polgárosodás két útja, (amelynek köze van a múlt említett kettős társadalmához, de nem azonos azzal).

A polgárosodás a 19. században két nagy hullámban érintette meg a magyar társadalmat. Az első hullám a századeleji mezőgazdasági konjunktúrára alapozva a nemesség és parasztság polgárosodásának kísérlete volt a reformkorban – ezt erőszakosan megtörte a szabadságharc bukása. A második hullám a század végén a nemzetközi ipari és banktőke behatolásával az úgynevezett „Gründerzeit”-ben következett be, egy mind a nemzetközi tőkétől, mind pedig a bürokratikus államgépezettől függő (jelentős részben nem-magyar eredetű) polgárság megjelenésével (ezáltal alakult ki az említett kettős társadalom). A 20. században az első (a magyar gazdaságból szervesen kinövő) polgárosodási modell felélesztésének kísérlete volt a népi mozgalom, ám ennek

¹⁸ Mivel ez a szövegrész az Értékválasztás 2002 címmel 2003-ban megjelent tanulmányunkból származik, itt értelemszerűen a 2002-es kampányról van szó.

¹⁹ Az Antall-kormány alatt éppen az vált világgossá, hogy az egyik (a „posztfeudális”) struktúra eredeti formájában már nem létezik. (Legfeljebb egyes, családi szocializációban átörökített nosztalgiaik.)

lehetőségeit a második világháború után az államszocializmus felszámolta. Az államszocializmus – antikapitalista indíttatásának megfelelően – ugyanakkor szembehelyezkedett a másik, az „urbánus” úttal is. Történetének utolsó szakaszában a piacgazdaság felé tájékozódva azonban a „szocializmus” egyszerűen csak „felfedezte” a Gründerzeit értékeit, és a korabeli gazdasági szakemberek és történészek a polgárosodás ezen hagyományát „aranykorként” igyekeztek rehabilitálni. Ez nem választható el attól a folyamattól, ahogy a szocializmus elitjének egy része megindult a tőkésé válásnak – a 19. századvégihez hasonlóan – nemzetközileg függő, a banktőkére és a bürokratikus államgépezetre támaszkodó változata felé. A rendszerváltás után a polgárosodás két útja ismét előállt. Igen széles tömegek az államhoz kapcsolódóan²⁰ (és nemzetközi kapcsolatokra is nyitottan²¹) a „szocialista” módon kezdtek illetve próbálnak „polgárosodni”²²; ezért nem csak politikailag, hanem kulturálisan is ahhoz a polgárosodási modellhez vonzódnak, amit főként az MSZP-hez lehetett társítani. Másfelől viszont a privatizációval megjelentek olyan tőkefelhalmozási lehetőségek is, amelyek a magyar gazdaság belső folyamataiból tudnak kinőni, s e tekintetben jobban hasonlítanak a 19. század első, reformkori hullámára, mint a másodikra. Ez indokolja a reformkor „reneszánszát”, s főképpen azt a kulturális kettétagolódást, ami az ország lakosságának egyik felét (az egymáshoz hasonló) nemzetközi tőkeérdekeltségű-urbánus és szocialista polgárosodás, a másikat viszont²³ a belső gazdasági forrásokra támaszkodó „reformkori típusú” polgárosodás logikája, értékrendje, világlátása – és politikai preferenciái – felé hajtja. Ez van javarészt a „nemzeti” problematika mögött is, áthatva persze a polgárosodás különböző útjaiból következő eltérő érdekeken kívül sok egyéb érzelmi, indulati tényezővel és megfontolással is”. (Kapitány–Kapitány 2003: 143–148)

2008 óta az gazdasági világválság hatásai, az életminőség sok tekintetben érzékelhető romlása, százezreknek az adósságcspadba kerülése stb. továbbberősítették ezeket az indulatokat, amelyeket mindkét oldal igyekezett a másik oldal felelősségével összekapcsolni. A pártok propaganda-apparátusa a 2014-es kampányban is épített ezekre az indulatokra, és arra a felfogásra, mely szerint a választások tétje nem egyszerűen parlamenti pártok váltakozása a hatalomban, hanem rendszerek ütközése, illetve az ellenfél pártjaiba szerveződött (egységesnek tekintett) erők, mintegy a „Gonosz” támadása a „Jók” ellen. A hidegháborúból nemzetközi szinten ismerős képlet fekete-fehér szemlélete mindkét oldal propagandamunkáját áthatotta, s ebben a leegyszerűsít-

20 Elsősorban különböző állami forrásokhoz, megrendelésekhez kapcsolódva, az államapparátusbéli személyi kapcsolatokat kihasználva, majd a privatizáció során sokan az állami vagyon egy részének magukhoz vonásával. Ha figyelembe vesszük, hogy mindez nem csak „nagyban” (mind erősebb vállalkozások formájában), hanem „kicsiben”, (protekción igénybe vételével, bedolgozással, állami támogatásokra, hitelekre épített vállalkozásokkal) is zajlik, akkor beláthatjuk, hogy valóban eléggé nagy tömegeket érintő „felhalmozási” modelltől van szó.

21 A „nemzetközi” nyitottság az egyes emberek számára egyrészt a különböző külső kulturális hatások gyors átvételét jelenti, másrészt megnyilvánul olyan jelenségekben is, mint a rendszerváltás előtt és után tömegesen zajlott „bevásárlószatyros” kereskedelem (a KGST piacok tevékenységétől az ausztriai hűtőláda-, és isztambuli aranyékszer- turizmusig), mely utóbbinak elősegítője (s következménye is) lehet a kulturális nyitottság növekedése.

22 Itt nem csak valóságos polgárosodásról van szó. A leszakadó tömegek sehogyan sem tudnak polgárosodni, de egy paternalista jóléti államtól olyan mentőöveket várnak, amelyek – például a nyugati szociáldemokrácia jóléti társadalmában – kulturális értelemben a változások veszteseit is beemelik egy polgári társadalom mindenkire (vagy csaknem mindenkire) kiterjedő keretei közé.

23 Persze a két út szétválása egyáltalán nem éles határok mentén történik. Minthogy leginkább ezek voltak adva az államszocializmus összeomlása után, így az inkább a „belső” típusú úthoz köthető „polgári”, „jobboldali” erők is gyakran és a hatalom birtokában mindinkább az állami bürokrácia jellegzetes (posztkommunista) mechanizmusaira vagy a banktőkére (is) támaszkodva próbálják megalapozni felemelkedésüket.

tett modellben a két legnagyobb politikai csoportosulás egyike sem fordított figyelmet „harmadik” szereplőkre. A Jobbik „MSZP x Fidesz = megszorítás²⁴” plakátjával (s főleg parlamenti és médiaszerepléseivel) már jóval a választások előtt definiálta magát harmadik és mindkét nagy pártszövetséggel szembenálló erőként²⁴. Majd az e szembenállást kifejező, két versenytársát elnyomónak és tolvajnak minősítő negatív kampánygesztust letudva a tényleges kampányidőszakban a kampányfilmek-plakátok szintjén szakított a negatív kampánnyal, és saját -- sokak számára túl-radikális-- imázsának szelídítésével igyekezett bázisát tovább szélesíteni²⁵. Ez a tendencia azóta csak fokozódott. A két nagy politikai erő az egymással szembeni negatív kampány stratégiáját folytatta -- nem egyenlő esélyekkel és nem azonos eszközökkel. Az ellenzék elhibázottnak minősítette a kormánypártok gazdaságpolitikáját, és a kampányban e gazdaságpolitika fontos lépéseinek visszafordítását helyezte kilátásba: összességében egy olyan programot sugallt, ami a közvélemény számára inkább a 2010 előtti időszakhoz való visszatérést ígerte, mint új koncepciót. Miután az előző kormányzat a 2010-es választásokon igen széleskörű elutasításban részesült, az ebben a programban megfogalmazott szimbolikus üzenet aligha számíthatott többségi támogatásra. Ugyan voltak ebben árnyalatbeli különbségek a korábbi kormányerők bomlásából keletkezett ellenzéki pártok között, de lényeges újítás egyikhez sem kapcsolódott, s a különbségek csak a megosztottság, az egymással való marakodás érzetét erősítették. Az ellenzék másik fő választási témája, szimbolizációja a kormány centralizációs és egyéb intézkedéseinek „diktatúráként” való támadása volt. A negatív kampány logikája szerint e támadások egyre élesebb formában fogalmazódtak meg, a negatív kampány azonban visszaütött: a közvélemény nagy része a centralizációs intézkedések többségét nem érezte annyira tragikusnak, szélsőségesnek, mint ahogy azt az ellenzék igyekezett beállítani. A kormányoldal a negatív kampányt több síkon tudta folytatni. Egyrészt a pártjuk jogfolytonosságát vállaló szocialistákkal szemben a rendszerváltás óta mindig mozgósítani lehetett a „kommunizmus” visszatérésétől tartók szorongásait, másrészt, még frissen éltek az előző kormányzattal kapcsolatos, a lakosság nagyobb részében inkább negatív érzelmek, s rendszeresen figyelmeztetni lehetett arra, hogy „ez az, ami 2010-ben megbukott”. Harmadrészt, a megtervezett ütemezésben napvilágra hozott különböző korrupciós ügyeket jól lehetett használni arra, hogy egy negatív kampányban az ellenfél egészének tisztességtelenségét sugallják.

A pártok közti ellentétek és ütközések természetesek egy olyan szerkezetben, amely a különböző erők versenyén alapszik. A mondandóját dramatizáltan előadó hatása nyilván nagyobb, mint azé, aki pusztán ismer-

24 Az LMP is harmadik erőként igyekezett magát megjeleníteni, de az erre irányuló erőfeszítéseket majdnem megsemmisítette, (és az LMP-nek a „harmadik erő” szerepéért folytatott versenyfutásban való lemaradásához vezetett) az ezt a szerepet nem vállalók elutasítása, majd az ezt követő pártszakadás.

25 Az olyan eszközökben, mint a párt saját kiadású lapja, ahol szintén nagy hangsúlyt fektettek a pozitív kampány felépítésére, azért megjelentek a negatív kampány jellegzetes elemei is. Annak a szerepnek megfelelően, miszerint a Jobbik mindkét nagy párt ellenfele és kihívója, úgy építettek a kormány támogatóinak az ellenzéki pártok teljes vezérkarát a pellengérré állító, azokat bűnözőként beállító plakátjára, hogy ezekhez hozzákapcsolták (az ellenzék által a „mafiakormány” megtestesítőiként beállított Orbán Viktort és Simicska Lajost), vagyis egyszerre használták fel, vitték tovább a két nagy párt egymás elleni támadását, és sugallták azt, hogy azok lényegében ugyanazt képviselik (tehát igazi alternatívát csak a Jobbik jelenthet). A párt által közép-pontba helyezett témákat erős érzelem-, és indulatkeltő túlzásokkal exponálták: „a magyar föld kiárusítása felér egy atomrob-bantással”, „24 év leforgása után a 24. órában vagyunk; 24 éves háború folyik”. A párthoz kötődő rendparti alapállás igen erős tematizációt kapott, s ezekben, a közvélemény jelentős részének támogatását vélhetően élvező kérdésekben jelentek meg az igazán radikális kifejezések és programok. „Nem lesz kegyelem az idősek, nők, gyerekek bántalmazóinak”; a pedofilok, nemi erőszaktevők kémiai kasztrálására, a halálbüntetés visszaállítására kezdeményezendő népszavazás stb. A „cigánybűnözés” explicit emlegetése csökkent, (közvetett célzások jócskán maradtak, például a „megélhetési gyermekvállalás” elutasításában), viszont „a cigány-magyar együttélés” jelszó megjelenése a pártot elfogadók körének szélesítését szolgálhatta.

teti az álláspontját. Az ütközés erőpróba is, az erő mutatása pedig nélkülözhetetlen a politikai mezőben, ami a hatalom megszerzéséről szól: a hatalom mindig a nagyobb erő felmutatójának a „jutalma”. Sem a dramatizáció, sem az erő mutatása, sem az ütközés nem hozza magával azonban szükségképpen a negatív kampány alkalmazását. Ütköztetni egymással pozitív programokat is lehet. A negatív kampány nem annyira a saját erő demonstrálásáról, mint az ellenfél gyengítéséről szól.

A negatív kampány megítéléséhez

A negatív kampány alkalmazásának értékelésében a szakértők véleményei erősen megoszlanak.

Van, aki szerint (pl. Ansolabere–Iyengar 1995) a negatív kampány elsődleges célja az elkötelezett hívek összetartásának erősítése. Lemondva a semlegesekről, bizonytalanokról, akiket a negatív kampány inkább eltaszít, a saját hívek elszántságát próbálják az ellenfél démonizálásával növelni. Minthogy a negatív kampány keltette rossz érzések a bizonytalanokat tovább távolítják a politikától, s a negatív kampány leleplezése (mint a politika „piszkos” módszereinek kritikája) tovább csökkentheti a választási részvételt (Ansolabere–Iyengar 1995:10), a választók így (némi túlzással) nagymértékben az eleve elkötelezettekre szűkülnek le, amiből az következik, hogy ez az egész folyamat inkább előnyben lévő politikai aktorok számára kedvező²⁶. A hivatkozott szerzők szerint a negatív kampány nem hatékonyabb a pozitívnál, arra azonban mindenképpen alkalmas, hogy kivédje az ellenfél negatív kampányát, akit, mire saját támadását megindítja, már hiteltelenné lehetett tenni (Ansolabere–Iyengar 1995:15).

Mások eltérő módon vélekednek (pl. Dingfelder 2012, Brader 2005). A negatív kampány keltette félelem szerintük növeli a hatékonyságot, mivel erősebb hatást biztosít, mint a pusztán pozitív képzetek mozgósítása. Szerintük – az előző véleménnyel ellentétben – akkor érdemes negatív kampányt folytatni, amikor egy politikai erő némi hátrányban van, hogy ezáltal jelezzék azokat a veszélyeket, amelyek az ellenfél győzelmétől várhatók, az előnyben lévőknek pedig az a kedvező, ha a büszkeség és lelkesedés pozitív érzéseivel „betonozza be” a helyzetét. A bizonytalanokra gyakorolt negatív hatás ebben a felfogásban az ellenféltől való távoltartásuk előnyével jár.

S vannak, akik szerint a negatív kampány-hatás nem igazán jelentős a választói döntések szempontjából, illetve nagy mértékben függ a körülményektől (pl. Green–Gerber 2004, Niven 2004).

A hatások körülményfüggőségével mindenképpen egyetértve mi – nem lévén politológusok – nem kívánunk állást foglalni a negatív kampány hatásosságának kérdésében, (bár a politikai bölcsesség szempontjából a negatív kampány racionalitását megkérdőjelezi, hogy a politikában bármikor előállható kompromisszumkénszer, amely olykor még a „nagykoalíció”-kötést is elkerülhetetlenné teszi, erősen hitelteleníthet egy olyan pártot, amely kényszerű koalíciós partnerét korábban a Gonosz megtestesülésének bélyegezte). Értékszociológiai szempontból azonban az eldurvuló negatív kampány kártétele igen súlyosnak látszik.

²⁶ Ehhez kapcsolható az a koncepció, miszerint a kormányon lévő pártoknak általában kedvező, ha félelemkeltő események történnek (vagy ilyenek veszélye valószínűsíthető); ilyenkor a társadalom jelentős része felsorakozik a kormányzat mögé (rally around the flag effect). Persze ez sem abszolút törvény, nagy mértékben függ attól, hogy a közvélemény az eseményben (illetve a fenyegetésben) érzi-e a kormányzatnak is felelősségét.

A negatív kampány alkalmazásának néhány 2014-es példája

A negatív kampány különböző értékelői abban többnyire egyetértenek, hogy a negatív kampány elsősorban a félelem érzését mozgósítja. A magyarországi esetben ez az említett módon az egyik oldalról a „kommunizmus” visszatértétől, a másik esetben a diktatúrától való félelem fenyegetését jelentette a két oldal támogatói számára. A pártok hívei mindinkább „véleménygettókba” zárták magukat, amelyekben a másik oldal megértése, érveinek elfogulatlan mérlegelése,²⁷ sőt, egyáltalán a párbeszéd is egyre lehetetlenebbé vált:²⁸ egyre nőtt a másik oldallal szembeni bizalmatlanság és félelem. Ezt a félelmet a negatív kampányok mértéktelenül igyekeztek felerősíteni. A baloldali pártok a centralizáló intézkedések „meghosszabbításával” egy totális egyszemélyi diktatúra rémképét vizionáltak, és attól sem riadtak vissza, hogy ezt összekapcsolják a „fasizmus” fenyegetésével, mintha a jelenlegi kormánykoalíció uralma a náci Németország felé vezetne. Ez a kép nyilvánvalóan távol esik a valóságtól, de a negatív kampányban felkorbácsolt érzelmek és indulatok jegyében a támogatók egy jelentős része hagyta eluralkodni magán ezeket a – nagyrészt irracionális – félelmeket, és hasonló módon vállalta fel a szenvedélyes gyűlölet érzését a kormánypárt és annak vezetője ellen.²⁹ A másik oldal belement ebbe a diskurzusba, és az MSZP (valamint a belőle kivált többi „baloldali” párt) ebben a verzióban nem egyszerűen az államszocializmus örököséiként jelent meg: a hozzájuk kapcsolt képzetek a kommunista diktatúra legvéresebb éveit, az ötvenes éveket idézték, (amellyel már a későkádári vezetés sem vállalt azonosságot), összekapcsolva a friss emlékekkel: a 2006-os október 23-i eseményekkel, az akkori demonstráció véres szétverésével. A 2010 előtti kormányzásra való utalás más félelmek felerősítésére is alkalmas volt: a „baloldal” győzelmétől való félelmet a megszorító intézkedések visszatértének fenyegetésével is fel lehetett erősíteni. A negatív kampány másik összetevője a kormányoldal részéről a „baloldaliként” számon tartott pártok (MSZP, DK, Együtt) kriminalizálása volt: a korrupciós ügyek, választási csalások sokaságának felvonultatása, és az ezekben belekeveredett személyek összekapcsolása a baloldali pártok vezetőivel. A korrupciós vádakot a „baloldali” vezetők cáfolni nem tudták, a montázshatást pedig hatékonyan használta ki a kormányoldal, a bűnügyekbe keveredett személyek *epitheton ornans*aként sulykolva, hogy ők a baloldali pártvezetők helyettesei, bizalmasai, párttársai voltak, egyes vezetőket pedig személyükben is kapcsolatba hoztak ezekkel a bűnügyekkel³⁰. A „baloldali pártok” is megpróbálkoztak korrupciós vádakkal, ezeket azonban a nyilvánosságban kevésbé tudták alátámasztani, mint ellenfelei a maguk vádjait, így ezek az ügyek nem is váltak a kampány részeivé. Mind a „jobb”, mind a „baloldal” egyébként úgy használta a különböző dokumentumhamisítási, szavazatvásárlási és egyéb ügyeket, mintha állandóan egymás (relatív sikeresnek bizonyult) akcióit próbálnák lemásolni.³¹

27 „Az öngigazolás, a szépítő hazugság illetve a gyűlöletbeszéd két alrendszere egymást tartja fenn, a nyelvi kultúrharc fegyverzeteként” (Király 2010, 1/2: 33)

28 A miniszterelnök-jelöltek közötti vitát az utóbbi két kampányban már nem lehetett megtartani.

29 Az indulatkorbácsolás a legélesebben a kampánygyűléseken volt megfigyelhető.

30 A „gyanús ügyek” érzékeltetését azzal a szimbolikus képzetrel is alátámasztották, hogy több plakáton is úgy ábrázolták az ellenzéki pártok vezetőit, mint akik egymás fülébe súgnak valakit.

31 Maga az, ahogy az ellenzék a kormányváltást „korszakváltásként” próbálta bemutatni, ahogy az „éhségmenettel” és néhány más alkalommal is megpróbálkozott a társadalmi felháborodás „utcára vitelével”, egyértelműen azon sikeres akcióorozat utánzása kísérletének tűnt, amellyel a Fidesz, (mint akkori ellenzék) az őszi beszéd elleni tüntetések, a népszavazás kikényszerítésén és megnyerésén át eljutott 2010-ben a kétharmados többség megszerzéséig. Bár többnyire ezen akciók nem váltak a közvélemény többségét megnyerő „közüggé”, az időnként viszonylag nagyszámban összegyűlő tömegek által demonstrált erő (amit egyébként ilyenkor a kormányoldalnak mindig sikerült a Békemenettel túllícitálnia), láthatólag az ellenzék egyes vezetőit is

A kölcsönös, gyűlöletté fokozódó ellenségesség a kampányok hangnemét is egyre durvábbá tette. Az egyik oldalról a „diktátor, fasiszta”, a másiktól a „bűnszövetkezet” hangoztatása; a „baloldali pártok” már 2013-ban készült kampányanyagaikban olyan kifejezéseket használtak a kormányoldal jellemzésére, mint: „tolvaj, vacak, hazug, terror, diktatúra, önkényuralom, éhbér”, a külföldön munkát kereső = „külföldre űzött”, sőt, olyan mondatok is bekerültek, hogy „a gyerekeket elveszik szüleiktől”. Az érzelem- és indulatkeltés eszközei között a vizuális kampányeszközökben még az – antiszemizmusra utaló – majdnem küszöbalatti montázs alkalmazására is sor került. Említettük korábban a „maffiakormány” kifejezést is. A különböző kampányanyagokban szerepel még az „ahogy a Fidesz bankot rabolt” kifejezés, a „lerombolták a jogállamot” (bilincsbevert kézzel illusztrálva). A kormányoldal a „bűnszövetkezet-pártok”, a különböző, a „baloldali pártok” tagjaihoz, támogatóihoz köthető bűncselekmények és a 2006-os rendőrterror emlegetése mellett ellenfeleit állandóan „bukott baloldalként” emlegette, egyszerre építve a „bukott” szónak az erkölcsstelenséghez kapcsolt jelentéstartalmaira (lásd „bukott nő”), és arra, hogy az itt kormányváltó igénnyel fellépők már egyszer vereséget szenvedtek, megbuktak (s a sugallat szerint véglegesen, örökre megbuktak)³². A szociális indulatokat is mind a két oldal megpróbálta mozgósítani, a kormánypártiak a baloldali vezetők millióit-milliárdjait, vagyonosodását emlegetve; a baloldali koalíció pedig „a Fidesz mögötti oligarchák”³³ kifejezést igyekezett „állandó jelzőként” besulykolni a köztudatba.

Az adok-kapok keretében a karaktergyilkosság³⁴ számos esetével lehetett találkozni. Az ellenzék már a kormányzati ciklus elején ezzel az eszközzel „lőtte ki” az akkori köztársasági elnököt, Schmitt Pált. A másik oldalon a különböző bűnügyek, korrupciós ügyek a karaktergyilkosság még hatékonyabb eszközének bizonyultak. Bajnai Gordont és Gyurcsány Ferencet ugyan csak megérintette ezek szele³⁵; Hagyó Miklós, Simon Gábor és mások pereit, bűnügyi, rendőrségi eljárásai nem csak az ő személyükre (és pártjukra) hatottak ki: a montázsstílussal a baloldali koalíció bármelyik vezetője hozzájuk volt kapcsolható. A kormányoldal kampányát segítették

abba a hitbe ringatta, hogy nekik is sikerülhet ezen a módon, a „közfelháborodás” hullámán felemelkedni. Ennek a makacsul ismételt elképzelésnek egyik utolsó megnyilvánulása volt a választások után a DK vezetőjének azon reakciója, amellyel mintegy „megfenyegette” a kormánykoalíciót: 2014 és 2018 között nem fogják kitölteni a 4 évet. A mindenkor ellenzékét tápláló protest-energiákat (a Góliáttal szemben mindig Dávid oldalán álló rokonszenvet) a Fidesznek kormányon is sikerült maga mögött tartania, azzal a következetesen alkalmazott szimbólumhasználati (és persze politikai) stratégiával, hogy tevékenysége középpontjába állította az EU-bürokráciával, a bankokkal és egyes multikkal szembeni ellenállás „szabadságharcát”.

32 A kormányoldalon álló CÖF egy propagandafüzetet adott ki „A Gyurcsány koalíció 7 főbűne” címmel, amelyen a baloldali koalíció vezetői és a már bírósági eljárás alatt álló Hagyó Miklós szerepelnek a plakáton is alkalmazott priuszfotó formában és a „*Nem érdemelnek több esélyt, volt 8 évük*” – 1-1 bűnhöz társítva. Bűnként a különböző megszorító intézkedések és a korrupció szerepelnek, de a „7 főbűn” kifejezéssel az egyszerű erkölcsi elmarasztalás vallási képzetkört kap: a politikai ellenfelet ezzel mintegy a Sátán táborába utalva. A baloldali koalíció e füzet tükörképeként „A FIDESZ igazi arca” címmel adott ki propagandafüzetet (amely maszkban ábrázolja a miniszterelnököt). A füzet sorra védekezik a CÖF programfüzet vádjai ellen, de úgy, hogy ugyane témákban a kormánypártot vádolja: „*azt hazudja a Fidesz és a CÖF*” és „*ezzel szemben tény*”; illetve „*arról viszont hallgatnak*” szerkezetben. Mindkét oldal a negatívumokat a másik párt színeivel festi alá... A DK propagandafüzete szintén Orbán „bűneit” sorolja (fekete alapon, szembeállítva a saját ígéretek világos oldalaival).

33 Az utánzás ebben is érezhető: annak tükörképe, ahogyan az akkori ellenzék a baloldali kormányok alatt például a „zöldbárók” emlegetésével próbálta a hatalom feudális jellegét hangsúlyozni.

34 A „karaktergyilkosság” során az ellenfél képviselőjét valamely, a közvélemény által is negatívan megítélt cselekményben bűnösnek találják, a tényeket, ha kell, felnagyítják, (tekintélyesebb személyek reputációjának rombolására bevett olykor a gúny, a nevetségesség tétel eszközeit is), s ami a legfontosabb, mindaddig napirenden tartják, sulykolják, amíg a megcélzott személyt nem sikerül kiszorítani a politikai játéktérből, illetve, ha a támadás fő célja az illető pártja, akkor addig, amíg azzal gyengíteni lehet az adott pártot.

35 Bár Bajnai Gordon szereplésének végegyenlegében azért bizonyára benne van a „libaügy” hatása is.

a média egyes csatornái is, amennyiben az ellenzéki politikusokkal folytatott beszélgetések nagy részét a kormányoldal kampányában felvetett tematizációhoz igazították.

Természetesen szélsőséges hangnemet használó pártküzdelmek majd minden parlamenti demokráciában előfordulnak. Ezek állandósulása és az indulatok eskalálódása azonban semmiképpen sem nevezhető politikailag kívánatos állapotnak. Bár a gyűlöletbeszédet *a másik oldalon* mindkét fél elutasítja, és talán érzékelik azt is, hogy a társadalom többség számára az állandó ütközések, a társadalom éles politikai-ideológiai-kulturális megosztottsága nem kívánatos, a 2014-es kampányban nemigen voltak tapasztalhatóak a megosztottság csökkentésére, tompítására irányuló kezdeményezések³⁶; a jelentős mértékű közeledést egyik fél sem teszi meg, attól tartva, hogy ez saját gyengesége kinyilvánítását jelentené.

A parlamentáris demokrácia azon alapszik, hogy a társadalom vertikális rendi tagozódását a polgári társadalmak ideológiai megosztottsággal helyettesítették (ezt fejezte ki már az első évszázadokban a rendek közti harc *whige* és *toryk* pártküzdelmévé változtatása; ezt fejezte ki a francia Nemzetgyűlésből származó felosztás „jobb-” és „baloldali” pártok között). Ebben a társadalmi rendszerben az ideológiai megosztottságon keresztül fejeződnek ki a domináns csoportok érdeellentétei, és – hogy megőrizzék felettük hegemóniájukat – ebbe csatornázzák be az alávetett csoportok érdekeinek megszólaltatását is. Ennek a rendszernek alapérdeke, hogy ilyen ideológiai megosztottságok tagolják a társadalmat, állítsák szembe egymással annak csoportjait. Ugyanakkor a politikai mezőt jobb-, és baloldalra osztó testmetaforának van egy másik oldala is. A testben a bal és jobb együtt alkotják az egészet, egymásra vannak utalva. Amikor jól működik a parlamentáris demokrácia, akkor az „oldalak” pontosan tudják, hogy a másik oldalra, annak értékeire is szükség van, és így – a kölcsönös tisztelet jegyében-- is viszonyulnak egymáshoz. Amikor a pártok közötti nagyrészt amúgyis mesterséges ideológiai különbségeket oly mértékben felfokozzák, hogy a nézetek versengése és diskurzusa gyűlöletté válik, az a demokrácia szempontjából is veszjelzés. A bizalmatlanság (ami a párthívekben a másik oldallal szembeni bizalmatlanság) a társadalomban a politika iránti általános bizalmatlansággá növekszik; (ezt csak fokozza az, hogy a kölcsönös negatív kampányok során – mint erre már utaltunk –, mindkét oldalra: – tehát az egész politikai elite – elég sok árnyék vetül). Ez megerősítheti új, politikai erő esélyeit, de ha azok is bekeverednek az adokkapokba, akkor egy idő múlva maga a parlamenti politizálás veszítheti el a legitimitációját. Ha egy társadalomban túl erősen előtérbe kerül a korrupció, a hazugság, a tisztességtelen politikai eszközök használata, ez nem csak az ellenfélre vetül rá, akivel szemben e vádak megfogalmaztatnak. Amikor úgy tűnhet, hogy mindez széles körben eluralkodott, a közvélemény, főleg, ha úgy véli, hogy a politikai szféra, mint olyan eltávolodott tőle, a különböző politikai aktorokat hajlamos egy halmazba, a „politikusok”, a „politikai elit” halmazába sorolni, s így a korrup-

36 Erős, közvetítő jellegű centrupártok nincsenek: a „centrum” szerepét a mindenkorai kormánypártok (tehát a két fő oldal képviselői) maguk próbálják elfoglalni. (Ez a Fidesznek, amelynek egyaránt van – és mindig is volt-- „baloldali” és „jobboldali” ellenzéke, sokkal jobban sikerült, mint az MSZP-nek, hiszen a politikai mezőben számba jöhető radikális baloldali-- sőt, sokak szerint igazi baloldali-- párt egyáltalán nincsen). „Harmadik erő” nem mindig a centrumban jön létre. A kétpólusú megosztottság elleni közérzületet ezúttal paradox módon annak a Jobbiknak sikerült kampányával leginkább kihasználnia, amelyet korábban éppen a szélsőséges indulatok megjelenítőjeként tartottak számon. A Jobbik ezúttal, (mint erről már szó volt) – a radikális hangot megtartva tömeggyűléseik keretei között – a nyugodt érvelés, a pozitív kampány, a mosolyos fiatalosság stílusát választotta, szembeállítva azt a nagy pártok kölcsönös ellenségeskedésével. (Ezzel a kisebb pártok is megpróbálkoztak – lásd például az FKGP „*mi nem a sárdobálásból élünk*” jelszavát – de ahhoz, hogy egy pártot „harmadik erőként” fogadjanak el, valóban erő, tömegtámogatás is szükséges).

ció, a hazugság, a tisztességtelen eszközök használatának gyanúja nemcsak az ezekkel megvádolt ellenfelekre, hanem valamennyi számottevő pártra rásugározhat. Hiszen a pártok egymás támadásaihoz való politikai igazodása, a másik oldalán sikeresnek bizonyult eszközök kopírozó átvétele is erősíti azt a véleményt, hogy „egyik kutya, másik eb”. Arról nem is beszélve, amikor a másik által alkalmazott eszközök hatékonyságára hivatkozva olyan módszereket vesznek át, amelyek tisztessége megkérdőjelezhető: a valóságos és tartós felülkerekedést csak erkölcsi fölény megőrzésével, s a „ne kívánd felebarátodnak azt, amit magadnak nem kívánsz” következetes alkalmazásával lehet elérni³⁷.

Az egymás elleni indulatok a pártok támogatói (és ellendrukkerei) körében a legszélsőségesebb formában talán a plakátfirkálásokban jelentkeznek. 1998-as elemzésünkben a plakátfirkálások különböző motivációkat tükröző típusait különböztettük meg: a) a „rábeszélőgép” elleni védekezés vicc, humor formájában; b) az egyoldalú kommunikáció kétoldalúvá tétele; c) *street art*, graffiti (kreativitás); d) politikai intolerancia kifejeződése (az arc tönkretétele, az ember-mivolt megsemmisítése, dehonesztáló megbélyegzés). Azóta az átfirkálások többsége sajnálatos módon a „d” típus, a politikai intolerancia kifejeződésének irányába tolódott el.

A pártok közötti ellenségeskedés légkörében a pártok táborában jó talajra találnak az összeesküvés-elméletek is. Ez tovább rombolhatja a társadalom kohézióját, hiszen a szembenállás erőit és motívumait még a valóságosnál is sokkal szélsőségesebbnek mutatja. A pártok küzdelme ilyenkor, ahelyett, hogy a többpártrendszer eredeti funkciója szerint segítene a különböző értékek integrálásában, abban, hogy a különböző csoportok és egyének megtalálják helyüket a társadalomban, távolítja egymástól a társadalmat és annak alkotóelemeit. Talán érdemes itt utalni az összeesküvés-elméletek jelenségköréről a 2010-es kampány kapcsán írottakra (Kapitány–Kapitány 2010: 259–265).

Integráló hatású kampányeszközök

Ha azt állítottuk, hogy a negatív összkép sugallata maga is dezintegráló hatású, mi sem állhatunk meg a negatív jelenségek sorolásánál. Észre kell vennünk a kampányban az integráció szempontjából – legalább potenciálisan – pozitívumnak minősíthető, bár közvetlenül nem feltétlenül integratív céllal alkalmazott elemeket is.

Ilyen elemnek számít, amikor a pártok kampánya a választópolgárok közös élményeire próbál építeni, hiszen a közös élmények összeköttetést hoznak létre az emberek között³⁸. A különböző pártok különböző módon (hol feltételezett alapérzelmekekre, ezeket felidéző hangulatokra, hol ismerős környezetekre, hol a médiának a világot bemutató megszokott vizuális hatóeszközeire stb. építve) próbálják a közös élményeket mozgósítani, s

37 Mint már említettük, az eldurvult ellenségeskedés légkörében általános a kettős mérce alkalmazása; erkölcsi fölényre csak az tehet szert a másikkal szemben, aki önmagával, a saját politikai oldalával szemben ugyanazokat a megítélési kritériumokat alkalmazza, amelyek alapján a másik magatartását elutasítja. A kettős mérce kerülése a jelenlegi politikai életben sajnálatosan fehér hollónak számít.

38 A más nemzetbeliekkel kötött házasságok előtt álló egyik leggyakoribb nehézség is éppen a közös gyerekkori élmények hiánya. A globalizáció korában az is elősegíti a különböző nemzetekből származó felek közötti házasságokat, hogy a közös élmények aránya növekszik: a világ különböző pontjain felnövekvők ugyanazokon a filmekben, tévésorozatokon, sporteseményeken nőnek fel, ugyanazok a világpolitikai események formálják a politikai tudatukat, ugyanazokat a zenét hallgatják, ugyanazokat a számítógépes játékokat játsszák, stb. A közös élmény viszont összekötő lehet nemcsak egyének, de a különböző politikai kultúrák „együttélésében” is.

ezzel hatni a választók azonosulási képességére.³⁹

A közös élményeknél is erősebb integráló tényező, ha a különböző politikai táborokat elválasztó „lövész-árkok” fölött közös értékek ívelnek át. Mindig nagyon fontos (lenne) az a kérdés, hogy a különböző „oldalak” között van-e (a meghatározó értékekre is vonatkozó) érintkezési felület? Vannak-e olyan szimbólumok, amelyek a pártokon kormány/ellenzék megosztásokon átívelő integráló erővel bírnak?⁴⁰ A nemzetállam, mint magasabb integráló egység szempontjából mindig ilyenek a nemzeti szimbólumok. Ezek elvben minden politikai résztvevő számára közös értéket képviselnek. A gyakorlatban azonban egyrészt világos, hogy (1) a különböző politikai szubkultúrák eleve különböző mértékben identifikálódnak ezekkel a szimbólumokkal; másrészt (2) a különböző történelmi helyzetekben e szimbólumoknak objektíve is változik identifikáló, közösséghez tartozást kifejező ereje: olykor kiüresednek, inflálódnak vagy éppen korrumpálódnak, máskor felerősödnek, eleven érzelmekkel telítődnek. Harmadrészt (3) kiélesedő versenyhelyzetben a versenytársaktól való elkülönülés érdekében egyes politikai csoportok saját „nemzeti szimbólumokat” választanak le a közös szimbólumokról. Nemzeti szimbólumokról – e szempontból is – két értelemben beszélhetünk. Szűkebb értelemben vett nemzeti szimbólumok: a címer, a zászló, (és általában a nemzeti színek), a Himnusz, a Parlament, az országtérkép. Magyarországon még: a Szózat, a Nemzeti dal, operaáriák, mint a Hazám, hazám...; egyes popdalok, mint az István király, a Máté Péter féle Hazám stb., a nemzeti ünnepek: március 15., augusztus 20. és október 23. Ezek többé-kevésbé mindenki számára a saját nemzet szimbólumaiként jelennek meg (bár a popdalok esetében nyilván nemzedéki felső határokkal). A kiüresedés és az elkülönülési szándékok következtében e szimbólumok egyike-másika helyett (vagy inkább: mellett, de külön hangsúllyal) további identifikációs és közösségjelző szimbólumokat kezdenek alkalmazni. Így jelennek meg a nagyobb nemzeti elkötelezettség jelzésének szándékával az országtérkép mellett-helyett a Nagy-Magyarország térképek, a nemzeti trikolor mellett-helyett az Árpádsávós zászlók; a Himnusz és a Szózat mellett a Székely himnusz és a Boldogasszony anyánk; a történelmi viseletek. Ezek azonban magától értetődően már nem minden csoport számára testesítik meg a nemzeti összetartozást, s ezért integráló hatást is csak az ezekkel eleve azonosulókra gyakorolnak. A tágabb értelemben vett nemzeti szimbólum mindaz, amit a magyarságra jellemzőnek vélhetünk. Mivel ezek nagy részét nem kanonizálták az elmúlt évszázadokban a szűk értelemben vett szimbólumokhoz hasonló módon, ezért nyilván nem is teremtenek teljes közösséget a nemzet tagjai között (a hozzájuk való viszonyban sokkal több a szubjektív mozzanat, és a szubkulturális megosztás) (részletesebben: Kapitány–Kapitány 2002); ugyanakkor – éppen a kanonizálás hiánya miatt közvetlenebbül kapcsolódnak az emberek mindennapi (és a politikai megosztottságtól kevésbé érintetten közös) életvilágához, s ezért a politikai-megosztó dezintegratív tendenciák is kevésbé érintik őket.⁴¹

39 A közös élményekre alapozás a kereskedelmi reklámoknak is fontos hatóeszköze (a termékkel való azonosulás kiváltására). A kereskedelmi reklámok esetében is ambivalens azonban a hatás. A túlságosan ismerős unalmassá válhat, a túlságosan egy értéket sugalló reklám pedig nem hat azokra, akik nem azt az értéket preferálják. A közös élményre építő kampányfilmek is ezért olykor kombinálják az ismerőst az újszerűvel (mint az LMP említett reklámfilmjében), vagy a domináns érték mellett helyt adnak más értékeknek is.

40 A szimbólumoknak mindig vannak identitáskifejező, közösséghez tartozást jelző funkciói, s ezért ha egyes szimbólumok közösek tudnak lenni a különböző szubkultúrákban, ez magában hordja annak az esélyét, hogy az egyes (politikai) szubkultúrákat integráló magasabb közösség-egység is létrejöjjön. (A szimbólumok ezen funkciójáról lásd pl. Firth 1973, Kapitány–Kapitány 2008.)

41 Hogy a gólya, a puli vagy a ló; a tulipán, a rózsa vagy a paprika; a Duna, a Tisza, vagy a Balaton; az Egri csillagok, a néptánc vagy a Rubik kocka (és a megannyi „hungarikum”), kinek mennyire nemzeti szimbólum, ez számos szubjektív mozzanat függvénye, de ezekhez az irodalom, a történelem, a képzőművészetek, a zenei kultúra által közvetített, az iskolai oktatásban, médiában, a

A politikai megosztottságok fölötti közös nevezőket teremthet a vallás közössége is. Szó volt már arról, hogy az egyház integrációs törekvése kezdettől fogva alterált a nemzetállami integrációval, de a két integrációs erő hamar megtalálta az együttes hatás lehetőségét is. Vannak történelmi korszakok, amikor ezek egymást erősítő integrációs hatások. Akár az államvallások esetére gondolunk, akár arra, amikor az egyház az idegen hatalmak általi alávetettségben áll az ellenálló nemzet mellé, mint például a szocializmus idején különösen Lengyelországban. Máskor – az egyházak üldözése, a nemzetállam által támogatott szekularizáció korszakaiban – e kétféle integrációs erő ütközik. Markáns példáját adják ennek azok az iszlám államok, ahol a vallási fundamentalizmus és a nacionalista hadseregek erői állnak a két oldalon. Egyház sosem lehet maradéktalanul a nemzeti integráció fő ereje több vallású, több egyházú országokban (mint amilyen Magyarország is); Magyarországon ehelyett a „kereszténység” (mint egy egész kultúrkört összefogó) eszmény igyekszik betölteni ezt a szerepet, közös nevezőt kínálva valamennyi keresztény felekezet tagjai számára. Ebből az integrációs mezőből azért óhatatlanul kimaradnak a nem-keresztény felekezetek hívei és az elkötelezett ateisták, de ezt a közös alapot például – elődpártjaik egyház- és vallásüldöző tevékenységét feledtetendő – a különböző szocialista pártok is többé-kevésbé elfogadják.

Mind a nemzeti, mind a vallási szimbolika elvben a nemzetállam integrációját segítő tényező lehet, és a kampányokban is ekként jelennek meg, de mivel a közös nevezőnél ma Magyarországon erősebbek a megosztó hatások, mindkét képzetkörhöz kirekesztő asszociációk is társulhatnak. Egyrészt mert egyes politikai aktorok eleve ilyen szándékkal, de legalábbis a megkülönböztetés-elhatárolás szándékával használják ezeket a szimbólumokat; másrészt azokra a csoportokra, akik ezekkel a szimbólumokkal nem tudnak azonosulni e szimbólumok természetesen nem gyakorolnak integratív hatást, sőt, e csoportok tagjai e szimbolikára olykor – a kiélesedett ellentétek folytán – túlérzékenységgel, a semleges mozzanatokban is kirekesztést feltételezve reagálnak.

A harmadik nagy integrációs egységnek, az EU-nak is megvan a maga szimbolikája. Ennek elemei (a szűkebb értelemben vett szimbólumok között a zászló, a csillagok) korántsem bírnak a nemzeti és vallási szimbólumokéval összehasonlítható erővel, de a kampányokban – hiszen a magyar politikai mező ez idő szerint része az európai politikai mezőnek – használják e szimbólumokat is. A leghangsúlyosabban nyilvánvalóan azok a pártok, amelyek egyrészt támogatják az EU-integrációt, másrészt hazai támogatottságukat nagyobb fokú EU-támogatással próbálják megerősíteni. Ez leginkább a DK-t és talán még markánsabban az Együtt-PM-t jelenti, mely utóbbi az EU-választási kampányt a nemzeti és az EU-zászló hangsúlyozottan egyenrangú alkalmazásával – a futballrajongók felfokozott identitásjelző megoldásával, a két arcfélre festve-matricázva – vitték végig.

Integráló erőként használják a kampányokban a nemzetnél, egyháznál, EU-nál is átfogóbb közös-séget megtestesítő értékeket, hiszen az emberiség egészében többé-kevésbé közösnek mondhatóak a biztonság, a jólét, az egészség, az otthon, a szeretet-együttműködés, stb. értékei. A politikai verseny szempontjából ezekkel kapcsolatban (is) nyilván az a kulcskérdés, hogy melyik pártnak sikerül ezeket az értékeket a viszonylag leghitelesebben önmagához társítania; integrációs szempontból azonban az ilyen értékek használata mindenképpen pozitív. Még ha tudják is a választók, hogy egy adott párt hipokrita módon hivatkozik mondjuk a szeretet érté-

mindennapi tapasztalatokban ismétlődő motívumokhoz valamilyen mértékben az emberek túlnyomó része számára (nemzeti) érzelmek kapcsolódnak, s ezen érzelmek kiváltása, ha más módon is, de ugyanúgy integratív hatással járhat, mint a mindenki által elfogadott szűkebb értelemben vett nemzeti szimbólumok (lásd erről: Kapitány–Kapitány 2002).

kére, (mert a politikai versenyben nem éppen szeretetteljesen viselkedik ellenfeleivel szemben), vagy hogy gazdaságpolitikája nem büszkélkedhet jelentős sikerekkel a jólét vagy a biztonság megteremtésében⁴², maguknak ezeknek a pozitív, építő jellegű értékeknek a hangsúlyozása (például a nyílt gyűlöletszítással szemben) erősíti a közös nevezőt azok között az emberek között, akik számára ezek az értékek fontosak, tehát mindenképpen integratív hatású. Röviden itt arról van szó, hogy az olyan tematizáció (s ez nem csak az említettekhez hasonló célértékekre, hanem például egyes, mindenkit foglalkoztató problémák megfogalmazására is érvényes), amely a legkülönbébb csoportok számára egyaránt fontos, önmagában is integratív erejű. Ha az emberek között nincs is egyetértés például a problémák megoldási irányára vonatkozóan, de a diskurzus ténye, a téma közös elfogadása, fontosnak tekintése maga is növelheti az integrációt. Amikor fentebb azt hangsúlyoztuk, hogy a modern democráciákban maga a politikai rendszer integratív, lényegében ugyanerről volt szó: a modern politikai demokrácia elvben éppen azt a lehetőséget teremti meg, hogy a társadalom számára fontos problémákat – a résztvevők túlnyomó többsége számára legitim módon, tehát például a demokratikus intézményrendszer keretei között illetve a szabad nyilvánosságban – megvitassák; s ezáltal maga a megvitatás, s az ennek kereteit biztosító intézmények és nyilvánosságformák az integráció forrásai⁴³. A tematika közössége olykor „motivumvándorlást” hozhat létre az egyes pártok kampányanyagai között, s ilyen „vándorlás” az alkalmazott módszerek tekintetében is kimutatható, amikor – mint erre más vonatkozásban már utaltunk – egyes pártok versenytársaik egyes sikeresnek bizonyult akcióinak lekopírozásával próbálkoznak. (Ezzel kapcsolatban megint elmondható, hogy az ilyen megoldások többszörös, nem-feltétlenül kívánt következménnyel járhatnak. Egyrészt önállótlannak mutatják a csak a másik utánzására képes politikai erőt, másrészt e gyakorlat gyakran a kettős mérce alkalmazásához vezet – elítélem amit a másik csinál, de aztán én is ugyanazt teszem. Harmadrészt mivel nincs két egyforma szituáció, ami az egyik esetben sikeres, egyáltalán nem biztos, hogy a másik esetben is alkalmazható⁴⁴. Integrációs szempontból viszont ez esetben is egy paradox hatás jöhet létre: egyfelől az egész politikai elittel szembeni bizalmat gyengítheti az „egyik kutya, másik eb” tapasztalata, a pártok közti hasonlóság érzetének fokozódása, és ez össztársadalmi szempontból dezintegratív; ugyanakkor – ez jól látható például azokban a rendszerekben, ahol két nagy, és az alapkérdésekben egymáshoz nagyon hasonlóan viselkedő váltópárt kormányoz felváltva – a tematika és a módszerek közössége legalább annyira integratív hatású is, amennyiben azt sugallja, hogy az illető társadalom számára adott politikai mező (ha nem is a legvonzóbban, de) egységesen működő rendszer⁴⁵.

42 Ha például jelentős csoportok számára nem igazolódnak is vissza egy politikai erő azon ígéretei, miszerint az adott politikai szereplő a jólét emelője lenne, mert ők éppen a jólét hiányát tapasztalják, a jólét mint célérték ettől csak még fontosabb lesz a számukra, s ez ha az adott, hiteltelennek tapasztalt politikai erő támogatottságát nem növeli is, integrációs hatást – a közös értékek a figyelem fókuszában tartásával – mégis kifejt. Ugyanez az összes, az emberek túlnyomó része számára fontos, pozitív értéktételezésről elmondható.

43 „Le kell szögezni mindjárt az elején, hogy a politika lételeme a konfliktus, az ellentét. Ebben az értelemben a politika maga is hoz létre dezintegrációs folyamatokat, nem pedig pusztán visszatükröz vagy képvisel mélyben megbúvó gazdasági, szociális, identitásbeli, kulturális, vallási stb. ellentéteket. (...) Konfliktusok azonban nemcsak negatívak lehetnek, hanem pozitívak is. Könnyű belátni, hogy amíg van vita, van veszekedés, addig még értékkel bír a kapcsolat, a közösség fenntartása; ebben az értelemben a vita nem dezintegrációs, hanem inkább integrációs mechanizmus (...) a mai ideológia láthatatlan, mert csak annyit állít, hogy maga a kommunikáció integrál, függetlenül a tartalmától. A kommunikáció jó része egyet nem értés, éppen nem konszenzus, ám az ideológia szerint nem szükséges a konszenzus ahhoz, hogy a társadalom egyben maradjon, az is elegendő, ha fennáll a kommunikáció”. (Kiss B. 2015 – jelen számban).

44 Hatékonyabbnak az olyan megoldások bizonyulnak, amikor az ellenfél sikeres módszereit úgy veszik át, s kombinálják más elemekkel, hogy az már „valami egészen másnak” tűnik.

45 A társadalom bármely összetevőjének konzekvens, rendszerszerű működése nagy integratív erő. Ebből a szempontból – ha konzek-

Longitudinális vizsgálatunk során korábban leírtunk (Kapitány–Kapitány 1998) egy olyan tendenciát, mi szerint – bár közvetlen összefüggés a kampányok és a választási eredmények között nem mutatható ki – a választásokon többnyire az olyan pártok győznek, amelyek a pártok összessége által leggyakrabban említett értékek közül a legtöbbet tudják beépíteni kampányanyagaikba. *„Vagyis minden választásnak van egy általános – a pártok által feltételezett közvéleményhez igazodó – értékdivatja, s az esélyes pártok általában azok, akik többet használnak e 'divat' által leginkább preferált értékek közül, (hozzátéve, hogy a későbbi győztesek sok ilyen értéket használnak, 'rajta tartják kezüket a kor ütőerén', attól viszont, hogy egy párt nagyon sok ilyen értéket használ, még nem lesz győztes.”* (Kapitány–Kapitány 1998:26). Ez a tendencia is arra utal, hogy a pártok versenyének egyik legfőbb tétje az, hogy ki tudja legsikeresebben integrálni a választóközönséget (annak minél nagyobb részét), például azáltal, hogy a leginkább „levegőben lévő” tematikát, értékeket szólaltatja meg. Itt azonban felmerülhet a kérdés: valóban arról van szó, hogy a pártok a „legsikeresebb integráló” pozíciójának megszerzése érdekében a „közvéleményhez”, az emberek számára legfontosabb kérdésekhez, értékekhez és problémákhoz igazodnak? Vagy az említett összefüggés csupán annak köszönhető, hogy a politikai elit egésze időnként bizonyos témákat sulykol, bizonyos értékeket fókuszba helyez, s ezeket kínálja fel integráló közös nevezőnek – mintegy felülről – a társadalom számára? A legvalószínűbb, hogy mindkettőről szó van: a közvéleményben felszínre kerülő problémák és értékek hatnak a pártok tematizáló tevékenységére, a pártok pedig megpróbálnak a politikai elit által szolgált érdekek szerint tematizálni és értékpreferenciákat kijelölni, s ezzel befolyásolják, terelik a közvéleményt. S persze van az értékeknek és problémafelvetéseknek egy olyan önmozgása is, hogy bizonyos fejlemények hiányt teremtenek, felértékelik a sokáig háttérbe helyezett értékeket, nem-tematizált problémákat, s egy következő időszakban éppen ezek fognak előtérbe kerülni. A piaci társadalmakban a gazdaság – kereslet, kínálat és hiány viszonyában – ugyanígy működik; a politikai rendszer működése e tekintetben (is) leképezi a piaczgazdaság szerkezetét. Hosszú távon nyilvánvalóan erősebb integrációt teremt a „keresleti piac”; ugyanis, ha a politikai mezőben túlságosan a kínálati oldal dominál (ami felé a gazdaság egyébként nagyon is eltolódott a 20. század folyamán), s nem az emberek számára legfontosabb problémák és értékek tematizálódnak, ez azokat, akiknek az értékrendje és életproblémái kimaradnak az integrációhoz a politikai elit által felkínált „közös nevezőből”, az integrált társadalmi mezőtől létükben is távolítja.

Ezért az integráció szempontjából minden kampányban alapvető kérdés az, hogy az egyes pártok mely csoportokat szólítják meg. Ha olyan mozzanatok jelennek meg, amelytől egyes csoportok fenyegetve érzik magukat, ez mindenképpen dezintegratív hatású. De nagyon lényeges kérdés az is, hogy az integráció szempontjából sérülékenynek számító csoportok mennyire jelennek meg, helyzetük mennyire és hogyan tematizálódik. A munkanélküliek például – s itt olyan csoportról van szó, amelynek a munka világából kiszorulva a társadalmi lét egyik legfontosabb integráló mechanizmusát kell nélkülöznie – csak közvetve, (munkahely-ígérettel) váltak a 2014-es kampány részévé; jelen állapotuk javítása, az integrálásukra tett erőfeszítések nagyon kevésbé

vensen és az egész rendszert átfogóan működik – például még korrupt rendszerek is lehetnek jól integráltak, amennyiben a korrupció játékszabályait mindenki megtanulja és alkalmazza, ez nagyobb integrációt biztosít, mint a kiszámíthatatlan rendszerek. Persze nem tekinthetünk el attól, hogy ha egy rendszer olyan destruktív integratív mechanizmusokra épül, mint amilyen a korrupció is, az integrációt rögtön gyengítheti is a rendszer alacsonyabb fokú hatékonysága, s ezáltal mindig megkérdőjelezhető ésszerűsége, és az hogy állandó ütközésben van a társadalom egy olyan lényeges és alapvető integrációs mechanizmusával, amit a társadalom többsége számára közös erkölcsi elvek és igazságossági kritériumok képviselnek.

tematizálódtak. Egy másik (anyagilag is) sérülékeny helyzetben lévő csoport a nyugdíjasoké; ők valamivel több figyelmet kaptak (mind a kormányoldal, mind az ellenzéki koalíció hangsúlyosan megszólította őket, az egyik kisebb párt – a Szociáldemokraták – pedig kifejezetten az ő érdekképviseletükként definiálta magát). A mélyszegénységben élők és a cigányság az említés szintjén rendszeresen szerepelnek a politikai diskurzusokban, egyes programokban tervek is megjelennek velük kapcsolatban. Rájuk is érvényes azonban, ami a munkanélküliek kapcsán elmondható: valóságos, hatékony integrálásukra eddig kevés eredményes lépés történt, és ebben ez a kampány sem jelentett előrelépést. Ugyanez vonatkozik az üzemi munkásságnak (és a mezőgazdaságban alkalmazottaknak) azokra a még mindig eléggé széles csoportjaira is, amelyek a szocializmus rendszerében – ha olykor csak propagandaszinten is – sokkal nagyobb mértékben voltak a figyelem fókuszában, és a jelenleginél mindenképpen erősebb érdekérvényesítési pozícióikkal bírtak. A rendszerváltás óta viszont (s ez mindegyik kormányzati ciklusra és mindegyik kampányra vonatkozik), lényegében kiestek a külsődleges megjelenítéstől mélyebben „megszólítottak” köréből, s ez integrációjukat mindenképpen gyengíti, és rendre olyan „proteszt-szavazatokra” készítheti őket, amelytől a jelenlegi integrációs mechanizmusok gyökeres megváltoztatását remélik.

Egy politikai erő számára igen kedvező, ha olyan, a nemzet-méretű integrációt növelő eseményekre tud hivatkozni, amelyekről azt is el tudja fogadtatni a közvéleménnyel, hogy ezen események valamilyen szinten az ő tevékenységükkel hozhatók összefüggésbe. A kormányoldal 2014-es sikerének egyik komponense nyilván az, hogy a „spirituális nemzetegyesítést”, a határon túli magyarsággal való kapcsolatok szorosabbra húzását leginkább hozzájuk lehetett társítani. Szempontjukból megerősítőnek bizonyult az is, hogy a legutóbbi árvíz elleni védekezés olyan többé-kevésbé sikeres eseménysorként csapódott le a közvélemény ítéletében, amely egy közös nemzeti cél érdekében időlegesen egyesítette a különböző politikai oldalak, szubkultúrák tagjait, s mivel ezen eseménysor az éppen záruló kormányzati ciklusban történt, a jelenlegi kormánypártokhoz volt kapcsolható. Az olyan kormányzati intézkedések, amelyek gyakorlatilag mindenkit, vagy majdnem mindenkit kedvezően érintenek, szintén integratív hatásúak. A kormányoldalnak a választási kampányban például különösen a rezsi-csökkenést sikerült ilyen, az emberek többségének helyeslését kiváltó, s ezért őket e véleményben összefogó hatásként felhasználnia a választók jelentős részének megnyerésére.

A „közös” mozzanatot leginkább garantáló képzetkörök közé tartozik a jövő felidézése. A jövő mindenki közös jövője, aki megéri (s ki ne akarná megérni?) Ezért a (jobb, szebb, igazságosabb) jövő ígérete a történelem kezdetei óta az egyik legfőbb politikai csáberő. A különböző politikai erők versenyében az jut előnyhöz, akinek leginkább sikerül ezt a jövőt önmagához társítani. Ebben pedig komoly szerepe lehet az adott pártot támogatók korösszetételének: minél jellemzőbb egy pártra, hogy a fiatalok választják, annál jobb eséllyel jeleníti meg magát a „jövő” képviselőjeként⁴⁶. Ez azonban önmagában nem elég. Bármely politikai szereplő „jövő víziója” akkor vált ki széles körben azonosulást, ha a társadalom nagy része feltételezheti azt, hogy ebbe a jövőbe ő is szervesen beépülhet, őt is integrálják.

Magától értetődő, hogy a radikális változtatás csak akkor és azok körében alkalmas jövő-vízió, akik a je-

46 A 2014-es kampányban a nagyobb pártok közül elsősorban a Jobbik és az LMP épített erre (a választási eredmények tanúsága szerint a Jobbiknak országosan ezzel sokkal szélesebb kört sikerült elérnie, míg az LMP a fővárosban tudott nagyobb választói csoportokat megszólítani).

lennel alapvetően elégedetlenek, akik a jelen világában nem érzik magukat kellőképpen integráltak. Akik így vagy úgy megtalálják helyüket a jelen társadalmi viszonyaiban, azok számára a megnyugtató jövő éppen hogy a folytonosságban van. Minden kormányzat – amíg nem játssza el a társadalmi többség bizalmát, amíg integrációs törekvései elérik a társadalom nagyobb részét – számíthat annak a régi szociálpszichológiai törvényszerűségnek az érvényesülésére is, amely az emberek nagy részét az adott hatalomhoz való igazodásra készíti, (ha ez a személyes érdekekkel összeegyeztethető). Ez a reflex nem marasztalható el pusztán „konformista alattvalói attitűdként”: éppen ez az egyik olyan mechanizmus, amellyel a társadalom a dezintegráció ellen védekezik. Amíg nincs szélsőséges válság, a társadalom ily módon spontán „összezár”: sok más tényező mellett ez teszi az olyan kormányzatokat, amelyek nem konfrontálódnak szélsőségesen a többség személyes érdekeivel, oly hosszan stabillá. Annak, hogy a többség ily módon elfogadja egy politikai erő integrációs kínálatát, vannak olyan szimbolikus összetevői is, mint az adott politikai pártot képviselő személyek imázsa: mennyire széles kör érezheti azt, hogy e személyek lényegében „olyanok, mint ő”. (Ami nem jelent egyebet, mint hogy az ő identitását meghatározó közösség egyes képviselői, lám, részt vesznek a hatalomban, s ezáltal vélhetően az ő integrálása is biztosítva van). Ebből a szempontból nem a hatalomban megjelenő személyek származása a döntő, még csak nem is az általuk képviselt programok, bár persze ezek sem lényegtelenek; hanem azok a magatartásformák és nyelvi stílusok, amiktől a választó a hatalomban lévővel – lehetőleg minél több vonatkozásban – egyazon identitásközösség tagjának érezheti magát⁴⁷.

Az integrációs szintek néhány lehetséges konfliktusa

A 2014-es kampány integráló szerepe szempontjából különös fontosságot kell azonban tulajdonítani annak a korábban többször is említett lehetőségnek, hogy a nemzeti szintű integráció és az európai integráció képviselete ellentétbe kerül. Már az EU-hoz való csatlakozás idején kiütköztek azok a nézőpont-különbségek, amelyek egyik oldalán a teljes integráció (sőt, egyes elképzelések szerint a teljes, hosszú távon a nyelvi-kulturális elkülönülést is feladó asszimiláció), a másik oldalán a nemzeti érdekek preferenciája állt. A csatlakozás idején a közvéleményben az EU-integráció olyan oldalai domináltak, mint a szabad utazás, munkavállalás, információáramlás, a határok ilyen értelemben vett spiritualizálódása, s ezek – tekintve az EU magországainak magasabb életszínvonalát, technikai, infrastrukturális fejlettségét is – egyértelműen az integráció „emelő” hatásait ígérték. Később azonban világossá váltak az unió egységesítésének több társadalom számára (s így a magyar társadalom számára is) hátrányos következményei (hátrányos gazdasági döntések, szabályozások, a kulturális diverzitás veszélybe kerülése, az EU-n belüli nem egyenrangú érdekérvényesítési lehetőségek) is. Ezek után a pártok közvélemény általi megítélésében eléggé kardinális kérdés lett, hogy egy-egy politikai erő az „Európai Egyesült Államok”, vagy a „Nemzetállamok Európája” koncepciója mellé áll-e, vagy éppen szembefordul az európai integrációval. Az európai és a nemzeti integrációs elv több vonatkozásban szembekerült egymással (emögött persze alapvető gazdasági kérdések húzódtak: a magyar gazdaság képes-e nemzetgazdaságként működni – ez esetben a nemzetgazdaság a legfőbb integráló erő; vagy csak az egységesülő európai gazdaság integráló szempontjai érvényesülnek, amelyekben a sajátos magyar érdekek óhatatlanul csak szerényebben

⁴⁷ Aki például el akarja nyerni a vidéki többség támogatását, hiába áll ki a „vidék” érdekei mellett, s hiába bizonyítja vidéki származását is, ha azokban a metakommunikációs gesztusokban, és megfogalmazás-módokban, amelyek a „fővárosi” és „vidéki” identitások különbségeinek kifejeződései, nem bizonyul a „vidéki Magyarország” hiteles megtestesítőjének vagy legalábbis értőjének.

vétetnek figyelembe). Természetesen e szembekerülés egyáltalán nem szükségszerű. Sőt, mint fentebb állítottuk, maga ez a szembekerülés dezintegráló hatású (mind az EU, mind a nemzetek szintjén); és Európa optimális integrációja is éppen akkor lehetséges, – itt újra hangsúlyoznunk kell, hogy nem politológiai, hanem, érték- és szimbólumszempontrú elemzést végzünk – ha nem a nemzeti szintek érdekei ellenében történik, hanem azokkal összehangolva. Az érdekütközés egyébként alapvetően nem a magasabb és alacsonyabb integrációs szint (az EU és egyes nemzetállamok) eleve eltérő érdekeinek a következménye, hanem annak a következménye, hogy az EU-n belül egyes nemzetállamok – és az ezekre támaszkodó nemzetek feletti gazdasági aktorok – érdekei sokkal hangsúlyosabban érvényesülnek, mint másoké. Ezek kerülnek szembe „EU-érdekeként” a kisebb érdekérvényesítő képességű nemzetállamok (és nemzetgazdaságok) érdekeivel (lásd: Böröcz 2009, Pogátsa 2004). Mint a különböző integrációs szintek szempontjainak ilyen össze-nem-egyeztetése esetén lenni szokott-- s mint ahogy más vonatkozásban korábban mi is hangsúlyoztuk –, a résztvevők két rossz véglet felé sodródnak, s ez mindkét szinten dezintegráló hatású: az EU-szintű integráció vonzerejét csökkenti, az egyes nemzetállamokon belül pedig antagonisztikusnak tűnő ellentéteket eredményez a kétféle integrációt képviselő csoportok között. Az egyik oldalról a „magasabb szintű integráció” képviselői hajlamosak elmaradottságnak bélyegezni a nemzeti hagyományt (vagyis azokat az integrációs mechanizmusokat, amelyek a nemzetállamok és nemzetgazdaságok társadalmát összetartják); a másik oldalon a „nemzeti érdekek” képviselői meg hajlamosak lehetnek egyes, fejlődési lemaradásból következő sajátosságokat is hagyományként védelmezni. A szembenállás tápot ad annak is, hogy egy-egy, pusztán a nemzet egyes szubkultúráit képviselő csoport a „nemzettel” azonosítsa magát, más, szintén csak egy-egy szubkultúrát képviselő csoportok meg „az európaiság képviselőivé” transzformálják fel magukat.

A probléma gyökere talán abban van, hogy Európa gazdasági, társadalmi és politikai integrációja nincs összhangban. A politikai integráció az intézmények szintjén előrehaladt, de egyes (keleti, déli) nemzetállamok gazdasági függetlensége kisebb, mint a magországoké, gazdaságuk nagy részben külső tényezők által befolyásolt (és a kontinens gazdasági integrációjában kevésbé kapnak *aktív* szerepet); ebből a szempontból igazából nem integrálni, hanem asszimilálni próbálják őket. Emögött pedig az van, hogy a politikai integráció nincs összhangban a *társadalmi* integrációval. Integrált társadalmat akarnak létrehozni, de a gazdasági egyenlőtlenségek figyelmen kívül hagyásával, amelyben a gyengébb helyzetű nemzetállamok nem lehetnek érdekeltek. Mint többször hangsúlyoztuk, a valóságos integrációnak azonban minden szereplő érdekeinek a figyelembevétele és összehangolása a feltétele. A politikai integráció is csak akkor erősödhetne, ha a keleti-déli államok is ugyanakkora beleszólást kapnának a közös európai politika kialakításába (a gazdasági vonatkozásokban is), mint a „magállamok”, s így társadalmilag is valóban integráció, és nem alávétő asszimiláció következne be.

A két szint összehangolatlansága a belső politikai szintéren is megnyilvánul, például abban is, hogy az európai integráció érdekképviselőjét felvállaló pártok képviselői gyakran érzéketlennek bizonyulnak az európai integráció által hátrányosan érintettek szempontjaival szemben, s ez nyilván dezintegratív hatású mind az európai integráció, mind a belső, nemzeti szintű integráció szempontjából. Mint ahogy a kontinentális integráció központi szorgalmazói is gyakran érzéketlenek azon államok polgárainak szempontjaival szemben, amelyek törvénytelenül alakult, hogy a nemzeti és nemzetgazdasági függetlenség hosszan tartó hiányában az ő társadalmikban mindmáig megvalósítandó (mert teljességében még megvalósulatlan) cél maradt a nemzetgazdaság

általi integráció, ami az EU magországaiban már régen megtörtént. E kedvezőtlenebb történelmú országok számára nem megoldás annak hangoztatása, hogy „a jelen már nem a nemzetállamok és nemzetgazdaságok kora”, amíg ugyanis ez a belső integráció nem történik meg, hátrányos-alávetett helyzetben maradnak a saját integrációjukat sikeresen végigvitt magországokkal szemben.

Másfelől ezt a nemzetgazdasági integrációt viszont nem lehet végrehajtani azon nemzeten belüli csoportok szempontjai iránti érzéketlenséggel, akiket hátrányosan érintenek egyes kormányzati intézkedések, illetve akik nem részesei egyfajta nemzeti konszenzusnak. A reformkorban, a magyar történelem azon szakaszában, amely legközelebb volt a nemzetgazdasági integráció sikeres megvalósításához éles politikai – és gazdasági – ellentétek voltak az egyes csoportok között, de a születő nemzetgazdaság közös nevezője a felszabadulóban lévő jobbágyoktól az arisztokráciáig minden társadalmi csoportnak nyitott integrációs alapot kínált. A sikeres nemzeti integrációnak ma is feltétele lenne, hogy abból egyetlen társadalmi csoport se legyen kihagyható – a pártpolitikai ellenfelek sem –, mindenki megtalálhassa benne a számára megfelelő helyet.

Az európai integráció és a nemzeti integráció szempontjainak ellentétbe kerülése a 2014-es választási folyamatban az egyik legmeghatározóbb tényezővé vált. A kormánypártok sikerének egyik legfőbb komponense annak a tapasztalatnak a beépítése, hogy a jelenlegi magyar társadalom egyik érzelmekkel és indulatokkal teli alapélménye éppen e két szempont közti feszültség, s az egyik legerősebb belső integráló erő, a sokszor értetlen „magasabb szinttel” szembeni ellenállás. Az alsóbb szintek szempontjainak kellő figyelembe vétele nélkül „felülről” megkísérelt integrációra (vagy ráadásul asszimilációs nyomásra) az alsóbb szint többnyire öszszeszárással reagál. Ez az „összeszáras” nagy mértékben magyarázza a jelenlegi kormánypártok 2010-es és 2014-es támogatottságát, (akik a nemzeti szempontok minden versenytársuknál hatékonyabbként bemutatott védelmét sikeresen helyezték kampányuk középpontjába⁴⁸). Ez nem jelenti azt, hogy a kormánypártok ne tettek volna (akár az EU-val való kapcsolatok területén, akár a nemzeten belül egyes csoportokhoz való viszonyokban) dezintegratív hatású lépéseket.

Mind az európai integráció, mind a nemzeti szintű integráció vonatkozásában az utóbbi évek egyik legfőbb tanulsága annak az alaptézisnek az újraigazolódása, hogy bármely felsőbb szint integrációja valóban sikeresen csak az alsóbb szintek integrációjával összhangba hozva mehet végbe.

Ha az egyes politikai aktorok döntéseitől végül ismét visszakanyarodunk a politikai rendszer egészének integrációs szerepéhez, ezzel kapcsolatban néhány további tézist szeretnénk zárasképpen megfogalmazni, illetve az ezzel kapcsolatos korábbi állításokat összefoglalni.

A választási kampány, mint a politikai rendszer működésének eszköze elvben mozgósító és integráló tényező: a politikai aktivitás világába bekapcsolja a választókat. (Ez alapvető cél, a kampányidőszakban mindig megjelennek olyan plakátok is, amelyek nem valamely párt választására, hanem magára a választási részvételre, a választói aktivitásra buzdítanak). Az elhúzódó kampányidőszakok – amelyek a pártok közti küzdelem kiélesedésével is összefüggenek – főleg, ha a politika a gátlástalan adok-kapokkal, a másik oldal által leleplezett törvénysértések és amorális cselekedetek sokaságával, az öncélúvá váló, a társadalom számára legfontosabb

48 Azt is jelezve, hogy (a radikális álláspontoktól eltérően) ez a védelem nem a magasabb szintű integráció elutasítására, hanem a két integrációs szint összehangolására (és a magasabb szinten is a valódi, egyenrangú integráció megteremtésére) irányul.

kérdésektől függetlenedő pártküzdelmekkel azonosítódik – kioltják az integratív hatást. Nem az aktivitást erősítik, hanem a politikától való távolságtartást, bizalmatlanságot, olykor az egész politikai elit elutasítását, vagy a társadalom egész politikai alrendszerétől való elfordulást (ami ma is jellemző például a fiatalabb generációk egyes csoportjaiban).

A pártok a kampányokban többnyire olyan értékeket jelenítenek meg, amelyek a társadalom többsége számára valóban értéket jelentenek. Sosem lehet azonban kontrollálni, hogy egy-egy hangoztatott érték mögött valójában milyen érdekek húzódnak meg. Ha a hangoztatott érték és az értéket hangoztatók gyakorlata között nagy a különbség, ez megint csak a politika iránti bizalmatlanság fokozója, és dezintegráló hatású. Persze – mint ezt korábban hangsúlyozni próbáltuk – magának egy-egy értéknek a hangoztatása mindenképpen hordoz pozitív (és integratív) mozzanatot. Az az érték, amit hangoztatnak, objektíve is jobban előtérbe kerülhet. Lehet, hogy a határok spiritualizálásának eszménye, ezen eszmény hangoztatása, fókuszba állítása mögött „a tőke és a munkaerő szabad áramlásának” (számos negatív hatást és dezintegratív következményt is magában hordó) érdeke húzódik meg, attól még a vasfüggönyök felszámolódása, a szabad utazási lehetőség mindenképpen egy pozitív érték (s egyúttal egy integratív tényező) erősödését jelenti. Az is igaz azonban, hogy egy értékeszmény minél nagyobb hangsúlyt kap a társadalomban, annál nagyobb lehet a feszültség az értékeszmény és a valóság között: ez egyfelől válságok forrása, másfelől viszont kikényszerítheti az értékeszmény számonkérését és a valóság valamilyen fokú közelítését ehhez az eszményhez.

A választási kampányok egyik legproblematisabb mozzanata, hogy bennük pártok állnak a társadalom elé, de kampányaikban a pártok egyáltalán nem tesznek mindent explicitté a mögöttük álló, döntéseiket befolyásoló érdekekből. A modern pluralista pártrendszert némelyek azzal jellemzik, hogy azokat a küzdelmeket, amelyeket az antifeudális majd antikapitalista forradalmak erőszakosan, véresen és többnyire eredménytelenül (mert éppen az integráció ellenében hatóan) viszik végbe, pártok békés, parlamenti küzdelmeivé szelídítik, s ebben a formában sokkal nagyobb az esélye az érdekkellentétek feloldódásának, és valódi integrációk létrejöttének. Ez a pártrendszer komoly értéke. „Békeidőben” ráadásul nem is ekkora, rendszerszintű érdekkellentétek jelennek meg a pártrendszerben, hanem csak kisebb alrendszerek, szubkultúrák, érdekcsoportok ütközései. A probléma elsősorban az, hogy a pártrendszer jelenlegi működésének alapmodellje a piaci verseny; ez viszont néha önmagában is afelé tolja a pártokat, hogy mindenáron egymás legyőzésére törekedjenek, s ez azzal is jár, hogy a küzdelem elszakadhat a valódi társadalmi érdekek képviseletétől, és a „csapatukért” mindenkivel harcba szálló futballszurkolók magatartásához közelít (az ókori Bizánc „cirkuszi pártjaihoz” hasonlóan). Sokan ezért is szeretnék a pártrendszer súlyát csökkentve a közvetlen, nem-intézményesülő érdekképviseletek szerepét megnövelni (időről-időre ezért is merül fel az olyan kétkamarás parlament gondolata, amelynek legalább egyik kamarájában időszakos, egy-egy nagy támogatottságú társadalmi „ügyre” szerveződött, – s egymással nem alapvetően versenyben álló – civil mozgalmak kapnának helyet. Ezek esetében nem arról lenne szó, hogy melyik hány helyet tud elvenni a másiktól, hanem mindenkit kötelező kompromisszumkényszerben forognának ki azok a megoldások, amelybe mindegyik résztvevő céljai „bedolgozódhatnak”). A mai választási kampányok „élethalálharcához” képest azonban efféle – Habermas kommunikatív cselekvés-elméletével (Habermas 1989) kompatibilis –, integratív utópiák csupán az álmok távolában derengenek.

HIVATKOZÁSOK

- Ansolabehere, S. – Iyengar, S. (1995) *Going Negative: How Campaign Advertising Shrinks and Polarizes the Electorate*. New York: The Free Press.
- Brader, T. (2005) Striking a Responsive Chord: How Political Ads Motivate and Persuade Voters by Appealing to Emotions. *American Journal of Political Science*, Vol. 49, Issue 2, April 2005, 338–405. <http://dx.doi.org/10.1111/j.0092-5853.205.00130x>.
- Böröcz, J. (2009) *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis*, London: Routledge.
- Cohen, A. (1985) *The Symbolic Construction of Community, Key Ideas*, London—New York: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203323373>
- Dingfelder, S. (2012) The Science of Political Advertising. *Monitor Staff*, April 2012, Vol 43, No. 4 Print version: page 46. <http://dx.doi.org/10.1037/e540732012-023>.
- Douglas, M. (1975) *Implicit Meanings. Essays in Anthropology*. London: Routledge and Kegan Paul, London {magyarul: *Rejtett jelentések*, Budapest: Osiris, 2003}.
- Firth, R. (1973) *Symbols – Public and Private*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books.
- Geertz, C. (1994) *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.
- Gerbner, G. (2000) *A média rejtett üzenete*, Budapest: Osiris–MTA–ELTE.
- Green, D. P. – Gerber, A. S. (2004) *Get Out the Vote: A Guide for Candidates and Campaigns*, Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Habermas, J. (1989) *The Theory of Communicative Action II. (Lifeworld and System: a Critique of Functionalist Reason)*. Boston: Beacon Press. Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. I-II. Budapest: ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja – ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, (Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő kiadványa).
- Jakobson, R. – Halle, M. (1956) *Fundamentals of Language*. 's Gravenhage: Mouton. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110894264>.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1990) *Értékválasztás, 1990*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1994) *Értékválasztás, 1994*. Budapest: Friedrich Naumann Stiftung – Societas.
- Kapitány, Á. – Kapitány, G. (1996) Changing World-Views in Hungary 1945–1980. *Journal of Popular Culture*, (USA), 1996, 33–43. http://dx.doi.org/10.1111/j00223840.1995.2902_33x.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1998/a) *Értékválasztás, 1998*, Budapest: Új Mandátum.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1998/b) Systemwechsel und Symbolwechsel in Ungarn, 1989–1996. In Pribersky, A. – Unfried, B. (eds.) *Symbole und Rituale des Politischen: Ost- und Westeuropa im Vergleich*. Serie: "Historisch-Antropologische Studien", Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 159–174.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2002) *Magyarság-szimbólumok*, Budapest: Európai Folklór Intézet.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2003) *Értékválasztás, 2002*, Budapest: Új Mandátum.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2006) Symbols and communication of values in the accession to the EU (Hungary) *Semiotica*, (La sémiotique politique/Political semiotics, Special issue), Mouton de Gruyter, Vol. 159. 2006/1–4, 111–141. <http://dx.doi.org/10.1515/sem.2006.024>.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2007) *Értékválasztás, 2006*, In Sándor P. – Vass L. – Tolnai Á. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve (körmányzat, közpolitika, közélet)*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, II/1148–1187).
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2008) A szimbólum arcai, *Jel-Kép*, 2008/2, 63–73
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2009) Visual symbols of political system-change in Hungary In Tarasti, Eero (szerk): *Communication: Understanding/Misunderstanding*. (Proceedings of the 9th Congress of the IASS/AIS – Helsinki-Imatra: 11–17 June, 2007.) Acta Semiotica Fennica XXXIV. Imatra—Helsinki: International Semiotics Institute—Semiotic Society of Finland, II/695–706.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2010) Pártok és szubkultúrák a választási kampány tükrében, *Értékválasztás 2010*. In: Antalóczy T – Füstös L – Hankiss E (szerk.): *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról*, No. 2. Budapest: Magna produkció.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2012) *Symbolic Elements of Everyday Culture*. Studies in Sociology/Szociológiai Tanulmányok 2012/2. Budapest: MTA TK SZI/Institute of Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2012, e-book: http://www.socio.mta.hu/dynamic/st_soc_3_kapitany.pdf.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2014) *A mindennapi élet jelrendszereiről. Szocio-szemiotikai tanulmányok*, Budapest: Loisir.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2015) The semiotic dimensions of vertical social (self) classification, *Semiotica*, 2015. Vol. 205, 243–260. <http://dx.doi.org/10.1515/sem.2015.0012>.

- Király J. (2010) *A film szimbolikája (A filmkultúra filozófiája és a filmalkotás szemiotikai esztétikája)*, Kaposvár–Budapest: Kaposvári Egyetem Művészeti Kar, Mozgókultúra Tanszék – Magyar Televízió Zrt.
- Kiss B. (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle* XXII. 2013/3, 7–29.
- Leach, E. (1976) *Culture and Communication: the Logic by which Symbols are Connected*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511607684>.
- Niven, D. (2004) *A Field Experiment on the Effects of Negative Campaign Mail on Voter Turnout in a Municipal Election*, Columbus, Ohio: Ohio State University Press.
- Osgood, Ch. E. – Suci, G. J. – Tannenbaum, P. H. (1957) *The Measurement of Meaning*, Urbana and Chicago: Univ. of Illinois Press.
- Randviir, A. – Cobley, P. (2009) Introduction: What is Sociosemiotics? *Semiotica* 173: ¼, 1-39. <http://dx.doi.org/10.1515/sem.2009.001>.
- Pogátsa Z. (2004) *Europe Now: Hungary's Preparations for the EU's Structural and Cohesion Funds*, Szombathely: Savaria University Press.
- Turner, V. (1974) *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- Turner, V. (1987) *The Forest of Symbols*, Ithaca: Cornell Univ. Press.

BOGNÁR ADRIENN¹ – JANKY BÉLA²

MENEKÜLT-HÍREK ÉS VÉLEMÉNYALKOTÁS 2015 ŐSZÉN:
EGY MÉDIAHATÁS-VIZSGÁLAT ELSŐ EREDMÉNYEI

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.136

ABSZTRAKT

Az alábbi elemzés egy 2015 szeptemberében és októberében, egyetemisták körében végzett kérdőíves felmérés eredményeit mutatja be. A felmérésben a menekültek érkezésével kapcsolatos hírek véleményalkotásra gyakorolt rövid távú hatását, valamint a hírfogyasztási szokások és a vélemények együtt járását vizsgáltuk. A kérdőívhez a menekültkérdést bemutató újságcikkeket állítottunk össze. A cikkek hangvételt, képanyagát és szóhasználatát szisztematikusan variáltuk és az egyes verziókat véletlenszerűen rendeltük az egyes kérdezettekhez. A hangvétel és a képek mérsékelt hatást gyakoroltak az attitűdökre, de a szóhasználatra érzékenyen reagáltak a válaszadók. Mintánkban a hírfogyasztási szokások és a vélemények szorosan együtt járnak. A hírforrások politikai orientációja mellett az is számít, hogy a kérdezett a kereskedelmi televíziók híreiből tájékozódik-e. Jelentős továbbá az eltérés a fővárosi és vidéki egyetemisták hozzáállása között.

Kulcsszavak: menekültek, közvélemény, média-hatás, survey-kísérlet, vignetta

NEWS ABOUT REFUGEES AND PUBLIC OPINION IN THE AUTUMN OF 2015:
FIRST RESULTS OF A MEDIA EFFECT STUDY

ABSTRACT

Our analysis presents the findings of a questionnaire survey carried out among Hungarian university students in September and October 2015. We investigated a) the effects of media-representation of refugees on attitudes in a survey-experiment using vignettes; and b) the correlations between the patterns of media-consumption and attitudes. The media-contents presented on the vignettes have moderate impacts on the respondents' attitudes towards refugees. Nonetheless, the responses are sensitive to the wording of the vignettes and the questions. On the other hand, the patterns of media-consumption are strongly linked to attitudes. The tabloid vs. non-tabloid divide of the news sources is at least as important as the left-right divide in explaining the differences in attitudes. There also are substantial differences between the students' opinions in Budapest and the South-Western town of Pécs.

Keywords: refugees, public opinion, media-effect, survey-experiment, vignette

1 PTE BTK Szociológia Tanszék

2 MTA TK Szociológiai Intézet valamint BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék

MENEKÜLT-HÍREK ÉS VÉLEMÉNYALKOTÁS 2015 ŐSZÉN: EGY MÉDIAHATÁS-VIZSGÁLAT ELSŐ EREDMÉNYEI

1. BEVEZETÉS³

Az alábbi rövid elemzés egy 280 fős, budapesti és pécsi egyetemisták körében végzett kérdőíves felmérés eredményeit mutatja be. A felmérés, amely 2015. szeptember végén és október elején zajlott, egy nagyobb mintán tervezett kutatás első fázisa. A kutatásban a menekültek érkezésével kapcsolatos hírek prezentálásának véleményalkotásra gyakorolt azonnali hatását, valamint a hírfogyasztási szokások és a vélemények együtt járását vizsgáljuk. A válaszadók egy, a menekültekkel kapcsolatos újságcikket olvasnak el, mielőtt a menekültek iránti attitűdjeikre, illetve a menedéket kérők ellátására vonatkozó preferenciáikra kérdezzük rá. A kérdőívhez több újságcikket állítottunk össze. A cikkek hangvételét, képanyagát és szóhasználatát szisztematikusan variáljuk; és az egyes verziókat véletlenszerűen rendeljük az egyes kérdezettekhez.

Az itt bemutatott első felmérés eredményei arra utalnak, hogy októberre a vizsgált csoport többségének határozott véleménye alakult ki a menekültekről és az érkező menekültek fogadásának kívánatos módjáról: a kérdés bemutatásához választott cikkek és képek mérsékelt és a mintaelem-számból adódóan nehezen kimutatható hatást gyakoroltak a kinyilvánított attitűdökre. Ugyanakkor a bemutatott hírek és a kérdések szóhasználatára erősebben reagáltak a válaszadók. A reagálás mikéntje eltér a várakozásoktól, és fontos tanulságokkal szolgál.

A kísérleti manipulációk mérsékelt hatásával szemben a hírfogyasztási szokások és a vélemények szorosan együtt járnak. A bal-jobb orientáció szerepe is kimutatható, ám még feltűnőbbek a kereskedelmi televíziók híreit követő, illetve nem követő egyetemisták közötti véleménykülönbségek. Hasonlóan jelentős az eltérés a budapesti és pécsi fiatalok hozzáállása között.

A felmérés eredményei legalább annyi kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolnak. A felmerült kérdések megválaszolására a kutatás későbbi fázisában, nagyobb és részben reprezentatív mintákon végzett vizsgálatok nyomán kerülhet sor.

Az alábbiakban elsőként a téma vizsgálatának motivációit tárgyaljuk. Ezt követően a vizsgálat körülményeit és módszereit, továbbá a kiinduló hipotéziseinket mutatjuk be. Az elemzés negyedik fejezetében prezen-

³ A felmérés és az elemzés a K 103208 számú OTKA kutatás keretében készült. A projekt vezetője Szakadát István. Köszönjük a szerkesztőknek és a két anonim bírálónak a kézirat korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiket. Köszönettel tartozunk Erdész Gyulának fényképek készítéséért, továbbá a Pécsi Mig-Szol Csoport vezetőinek, valamint a fényképeken szereplő családoknak, hogy lehetővé tették a képek elkészítését és felhasználását. Hálásak vagyunk továbbá az Index.hu szerkesztőségnek, hogy megengedték szöveges és képi tartalmaik szerkesztését és beépítését kérdőívünkbe. Köszönjük Mátyási Sándor és Hornyák Miklós egyetemi oktatóknak, hogy segítették a kérdőíves felmérést. Az adatbázis az alábbi oldalról letölthető, szabadon elemezhető, és az eredmények a megfelelő hivatkozásokkal közölhetők: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1WtF5yEtLwt2VN-GJUqhQHYA0oeWEoZks1HjSQv9MYxQ/edit#gid=0>

táljuk az eredményeket. Az utolsó fejezetben a rövid összegzés mellett felvázoljuk a kérdés további termékeny vizsgálatához nélkülözhetetlen feladatokat.

2. MENEKÜLTEK ÉS MÉDIAREPREZENTÁCIÓ

2015 első kilenc hónapjában jelentősen nagyobb számú menekült⁴ lépte át Magyarország határait, mint a korábbi években. Döntő többségük rövid időn belül elhagyta az országot. Bár a folyamatok nem feltétlenül indokolták, az erős kormányzati reakcióknak köszönhetően az érkező menekültekkel kapcsolatos kérdések a közéleti hírek és a politikai közbeszéd központi témájává váltak az elmúlt hónapokban. Ebben a kormányzat kommunikációs aktusai mellett azok a látványos intézkedések is szerepet játszhattak, amelyek láthatóan vonzották a hírtartalmak előállítóinak, és vélhetően fogyasztóinak a figyelmét is.

Nem csupán a menekültkérdés vált a közbeszéd témájává, de a kérdés kormányzati és újságírói tálalása is. A diskurzus része lett az a feltételezés, hogy a tömegkommunikációs tartalmak különösen jelentős szerepet játszanak abban, hogyan gondolkozik a közvélemény erről a hirtelen középpontba kerülő témáról. Ugyanis az ország lakóinak túlnyomó többségét a menekültek érkezése és áthaladása nem érintette, továbbá a kapcsolódó kormányzati kiadások nem jelentősek. Evidenciává vált az a gyanú is, hogy a politikusok és az újságírók e kérdésben különös tudatossággal figyelnek arra, hogy az események tálalása milyen irányba sodorhatja a közvetlenül nem érintett polgárok véleményét.

A közvélemény alakulásáról vannak adataink (pl. Publicus 2015), és született már értő elemzés a médiatartalmakról is (Bernáth–Messing 2015). Azonban a tömegkommunikációs tartalmak vélemény-befolyásoló szerepéről keveset tudunk. Kutatásunk ezt a hiányt próbálja pótolni. Arra voltunk elsősorban kíváncsiak, hogy a) a téma prezentálásának evidenciaként kezelt hatásai valóban kimutathatóak-e; és b) a különböző tömegkommunikációs csatornák közönségének véleménye kongruens-e az egyes csatornák sokak által feltételezett (és részben már tudományosan is vizsgált) prezentálási stratégiáival?

A hazai segélyezett médialeprezentációja és megítélése közötti kapcsolatra vonatkozó korábbi kutatásainkban egyes vizuális és verbális ingerek társadalompolitikai preferenciákra gyakorolt erős hatását tudtuk kimutatni a mostanihoz nagyon hasonló módszerrel és mintán (Janky et al. 2013, 2014). Ugyanakkor a hazai és nemzetközi kutatások az általános társadalmi attitűdök stabilitását mutatják, sok egyéb mellett az idegenellenesség tekintetében is. Bár látni kell, hogy bevándorlók iránti általános attitűdök esetében is mértek már erős média-hatást nyugat-európai mintán (pl. Igartua–Cheng 2009). E korábbi tapasztalatok azonban nem feltétlenül mérvadók a menekültek médialeprezentációja és megítélése közötti kapcsolat vignettás módszerrel történő vizsgálata szempontjából 2015-ben, Magyarországon. Egyrészt ésszerű az a feltételezés, hogy a tömegkommunikáció főáramú csatornáiból származó kurrens információk dominálják a kérdéssről a polgárok jelentős részének fejében kialakuló képet. Azaz a fent említett két példához képest erősebb lehet a médialeprezentáció véleményeket alakító szerepe. Másrészt éppen a téma intenzív média-jelenléte miatt lehet nehéz a valós médiahatást laboratóriumi körülmények között kimutatni. A „médiazaj” ugyanis beszűrődik a laboratóriumba

4 A határainkat az utóbbi időben átlépő, az Európai Unióban menedéket, és esetleg új hazát kereső emberekre a tanulmányban egyévesen a „menekült” kifejezést használjuk, ez alól kivételt képez, amikor a kérdőívben szereplő többféle szóhasználat hatását értelmezzük.

(Druckman–Leeper 2012). Ráadásul nem csak az aktuális hírek hangulat-befolyásoló szerepe nyomhatja el a médiafogyasztást szimuláló kísérleti manipuláció hatását, hanem a hónapokon át folyamatosan érkező ingerek nyomán megszilárduló attitűdök is. Továbbá, ahogy említettük (bár erre vonatkozó tudományos igényű vizsgálatok még nem folytak), a menekültekről szóló diskurzus részévé vált a politikai szereplők és újságírók manipulációs szándékainak tárgyalása is. Médiahatás-kísérletünk egyes alanyai a kutatók manipulációs szándékára is érzékenyebbek lehetnek, mint más témák esetében.

Bár vizsgálatunkat elméleti és módszertani szempontból is érdekesnek tartjuk, az első eredmények gyors feldolgozását célzó elemzésünkben eltekintünk a média-hatás vizsgálatok elméleti és módszertani háttérének részletes tárgyalásától.⁵

3. ADATOK, MÓDSZEREK ÉS HIPOTÉZISEK

3.1. A kísérleti médiahatás-vizsgálat eljárása

A tömegkommunikációs tartalmak közvéleményre gyakorolt hatásának vizsgálata számos korlátba ütközik. A megfigyeléses (azaz nem kísérleti) adatokon alapuló oksági elemzések minden területen problematikusak, de a médiafogyasztás esetében különösen nagy probléma a fogyasztók önszelekciója (az emberek jellemzően a világlátásukkal kongruens tartalmakat szolgáltató csatornákat preferálják) és a komplex médiaüzenetek egyes elemeinek szétválaszthatatlan összefonódása. Ezért a kérdéssel foglalkozó kommunikációkutatók és politikatudósok gyakran alkalmaznak kísérleti módszereket. E vizsgálatok tipikusan a szociálpszichológiai kísérletek gyakorlatát követik: az egyetemeken toborzott alanyokat véletlenszerűen osztják különböző csoportokra, amelyek tagjait különböző, szisztematikusan variált médiatartalmak elolvasására/megnézésére/meghallgatására kérik. A csoportok között variált médiatartalmak elolvasása után a kérdezettek egy többnyire egységes, a tartalomhoz közvetlenül vagy közvetetten kötődő kérdőívet töltenek ki. A kutatók a válaszok csoportok közötti eltéréseit a tartalmak (rövid távú) hatásának tudják be. Vannak példák a hatások késleltetett vagy ismételt ellenőrzésére is (Bartels 2014). Az utóbbi tíz évben növekszik azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek diákminta helyett online reprezentatív mintákon végzik el ezt a mérési eljárást, miközben a kísérleti módszert lakossági mintákon alkalmazó kérdőíves felmérések nem csupán a médiahatás-kutatás területén váltak népszerűvé (áttekintéshez ld. Mutz 2011) Ugyanakkor a kurrens politikatudományi szakirodalom a diákmintákra alapozott eredmények külső érvényessége mellett áll ki (Druckman–Kam 2011). A survey-kísérleti módszert hazánkban épp migránsokkal kapcsolatban alkalmazta Simonovits (2012).

A mi felmérésünk is a fenti eljárást alkalmazza. További sajátossága vizsgálatunknak az ún. faktoriális tervezés, melynek során egynél több változó mentén variáljuk a kérdezetteknek kiosztott médiatartalmakat. A szeptemberi adatfelvétel során nyolcféle kérdőívverziót osztottunk ki a célcsoport körében. Egy cikket, két képet, illetve két fogalmat használtunk a határainkat európai menedék reményében átlépők megnevezésére (két, a kapott kérdőív szóhasználata szerint különböző csoport nem kapott cikket, két további csoport pedig kép nélküli cikket kapott). Az októberi adatfelvételben háromra növekedett a cikkek száma, így a kérdőívnek összesen húszféle verziója volt (ld. 1. táblázat). A kérdezettek egyforma eséllyel kaphatták kézhez az egyes verziókat.

⁵ Az alapokhoz lásd pl.: Chong–Druckman (2007, 2014).

1. táblázat. A kérdőív előtt kiosztott médiatartalmak variációi (az októberi mintában)

verzió	cikk	kép	szóhasználat
1.	nincs	nincs	bevándorló
2.	nincs	nincs	menekült
3.	pozitív	nincs	bevándorló
4.	pozitív	nincs	menekült
5.	pozitív	pozitív	bevándorló
6.	pozitív	pozitív	menekült
7.	pozitív	negatív	bevándorló
8.	pozitív	negatív	menekült
9.	semleges	nincs	bevándorló
10.	semleges	nincs	menekült
11.	semleges	pozitív	bevándorló
12.	semleges	pozitív	menekült
13.	semleges	negatív	bevándorló
14.	semleges	negatív	menekült
15.	negatív	nincs	bevándorló
16.	negatív	nincs	menekült
17.	negatív	pozitív	bevándorló
18.	negatív	pozitív	menekült
19.	negatív	negatív	bevándorló
20.	negatív	negatív	menekült

3.2. A kiosztott médiatartalmak

A kérdezettek nagy többsége a kérdések előtt egy, a menekültkérdéssel kapcsolatos viszonylag aktuális újságcikk rövidített változatát olvashatta el. A kérdőív felvezetőjében ezt a cikket, mint a téma összefoglalóját mutattuk be.

Cikkek. A szeptemberi almintához használt cikk kiválasztásának egyik fő szempontja az volt, hogy aktuális, ám a kérdéskört átfogóan értelmező, elemző, értéksemleges tartalom szerepeljen benne. A kiválasztott írás a szeptemberi menekültügyi törvénycsomag egyes elemeit, intézkedéseit mutatja be.⁶ A második – októberi – adatfelvételi hullámban a fent említett cikk mellett másik kettőt is bevontunk a vizsgálatba. A kiválasztás kritériuma az volt, hogy az egyik tartalmában megjelenítse a menekültektől való elzárkózás indoklását, azaz a „befogadó” országok szempontjait hangsúlyozza, a másik pedig a bevándorlók nézőpontjából mutassa be a menekültválság egyik szegletét. Konkrét tartalmát tekintve az előbbi az EU tagállamok vezetőinek azon törekvését mutatja be, hogy határain kívül tartsa a menekülteket,⁷ a migráció jelenségének hatásait negatívabban ábrázolja, utóbbi pedig a szír állampolgárok Európába való érkezésének okait magyarázza,⁸ és pozitívabb kontextusban

6 Dull Szabolcs írása, amely 2015.09.10-én jelent meg az Indexen „Mi vár a menekültekre a határon az új időszámításban” címmel.

http://index.hu/belfold/2015/09/10/mi_var_a_menekultekre_a_hataron_az_uj_idoszamitasban/

A cikket 2000 karakterre csökkentve emeltük be a kérdőívbe, a rövidített verzió az online mellékletben található:

<https://drive.google.com/file/d/0B-qUqAOfZ1pZ3R6QXFbMGZoTDA/view?usp=sharing>

7 A cikk címe: Az EU döntött, vége a nyitott ajtók politikájának. Az írás 2015.09.24-én jelent meg Panyi Szabolcs tollából az Indexen.

http://index.hu/kulfold/2015/09/24/vege_a_nyitott_ajtok_politikajanak/

A cikket 2000 karakterre csökkentve emeltük be a kérdőívbe, a rövidített verzió az online mellékletben található.

8 Földes András írása 2015.09.11-én jelent meg „Nem érti, miért jönnek hozzánk a menekültek?” címmel. http://index.hu/kulfold/2015/09/11/nem_erti_miért_jonnek_hozzank_a_menekultek_a_szirek_elmagyarazzak/

http://index.hu/kulfold/2015/09/11/nem_erti_miért_jonnek_hozzank_a_menekultek_a_szirek_elmagyarazzak/

A rövidített verzió az online mellékletben megtalálható.

tünteti fel a jelenséget.

Képek. Mindkét adatfelvételi hullám során két fényképet használtunk fel. Előzetes hipotéziseink között szerepelt, hogy a menekültek személyes vagy csoportos bemutatása, illetve a szereplők demográfiai jellemzői befolyásolhatják a velük kapcsolatos vélekedéseket. A pilot vizsgálat során a fenti szempontokból két „szélsőséget” használtunk fel, az egyik képen egy kislány látható játékkal a kezében,⁹ a másikon pedig fiatal férfiak egy csoportja látszik, amint elégedetlenségüknek adnak hangot.¹⁰ A későbbi, nagymintás kutatás során árnyaltabb vizuális elemek hatását is igyekszünk majd feltárni.

1. ábra. A vignettákon felhasznált két kép

Fotók: Erdész Gyula és Ujvári Sándor

Szóhasználat. A téma médiareprezentációjának kritikai diskurzusában különös hangsúlyt kapott a szóhasználat kérdése (Bernáth–Messing 2015). A kormányzathoz kötődő vagy vele szimpatizáló hírforrásokban a határátlépőket jellemzően bevándorlóként címkézték meg. Emellett a migráns és az illegális határátlépő terminusai is megjelentek ezeken a csatornákon, miközben a menekült kifejezést kerültkék. E stratégiát e helyütt nem elemezzük. A vizsgálat tervezésekor elfogadtuk a kritikai diskurzusban evidenciaként kezelt feltételezést, hogy ez a szóhasználati stratégia negatívabb érzelmeket gerjeszt a határátlépőkkel szemben, mint a menekült kifejezés használata. A feltételezés tesztelésére a képek és a cikkek variációi alapján definiált minden egyes vignettát két verzióban készítettünk el: az egyikben következetesen menekültként hivatkozunk a határátlépőkre, a másikon migránsként, illetve bevándorlóként. A felmérés első körében a migráns kifejezés szerepelt a menekült mellett a vignettákon, a második körben pedig a bevándorló terminus. A vignetták szóhasználatához hozzáigazítottuk a kérdőívet is, így a kérdések is különböző csoportokra vonatkoztak. A különböző szóhasználatot alkalmazó kérdésvariációkat a vignetta nélküli kérdőív-változatokban is elkészítettük.

9 A fényképet Erdész Gyula készítette a pécsi vasútállomáson.

10 A fotó forrása Iván András cikke 2015.09.16-án az Indexen. A képet Ujvári Sándor készítette. http://index.hu/belfold/2015/09/16/attortek_a_keritest_a_rendorok_vizagyut_konnygazt_vetettek_be_ez_tortent_szerdan/

3.2. A kérdőív

Attitűdök és kontroll. A kérdőívben (lásd a az online mellékletet)¹¹ a menekültekkel kapcsolatos attitűdök és vélemények három aspektusát vizsgáltuk. Egyrészt a menekültek iránti *érzelmi viszonyulásra* (félelem, düh, sajnálat és együttérzés) kérdeztünk rá, nemzetközi kutatásokban alkalmazott kérdésformákat követve. Másrészt a *tényítéletekre*, azaz a menekülés létjogosultságáról és a jogkövetésről alkotott vélekedésekre voltunk kíváncsiak (valódi veszélyek elől menekülnek-e; illetve betartják-e itt a törvényeket). Végül a *policy-preferenciákra* kérdeztünk rá: a kérdezetteknek a menedéket kérők ellátására és befogadására vonatkozó alternatívák közül kellett választaniuk (mennyi időre és milyen ellátást kellene biztosítani a legális kérelmezőknek). A rövid kérdőívben a nem és az életkor szerepel szocio-demográfiai kontrollváltozóként, és rögzítettük a kitöltés helyét is. Végül a menekült téma iránti érdeklődés mértékére is rákérdeztünk.

Hírfogyasztás. A vignettás kísérleti módszerrel kimutatható rövidtávú befolyásoló hatások feltárása mellett hasznos lenne a valós tömegkommunikációs csatornák közvélemény-befolyásoló szerepéről is ismereteket szerezni. Az októberi, némileg hosszabb kérdőívben ezért érdeklődtünk a hírfogyasztással töltött időről és a kérdezett által nézett/olvasott/hallgatott hírforrásokról. A válaszok alapján kategorizáltuk a fogyasztókat: elkülönítettük egymástól a dominánsan jobb- illetve inkább baloldali csatornákat követőket, valamint a nehezen besorolhatóakat, továbbá az elsősorban televízióból tájékozódókat az újságok és hírportálok közönségétől.¹²

Az önszelektív torzítás megnehezíti, hogy a különböző csatornák hírfogyasztóinak véleménye közötti különbségek alapján oksági következtetéseket vonjunk le. Ugyanis a hírfogyasztók tudatosan is a saját politikai nézeteikkel kompatibilisnek érzett forrásokat preferálják. Továbbá e fogyasztók egyéb sajátosságai is befolyásolhatják egyszerre közpolitikai attitűdjeiket és médiafogyasztási szokásaikat (pl. a kulturális tőke). Ebben a felmérésben a hírfogyasztási szokások és a vélemények együtt járását tudjuk mérni; ez alapján fogalmazhatunk meg sejtéseket a hírforrások esetleges befolyásoló szerepéről. E sejtéseket egy ilyen típusú vizsgálat nem tudja tesztelni, de az eredmények segíthetik a későbbi felmérések tervezését.

3.4. A minta

Az adatfelvétel első körében a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem 76 hallgatója válaszolt szeptember 18-án egy, a későbbinél rövidebb kérdőívre. A második körben, október 2-a és 5-e között összesen 206 egyetemista vett részt a felmérésben a BME-ről és a Pécsi Tudományegyetemről. A kérdés osztálytermi keretekben, önkitöltéses kérdőívvel folyt. A felkeresett hallgatók elsősorban mérnök és közgazdász szakokon tanulnak. A szeptemberi adatfelvétel előtt a „menekültügyi törvénycsomag” szeptember 15-i életbe lépése, valamint a röszkei események voltak a vezető hírek, októberben pedig a horvát-magyar határzár. Az összehasonlítások többsége az október 2-a és 5-e között felvett budapesti és pécsi adatokon alapul. Továbbá az összevethető adatsorok azt mutatják, hogy nincs érdemi különbség a szeptember 18-i és az október 2-i budapesti felvétel válaszainak megoszlása között.

¹¹ Az online melléklet az alábbi helyen érhető el:

<https://drive.google.com/file/d/0B-qpUqAOfZ1pZ3R6QXFBMGZoTDA/view?usp=sharing>

¹² Az elemzésekhez használt kategorizálások parancssorai a szerzőktől elkérhetőek (maga az adatbázis az első lábjegyzetben található linken érhető el).

A szociológiai adatfelvételek esetében megszokottnál kisebb mintákon végzett becsléseink statisztikai ereje viszonylag csekély. Főleg, hogy eredményeink egy része nem a teljes minta adatain, hanem csak az októberben felkeresett kétszáz egyetemista válaszain alapul. Ez nem csupán azt jelenti, hogy létező hatásokat kisebb eséllyel tudunk kimutatni, hanem, azt is, hogy a kisebb létszámú mintában talált statisztikailag szignifikáns eltérések alapján kisebb biztonsággal állíthatjuk, hogy a minta alapjául szolgáló populációban is hasonló összefüggések mutatkoznak (Wacholder et al. 2004, Ioannidis 2005). Ezért elemzésünkben elsősorban a több almintában is megfigyelhető, és többféle méréssel is megerősített összefüggéseket emeljük ki. Továbbá a kisebb minta miatt korlátozottan végeztünk és visszafogottan értelmeztünk többváltozós elemzéseket (a kísérleti manipulációk tesztelésére ekkora mintánál félrevezetőbbek is lehetnek a többváltozós modellek, mint az egyszerű kétváltozós elemzések; ld. Freedman 2008, Lin 2013).

A szociológiában ma még sokan gyanúval figyelik a nem reprezentatív mintákon végzett kérdőíves adatfelvételeket akkor is, ha a kutató összefüggésekre, és nem alapmegoszlásokra kíváncsi – annak ellenére, hogy a survey-szakértők már régen felhívták a figyelmet arra, hogy a változók közötti összefüggések jellemzően kevésbé érzékenyek a kérdezés módjára és körülményeire, mint az egydimenziós megoszlások (pl. Schuman 2008). A médiahatás-kísérleteket végző politikatudósok és kommunikációkutatók körében azonban a diákminták elfogadottak, és alkalmazhatóságukat módszertani kutatások támasztják alá (Druckman–Kam 2011). Az olcsó online kérdések terjedése nyomán már szociológusok is vizsgálják a nem reprezentatív minták lehetőségeit attitűdök vizsgálatában – egyelőre biztató eredményekkel (Weinberg et al. 2014).

4. AZ EREDMÉNYEK

4.1. Alapmegoszlások

A válaszadók menekültekkel szembeni érzéseire leginkább a sajnálat jellemző (kétharmaduk érez így), míg kevéssel több, mint harmadukban ébresztenek félelmet, a nőkben szignifikánsan magasabb arányban. A kérdezettek közel ötödéből dühöt, 16%-ukból pedig együttérzést váltanak ki. A mintába került egyetemisták kevesebb mint fele gondolja, hogy a menekültstátuszért folyamodó személyek valódi veszélyben vannak hazájukban, míg ötödük képviseli azt az álláspontot, hogy a hazánkba érkező menekültek betartják országunk törvényeit. A menekültek iránti érzelmi viszonyulás jelentős kölcsönhatásban van a tényítéletekkel. Akik szerint a menedéket keresők valódi veszélyek elől menekülnek, illetve betartják itt a törvényeket, azokat pozitívabb érzelmek jellemzik (kevesebb harag és félelem, több sajnálat és együttérzés).

A válaszadók túlnyomó többségének határozott elképzelése van arról, hogy a kormány milyen intézkedéseket tegyen a háborús övezetektől Magyarországra érkező menedékkérelmet benyújtókkal szemben, mindössze 3%-uk nem tudott állás foglalni e kérdés kapcsán. Rendkívül kevesen (1,8% és 2,5%) képviselik a két szélső álláspontot, azaz azt, hogy támogatni kell őket abban, hogy végérvényesen új hazára leljenek Magyarországon, illetve azt, hogy mindenféle ellátás nélkül azonnal ki kell őket toloncolni hazánkból. Harmaduk befogadó attitűddel jellemezhető, úgy gondolják, hogy „biztosítani kell nekik a kulturált szállást, egészséges étkezést, egészségügyi ellátást, ideiglenes munkavállalási lehetőséget és gyermekeiknek az oktatást addig, amíg hazájukban nem rendeződik a helyzet”. Negyedük néhány hónapos, míg ötödük néhány hetes időszakra biztosítana nekik

alapellátást, 16%-uk pedig úgy gondolja, hogy a túléléshez szükséges segély és sürgősségi ellátás után azonnal el kell hagyniuk az országot. A menekültekkel szembeni befogadó vagy elutasító attitűd szignifikáns kapcsolatban áll a válaszadók érzelmi és kognitív viszonyulásával. Az átlagosnál pozitívabb érzelmekkel rendelkezők több mint fele támogatná, hogy akár „végrelegesen”, akár ideiglenesen,¹³ de új hazára leljenek a menekültek Magyarországon. A négy vizsgált érzelem közül a düh és az együttérzés hat leginkább a befogadó attitűdökre.

4.2. A kísérleti manipulációk

Cikkváltozatok. Az, hogy a hallgatók a kérdőív kitöltése előtt közvetlenül olvastak-e valamilyen cikket, nem befolyásolta szignifikánsan a válaszadók érzelmeit (harag, sajnálat, félelem, együttérzés). A cikkek tartalma szintén nem befolyásolja szignifikánsan a kérdezettek érzelmi viszonyulását. Az azonban megállapítható, hogy a semleges és pozitív tartalmú cikk elolvasása után egymáshoz nagyon hasonló érzelmeket mértünk, míg a negatív tartalom elolvasása után kissé negatívabb érzelmi viszonyulás fedezhető fel.

Ennek két lehetséges magyarázata van, amelyet a későbbi kutatás során részletesebben vizsgálnunk kell. Vagy az általunk semlegesnek tekintett cikk tartalmaz mégis olyan elemeket, amelyek elmozdítják a semleges tartományból a szöveget, vagy a semleges tartalom, amellyel a média nem akar érzelmeket befolyásolni, azaz az olvasók nem érzékelnek „manipulációs” szándékot, erősebb hatást tud kiváltani, mint az, amelyik ha nem is expliciten, de a menekültekkel szembeni szolidaritásra próbál ösztönözni azzal, hogy országuk elhagyásának okait elemzi elfogadó attitűddel.

A cikkek tartalma nem befolyásolta szignifikánsan a menekültekkel szembeni vélekedést sem. Adataink alapján úgy tűnik, hogy az érzelmekre inkább (bár nem szignifikáns módon), a kognitív vélekedésre pedig szinte semennyire nem hat a cikkek tartalma. Ennek egyik oka az lehet, hogy a több hónapja tartó „médiadömping” és a hétköznapi életbe is beszivárgó e témával kapcsolatos diskurzusok hatására a válaszadók jelentős részének kiforrott álláspontja alakult ki. Mindössze annyi állapítható meg, hogy azok, akik valamilyen szöveget is olvastak a kitöltés előtt, inkább gondolják úgy, hogy valódi életveszélyből keresnek kiutat a menekültek. Meglepő azonban, hogy az a cikk, amely többek között a szíriai háború erősödését mutatja be, elhanyagolhatóan csekély hatással van a hazájukat elhagyni vágyókat érintő veszély megítélésére.

Előzetes hipotézisünkkel szemben a cikkek tartalma nem befolyásolta szignifikánsan a policy preferenciákat sem. Az, hogy a kérdezettek olvastak-e cikket, szinte semmilyen eltérést nem eredményezett, ahogyan az is csupán néhány százalékpontos és nem szignifikáns változást gyakorolt az attitűdökre, hogy pozitív vagy negatív kontextusban mutatta be az írás a menekültválságot.

Képek. A pilot során használt két fénykép hatása nem jelentős sem az érzelmekkel, sem a vélekedésekkel, sem pedig a kormányzati policy-val kapcsolatban. Az érzelmek tekintetében egyetlen esetben sem volt mérhető statisztikailag releváns hatás, az azonban kiolvasható az adatokból, hogy a kislányt ábrázoló képet megnézők körében valamelyest alacsonyabb a félelmet vagy haragot érzők aránya, magasabb viszont az együttérzők hányada. A férfiakat csoportban ábrázoló kép kis mértékben félelmet generált, és csökkentette a szolidaritást. Összességében az látható, hogy a néhány éves gyermek fotója az érzelmeket csekély mértékben pozitívabb,

¹³ „Amíg hazájukban nem rendeződik a helyzet.”

míg a férfiakat csoportosan ábrázoló fénykép negatívabb irányba sodorta.

A képek csupán az egyik tényítéletet (valódi veszély elől menekülnek) befolyásolták szignifikánsan ($p=0,018$). A kislányt ábrázoló fényképet megnézők (azokhoz képest, akik nem láttak képet, vagy a másik képet látták) 15 százalékponttal magasabb arányban utasítják vissza azt, hogy saját hazájukban nincsenek valódi veszélyben a hozzánk érkező, menedékkérelmet benyújtó személyek. A policy preferenciákat a képek nem befolyásolják szignifikáns módon. A kislány bemutató kép szinte semmilyen hatást nem váltott ki, a férfiakat ábrázoló fénykép pedig nagyon csekély mértékben csökkentette a befogadó attitűdöt (együttesen a többi verzióhoz képest).

Szóhasználat. A szeptemberi kisebb volumenű felmérésben a menekült és migráns kifejezés használatának hatását vizsgáltuk. Az alacsony esetszám miatt nehéz lenne messzemenő következtetéseket levonni, de érdemi különbség nem látszik a kétféle kérdőívet megválaszoló egyetemisták kinyilvánított attitűdjei között.

Az októberi felmérésben a menekült kifejezés alkalmazását a bevándorlóéval vetettük össze. Várakozásaink szerint a kevésbé befogadó álláspontot közvetítő kormányzati kommunikáció által preferált bevándorló kifejezés negatív érzéseket és véleményeket hoz elő. Amit találtunk, az ennek épp az ellenkezője: a bevándorló kifejezés használata befogadóbb attitűdöket generált. A szóhasználat az egyetlen kísérleti manipuláció, amely statisztikailag szignifikáns mértékben befolyásolta a válaszokat, az érzelmek, a tényítéletek és a policy-preferenciák tekintetében is. A hatás robusztusnak tűnik, ezt a többváltozós elemzés is megerősíti (ld. az online mellékletet).¹⁴ Az elsőre meglepő eredmény mögött több mechanizmus is meghúzódhat. Az adatok kicsit részletesebb vizsgálata közelebb vihet ezek feltárásához.

Egyértelmű a két kísérleti csoport közötti különbség a policy preferenciák tekintetében. De nem általában mozdultak el a vélemények a bevándorló kifejezés alkalmazásának következtében a befogadó kormányzati magatartás támogatásának irányába. Azoknak az aránya nőtt meg jelentősen (27-ről 42%-ra, $p=0,027$), akik a háborús konfliktus végéig tartó, munkát és oktatást is biztosító ellátást nyújtanának a legális menedékkérőknek. Nem zárható ki, hogy ez sokkal inkább a kérdésszövegezés, és nem a vignetta szóhasználatának eredménye. A bevándorló kifejezés a tartós menedék kérésére utalhat; és a befogadó attitűddel rendelkező válaszadók e kérésre reagálhattak pozitívan (míg a menekült kifejezés olvasásakor kevésbé feltételezték ezt az igényt).

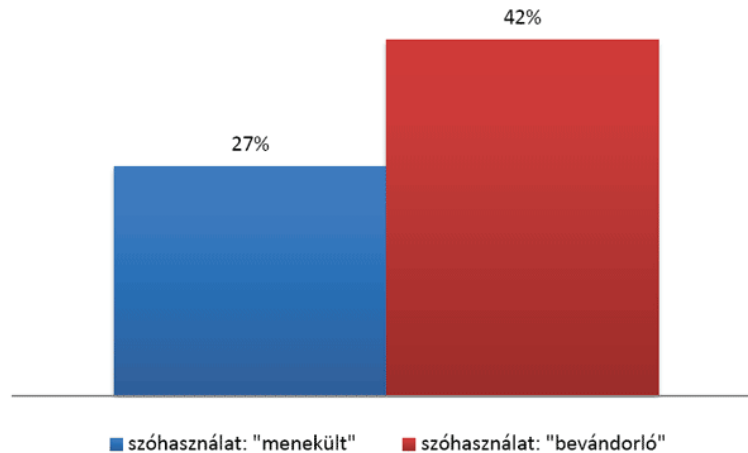
A kérdésfeltevés szóhasználatának e feltételezett hatása azonban kevésbé magyarázhatja az érzelmi viszonyulást és a tényítéleteket. És valóban, az adataink azt mutatják, hogy e két kérdéscsoportnál kevésbé látványosak a válaszok szóhasználat szerinti eltérései. Látni kell ugyanakkor, hogyha összevontan tekintjük az érzelmi viszonyulást, látványossá válnak a szóhasználat által indukált eltérések; és ugyanez a helyzet a tényítéletekkel is.

Más mechanizmus is hozzájárulhatott az elsőre meglepő eredményekhez. A bevándorló kifejezést legkövetkezetesebben a menekültek érkezését jelentős problémaként keretező kormányzati kommunikáció használta a hazánkon átvonuló emberekre. A nem túl találó terminus alkalmazása mögött sokak sejthetnek erős manipulációs szándékokat – függetlenül pártállástól, illetve a menekültkérdésben elfoglalt állásponttól. A kifejezés megjelenése a kérdőívben a kormányzat és/vagy a kérdezők manipulációs szándékának lehetőségét te-

¹⁴ Az online melléklet az alábbi helyen érhető el:

<https://drive.google.com/file/d/0B-qUqAOfZ1pZ3R6QXFbMGZoTDA/view?usp=sharing>

2. ábra. A legálisan érkező, hazánkban menedékkérelmet benyújtó személyek tartós befogadását támogatók aránya (%) a két különböző szóhasználat szerint

heti reflektorfénybe a válaszadók számára. Ennek nyomán egyesek menekültellenes nézeteik elrejtése mellett dönthetnek; mások pedig részben a szóban forgó kormányzati stratégia iránti ellenszenvüket is belefoglalhatják a (bevándorlónak nevezett) menekültekről kinyilvánított véleményükbe.

4.3. A médiafogyasztás

Nem találtunk érdemi és konzisztens eltérést a hírek követésére sok, illetve kevés időt szánó válaszadók menekültek iránti attitűdjei között. Az adatok inkább azt mutatják, hogy a menekültügy iránti érdeklődés szubjektív mércéje mentén lehet jelentősebb különbségeket találni. Az ügy iránt jobban érdeklődők szignifikánsan mérgesebbek, és jobban is félnek a menekültektől (bevándorlóktól/migránsoktól); emellett a menekültekkel szembeni szigorúbb eljárást is nagyobb arányban támogatják.

Jelentős eltérések vannak a különböző tömegkommunikációs csatornák követőinek attitűdjei között. Várakozásainknak megfelelően érdemi különbségeket találtunk az általunk jobb-, illetve baloldalinak minősített hírforrások¹⁵ közönsége között. A jobboldali hírforrás(oka)t is követő válaszadók érzelmi hozzáállása és policy-preferenciái nem térnek el a többi válaszadótól. Komolyabb eltérés a tényítéletekben rejlik. Például a jobboldali orientációjú hírekkel találkozók 68%-a gondolja úgy, hogy a legtöbb menekültstátuszért folyamodó ember nincs komoly veszélyben hazájában, míg a többi válaszoló 49%-a vélekedik ugyanígy. Némileg erősebb összefüggéseket találunk, ha a téma iránt érdeklődő jobboldali hírfogyasztókra szűkítjük le a jobboldali csoportot.

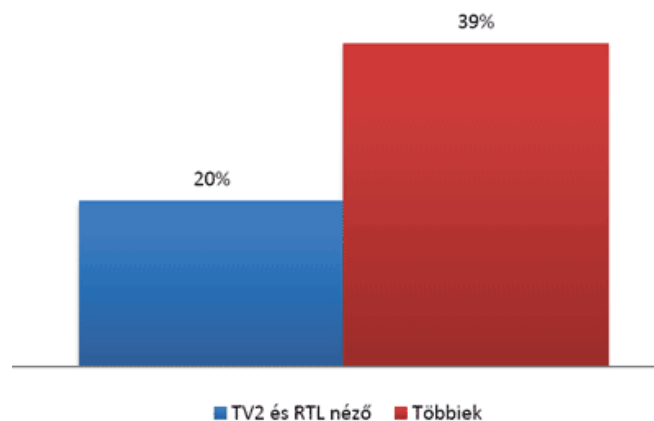
Az általunk felkeresett egyetemisták nagy többsége követ valamilyen, általunk baloldalinak címkézett hírforrást, és válaszaik átlaga nem tér el szignifikánsan a baloldali hírektől elzárkózó kisebb csoporttól. Ugyanakkor például a téma iránt érdeklődő, baloldali híreket is megnéző egyetemisták policy preferenciái jelentősen befogadóbbak, mint a többieké. Továbbá a regressziós modellek is megerősítik, hogy a bal-, illetve jobboldali hírforrások közönségének véleménye között, ceteris paribus, érdemi eltérések vannak.

¹⁵ Jobboldali hírforrásnak tekintettük az állami műsorszolgáltató országos televízió- és rádiócsatornáit, a Hír TV-t, az Mno.hu-t, a Mandiner.hu-t továbbá a Kurucinfót (utóbbi hármat elég kevesen jelölték be). Baloldali hírforrásnak tekintettük az ATV-t, a 444.hu-t, a Nol.hu-t, a Hvg.hu-t és az Index.hu-t.

Úgy éreztük, hogy a menekültekkel kapcsolatos közbeszéd kritikai diskusziója a tömegkommunikáció bal-jobb megosztottságára¹⁶ koncentrálna. Azonban a releváns szakirodalom a hasonló helyzetek bulvár-jellegetű tálalásának veszélyeire is felhívja a figyelmet (Bernáth–Messing 2015). A mi, más témában végzett korábbi vizsgálataink is részben a bulvár tálalás szolidaritást befolyásoló szerepének megértését célozták (Janky et al. 2013, 2014), és kutatásunk komoly hazai előzményre támaszkodott (Hammer 2006).

A mintánkban a két országos kereskedelmi televízió híreit követő egyetemisták sokkal negatívabban fordulnak a menekültek felé, mint a többi válaszadó. Statisztikailag szignifikáns eltéréseket találtunk az érzelmi viszonyulás, a tények megítélése és a policy-preferenciák esetében is. Ráadásul a két csatorna közönségére külön-külön is kimutathatók ezek az eltérések. Azaz a kifejezetten baloldalinak, illetve a kormányzattal kritikusnak tekintett RTL Klub híreinek fogyasztóira vonatkozóan is. Ám a kétváltozós és többváltozós elemzések is azt mutatják, hogy különösen azok hozzáállása negatív, akik mindkét csatorna híreit követik. Ez talán az önszelekciós hatás jelentőségére utal.

3. ábra. A legálisan érkező, hazánkban menedékkérelmet benyújtó személyek tartós befogadását támogatók aránya (%) a mindkét kereskedelmi tévé híreit követő válaszadók és a többiek körében

A bal-jobb megosztottság esetében jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a hírfogyasztók politikai nézetein alapuló önszelekció hatása erős. Azaz a különböző orientációjú hírforrások fogyasztói között tapasztalt véleménykülönbségek komoly hányada adódhat abból, hogy az emberek a saját értékrendjükhez közelálló szemléletű hírforrásokból szeretnek tájékozódni. Azonban nemzetközi és hazai tapasztalatok is vannak arra vonatkozóan, hogy a bevándorlás megítélésének a hírforrások megválasztását befolyásoló ideológiai beállítottságnál erősebb magyarázó tényezője lehet a státusz – és különösen a kulturális tőke. Továbbá az ideológiai beállítottsággal szorosan korreláló vallásosság hatásáról sem mondhatunk alapos vizsgálatok nélkül semmit – és nem csupán azért, mert az európai keresztény egyházak vezetőinek egy része határozottan befogadó álláspontot hirdet. Nem zárható ki tehát, hogy a bal-, illetve jobboldali forrásokból tájékozódók közötti különbségek egy komoly hányada valóban a hírszolgáltatók szerkesztési stratégiáira vezethető vissza. Az is erre utalhat talán, hogy a tényítéletek tekintetében nagyobb mértékben térnek el az átlagostól a jobboldali hírek fogyasztói, mint az érzelmi viszonyulás, illetve a policy preferenciák esetében.

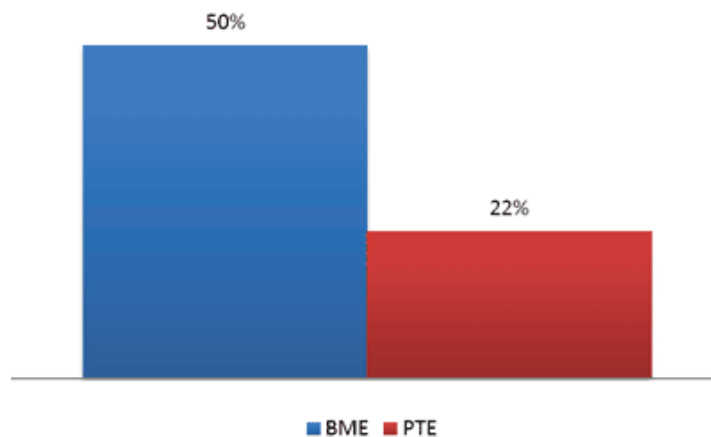
¹⁶ Illetve részben a kormányzati beszédmódot közvetítő, illetve a témát attól független vagy ellentétes módon keretező hírszolgáltatók közötti eltérésekre. E distinkciót (bal-jobb vs. kormánypárti-nem kormánypárti) e kicsi, és többségében inkább baloldali hírforrásokat követő mintán nem tudtuk bevonni az elemzésbe.

A kereskedelmi televíziók hatása esetében fordított a helyzet: egy, a miénkhez hasonló homogén minta esetében plauzibilisnek tűnik a feltételezés, hogy az elsősorban kulturális tőke-alapú önszelekciós hatás mérsékelte, és e csatornák nézőinek negatív hozzáállása jelentős mértékben a téma bulvárjellegű prezentálásának az eredménye. Azonban a két város egyetemistái közötti véleménykülönbségek (ld. lejjebb) is arra figyelmeztetnek, hogy a makroszociológiai vizsgálatok elnagyolt státuszindikátorai nem feltétlenül ragadják meg elég pontosan a kulturális tőkében mutatkozó eltéréseket (sem). Azaz nem kizárt, hogy az általunk mért, bulvár-hatásnak tűnő korrelációk mögött jelentős részben a hírfogyasztók erős önszelekciója áll.

4.4. Budapest vs. Pécs

Az októberi alminták összehasonlításából kiderül, hogy a fővárosi hallgatók pozitívabb érzelmi viszonyulással és befogadóbb policy-preferenciákkal jellemezhetőek, mint a pécsiek; továbbá a tényítéleteik is a menekülteknek kedveznek.

4. ábra. A legálisan érkező, hazánkban menedékkérelmet benyújtó személyek tartós befogadását támogatók aránya (%) a budapesti és a pécsi válaszadók körében

A baranyai megyeszékhelyen tanulók kevésbé szolidárisak a menekültekkel, és kevésbé sajnálják őket, míg a düh és félelem inkább jellemzőbb rájuk ($p_{\text{düh}}=0,000$; $p_{\text{sajnálás}}=0,034$; $p_{\text{félelem}}=0,001$; $p_{\text{együttérzés}}=0,010$). A pozitív tényállítással inkább a budapesti hallgatók értenek egyet ($p=0,01$), míg a negatívval inkább a pécsiek ($p=0,04$).

Ha a policy-preferenciákat részletesebben vizsgáljuk, az látható, hogy az ideiglenes, de hosszú távú (amíg hazájukban nem rendeződik a helyzet) letelepedés kapcsán regisztrálható a legnagyobb eltérés: a budapesti egyetemisták közel fele támogatná ezt, míg a pécsieknek mindössze ötöde. (A PTE hallgatói viszont felülreprezentáltak azok között, akik csupán néhány hétig engednék az itt tartózkodásukat, vagy a túléléshez szükséges ellátás után azonnal kitoloncolnák őket.)

A két városban mért adatok közötti jelentős eltérés okait a későbbi kutatásunk során részletesebben is vizsgálnunk kell. Feltételezzük, hogy e jelenség magyarázatának hátterében meghúzódik a hallgatók által tanult tudományterületi, illetve a regionális különbségek mellett a két egyetemen tanuló diákok szociokulturális hátterében fellelhető eltérés is. A regionális különbségek értelmezésében külön hangsúlyt kell fektetnünk arra is, hogy a különböző településeken mekkora eséllyel nyílt módja a válaszadóknak saját tapasztalat szerzésére a

menekültekkel kapcsolatban, a határ közelsége milyen hatásokat eredményezhet, illetve hogy a helyi médiában milyen kontextusban jelent meg a „menekültkérdés”.

A szeptemberi és az októberi fővárosi adatfelvétel a főbb változók tekintetében nem mutat érdemi eltérést. Az alacsony elemszám, illetve az októberi emelt számú vignette alkalmazása miatt csupán nagyon korlátozottan vehető figyelembe az a statisztikailag nem igazolható, de több mint tíz százalékpontos változás, amely a policy preferenciában mutatkozik meg a befogadóbb attitűd irányába.

5. ÖSSZEZÉS

Fővárosi és pécsi egyetemisták kis elemszámú, nem reprezentatív mintáján végzett szeptemberi és októberi felmérésünkben a menekültekkel kapcsolatos hírek prezentálásának attitűdökre gyakorolt hatását vizsgáltuk. Más témában végzett korábbi vizsgálatainkkal szemben a téma bemutatásának és a képhasználatnak a hatása alig kimutatható, ami megszilárdult preferenciákra utalhat. A szóhasználat hatása tekintetében ugyanakkor várakozásainkkal szemben azt találtuk, hogy a bevándorló kifejezés használata a menekülttel szemben pozitív irányba tolta el a kinyilvánított attitűdöket.

A felmérésben a médiafogyasztásra vonatkozó adatokat is gyűjtöttünk. A várakozásoknak megfelelő különbségeket találtunk a jobb-, illetve baloldali hírszolgáltatók fogyasztóinak véleményei között. Emellett azt találtuk, hogy a kereskedelmi televíziókból tájékozódó egyetemisták kevésbé befogadóak a menekültekkel szemben, mint a máshonnan informálódók. Meglepően nagy eltérések mutatkoztak a fővárosi és pécsi fiatalok véleménye között is.

Kutatásunk következő fázisában jóval nagyobb és részben reprezentatív mintán is szeretnénk vizsgálatokat végezni. A jelenleginél hosszabb kérdőívek több kontroll-változó bevonását teszik majd lehetővé. De nem csupán a most vizsgált összefüggések biztosabb mérését célozzuk. Jobban utána szeretnénk járni néhány elgondolkodtató eredménynek is. A nagyobb és reprezentatív mintán finomabban vizsgálható a szóhasználat hatása. Továbbá kísérletet tehetünk a bulvár-típusú hírtárlás hatásának direkt mérésére. A nagyobb esetszámú vizsgálat lehetővé teheti azt is, hogy tartalomelemzéssel megtámogatva próbáljuk szétválasztani a hírfogyasztók önszelekciónak hatását és az egyes tömegkommunikációs csatornák saját véleménybefolyásoló szerepét. Ezek mellett a társadalmi státusz, a politikai beállítottság és a lakóhelyi kontextus befolyása is jobban elemezhető a tervezett nagyobb és heterogénebb mintán.

HIVATKOZÁSOK

- Bartels, L. M. (2014) Remembering to Forget: A Note on the Duration of Campaign Advertising Effects. *Political Communication*, 31(4), 532–544. <http://dx.doi.org/10.1080/10584609.2014.956198>
- Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva: A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 16(3), 7–17.
- Chong, D. – Druckman, J. N. (2007) Framing Theory. *Annual Review of Political Science*, 10, 103–126. <http://dx.doi.org/10.072805.103054>
- Chong, D. – Druckman, J. N. (2014) Identifying Frames in Political News. In Bucy, E. P. – Holbert, R. L. (eds.) *Sourcebook for Political Communication Research: Methods, Measures, and Analytical Techniques*. New York and London: Routledge, 238–267.
- Druckman, J. N. – Kam, C. D. (2011) Students as Experimental Participants: A Defense of the ‘Narrow Data Base’. In Druckman, J. N. – Green, D. P. – Kuklinski, J. H. – Lupia, A. (eds.) *Cambridge Handbook of Experimental Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 41–57.
- Druckman, J. N. – Leeper, T. J. (2012) Learning more from political communication experiments: Pretreatment and its effects. *American Journal of Political Science*, 56(4), 875–896. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-5907.2012.00582.x>
- Freedman, D. A. (2008). On Regression Adjustments to Experimental Data. *Advances in Applied Mathematics*, 40(2), 180–193. <http://dx.doi.org/10.1016/j.aam.2006.12.003>.
- Hammer F. (2006) *Közbeszéd és társadalmi igazságosság. A Fókusz szegénységábrázolásának értelmezése*. Budapest: Gondolat.
- Igartua, J. J. – Cheng, L. (2009) Moderating Effect of Group Cue While Processing News on Immigration: Is the Framing Effect a Heuristic Process?. *Journal of Communication*, 59(4), 726–749. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2009.01454.x>
- Ioannidis, J. P. A. (2005) Why Most Published Research Findings Are False. *PLoS Medicine*, 2(8), e124. <http://doi.org/10.1371/journal.pmed.0020124>
- Janky B. – Bakó B. – Szilágyi P. – Bognár A. (2013) „Szegénykép, cigánykép és társadalmpolitikai preferenciák” In Bogdán M. – Feischmidt M. – Guld Á. (szerk.) *„Csak másban...” Roma reprezentáció a magyar médiában*. Gondolat–PTE, Budapest–Pécs, 141–156.
- Janky B. – Bakó B. – Szilágyi P. – Bognár A. (2014) Stigmatising the Poor Without Negative Images: Images of Extreme Poverty and the Formation of Welfare Attitudes. *Sociological Research Online*, 19(3), 4. <http://dx.doi.org/10.5153/sro.3447>
- Lin, W. (2013) Agnostic Notes on Regression Adjustments to Experimental Data: Reexamining Freedman’s Critique. *The Annals of Applied Statistics*, 7(1), 295–318. <http://dx.doi.org/10.1214/12-AOAS583>
- Mutz, D. C. (2011) *Population-based survey experiments*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Publicus Research (2015) *Menekültügy: Megosztott ország*. Kutatási jelentés, 2015. szeptember 19. Közzétéve: http://www.publicus.hu/blog/menekultugy_-_megosztott_orzag/.
- Schuman, H. (2008) *Method and Meaning in Polls and Surveys*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Simonovits B. (2012) Ali, Chen, Fatima és Sára esélyei a magyar munkaerő- és lakáspiacon. In Sik E. – Simonovits B. (szerk.) *Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon*, Budapest: TÁRKI, 68–117.
- Wacholder, S. – Chanock, S. – Garcia-Closas, M. – Elghormli, L. – Rothman, N. (2004) Assessing the Probability That a Positive Report Is False: An Approach for Molecular Epidemiology Studies. *Journal of the National Cancer Institute*, 96, 434–442. <http://dx.doi.org/10.1093/jnci/djh075>
- Weinberg, J. D. – Freese, J. – McElhattan, D. (2014) Comparing Data Characteristics and Results of an Online Factorial Survey between a Population-based and a Crowdsourced Sample. *Sociological Science*, 1, 292–310. <http://dx.doi.org/10.15195/v1.a19>

A „TURISZTIKAI TÁJ” KOLLEKTÍV MEGTEREMTÉSE ÉS FÖNNTARTÁSA

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI ÉS A TÉMA INDOKLÁSA¹

A turizmuszociológiai irodalmak ismeretében felvázolható egy történeti ív, melynek során a 20. század közepén tömegessé váló turizmustól a század végére eljutunk a „testre szabott” turizmusig. Elmozdulás figyelhető meg a „környezeti buborékába bezárkózott” passzív tömegturista (lásd pl. Cohen 1972, Urry 1990a) irányából az egyre nagyobb számban megjelenő élménykereső és azt megteremtő, aktív utazó típus felé. Míg a tömegturisták általában kikapcsolódás, szórakozás céljából utaznak, addig az „egzisztencialista” típus elmélyül, időszakosan beolvad más kultúrákba, célja elsősorban a tapasztalatszerzés. Az „élménykereső turista” tehát nem a tömegek által előzönlött helyek, hanem a különleges, az egyedi, a „neki szóló” után kutat. Önmagát keresve reflektál a helyi kultúrára, miközben kicsit ő maga, de akár a helyi kultúra is megváltozik (lásd Cohen 1979, Urry 1990b,1995; Wang 2012).

E tendencia mögött elsősorban a gazdaság és a fogyasztás átalakulása áll: az 1980-as évekig a fogyasztást a tömegtermelés dominálta, a fogyasztók pedig – a kritikai irodalom szerint (lásd pl. Beutel 1982) – reklámok által manipulált passzív befogadók voltak. Ezt követően azonban a tömegtermékeket előállító cégek egyre inkább elmozdultak az egyedi igények kielégítése felé, amit a közgazdaság irodalma „mass customization”, azaz a „tömeges testreszabásnak” nevez (Szabó 2000). Ugyanez a folyamat zajlott le a turizmus területén is, melynek következtében a tömegturizmus helyett az egyéni igények minél szélesebb körű kielégítését célzó szolgáltatások kerültek előtérbe, ami a minőség javulását és a piaci kínálat differenciálódását eredményezte (lásd pl. Puczkó–Rácz 2001).

Szintén a posztfordista átmenetnek köszönhető az „új vidék” koncepciójának megjelenése, ahol a feszültségek fő forrását többé szintén nem a termelés, hanem a fogyasztás jelenti. Ennek oka, hogy a falvakba egy új társadalmi réteg érkezett: a „vidéki idillre vágó” városi középosztálybeli szereplők, akiknek értékrendje, fogyasztási preferenciái és szokásai jelentősen különböztek az őshonos népességétől. (Lásd többek között Mormont 1987; Csire 1999, 2004; Csurgó 2007; 2013; Kovács 2007, 2012; Megyesi 2007; Váradi 2007; stb.). A konstruktivista vidékszociológia egyik legfontosabb alapvetése: a falu és város közötti éles határ elmosódott, a két léttér sem funkciójában, sem az ott élő emberek tevékenysége és életstílusa alapján nem különíthető el többé egyértelműen. A vidéki társadalmi tér a városi tér egy típusává vált, hiszen városi emberek (üdülők, turisták, ingázók) használják, és gyakran városi intézmények menedzselik azt (Mormont 1987).

Nagyrészt e városi középosztály tagjai közül kerül ki az a szakértői értelmiségi réteg, – akiket a szakirodalom kulturális brókereknek is nevez (lásd: Michie 2003; V. L. Smith 2001; Bódi 2007) – akik részt vesznek

¹ A tézisgyűjtemény formai és terjedelmi követelményeinek megfelelően jelen írásban nem volt módom a téma elméleti keretének részletes bemutatására, így csak a legfontosabb gondolatkörök kiemelésére szorítkozom. A dolgozat teljes terjedelmében megtalálható: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/836/1/Kiss_Marta.pdf címen.

a vidék turisztikai imázsának megteremtésében, amelynek jellemző eszköze a hagyományok megteremtése, feltalálása vagy újraélesztése. Köstlin (1996) szerint a turizmus – azzal, hogy ösztönzi a hagyományok föltalálását – nemhogy rombolóan hat a helyi társadalomra, hanem véleménye egyenesen az, hogy a népi kultúrának és szokásoknak a turizmus nélkül nincs is sok értelmük, hiszen a helyi ünnepeknek szüksége van a közönségre. Ugyanakkor a helyi értékeket középpontba állító (közösségközpontú) rendezvények általában akkor bizonyulnak sikeresnek, ha azok nem szakadnak el a helyi közösségektől (lásd többek között Puczkó–Rácz 2001, Csurgó–Nagy Kalamász 2007, Bódi–Járosi 2008, M. Smith 2009). A helyiek azok, akikre többek között azért van nagy szükség, mert ők mutatják be, viszik színre a hagyományokat: azaz életüket, kultúrájukat „színpadiasítják” a turisták kedvéért (lásd MacCannell 1976), ami megteremti a látogatók számára az autentikus élményt. A sikeres hagyományteremtés eredményeképpen pedig az egyes települések nevével összeforrnak bizonyos hívószavak, amelyek markereként (MacCannell 1976) kijelölik a turisták számára, hogy mit kell látni. Kialakulnak továbbá bizonyos helyre jellemző egyedi specialitások, márkák, melyek a település vagy a térség védjegyeivé válnak.

Hobsbawn és Ranger (1983) szerint a tradíciók megteremtésének kedvező feltételt jelent, ha egy társadalomban gyors átalakulás megy végbe. Nem véletlen tehát, hogy Magyarországon 1989 után – főként az 1990-es évek második felétől a 2000-es évek elejéig terjedő időszakban – egy hagyományteremtési fellángolás volt jellemző vidéken (mely kisebb intenzitással ugyan, de a mai napig tart). A különböző helyi hagyományokat, kulturális értékeket középpontba állító rendezvények – főként a kulináris jellegű fesztiválok – az egész ország területén elterjedtek, közülük jó néhány jelentős hírnévre is szert tett (lásd többek között Kürti 2000, Bali 2007, Pusztai 2003, Csurgó–Nagy Kalamász 2007, Bódi 2008, Csurgó 2014, stb.).

Az 1990-es évek végén az általam vizsgált szatmári Tiszaháton is megkezdődött a táj turisztikai arculatának tudatos formálása. Itt is csakúgy, mint más hasonló adottságú aprófalvas térségekben a szakemberek és döntéshozók nagy része megegyezik abban, hogy a turizmus jelentheti a helyiek számára a „mentőövet”, hiszen az iparhiányos vidék gazdag kulturális és természeti értékekkel bír (mint például vizes ártéri élőhelyek, hegyes-völgyes gazdag erdővel borított területek, stb.). A külső perifériákra jellemző hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetet meghatározó „negatív adottságok” közül (lásd Volter 2008) a legnagyobb gondot a munkahelyek hiánya okozza.² E helyzet ismeretében nem csoda, hogy a térségben élők megélhetési stratégiáit a „több lábbon állás” jellemzi (vö. Kiss 2008a, Rácz 2008, Kovács, K. 2008), melyek között előtérbe kerültek a szociális jellegű juttatások, programok. E „lábak” között egyre előkelőbb helyen szerepel a falusi vendéglátás (vö. Hanusz 2012), amely ugyan főként a tehetősebb, vállalkozó szellemű lakosok számára jelent lehetőséget, a hozzá kapcsolódó szolgáltatások miatt mégis sok embernek nyújt – még ha csak szezonálisan is – kiegészítő jellegű jövedelmet. Nemcsak a vendégfogadás jelent bevételi forrást a turizmusban résztvevők számára, hanem az ehhez kapcsolódó helyi termékek értékesítése is.

A turisztikai arculat megteremtésének egyik eszközeként megkezdődött a térségben a hagyományteremtés, amelyhez a mintát a „pusztamérgesi csodaként” országos szinten elhíresült, a Falusi Turizmus Országos Szövetségének akkori elnökének nevéhez fűződő töltött káposzta- és kakaspörkölt-főző verseny adta (Pusztai 2003). Az 1990-es évek második felében szerveződésnek indult Szatmári Fesztivál éppen kutatásom kezdetekor

² A munkanélküliség a rendszerváltás óta az Észak-Alföldi régió aprófalvait kiemelten sújtja: 1990 és 2001 között felére csökkent a foglalkoztatottak száma (vö. Kovács K. 2008:10–11).

(2005–2006-ban) élte virágkorát: ekkorra érte el a rendezvénysorozat a kívánt, egy hetes hosszát. Ez azt jelenti, hogy hét település esetében sikerült a térségi szakértőnek és a polgármestereknek közösen valami olyan hagyományt találni, amely köré rendezvényt lehetett szervezni, és amely összekapcsolható volt olyan helyi termékekkel, melyek később megélhetést nyújthatnak majd a település vagy térség lakói számára. Ekkoriban kezdett el foglalkoztatni a kérdés, hogy vajon mi kell ahhoz, hogy a hagyományteremtés és közvetve a táj arculatának létrehozása sikeres legyen. Miért van az, hogy egyes területek, települések kiemelkednek, országos vagy nemzetközi hírnévre tesznek szert, míg mások, hiába rendelkeznek esetleg ugyanolyan jó adottságokkal, a többség számára mégis ismeretlenek maradnak?

A fenti kérdésre a választ a tájformálásban résztvevő szereplők közötti sikeres kooperációban találtam meg. Több év kellett hozzá, míg az általános, mindenre kiterjedő szemléletmódom leszűkült, és kutatásom fókuszába a turisztikai táj kollektív előállításának és fönntartásának folyamata került.³ Témám újdonságát az adhatja, hogy ugyan a szereplők közötti együttműködés fontossága megjelenik más, turizmussal foglalkozó tudományok elméleteiben is, azonban egyik megközelítés sem elemzi egy térség turisztikai arculatának létrehozásakor a szereplők kooperációs magatartását, és a különböző együttműködési formák kialakulásának folyamatát. Míg a turizmusszociológia legbefolyásosabb, paradigmateremtő vonulata elméleti jellegű, addig disszertációmban ezen elméletek fogalmaival jelölt – fentebb említett – jelenségeket (mint például az imázstermelést, a hagyományok föltalálását és színpadra állítását) tényleges termelési folyamatként vizsgálom. Azt igyekszem megragadni, hogy a gazdasági szereplők kooperációk révén, illetve érdekütközéseik során miként állítják elő a turisták számára kívánatosnak gondolt tájat, termékeket és néphagyományokat. Kísérletet teszek tehát arra, – tudomásom szerint ebben a megközelítésben elsőként, – hogy a turizmusszociológiai jelenségeket gazdaságszociológiai szempontból és annak eszközeivel elemezzem. A két megközelítés kombinációja reményeim szerint mind elméleti, mind gyakorlati téren hordoz újdonságokat a téma iránt érdeklődők számára.

A kutatási kérdéseket vizsgálatom fő céljai szerint csoportosítva foglalom össze, melyek egyben a dolgozat egyes fejezeteinek témáit is jelölik. A szatmári Tiszaháton végzett kutatásom egyik céljaként a *tájimázs és a hagyományok kollektív előállítási folyamatának rekonstruálását, elemzését* nevezem meg. Ehhez elsőként azonosítani kellett a folyamatban résztvevők körét, majd megvizsgálni, hogy melyek a különböző szereplők céljai és motivációi, illetve, hogy kinek mi a szerepe a táj előállításában. Ezután arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a táj arculata, a hagyományok és a helyi termékek előállításának folyamata milyen szakaszokra bontható, és mi a dinamikája. Végezetül azt a kérdést boncolgattam, hogy a hagyományteremtés sikeressége mely tényezőktől függ, és mik a buktatói; valamint, hogy mikor, milyen tényezőknek köszönhetően történik meg egy település, térség lakói körében az identitásváltás, amely szükséges a teremtett hagyományokkal, az új imázssal való azonosuláshoz.

A kutatás második céljaként a *kollektív együttműködés során létrehozott közjóságok (pl. térségimázs, közös márkák) hírnevének megőrzésére alkalmas módok feltárását* jelölöm meg. Ehhez, a turisztikai piac működésének, belső mechanizmusainak vizsgálata szükséges, hiszen a kollektív termékek védelme csupán a gazdasági szereplők közötti együttműködések következtében lehetséges. Kérdéseim először ismét a szereplői kör

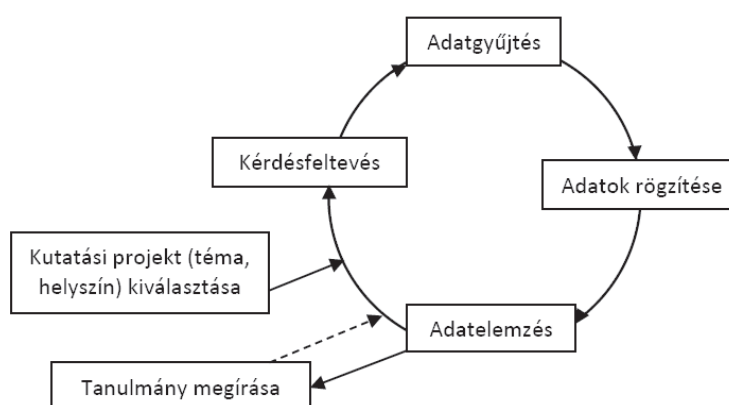
³ Ezúton is szeretném hálámat kifejezni Kuczi Tibor témavezetőmnek a szemléletformálásért, és azért a rengeteg segítségért, amelyet kaptam tőle a hosszú évek során.

összetételére és céljaira vonatkoznak: kinek mi a szerepe és célja a turisztikai imázs és közös márkák hitelének, jó hírének fenntartásában? Megvizsgáltam továbbá, hogyan jön létre az ehhez szükséges együttműködés a szereplők között, azaz: milyen feltételek mellett képesek a piac szereplői kooperációra lépni egymással? Képes-e a közösség belső erőforrásait mozgatva létrehozni és fenntartani ezeket az együttműködések, vagy ki kell kényszeríteni a közös cselekvést? Ott, ahol nem működik a közösségi irányítás és szabályozás, milyen okai vannak ennek? Végezetül körbejártam azt a kérdést, hogy amennyiben nem jön létre a turisztikai piac koordinációja független piaci szereplők által, úgy milyen más módjai, eszközei vannak ennek? Mely esetben nyer teret a koordináció során az autoritás, és hogyan működik?

FELHASZNÁLT MÓDSZEREK

A dolgozatomban fölhasznált információk, adatok 2005–2013 között zajló kutatásokból származnak, melyet az Alföld észak-keleti részén elhelyezkedő Felső-Tiszavidék kistáján, a Szatmári-síkságon végeztem, ezen belül a vizsgált települési kör a Szatmári Tiszaháton található (egy falu kivételével, amely az Erdőhát területére esik). A vizsgálat alapegységeként a „szatmári tájat” választottam, amely kategória és fogalom használata mellett több érv is szól, melyek közül elemzésem szempontjából a legfontosabb, hogy a helyiek „szatmári” táji identitással rendelkeznek, míg a statisztikai besorolásokat, mint a kistérség vagy régió, leginkább döntéshozói szinten, politikai, fejlesztési célokra használják. A 2005 és 2013 között zajló kutatás során módszereimet tekintve a kulturális antropológia és szociológia eszközeit kombináltam. Kutatásom során a társadalomtudományi kutatások esetében általánosnak tekinthető lineáris modelltől eltérően, az etnográfiai (antropológiai) vizsgálatokra jellemző, *ciklikus sémát* követtem, ahol a kutatási téma és terep kiválasztása megelőzi a kutatási kérdések megfogalmazását, valamint hogy az adatok elemzése, vagy akár a tanulmány írása is felvethet újabb kérdéseket, amely egy újabb kutatási kört indíthat el. (lásd 1. sz. ábra)

1. ábra. Az etnográfiai kutatási ciklus

Forrás: Spradley 1980: 29

Kilenc éven keresztül tartó kutatásom két nagyobb szakaszra bontható. 1.) 2005–2007 között *csoportos vizsgálatok* zajlottak a térség különböző kis településein, melyek későbbi munkám alapjául szolgáltak: 2005-ben egy összehasonlító OTKA kutatás⁴ részeként Szatmárcsekén, majd 2006–2008 között egy MTA RKK által vezetett

4 A T-48886 sz. OTKA pályázati alap támogatását a Jelenkutató Alapítvány nyerte el, a terepmunkákat a Debreceni Egyetemmel szoros együttműködésben végezte. A teljes összehasonlító elemzést lásd Dénes–Kiss–Schwarcz 2008.

NKFP projekt⁵ keretein belül Túristvándiban és Tizacsécsén zajlott adatfelvétel. Mindkét kutatás a kiválasztott települések megélhetési stratégiáinak feltérképezésére koncentrált, félig strukturált interjú és strukturált kérdőíves módszerek alkalmazásával. 2) 2007–2013 között *saját kutatási témával* és koncepcióval folytattam a munkát, általában egyedül vagy egy segítőtárs kíséretében. A kutatási téma és koncepció alakulása szintén illeszkedik a Spradley (1980) által leírt etnográfiai jellegű megfigyelések általános menetrendjébe, ahol a megfigyelés fókusza, mint egy „tölcsér” egyre kisebb területre szűkül: a „széles körű felszíni merítéstől” (broad surface) eljutunk a „mély elemzésig” (in-depth analyses).

Terepmunkám jellemző (ám nem egyedüli) módszertanának nevezhető a *résztevő megfigyelés* – Spradley (1980: 53–58) által használt értelemben⁶ –, amit főként a fesztiválok és más események látogatásakor, a vendégházakban töltött idő alatt és a különböző kiegészítő szolgáltatások igénybe vételekor (Pl. látványosságok, múzeumok megtekintése, helyi termékek vásárlása, stb.) alkalmaztam. A bevonódás mértéke alapján saját módszeremet a harmadik, „mérsékelt” kategóriába sorolom: ez azt jelenti, hogy igyekeztem megtartani a határt a bennfenntes (insider) és kívülálló (outsider) szerep között, nem rendszeres, csak alkalmi résztvevője voltam a történéseknek (Spradley 1980: 58). A terepmunkák 2005 és 2013 között, kilenc éven keresztül zajlottak. 2010 kivételével minden évben legalább egy alkalommal végeztem terepmunkát, 2006-ban és 2008-ban két-két alkalommal, a többi évben egyszer, összesen tehát tízszer látogattam el a helyszínre, melyek általában 4–7 nap közötti időszakot öleltek fel. A viszonylag rövid terepmunkák azonban mindig nagyon intenzív jelenlétek voltak, melyek alkalmával folyamatos megfigyeléseket tettem és naponta átlagosan 2–3 interjút készítettem.

A résztvevő megfigyelés mellett, illetve annak részeként, fő módszertanomnak az interjúkészítés nevezhető. Alapvetően *mélyinterjú módszerrel* dolgoztam: főként tematikus-, néhány esetben életútinterjúkat is készítettem (1) döntéshozókkal (polgármesterek, helyi elit tagjai), turisztikai szakértőkkel; (2) turisztikai és kiegészítő vállalkozások tulajdonosaival; valamint (3) helyi lakosokkal. Az évek során összesen 145 interjú készült, melyek túlnyomó része kivonatolt formában, a többi szó szerint leírt változatban állt rendelkezésemre. Az interjúk több mint felén, 76 alkalommal magam is jelen voltam (egyedül, vagy néhány esetben kutatótársaimmal közösen).

Interjúkat összesítő táblázat

Interjú helyszíne	Interjúk száma		Célcsoport
	Összes	Saját	
Túristvándi	70	22	Helyi vezetőség, helyi elit, turisztikai vendéglátók, kiegészítő szolgáltatást végzők, lakosok
Tizacsécsé	30	16	Helyi vezetőség, helyi elit, turisztikai vendéglátók, kiegészítő szolgáltatást végzők, lakosok
Szatmárcseke	19	15	Helyi vezetőség, helyi elit, turisztikai vendéglátók, kiegészítő szolgáltatást végzők
Panyola	7	7	Polgármester, turisztikai szereplők
Térségi és szakértői interjúk	19	16	Döntéshozók, polgármesterek, szakértők (Kisar, Milota, Tizsakóród, Penyige, Fülesd, Fehérgyarmat, Bp.)
Összesen	145	76	

5 NKFP (Nemzeti Kutatás-fejlesztési Program) Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért 2006–2008 című projektet az MTA Regionális Kutatások Központja irányította több egyetem hallgató és oktató bevonásával. Lásd Váradi (szerk.) 2008.

6 A Malinowski (id. Vörös-Frida 2004) által megfogalmazott résztvevő megfigyelés kritériumainak azonban szatmári terepmunkám több okból sem felel meg (főként az egyhuzamban terepen eltöltött idő hosszát illetően).

A döntően kvalitatív módszertan mellett kvantitatív eszközöket is alkalmaztam, ám ezek csak nagyon kis súllyal, háttéradatokat szolgáltatottak elemzésemhez. 2005-ben a Szatmárcsekén folytatott OTKA kutatásban alkalmazott kérdőívben –melynek összeállításában magam is részt vettem, és amelyet a Debreceni Egyetem szociológia szakos hallgatói kérdeztek le–, komplex képet igyekeztünk kapni a helyi társadalom megélhetési stratégiáiról (ennek részeként két turizmussal kapcsolatos kérdés szerepelt). A fesztivál két kiemelkedő helyszínén, Panyolán és Túrístvándiban 2008-ban saját *kérdőíves felmérést* is végeztem: a kérdőív 12 könnyen lekérdezhető és megválaszolható kérdést tartalmazott, amellyel a fesztiválokra résztvevő közönség szociológiai paramétereinek, valamint a rendezvény látogatási céljának és rendszerességének megismerése volt a cél.⁷

2005-től fogva folyamatosan *dokumentumgyűjtést* is végeztem. Ezek elsősorban (turisztikai vonatkozású, fejlesztésekkel kapcsolatos) önkormányzati vagy egyéb civil szervezetek projektanyagai, és a fesztiválhelyszíneken összegyűjtött tájékoztató anyagok, brosúrák, reklámok voltak. A fesztiválokra és a településeken gazdag fotódokumentáció készült a rendezvények produkcióiról, a résztvevőkről és kiállítóstruktúrákról: összesen több mint 100 fotó áll rendelkezésemre. Ezen kívül az évek során figyelemmel követtem annak a néhány településnek a sorsát, amelyek kiemelt szerepet kaptak disszertációmban (Panyola, Túrístvádi, Penyige, Szatmárcseke) a web felületek vizsgálatával is. Az itt megjelent információk szintén háttéranyagként szerepeltek.

AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

Disszertációm kiindulópontja a turizmusirodalom konstruktivista áramlatának egyik axiómája: a táj arculata, hagyományai nem eleve létező entitások, hanem föltalált, létrehozott termékek. Alapkonceptióm szerint *a sikeres tájformálás egyik legfontosabb eleme a szereplők közötti kooperáció*. Egy térség turisztikai piacon értékesíthető arculata ugyanis sajátos, csak közösen létrehozható termék, azaz a szereplők előzetes megállapodását, egymáshoz igazodását, és közös normák elfogadását feltételezi. A táj előállítását olyan sokszereplős kollektív folyamat, amely az együttműködés különböző szintjeit igényli. Bár az együttműködés szükséges és elengedhetetlen a térségi szereplők és a regionális, állami szintű intézmények között is, dolgozatomban ezen együttműködésekkel nem foglalkozom. A kooperáció fontosságát a sikeres tájformálásban térségi és települési/településen belüli szintek vizsgálatával bizonyítom, a tájformálás különböző szakaszaiban: 1. hagyományok és termékek előállítása, kollektív imázs megteremtése; 2. kollektív imázs fenntartása, közös márkák védelme.

Dolgozatom első állítása szerint: *a tájimázs, a hagyományok és közös márkák a résztvevők közötti spontán együttműködések következtében jönnek létre (nem előre meghatározott stratégiák mentén), egyfajta „együtt alakulás” során, amely folyamatot kollektív bricolage-nak nevezek. A hagyományteremtés hosszú távú sikeressége állításom szerint a szereplők közötti érték- és érdekegyeztetés eredményességétől függ, illetve attól, hogy a kollektív bricolage nyomán kialakuló új imázzsal sikerül-e az ott élőknek azonosulni.*

- Első lépésben állításomat térségi szinten, a Szatmári Fesztivál együttműködésén keresztül vizsgáltam, melynek átfogó célja a turistákat vonzó tájimázs előállítása volt, amelyet a résztvevő települések számára kitalált hagyományokkal és ehhez kapcsolódóan helyi termékek megteremtésével, ismertté tételével

⁷ Panyolán a kétnapos rendezvény alatt 216 kérdőívet, míg Túrístvándiban az egynapos Halászléfőző versenyen 152 kérdőívet töltöttünk ki. Mivel mindkét település esetében ugyanazok a kérdések szerepeltek (természetesen az adott helyszínrre szabott kérdésekkel), így a két település rendezvényén résztvevők összehasonlíthatóvá váltak.

próbáltak elérni a résztvevők. Az elemzés során először azonosítottam a hagyományalkotásban résztvevőket, céljaikat és szerepköreiket. Bebizonyosodott, hogy az „alkotói” folyamat széles kört érintett: turisztikai szakértőt, polgármestereket, vállalkozókat és lakosokat, ugyanakkor a különböző szereplők motivációi és a megvalósításról alkotott elképzelései eltérőek voltak.

- A *turisztikai szakértő* a kulturális brókerekre jellemző kívülálló pozícióból (Michie 2003, Smith, V. L. 2001) kezdett neki a Szatmári Fesztivál megszervezésének, melyhez a mintát a „pusztamérgesi csodaként” (Pusztai 2003) emlegetett gasztronómiai rendezvények szolgáltatták. A szatmári térségben számos élő, vagy homályba vészett, de fellelhető hagyományra lehetett építeni, amelyeket ugyan mindenki ismert, mégsem gondolták volna, hogy tőkét lehet kovácsolni belőlük. A kulturális bróker kívülállása és elfogadottsága (mely szakmai hírnevén és eredményein alapult) alkalmasnak bizonyult a szereplők kezdeti összefogására, motiválására. Emellett külső szemlélőként, szakmai tudását felhasználva képes volt rávilágítani, hogyan lehet a helyi értékeket, hagyományokat kiaknázni, és felhívni a figyelmet a térségre.
- A *polgármesterek* ugyanakkor a szakértő által megfogalmazott kereteken belül saját tudáskészletükkel járultak hozzá az alkotási folyamathoz: településük, a lakosok és a helyi szokások ismeretével. Fontos „híd” szerepük is volt: ők tolmácsolták a szakértő által képviselt elveket a lakosság felé, valamint motiválták őket a részvételre. Egy „közösség-központú” fesztivál esetében ugyanis, ahol a középpontban a helyi kultúra (pl. gasztronómia) áll, a *lakosoké* a főszerep: a történet akkor hiteles, ha ők állítják elő és mutatják be a hagyományokat a turisták számára. Ha a lakosokat nem sikerül kellőképpen motiválni a részvételre, valamint az alapelvek – miszerint a rendezvény célja nemcsak a profitszerzés, hanem a turisztikai imázs előállítása – elsajátítása nem történik meg, a rendezvény elveszíti „teremtett autenticitását”, és megbukik.
- Ez a közös hagyományteremtés azonban nem ment zökkenőmentesen: mindegyik félnek alkalmazkodni kellett a többiekhez, egyfajta *csiszolódási folyamat* volt ez, melynek során a felek tanulhattak is egymástól. Ez az „együtt alakulás” a *bricolage* jellegű folyamatok velejárója. (Lásd pl. Garud és Karnøe 2003). A fő konfliktusforrás a térség egészére jellemző hagyományok, térségi márkák elosztásában rejlett. Hosszan tartó parázs vita alakult ki például a szatmári és beregi tájegységekre egyaránt jellemző szilvalekvár hagyományos előállításának bemutatását célzó rendezvény körül. A szilvalekvárfőző verseny rendezési jogát Szatmárcseke vitte el, ezzel „kisajátítván” a hagyományt (Pusztai 2003), így a többi település – amelyek szintén szerették volna magukénak tudni az időközben híressé vált szilvalekvárfőzés markerét – számára más hagyományokat kellett „feltalálni” vagy „felújítani” (Bali 2007).
- A szereplők a *hagyományteremtés mikéntjéről is eltérő elképzelésekkel* rendelkeztek. A turisztikai szakértő megfogalmazott egy távoli célt, egy víziót: „fel kell lendíteni a térség turizmusát”, de nem rendelkezett pontos stratégiákkal a fesztivál konkrét tartalmát és megvalósításának módját illetően (ahhoz a bricoleurhoz hasonlóan, aki improvizatív módon vág bele a vállalkozás alapításába (vö. Baker et al 2003). A szakértő által megálmodott víziót a megvalósításban aktívan résztvevő polgármesterek és lakosok viszont saját elképzeléseik és érdekeik mentén értelmezték. Végül ezek az egyéni tevékenységek, eredmények összeadódtak: jó esetben összehangolódtak, rossz esetben kioltották egymást. A végeredmény minden

esetre lépésről lépésre alakult ki, a közös cselekvés sikeressége pedig csak utólag derült ki a résztvevők számára is. A hagyományok, közvetve a táj imázsának megalkotása tehát nagyban hasonlít az elsősorban vállalatok és innovációk létrehozásának elemzéséhez használt kollektív bricolage folyamatára (lásd Baker et al. 2003; Duymedjian–Rüling 2010; Garud–Karnøe 2003 írásait), melynek gazdaságszociológiai irodalma segítséget nyújt a hagyományalkotás sikerességének vizsgálatához is.

- A szereplők céljainak és stratégiáinak azonosítása után megvizsgáltam a Szatmári Fesztivál dinamikáját, amely 15 év távlatából a következőképpen foglalható össze. Kezdetben (1) *széles körű térségi összefogás* alakult ki három, később hét település főszereplésével (csúcspont); (2) ezt követte a *„túlburjánzás és minőségromlás időszaka”*: a résztvevők száma tíz fölé emelkedett, a rendezvény elvesztette koherenciáját; (3) végül pedig bekövetkezett a *„szelekció”*, a kör ismét lecsökkent négy szereplőre. Míg az „első körös” fesztiválok mindegyike túlélte az gazdasági helyzet általános romlását, addig a „második körösök” többsége kiszelektálódott. A „sikernek” és a „kudarcnak” számos oka van, a legfőbb magyarázat azonban meglátásom szerint a térségi szereplők: a szakértő, a települési polgármesterek és a lakosság közötti kollektív bricolage működésekben rejlik.
- Alaposabban megvizsgálva hat különböző települési *fesztivál sikerességét* (amelynek kritériuma az elemzés során csupán az életben maradás) arra a következtetésre jutottam, hogy az szoros összefüggést mutat a különböző szereplők érde- és értékegyeztetésének eredményességével, illetve azzal, hogy a kollektív bricolage során bekövetkezik-e egyfajta identitásváltás a lakosság körében. A kérdés tehát az, hogy sikeresen megtörténik-e a hagyományteremtés, illetve, hogy a helyiek képesek-e, illetve akarnak-e azonosulni az újonnan megteremtett imázssal. Elemzéseim azt mutatták, hogy a hagyományteremtésben azok a települések mutatkoztak sikeresebbnek, *ahol a szereplők elképzelései kellőképpen különbözőek voltak* ahhoz, hogy innovatív eredmény születhessen, ugyanakkor *megvolt a csoporton belüli* (szakértők, döntéshozók és lakosok közötti) *koherencia* ahhoz, hogy az együttműködés fenn tudjon maradni (lásd Vedres–Stark 2013). Ezekben a településeken megfigyelhető, hogy a lakosok bevonódtak a hagyományteremtés folyamatába: aktívan részt vettek a fesztiválokban, a hagyományok színpadra állításában, (MacCannell 1976) valamint hosszú távon kezdtek el gondolkodni a turizmusban, amit a vállalkozások, szolgáltatások bővülő köre jelez. E települések közé tartozik Túrístvándi, Szatmárcseke, Penyige és Panyola.
- *Nem bizonyult szerencsés stratégiának* viszont, például Penyige esetében, *amikor a szakmai szempontok előtérbe kerülésével a lakosok igényei túlzottan háttérbe szorultak a látogatók érdekei mögött*. Hiába volt a Szenkeparti Nagyvásár – a térségi szereplők egyöntetű véleménye alapján – a fesztiválsorozat legszínvonalasabbnak tartott programja, megrendezését átmenetileg szüneteltetni kellett a konfliktusok kezelése érdekében. Mivel azonban Penyigén megtörtént a lakosok körében az új imázssal való azonosulás,⁸ ragaszkodtak a rendezvényhez, amit az eredeti színvonal csökkenésével ugyan, de végül visszaállítottak. Azok a települések viszont, ahol a résztvevő felek elképzelései túlzottan eltérőek voltak, és nem jött létre a csoporton belüli koherencia, ami az együttműködés alapját jelentette volna, a kollektív bricolage folyamata, azaz a felek közötti párbeszéd – jelen pillanatban úgy tűnik – hosszú távon megfeneklett. Ezekben

⁸ A hagyományteremtés (vásár meghonosítása, Lekvármúzeum felépülése) következtében a lakosok jelentős része helyi termék – főként lekvár – előállításba kezdett, amelynek egyik fő értékesítési helyszínét a vásár jelenti.

a településeken a hagyományteremtés nem ment sikeresen végbe (pl. Tiszakóród), vagy ha mégis, akkor sem jött létre identitásváltás a lakosok körében (Milota). E települések mindegyikéről elmondható, hogy nem is voltak könnyű helyzetben a vezetők, hiszen nem volt hagyománya a turizmusnak: itt jóval nehezebb feladat a lakosokat rávenni egy újfajta imázs és megélhetési forrás elfogadására, mint például Szatmárcsekén vagy Túrístvándiban, amelyeket kulturális és természeti adottságaik miatt mindig is látogattak a turisták. Ez azonban nem lehetetlen feladat, ezt példázza Penyige és Panyola esete is.

- Vizsgálataim azt mutatták, hogy *Panyola, ahol nem volt hagyománya a turizmusnak*, ma viszont a vendégházak száma és a vendégforgalom növekedése tekintetében a kistérség egyik legdinamikusabban fejlődő települése lett. A sikeres hagyományteremtés nagyrészt a polgármester – lakosok és a beköltöző kulturális brókereknek nevezhető értelmiségi csoport között – *eredményesen betöltött „híd szerepe”* (Granovetter 1973) által *megteremtett településen belüli konszenzusnak köszönhető*. A beköltöző szakértői körnek köszönhető az országszerte híres Panyolai Pálinkának, azaz a település markerének létrejötte, amelyre építeni lehetett: végeredményben azonban a szereplők (beköltözők és helyiek) „összecsiszoló-dása” kellett ahhoz, hogy az új imázst, ehhez kapcsolódóan a világzenei fesztivált elfogadják a lakosok, és részt is vállaljanak belőle. A helyiek nélkül ugyanis Panyola nem lenne „autentikus”, és vonzó attrakció a látogatók számára.
- Második állításom, hogy *a közösen létrehozott imázst és kollektív márkákat meg kell védeni, ugyanis az érdekeltek kísértést érezhetnek arra, hogy minőségrontással növeljék saját hasznukat*. A márkák védelmében *szükség van a turisztikai piac szereplői körében a tevékenységek megszervezésére, összehangolására és ellenőrzésére, mely feladatokat – feltételezésem szerint – a közösség bizonyos feltételek mellett képes ellátni*. Míg előző állításom mentén azt bizonyítottam, hogy egy táj arculatának, markereinek sikeres létrehozása a szereplők eredményes együttműködésétől függ, addig e következő állítás a kollektív bricolage során megteremtett közjóságok sikeres megőrzésének feltételeit vizsgálja. A kiindulási probléma a kollektív cselekvés paradoxonában rejlik (Vö. Hardin 1968, Campbell 1985, Olson [1987] 2006), amelynek lényege, hogy az egyén és a közösség érdekei sokszor ellentmondásba kerülnek egymással (pl. a táj/település imázsának vagy márkájának minőségrontása egyéni érdekek miatt).
- A fenti problémára, melyet a térség turisztikai szereplői is felismertek, az egyes közösségek különböző válaszokat adnak. A kooperáció és az ellenőrzés konkrét módozatait a helyi társadalom múltja, normarendszere, önszerveződési képessége határozza meg. Kutatásom során a feltárt együttműködési módozatokat egy skálán helyezem el. A skála egyik végpontján az egymástól független piaci szereplők önkéntes kooperációja, a másik végpontján pedig a hierarchiához közeli, autoritás eszközével kikényszerített kollektív cselekvés áll. Ennek alapján a következő *három együttműködési formát* azonosítottam: 1.) az egymástól független vállalkozók közötti kooperációs kísérleteket (túrístvándi vállalkozók példája); 2.) a független piaci szereplők koordinátorok által megszervezett együttműködést (egy térségi vállalkozó és a panyolai szövetkezet példája); és 3.) a centralizált módon, patrónus-kliens viszonyok mentén rendszerszerűen megszervezett piacot (Szatmárcseke példáján).

- 1. Túristvándiban olyan *független szereplők közötti kooperációkat* vizsgáltam, amelyek annak ellenére, hogy rövid életűnek bizonyultak, mégiscsak a közösség önszerveződési képességéről és hajlandóságáról tanúskodnak. A településen kutatva több olyan példával találkoztam, melyek bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy olyan esetekben, ahol a törvényi szabályok nem működnek, a túristvándiak saját eszközeikkel sikeresen meg tudják akadályozni a közösség érdekeit veszélyeztető opportunista magatartást. Nem sikerült azonban egy olyan alulról szerveződő, közösségi irányítású – Ostrom (1990) által CPR-nek nevezett – széleskörű szerveződést kialakítani, amely hosszú távon keretet jelenthetett volna a turisztikai szereplők cselekvéseinek összehangolására és végső soron segített volna a kialakított települési hagyományok, markerek hírnevét megőrizni. Ennek több okát is azonosítottam, melyek közül a következőket emelem ki: nem volt meg a szereplők közötti kölcsönös bizalom, amely megteremtette volna a sikeres kommunikációhoz szükséges feltételeket. Ezek hiányában pedig nem jött létre a közös normák által szabályozott környezet, amely számos kutató szerint (Ostrom 1990, Elster 1990, Coleman 2006, stb.) a kollektív cselekvési problémák megoldásának kulcsa. Állításom szerint a Ménard (2008) által megfogalmazott kritériumok együttes fennállása (a piac bizonytalan minősége és az opportunizmus veszélye) predesztinálja, hogy a szatmári turisztikai piacon – jelen pillanatban – szükség van olyan koordinátorokra, akik megszervezik a szélesebb körű együttműködéseket.
- 2. A gazdasági szereplők koordinációjának több fajtáját azonosítottam: *független piaci szereplők együttműködését* hozta létre végső soron az a *vízitúra szervező vállalkozó*, aki az általános gazdasági helyzet romlása következtében bekövetkező forgalomcsökkenés hatására a cég profiljának kibővítésére kényszerült, melynek során „rácsatlakozott a szatmári piacra”. Ez azt jelenti, hogy szolgáltatásai bővítésével egyrészt (ki)használja a szatmári térség hírnevét, másrészt viszont állításom szerint meg is védi azt. A férfi ugyanis autoritása révén képes arra, hogy informális szabályzó eszközökkel (nem írott szerződés útján) felügyelje a kiszervezett szolgáltatások minőségét és szankcionálja az esetlegesen felmerülő problémákat. Ezáltal a vízitúrákon – egyébként igen nagyszámban – résztvevő turisták olyan szolgáltatásokat kapnak, melyek megőrzik a térség jó hírét, és amikre jelen pillanatban egyéb fogódzkodók nélkül (minőségi szabályozások hiánya lásd Kuczi–Tóth 2014) nem biztos, hogy maguktól rátalálnának.
- A *panyolai szövetkezet* szintén független piaci szereplőket koordinál, ugyanakkor a fentebb tárgyalt vállalkozói együttműködés informális szabályozásától eltérően ebben az esetben a kollektív cselekvés kikényszerítésének módja többnyire lefektetett szabályokon alapszik. Az előző példától eltérően itt a kollektív imázs, márkák védelme direkt módon, a szövetkezet társadalmi céljaként megfogalmazva jelenik meg. A szövetkezés ugyan csak néhány éves múltra tekint vissza, így eredményeit tekintve még nem elemezhető, ugyanakkor – a túristvándi spontán szerveződésekhez hasonló módon – ismét bizonyítékot szolgáltat a térség önszerveződési képességére, és véleményem szerint a szerveződés jelenleg egyedülálló módon koordinálja a gazdasági szereplőket úgy, hogy közben célja a térség imázsának formálása magas szintű márkák előállítására, megfelelő pozicionálásra révén. A rövid működés alatt is kiderült már, hogy a kollektív cselekvéssel járó problémák a szövetkezet működését is fenyegetik, ugyanakkor Juhász (2011) szerint a szövetkezeteknek éppen a kollektív jelleg hordozhatja e problémák megoldásának kulcsát.

- 3. A szatmári Tiszaháton vizsgált települések országos szinten is kiemelkednek az önkormányzatok azon törekvéseit illetően, mellyel a lakosok boldogulását kívánják erő felett felvállalt tevékenységekkel – mint például közmunkák, szociális földprogramok, szövetkezetek, és egyéb projekteken keresztül – segíteni (vö. Kovács 2008, Kiss 2008a,b Rácz 2008). A felvállalt feladatkörök közé tartozik több településen is a turizmus-szervezés, melynek során a polgármesterek válnak (kényszerülnek) a szereplők koordinátorává (lásd pl. fesztiválszervezés). A centralizált irányítás előrehaladott formáját testesíti meg azonban a szatmárcsekei polgármester által *rendszeresen megszervezett turisztikai piac*, mely szintén a kollektív cselekvés koordinációjának egyfajta típusaként értékelhető.
- Ebben az esetben a piac az előzőektől eltérően nem szimmetrikus, hanem *patronus-kliens viszonyok mentén szerveződik*. E hierarchikus jegyeket magán viselő viszonyrendszer pontosabban leírható Ménard (2008) autoritás fogalmával, aki szerint ez a koordinációs eszköz a piac és hierarchia között álló köztes, hibrid formákra jellemző. A szatmárcsekei patronus-kliens viszonyrendszer, bár számos ponton hasonlóságokat mutat, mégsem feleltethető meg annak hagyományos formáival (lásd Eisenstadt–Roniger 1980; Fél–Hofer [1973] 2001; Schwarcz 2012). Elemzésem szempontjából a legfontosabb különbség, hogy Szatmárcseken nem kizárólagosan a patronus-kliens viszonyrendszer keretén belül szerveződnek a cserék, hanem kiegészítik a piaci cseréket: következésképpen egy „*vegyes modellről*” beszélhetünk.
- A szatmárcsekei társadalom irányítás iránti igénye a múltból eredeztethető, melynek során nem alakultak ki az önállósodáshoz és vállalkozói hajlandóság kialakulásához vezető minták. Ezek hiányában pedig a helyi társadalom tagjai elfogadják, sőt igénylik azt a fajta paternalista vezetési módot, ahogyan a polgármester szervezi életüket és ennek részeként a turisztikai piacot is. A vezető feladatának tekinti a lakosok „önállóságra nevelését” is, melynek keretében olyanokat is „kisegít” a turisztikai piacra, akik maguktól erre alkalmatlanok lennének (pl. ráveszi őket a vendégfogadásra). Patronusként részt vesz a szálláshelyek elosztásában, a termékértékesítési csatornák megszerzésében, az információszerzésben és közvetítésben, valamint a közös márkák védelmét minőségellenőrként és a szankciók végrehajtójaként is ellátja. Az autoritással rendelkező vezető egy külső szabályoktól független, sajátos belső rendet hozott létre, melynek keretei között koordinálja a piaci szereplőket. Ez a fajta – közel tizenöt éven keresztül lakossági támogatást élvező – „*paternalista modell*” több szempontból is sikeres koordinációs stratégiaként értékelhető: egyrészt mert eredményesen végbement a hagyományteremtés folyamata (amelynek következtében a szatmári szilvalekvár Szatmárcseke markere lett) másrészt mert az idők során kinőtt egy csekei vállalkozói réteg, akik mára önállósodtak.
- Végeredményben elmondható, hogy a közös szatmári márka védelme érdekében létrejövő informális szerveződések esetében nem véletlen, hogy az autoritás nagy teret kap. *A bizonytalanság, a minőségbiztosítás hiánya és az opportunizmus veszélye azok a tényezők, amelyek ezt predesztinálják* (lásd Ménard 2008), és *koordinátor szerepbe „kényszerítik” az erre alkalmas vezetőket*. Ugyanakkor elmondható, hogy vannak próbálkozások, melyek a szatmári közösségek önszerveződési hajlandóságát mutatják. Azonban, hogy ebben lesz-e előrelépés, és megvalósulhat-e egy Ostrom által felvázolt CPR típusú széleskörű együttműködés, ma még nem látható, viszont további kutatási irányok felé mutat.

HIVATKOZÁSOK

- Baker, T. – Eesley, D. T. – Miner, S. A. (2003) Improvising firms: bricolage, account giving and improvisational competencies in the founding process. *Research Policy*, 32, 255–276. [http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333\(02\)00099-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333(02)00099-9).
- Bali, J. (2007) A lokális tradíció és a helyi közösségszerveződés a falusi főzőfesztiválok tükrében. In Kovács T. (szerk.) *A vidéki Magyarorszá az EU-csatlakozás után*: VII. Falukonferencia. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 376–384.
- Beutel, M. (1984) Az idegenforgalmi reklám. In Fejős Z. (szerk.) *Cul/Tours*. Folklor, Társadalom, Művészet. Budapest: Népművelési Intézet Házi Nyomda, 17–22.
- Bódi J. (2007) Falu és turizmus: képek és gyakorlatok. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Budapest: Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 176–186.
- Bódi, J. (2008) „Gasztrópuccs”. Egy aprófalusi turisztikai fesztivál kulturális politikájáról. In Fejős, Z. – Pusztai, B. (szerk.) *Az egzotikum*. Tabula könyvek 9. Budapest-Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem, 124–142.
- Campbell, R. (1985) Background for the Uninitiated. In Campbell, R. – Sowden, L. (szerk.) *Paradoxes of Rationality and Cooperation: Prisoner’s Dilemma and Newcomb’s Problem*. Canada: The University of British Columbia Press, 3–45. Internetes elérhetőség: www.books.google.hu.
- Cohen, E. (1972) Toward a Sociology of International Tourism. *Social Research*, 39, (1), 164–182. <http://dx.doi.org/10.1177/136787790100400202>.
- Cohen, E. (1979) The Phenomenology of Tourist Experiences. *Sociology*, 13, 179–201. Letöltve: <http://soc.sagepub.com> (2009.03.12) <http://dx.doi.org/10.1177/003803857901300203>.
- Cohen, E. (1996) The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings. In Apostolopoulos, Y. – Leivadi, S. – Yiannakis, A. (ed.) *The Sociology of Tourism*. London and New York: Routledge, 51–71. Internetes megjelenés: <http://books.google.hu>.
- Coleman, J. S. (2006) A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) *Gazdaságszociológia* Szöveggyűjtemény, Budapest: Aula Kiadó, 109–132.
- Csité A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig: a nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle*, 3, 134–153. Internetes elérhetőség: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9903csite.htm>.
- Csité A. (2004) Reménykeltők. PhD-értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem. Internetes elérhetőség: <http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd.html>.
- Csurgó B. – Nagy Kalamász I. (2007) A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor és gasztronómiai fesztiválok. In Kovács I. (szerk.) *A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 45–67.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni*. Budapest: Argumentum Kiadó, MTA TK SZI.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalgiaja. *Socio.hu*, 2. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.2.1>
- Duymedjian, R. – Rüling, C. C. (2010) Towards a Foundation of Bricolage in Organization and Management Theory. *Organization Studies*, 31, 133–151. <http://dx.doi.org/10.1177/0170840609347051>.
- Eisenstadt, S. N. – Roniger, L. (1980) *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Comparative Studies in Society and History, 22 (1), 42–77. <http://dx.doi.org/10.1017/S0010417500009154>.
- Elster, J. (1995) *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris Kiadó, 150–161.
- Fél E. – Hofer T. (1973) Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In Hofer, T. (szerk.) *Régi falusi társadalmak*. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Budapest: Kalligram, 237–256.
- Garud, R. – Karnøe, P. (2003) Bricolage versus breakthrough: distributed and embedded agency in technology entrepreneurship. *Research Policy*, 32, 277–300. [http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333\(02\)00100-2](http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333(02)00100-2).
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380. <http://dx.doi.org/10.1086/225469>.
- Hanusz, Á. (2012) Turizmusfejlesztés hittel majd bizalomvesztéssel a szatmári, beregi térségben. VI. Magyar Földrajzi Konferencia. 275–286. Internetes elérhetőség: http://geography.hu/mfk2012/pdf/Hanusz_Arpad.pdf.
- Hardin, G. (1968) The Tragedy of Commons. *Science*, New Series, 162 (3859), 1243–1248. <http://dx.doi.org/10.1126/science.162.3859.1243>.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (1983) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Juhász P. (2011) 5. beszélgetés. A szövetkezet és a hitelszövetkezet. Az amerikai „elkanyarodás”. Társadalom-Ismeret 2. Digitális Tankönyvtár, Budapest: Jelenkutató Alapítvány – Program Produkt; Internetes elérhetőség: www.tankonyvtar.hu.
- Kiss M. (2008a) Túristvándi: kis falu, nagy tervekkel. In Váradi M. (szerk.) *Aprófalvak lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, 334–369.

- Kiss M. (2008b) Ambíciók a hátrányos helyzetű Szatmárcsekén. In Dénes – Kiss – Schwarcz – Rácz (szerk.) *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. Budapest: Jelenkutatások Alapítvány, 36–54.
- Kovács I. (2007) A múlt és jelen vidéképe. In Kovács I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum Kiadó, 7–10.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovács K. (2008) Kistelepülések lépéskényszerben. In Váradi M. (szerk.) *Aprófalvak lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány, 7–27.
- Köstlin, K. (1996) Utazás, régiók, modernség. *Café Babel*, 22, 117–125.
- Kuczi T. (2011) *Kisvállalkozása és társadalmi környezet*. Budapest: Corvinus Egyetem (elektronikus publikáció).
- Kuczi T. – Tóth L. (2012) A piac szabályozási környezete – a kapcsolatok dinamikája, *Pro Publico Bono. Magyar Közigazgatás*. (TÁMOP Speciál).
- Kuczi, T. – Tóth, L. (2014) The regulatory environment of the section of the non-standardized goods market- The findings of an interview research on Hungarian construction industry small enterprises. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 5, (1), 115-142. <http://dx.doi.org/10.14267/issn.2062-087X>.
- Kürti L. (2000) A pusztta felfedezésétől a pusztta eladásáig. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció. Tanulmányok*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 112–128.
- Letenyei L. (2004) *Településkutatás. Módszertani kézikönyv*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- MacCannell, D. (1973) Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings. *American Journal of Sociology*, 79 (3), <http://www.jstor.org/stable/2776259> (Accessed: 07/12/2011) 589–603. <http://dx.doi.org/10.1086/225585>.
- MacCannell, D. (1976) *The Tourist. A new Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken Books.
- Megyesi B. (2007) A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In Kovács I. (szerk.) *A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 27–45.
- Ménard, C. (2008) A New Institutional Approach to Organization. In Méanrd, C. – Shirley, M. M. (szerk) *Handbook of New Institutional Economics*. Heidelberg: Springer, 281–319.
- Michie, M. (2003) *The role of culture brokers in intercultural science education: A research proposal*. Paper presented at the 34th annual conference of the Australasian Science Education Research Association held in Melbourne, 10–12 July 2003. Internetes elérhetőség: http://members.ozemail.com.au/~mmichie/culture_brokers1.htm (letöltve: 2014. február 1.).
- Mormont, M. (1987) Rural Nature, and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, 27(1), 3–20. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523>.
- Olson, M. (2006) *A kollektív cselekvés logikája. Gazdaságszociológia*. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) Budapest: Aula Kiadó, 100–107.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons*. The evolution of institutions for collective action. Cambridge: Cambridge University Press.
- Puczkó L. – Rácz T. (2001) *A turizmus hatásai*. Budapest: Aula.
- Pusztai B. (2003) Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In Pusztai B. (szerk.) *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztaméregesi eset*. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 9–21.
- Pusztai B. (2007) Autentikusság, rivalizálás, „márkázás”. A megalkotott hagyományok használata a turizmusban. In Wilhelm G. (szerk.) *Hagyomány és eredetiség*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Rácz K. (2008) Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In Váradi Monika (szerk.) *Aprófalvak lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, 292–333.
- Schwarcz, Gy. (2012) Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében. In Kuczi T. (szerk.) *Alkalmazott gazdaságszociológia tananyag*, www.tankonyvtar.hu (letöltve: 07/12/2013).
- Smith, M. (2009) Fesztiválok és konfliktus. *Turizmus Bulletin*, XIII, (3), 23–29.
- Smith, V. L. (1989) Introduction. In Smith, Valene L. (ed.) *Hosts and guests. The Anthropology of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1-15. <http://books.google.hu/books> (letöltve: 2012.01.28.).
- Spradley, J. P. (1980) *Participant observation*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Szabó K. (2000) *A manufaktúráról a mentofaktúráig*. A tömeges testreszabás közgazdasági nézőpontból. Kézirat. (MTA IX. osztályának 2000. máj. 12-én rendezett ülésén elhangzott előadás).
- Urry, J. (1990a) *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Sage, London.
- Urry, J. (1990b) The Consumption of Tourism. *Sociology*, 24(1), 023-035. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038590024001004>.

- Urry, J. (1995) *Consuming Places*. London and New York: Routledge.
- Várad, M. M. (2007) Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatásai. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány*, Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum és PTE-BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- Vedres, B. – Stark, D. (2010) Structural folds: Generative Disruption in Overlapping Groups. *American Journal of Sociology*, 115(4), 1150–1190. <http://dx.doi.org/10.1086/649497>.
- Volter, E. (2008) *Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségeinek helyzete és perspektívái a rendszerváltozást követő években*. Budapest: Trefort Kiadó.
- Vörös, M. – Frida, B. (2004) Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In Letenyei, L. (szerk.) *Településkutatás Szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Wang, N. (2012) A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In Bódi J. – Pusztai B. (szerk.) *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 90–118.

VÁLYI RÉKA

JÁRATLAN ÚT (?)

Horváth Dóra – Mitev Ariel:
Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv
Alinea Kiadó, 2015

Kérdés, vajon miért van az, hogy Magyarországon a kvalitatív kutatást a mai napig alternatívként, a „mainstream kutatástól” eltérőként tartják számon – ahogy azt a kötet¹ címe is sugallja: *Alternatív kutatási kézikönyv*.² Kvalitatív kutatóként magam is megélem, hogy minden cikk bevezetőjében részletesen ismertetnem kell a kutatási technikámat – a „szokásosnál több védőbástya” használatával bizonyítani a tudományosságot. Feltételezem, hogy a szerzők is hasonló tapasztalatok által vezérelve írták meg hiánypótló művüket az újabb kvalitatív módszerek bemutatásának érdekében.

Az eredetileg tankönyvnek szánt kötet műfaját tekintve, a cím alapján „kézikönyv”, az egyes fejezetek felhasználóbarát módon mutatnak be egy-egy kvalitatív technikát azok számára, akik a „mélyinterjú és a fókuszcsoporton túl” is szeretnének látni. Didaktikailag is jól használhatóak az összefoglaló táblázatok, amelyek egy-egy témát sűrítenek össze, megjelenítve pl. a kvalitatív-kvantitatív kutatás közötti különbségeket, vagy a kvalitatív mintavételi technikákat.

Tekinthetjük a kötetet szöveggyűjteménynek is, hiszen a szerzőpáros³ korábban megjelent cikkeiből áll össze az anyag. Így arra is lehetőség van, hogy akár csak egy kiválasztott technikát tanulmányozzon a kutató – a szerzők itt elsősorban a marketing és menedzsment területekre koncentrálnak, természetesen a kör kiterjeszhető egyéb társadalomtudományi kutatásokra is.

1 http://www.alinea.hu/alternativ_kvalitativ_kutatasi_kezikonyv

2 Abban kétségtől formabontó, hogy a fejezetenként megjelenő mottók (Haris Mária költő írásai) tágítják a gondolkodás horizontját, „fokozzák a kutatói inspirációt”.

3 Pontosabban szerző trió, hisz az 5. és 6. fejezetben Dörnyei Krisztina is társszerző.

A szerzők saját műfaj meghatározása alapján a kötet egyfajta „térkép”, mellyel eszközt kínálnak annak, aki a „járatlan utat választja a járt helyett”. A kötet célja, „*hogy megismertesse az olvasót az alternatív kutatási technikákkal, olyan módszerekkel, amelyeket egyelőre nem, vagy csak alig használnak a hazai marketing- és menedzsment tudományokban*” (20).

A „ráhangoló”, vagy inkább „bástyaépítő” fejezet a kvalitatív kutatás filozófiai háttérével ismerteti meg az olvasót. A bástya tipikusan a védekezés szimbóluma. A fejezet azt hivatott bizonyítani, hogy a kvalitatív kutatás tudományfilozófiai alapjai ugyanolyan stabilak (vagy instabilak?), mint a kvantitatív módszereké, a különbségek csupán a valóság és a tudomány eltérő értelmezéséből erednek.

A kvalitatív kutatás alapja a megértésre tett kísérlet, „*bizonyos társadalmi helyzetek, események, szerepek, csoportok, interakciók megértése*” (25). Egy „*vita részének*” tekinthetjük, „*nem rögzített igazságnak*”, sokkal inkább „*kísérlet arra, hogy megragadjuk a mélyben rejlő értelmet*” (26). Sajátossága, hogy interpretatív – bár a kvantitatív kutatás is az, hisz „*az is, hogy mit kutatunk, milyen kutatási kérdéseket teszünk fel, s hogyan találjuk meg rájuk a választ, azt jelenti, hogy miként interpretáljuk a világot.*” (27)

Miután bevezetést kaptunk a kutatási terv elkészítésébe, következnek az egyes technikákat részletesen bemutató fejezetek – a kutatói aktivitás és a kutatás alanyai által tett hozzájárulás formái szerint elkülönítve. Megismerhetjük az elméletgyártás technikáit (grounded theory), a dokumentáló technikákat (esettanulmány, netnográfia, videográfia), az elbeszélő technikákat (narratív technika, értelmező fotóinterjú, kutatói önmegfigyelés), valamint a kreativitást ösztönző technikákat (projektív technika, metaforák alkalmazása, kollázs technika, képasszociáció).

NEM IS ANNYIRA JÁRATLAN ÚT...

Talán a kötet célcsoportjaként megjelölt marketing- és turizmuskutatásokkal foglalkozó szakemberek számára egyelőre járatlan még a kvalitatív kutatások, ezen belül például a narratív módszerek ösvénye. Magam, mint a narratív élettörténeti interjú technika használója úgy látom, a hazai társadalomtudományi kutatásokban nem idegen terep – egyébként erre utal maga a szerző is, bemutatva, hogy „*a társadalomtudományok sem lehetnek mentesek a narrativitás elemeitől*” (211). Sőt, Brunert idézve azt is állítja, hogy „*a narratívum nem csupán a kommunikáció, hanem az emberi gondolkodás sajátos műfaja is*” (211).

Mi ennek a feszültségnek az oka? Miért van, hogy pont a módszertani innovátor piackutatás egy a társadalomtudományban már bevett módszert alternatívnak tekint? Talán a kvalitatív módszerek, a narratív technika mégsem annyira „bevett”, elfogadott a szociológiában sem? Nemzetközi szinten már a 70-es évektől elterjedt a narratív módszer, hazánkban Kovács Éva és Vajda Júlia a 90-es évek óta végeztek kutatásokat az elsősorban Schütze és Rosenthal által kifejlesztett narratív élettörténeti interjú hermeneutikai elemzésének módszerét használva (Kovács–Vajda 1994). Kétségtelen, hogy összefoglaló módszertan tankönyv mindezidáig nem született a narratív életút interjúról, Kovács Éva (2011) visszatekintve ennek okát a következőképpen fogalmazza meg: „*Az „importált” módszertant sok-sok éven át bizalmatlanság övezte itthon. Magunk is csak 2004-ben foglaltuk össze*” (Kovács 2011:8). Pászka Imre 2007-es kötete is inkább széleskörű elméleti áttekintést ad, mintsem gyakorlatias leírását az eljárásnak (Pászka 2007). Annak ellenére sem, hogy a társadalomtudományi karokon

lassan két évtizede a kutatómódszertani órák tematikájában szerepel ez a technika.

Vajda Júlia (2013) egy előadásában reflektál a kvalitatív módszerekkel szembeni ellenállásra, Habermas elméletére alapozva *szcientista önféltreértés* foglyaként interpretálva a szociológust, aki nem meri magát eloldani a kvantifikáció és a természettudományos kísérletezés útjától. Egy Freud írás parafazeálásaként arról ír, hogy egyrészt az *„újjal való megismerkedés lelki energiákat követel tőlünk, ez az, ami ijedtséget kelt bennünk”* (Vajda 2013:1).

Csakis a félelem lehet az elutasítás mögött, hisz az már nem lehet kérdés, hogy az egyedi történetek is lehetnek a társadalomtudomány tárgyai, Vajda utal Habermasra, amikor így fogalmaz: *„az egyedi történetekben az egyediség mellett az általános is benne rejlik”* (Vajda 2013:3). Félelmet kelthet az a mélység, a *„sorsok minden fájdalmába beleérezett empátia, amitől e kutató meg szeretné kímélni magát”* (Vajda 2013:5).

AZ ÚJ IT TECHNOLÓGIÁK KÍNÁLTA LEHETŐSÉGEK HASZNÁLATA A KUTATÁSBAN

A kötet forгатását jó szívvel ajánlom gyakorló társadalomtudományi kutatók számára is. Elsősorban az újonnan használatba került digitális „okos” eszközök révén olyan adatforrások is keletkeznek, melyek elemzése a hagyományos technikák módosításával lehetséges csak, hisz *„az online terep online módszereket kíván”*(158).

Megismerkedhetünk a netnográfia módszerével, amely *„adaptálja az etnográfiai kutatási technikákat az online közösségek kultúrájának vizsgálatához”* (157), forrásként pedig az online kommunikációs csatornákat használja (pl. blogok, fórumok, játékelületek). Szintén innovatív, és az előzőhöz hasonlóan az etnográfián alapul, a dokumentumfilm hagyományaira építő módszer, a videográfia. Ez a metódus nemcsak a marketingkutatásba használható meglátásom szerint, hanem például egyik ága, az autovideográfia, azon csoportok kutatására is alkalmas, ahol a verbalitás nehézkes. Az autovideográfia az önéletrajzi technikára építve a saját élmény filmezésén alapszik, és így állít elő saját narrációt. Kiválóan használható többek között azokban a fogyatékoságtudomány által mentális sérüléssel élő emberek bevonásával végzett ún. „participatív” és „emancipatív”, vagy felhasználók irányította kutatásokban (Marton–Könczei 2009), ahol a hagyományos interjú technikák nem működnének.

A VÁLASZADÓ KREATIVITÁSÁN ALAPULÓ MÓDSZEREK

A kvalitatív kutatások előnye, hogy kreatív módon új interpretációkat hoz létre, a válaszadó kreativitásának kiaknázásával is – felszínre hozva eddig nem hozzáférhető, tudatalatti vagy eddig még meg nem fogalmazott tartalmakat. A marketing kutatások élen járnak ezeknek a korábban a pszichológia területén használt technikáknak a használatában és fejlesztésében.

Ezen módszerek körébe tartoznak az ún. projektív technikák, amelyek arra is jók, hogy feloldják a kutató és a válaszadó közötti kommunikációs szakadékot. *„A projektív technika egy szituáció miéртjének megértésére létrejött indirekt megkérdezési módszer. A cél nem a mérés, hanem az érzelmek hitek, attitűdök, motivációk feltárása. ... segítik a kutatót abban, hogy megismerje a kutatás alanyának belső világát úgy, hogy közben a válaszadók is kellemesen érezhetik magukat.”* (280) A projektív technikák közé sorolhatók az asszociációs technikák, a kiegészítő, a konstrukciós, valamint az expresszív technikák. Egy másik, a metaforákat használó módszer

célja mentális modellek készítése, hisz az emberi gondolkodás is metaforákon alapszik. Az úgynevezett ZMET (Zaltman Metaphor Elicitation Technique) módszer multidiszciplináris megközelítése egyesíti a neurobiológia, a pszichoanalízis, a nyelvészet, a művészetelmélet módszereit. Alapvető feltételezése, hogy az emberi jelentések legtöbbjét vizuális formában osztjuk meg, ezért az ZMET is képeket használ a vizsgált témakörben megjelenő metaforák megfogalmazásához. A képeket nem a kutatók adják, hanem a kutatás résztvevői gyűjtik össze. Ennek az a jelentősége, hogy ezáltal a beszélgetést nem a kutató határozza meg. A válaszadók előzetes tudása, elvárásai, értelmezései domináns helyre kerülnek, az interjú során pedig a „képekbe és metaforákba vetítve mondják el mély, közvetlen megkérdéssel nem feltárható gondolataikat” (324). Egy kutatás során általában 20-25 interjú készül el, melyek elemzésével a kutató képes összeállítani az ún. konszenzustérképet, amely tartalmazza a felmerülő fogalmakat, valamint a közöttük lévő kapcsolatokat.

Összességében a kötetet ajánlom nemcsak a marketingkutatásokkal, de az egyéb társadalomkutatásokkal foglalkozó kollégáimnak is, hiszen rengeteg új technikát ismerhetünk meg belőle az elméleti háttértől a gyakorlati alkalmazásig, melyek inspirálóan hathatnak a további munkáinkban.

HIVATKOZÁSOK

Kovács É. – Vajda J. (1994) „Leigazoltam a zsidókhoz” – A „társadalmi zsidó” identitás élettörténeti gyökereiről. *Thalassa*, 1–2, 228–246.

Kovács É. – Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

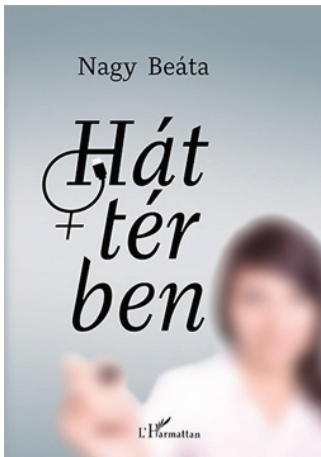
Kovács É. (2011) A narratív módszertanok politikája. *Forrás*, 7–8, 3–20.

Marton K. – Könczei Gy. (2009) Új irányzatok a fogyatékoságtudományban. *Fogyatékoság és Társadalom*, 1.

Pászka I. (2007) *Narratív történetformák*. Szeged: Belvedere Kiadó.

Vajda J. (2013) *Ellenállás a narratív módszerekkel szemben a szociológiában*. Konferenciaelőadás. Kéziratban. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság.

AZ EGYENLŐTLENSÉG ODAKINT VAN

Nagy Beáta (2014)

Hát + tér ben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására

Budapest: L'Harmattan

Szűkebb vagy tágabb kutatási területeiken túl a tudósok figyelmét az elmúlt évtizedekben egy sor olyan kérdés is felkelthette, ami a tudomány és tágabb társadalmi kontextusa közötti kapcsolatokat feszegette. A második világháború óta egyre jobban foglalkoztatja a tudós társadalmat a tudomány és laikus közönség viszonya, a tudományos kommunikáció és népszerűsítés kívánatos formája és csatornái, valamint a nem-szakértők bevonásának mikéntje és minősége. Az Európai Unióban az utóbbi évtizedekben a tudomány társadalomban betöltött szerepét megerősíteni vágyó törekvések új tétet fogalmaztak meg: ezúttal már nem csak a tudomány társadalmi elfogadottságának növelése volt a cél, hanem a kutatások gazdasági hasznosulása, valamint a tudománynak az európai uniós gazdasági versenyképesség szolgálatába állítása. Az ide sorolható közpolitikák egyszerre kívánják magát a tudományos kutatást erősíteni a rá fordított állami és versenyszférabeli erőforrások bővítése révén, hatékonyabbá tenni a leendő tudósok rekrutációját, valamint javítani a kutatási eredmények tudományos, gazdasági és tudományon kívüli, társadalmi hasznosulását (bővebben I. Geambaşu et al. 2013).

A jobb rekrutációt célul kitűző törekvések közé illeszkednek több szálon is a nők tudományos szerepét megerősíteni kívánó intézkedések is. A nők pozícióinak javítása – mind számbelileg, mind pedig a tudományos élet magasabb döntéshozatali szintjein – egyszerre tudománypolitikai, gazdasági és társadalmi kérdés. A tudományos pályától távolmaradó nők értékes humán erőforrás-veszteséget jelentenek a kutatásnak és így a nők alulreprezentáltságának közvetlen gazdasági hatása is van. A gazdasági versenyképességéért egyre jobban aggódó Európai Unió évek óta kitüntetett figyelemmel követi általában a kutatást és innovációt, kiemelten támogatva a nők szerepének növelését. A nők tudományos alulreprezentáltságának kérdése végül kétségtelenül társadalmi is, hiszen a kizárás látens vagy manifeszt folyamatai a tágabb társadalomban gyökerező nemi szerepekből táplálkoznak, illetve azokat folyamatosan újratermelik.

¹ Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet, Szociológia tanszék, Kolozsvár; és Hétfa Kutatóintézet.

A nőket a tudományos pályától elzáró vagy a szocializáció során őket „elbátortalanító” társadalmi tényezők között többet is számon tart a kérdés iránt érdeklődő (tudományos) közvélemény: a nemi szerepek, a pályaválasztás nemi mintázatai, valamint a különféle intézmények támogató vagy elutasító viszonyulása mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az oktatás egyes szakaszaiban, majd később a munkaerőpiacon a nők és férfiak sajátos „nőies” „férfias” pályákat válasszanak. Ezek közül (de nem a többiek jelentőségét tagadva) emeli ki Nagy Beáta a szervezetek nemi rendjét mint olyan kulturális és strukturális tényezők összességét, amelyek elsősorban látens módon alakítják a nők műszaki és informatikai tudományok iránti érdeklődését. *Háttérben* c. könyve a budapesti Óbudai Egyetem műszaki és informatikai karain végzett vizsgálatának bemutatása és egyben – magyarországi viszonylatban – úttörő kísérlet arra, hogy megértse, milyen szerepet játszik maga a felsőoktatási intézmény abban, hogy a nők változatlanul alulreprezentáltak a műszaki és informatikai felsőoktatásban.

Jóllehet az elmúlt évtizedekben számottevően javult a nők jelenléte az oktatás különböző szintjein, a munkaerőpiacon, illetve a magánéletben, a családformálódásban is olyan változások történtek, amelyek a nők nagyobb fokú „önállósága” felé mutatnak, a '70-es évek óta tartó „csendes forradalom” az utóbbi években megtorpanni látszik (Nagy 2014:24–28). Az esélyegyenlőség kiteljesedésének egyik határa éppen a természet-, műszaki és informatikai tudományok² mentén húzódik. Az ENSZ statisztikai összesítése szerint az elmúlt évtizedben Magyarországon alig emelkedett a nők aránya a természettudományos, műszaki, ipari és építési felsőoktatási szakok végzettjei között: 1999 és 2013 között arányuk 24,6-ról 27,8%-ra nőtt. Az EUROSTAT nyilvántartása szerint 1000 20–29 éves lakosra közel háromszor annyi férfi, mint női végzett jutott 2013-ban a fenti szakokon alapképzésen. Ezzel Magyarország a középmezőnyben helyezkedett el, a legkisebb nemi rést (1,5-ös szorzó) felmutató Lengyelország és a legmarkánsabb (mintegy 5-szörös) női alulreprezentáltsággal jellemzett Svájc között (EUROSTAT³).

A természet-, műszaki és informatikai tudományok erőteljesen maszkulin jellege azonban nemcsak a számarányok okán tartanak érdeklődésre számot, hanem azok miatt az esszencializáló magátólértetődőségek miatt is, amelyekkel az érintettek egy része – hallgatók és oktatók – a kérdést kezelik. Magával a kérdésfelvetés létjogosultságával kapcsolatos aggályok és dilemmák jelentették az egyik fontosabb terepélményt Nagy Beáta kutatása során. A megkérdezett oktatók egy csoportja a problémát – a nők alacsony arányát a műszaki és informatikai felsőoktatásban – mesterségesnek, mondvacsinálnak, mi több, a természetben – bármit is jelentsen ez – tett egyfajta erőszaknak tekintették. A biológiai szükségszerűségekre visszavezetett toposzok és sztereotípiák rendre megfogalmazódtak az oktatókkal készült interjúkban: a biológiai különbségek, a nemi szerepek, a család és az iskola szerepe, valamint a család és munka összeegyeztetése. Mindezeket a tényezőket viszont az oktatók zöme úgy tartotta számon, mint ami az egyetemi közegen kívül fejt ki hatását, egyszersmind hangsúlyozva, hogy sem sztereotip megközelítés, sem nemi egyenlőtlenség nem jellemzi a felsőoktatási intézményt.

Az oktatói interjúk az egyetem három, legkisebb női hallgatói aránnyal jellemzett karán készültek: a Bánki Donát Gépész- és Biztonságtechnikai Mérnöki Karon (BGK), a Kandó Kálmán Villamosmérnöki Karon (KVK) és a Neumann János Informatikai Karon (NIK). A 2010/2011-es tanév őszi félévében az alapképzés nappali tagoza-

² Angolul e területek összességét a *STEM* betűszóval jelölik: *Science, Technology, Engineering & Mathematics*.

³ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, az adatok lekérésének időpontja: 2015. szeptember 9.

tán a BGK-n 3,7, a KVK-n 2,8, míg a NIK-n 6,2 volt a női hallgatók aránya (Nagy 2014:115). A 2012. januárjában zajlott terepmunka során karonként 5-5 félig strukturált interjú készült oktatókkal. Az interjúk vizsgálat egy tágabb kutatási projekt részét képezte, melynek minden adatfelvétele más és más módszerekkel, és eltérő célpopulációk megkérdezésével arra kereste a választ, hogy mivel magyarázható, illetve hogyan változtatható meg a műszaki és informatikai felsőoktatás iránti alacsony női hallgatói érdeklődés. Ennek érdekében az oktatói interjúk mellett fókuszcsoporthoz interjúk készültek középiskolai, majd egyetemi hallgatókkal, mindezeket pedig egy on-line kérdőíves vizsgálat egészítette ki az Óbudai Egyetem alap- és mesterszakos hallgatói körében (az eredmények összefoglalását lásd: Papp-Keszi 2013, Szekeres-Krolify Intézet 2013).

A *Háttérben* c. könyv – bár külön alfejezetben foglalja össze a fókuszcsoporthoz és kérdőíves vizsgálatok főbb következtetéseit – csak a tanári perspektívát bontja ki annak érdekében, hogy azokat a többé-kevésbé látható szervezeti mechanizmusokat feltárja, amelyek a fiatal nőket a műszaki felsőoktatástól távol tartják. Az empirikus adatok elemzését a szerző többféle elméleti keretbe ágyazza: a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek, valamint a nemek és technológia viszonyának szociológiai fogalmai éppúgy hasznos fogódzót nyújtanak az oktatók véleményének értelmezésében, mint a szervezetszociológiai paradigmák a nemi rend feltárásában. A könyv ennek megfelelően négy elméleti jellegű és két, az empirikus adatok elemzésének szentelt fejezetből épül fel. Az elméletiek azonban nem csak a fogalmi és paradigmatis keretet vázolják fel, hanem kitérnek azoknak a magyarországi iskolázottsági trendeknek az ismertetésére is, amelyekben a műszaki és informatikai felsőoktatás nemi összetétele elhelyezhető.

Nagy Beáta rögtön a könyv elején kijelöli azokat a gyakorlati-pragmatikus kereteket, amelyekben belül kutatását elhelyezi, jelezve, hogy a fiatal nőket a műszaki pályáktól távol tartó szervezeti mechanizmusok feltárásával az esélyegyenlőség szolgálatába kívánja állítani. A nők természettudományokban betöltött szerepét javítani szándékozó nemzetközi és magyarországi kezdeményezések között találjuk az amerikai *MIT*-t, a *Harvey Mudd College*-ot, a *New Jersey Institute of Technology*-t, valamint a holland *Delft Technical University*-t, továbbá olyan civil programokat, mint a németországi „fiúk napját” és „nők napját”, illetve Magyarországon a Nők a Tudományban Egyesület által 2012 óta szervezett Lányok Napját. A versenyszférában jelenleg – a szerző ismeretei szerint – csak a Preziben működtetnek programot (*Coding Girls*) a tanuló lányok számítástechnikával szembeni érdeklődésének felkeltésére.

A könyv bevezetőjében felsorolt kezdeményezések más és más tényezőket hangsúlyoznak azok közül, amelyek a fiúk és lányok érdeklődését és karrieraspirációit meghatározzák: a kisgyermekkorú játékot, az iskolai oktatást vagy a munkaerőpiacot. Nagy Beáta kutatása ezek közül a felsőoktatási intézményben kialakult nemi rendre összpontosít mint olyan berendezkedésre, amely egyszerre öleli fel az illető szervezetre jellemző hatalmi viszonyokat, valamint a „férfiasság” és „nőiesség” mérvadó definícióit (Nagy 2014:17). Bár a nemi rend és nemi rezsím fogalmi különbségtételt Connell 1996-os művében úgy alkotta meg, hogy az előbbi az egész társadalom, utóbbi pedig annak egyes intézményei leírására szolgáljon, Nagy Beáta – a szervezetszociológia hagyományaihoz igazodva – elemzésben a nemi rend fogalmát használja. Connell a munkahelyi nemi rezsimek 4 dimenzióját különbözteti meg: a munkamegosztást, a hatalmat, az érzelmeket és viszonyokat, valamint a nemi kultúrát és az azt kifejező szimbolikát (Connell 1996, id. Nagy 2014:18).

Elméleti és fogalmi síkon a szerző a tágabb keretektől kiindulva halad a specifikusabb paradigmatis keretek felé. A műszaki és informatikai pályák nemi összetétele vagy egyensúlytalansága nem tárgyalható a tágabb társadalmi nemi egyenlőtlenségek, és azok múltbeli alakulásának vázolója nélkül. Ez képezi az első fejezet tárgyát. A „nemek forradalma”, bármily felforgatónak is tekintjük az előidézett változások ismeretében, mára megtorpant. A nők társadalmi pozícióinak makroszinten kimutatható javulására számtalan társadalmi és gazdasági tényező hatott: a gazdasági szerkezetváltás, a szolgáltató szektor bővülése, a globalizáció. A női munkaerő rendelkezésre állását olyan, a magánélettel és családformálódással kapcsolatos változások javították, mint a növekvő iskolázottság, a csökkenő gyermekszám, a válások arányának növekedése. A második fejezetben közölt statisztikai trendek szerint magyarországi viszonylatban a 20. század közepétől, különösen egyes oktatási szintek tömegessé válása következtében, jelentősen nőtt a nők iskolázottsága, olyannyira, hogy mind a közép-, mind a felsőfokú végzettség körében többségbe kerültek a nők. Mindezek ellenére, a nemzetközi trendekhez hasonlóan, tartósnak bizonyultak a foglalkozási szegregáció nemi mintázatai, csakúgy, mint a bérkülönbségek, az oktatás terén pedig az elnőiesedett végzettségek jelentősen veszítettek értékükből. A „forradalom” befejezettségéhez az is hozzájárult, hogy a férfiak életét meghatározó értékek és normák mindeközben nem változtak: a „női életút maszkulinizálódását” nem követte „a férfi életút feminizálódása” (Nagy 2014:34).

Még kevésbé érintették a nemek közeledését előidéző társadalmi változások a műszaki pályákat – ennek ívét és főbb magyarázatait ismerteti a könyv harmadik fejezete. A nők technológiához fűződő, társadalmilag meghatározott viszonyát, illetve a műszaki pályákon betöltött pozícióit a szociológiai kutatások három irányzat keretében vizsgálták. *A nők és a technológia, a nők a technológiában, valamint a társadalmi nem és technológia* címkék fémjelzik e három megközelítést. Az első az alulreprézentság okainak feltárása mellett a különféle kezdeményezések bemutatását tűzte ki célul. A második irányzatba azok a kutatások sorolhatók, amelyek a nők műszaki pályáról való kiszorulásának tényezőit vizsgálják: ezek közé tartozik a technológia maszkulin definíciója, a nőkre nézve barátságtalan szervezeti körülmények vagy „a mikrohullámú sütő szociológiája”⁴. Végül a társadalmi nem és technológia társadalmi konstrukcióként közelít mindkét fogalomhoz, és arra keresi a választ, hogy maga a technológia miként állítja elő a maszkulinitás kultúráját, és válik maga is annak következményévé. Az egy adott korban és kultúrában érvényes férfiasságesszmény technológiával való összekapcsolódásához fontos adalék a műszaki szakmák professzionalizálódásának bemutatása. A 18. század végén beindult folyamat során a szakma egyszerre vált elitté és erősítette meg maszkulin jellegét, a nemi határokkal párhuzamosan azonban a professzionalizálódás a szakma osztály- és etnikai határait is megerősítette. A műszaki jogosítványok megszerzésének, valamint a szakma gyakorlásának jelentéseit tanulmányozva az olvasónak már majdnem az az érzése támad, mintha mi sem változott volna a nemek és technológia viszonyában az elmúlt száz évben.

Miközben a gyermekkorban, családi és oktatási közegben ható, a nők kirekesztéséhez kisebb-nagyobb mértékben hozzájáruló tényezőkről egyre több empirikus és teoretikus tudást halmoz fel a szociológia, a szervezetek tanulmányozása csak kisebb mértékben és később figyelt fel a szervezeteken belül kialakult nemi pozíciókra és viszonyokra. Érthető módon leginkább ezeknek a vizsgálatoknak a fogalmi apparátusa segítette Nagy

⁴ Ez a fogalom arra mutat rá, hogy a technológia miként használja és reprodukálja a nők hátrányait is megerősítő otthoni/személyes és nyilvános szféra dichotómiáját.

Beátát az általa feltárt empirikus valóság értelmezésében. A szervezetek nemi meghatározottságának⁵ hangsúlyozásában Acker 1990-es műve (id. Nagy 2014) mérföldkő jelentőségű. Mások mellett Acker is egymással párhuzamosan vizsgálja a konkrét szervezeti gyakorlatok és a domináns kulturális képek leírását annak feltárása érdekében, hogy milyen pozíciókat foglalnak el a férfiak és nők, és a köztük levő egyenlőtlenségek hogyan termelődnek újra. A szervezeti kutatásokba a nemi szempontokat is beemelő vizsgálatok közkedvelt témái közé tartoztak a szimbólumok, a nyelvhasználat és ideológia elemzése, a szexualitás, a vezető szerepet betöltő nők kutatása. A szervezetek nemi struktúrájának és kultúrájának egymással párhuzamosan történő feltárása adta Nagy Beáta elemzése számára a legfontosabb fogalmi és elemzési szempontokat; az alábbiakban e kettősség mentén ismertetjük az Óbudai Egyetem három karának nemi rendjét.

A női hallgatók szervezeti struktúráján belül betöltött helyét a *token* angol fogalom írja le legmegfelelőbben Nagy Beáta megfigyelései szerint – érdekes lenne tudni, ez a női oktatókra is érvényes-e. Kanter 1977-es szervezettipológiáját (id. Nagy 2014) a kisebbségi csoport számarányára alapozva állította fel: eszerint a három kar a női diákpopuláció mérete és részesedése alapján az aszimmetrikus kategóriába sorolható (vagyis annak a típusnak felel meg, ahol 15%-nál kisebb a kisebbségi csoport aránya). Ez, Kanter szerint, messzemenően meghatározza a kisebbségi csoport alkupozícióit, kényszereit, a felé megfogalmazott szerepelvárásokat. A kisebbség ekkor jelképpé válik, kiemelt, jól látható pozícióba kerül – és ez sajátosan alakítja a többség elvárásait is. Nagy Beáta szerint éppen ez jellemzi a három műszaki karon tanuló lányok helyzetét is, legalábbis oktatói perspektívából. Erős láthatóságuk egyben fokozott kiszolgáltatottságot is jelent, a testi jellemzők és a nemi sztereotípiák könnyű mozgósítását, egyben azonban jó táptalajt is képeznek a férfi tanárok (és olykor, a tanárok megítélése szerint a fiú kollégák) paternalista, atyáskodó viszonyulásának. A jelkép-pozíció második jellemzője a kontraszt: a kis létszám és a fokozott láthatóság a többséget arra sarkallja, hogy a különbségeket, valamint a többség és kisebbség közötti határvonalakat hangsúlyozzák. Ezek a határvonalak viszont általában a kisebbség tagjainak izolálódásához vezetnek. Végül, a jelképes kisebbségi csoport szervezeten belüli pozíciójának harmadik jellemzője az asszimiláció, mely igazodási kényszert jelent a többség által kialakított és érvényesített képekhez és elvárásokhoz. Ez egyrészt például a nőkre vonatkozó sztereotípiáknak való megfelelést jelenti (például, hogy a lányhallgatók jobb szociális készségeiknek köszönhetően „szervezik meg” kollégáik társas életét), másrészt pedig a „fiúsítást”. Ez utóbbi ellentétes az előzővel, gyökerei pedig visszanyúlnak a szakma professzionalizálódásának kezdeteihez: a lányokkal szemben megfogalmazott elvárás az, hogy az erős férfi kultúrához alkalmazkodjanak.

A struktúrával párhuzamosan Nagy Beáta a három karra jellemző – oktatói perspektívából kibontható – szervezeti nemi kultúrát is feltárta. Ebben a vállalkozásában leginkább Brigitte Liebig megközelítése és tipológiája, kisebb mértékben pedig Gherardi fogalmi apparátusa volt segítségére. Liebig svájci vállalatoknál végzett vizsgálatában négy szervezeti nemi kultúra-típust különített el egy hármasszempontrendszer alapján. E szempontok vagy dimenziók a következők voltak: a nemek közötti viszonyrendszer a vállalaton belül, a vállalati és a külső társadalmi nemi rend közötti kapcsolat megítélése, valamint a szervezeti esélyegyenlőségi politikákhoz való viszonyulások rendszere. Ezek alapján írja le a férfias tradicionalizmus, a vállalati kollektívizmus, a normatív individualizmus, valamint a pragmatikus utilitarizmus típusait (Liebig 2007, id. Nagy 2014:102–104). Gherardi

⁵ A magyarul íróknak nincsen feltétlenül könnyű dolga az angolban meghonosodott „gendered” jelző átültetésékor, e sorok írójának legalábbis még nem sikerült egyszerre releváns és érthető fogalomhasználatot kialakítania.

hivatkozott vizsgálata olasz műszaki vállalkozások körében készült, célja pedig az volt, hogy a női belépők férfi-többség általi fogadtatása szerint sorolja típusokba a cégeket. A kialakult tipológia címkéi igencsak beszédesek: Gherardi mind a „barátságos”, mind pedig az „ellenséges fogadtatásnak” három-három ideáltípusát írta le; ezek a következők: a vendég, a vakációzó, a jövevény, valamint a marginális, a kígyó a fűben és a betolakodó (Gherardi 1996, id. Nagy 2014:96–99).

Az Óbudai Egyetem három vizsgált karán feltárt nemi kultúra leginkább a vállalati kollektívizmus ideáltípusának elemeivel írható le, a (többnyire) férfioktatók pedig egyszerre viszonyulnak a női hallgatókhoz „vendégként”, „marginális” és „vakációzó” személyekként. Liebig azokat a szervezeteket illetve a vállalati kollektívizmus címkével, amelyekben a nemek közötti viszonyt a detematizált homogenitás fogalmával lehet a legjobban leírni, ahol a szervezeten belüli és a tágabb társadalomra jellemző nemi rendet különbözőnek tekintették, és ahol ennek megfelelően a szervezeti nemi egyenlőséget sem látták indokoltnak sajátos programokkal ösztönözni.

A detematizált homogenitás perspektívája azt jelenti, a szervezet tagjai nem érzékelik a pozícióik közötti különbséget, nem érzékelnek nemi egyenlőtlenséget. A megkérdezett oktatók diákjaik – lányok és fiúk – teljesítményét egyrészt meritokratikusan értékelték, másrészt pedig rendre a nemi sztereotípiák szemüvegén keresztül értelmezték azokat. A „lányos” és „fiús” motivációkat, tanulási stílusokat és teljesítményeket lényegében a nők és férfiak biológiai vagy szocializációs eredetűnek tekintett „jellemébe” ágyazták bele. A férfiúi szertelenség, szétszórtság szerencsésen társul éles ésszel, jó térlátással és kreativitással, a lányokat azonban rendre kiegészíti szorgalmuk és kitartásuk. Ha van is különbség köztük, ez a tanári vélemények szerint nem a hierarchia, hanem sokkal inkább a komplementaritás terminusaival írható le. A fiúk és lányok nem csak a tanulásban – és az ahhoz való eltérő viszonyulásban – egészítik ki egymást, hanem az egyetemi élet más terepein is: a lányoknak tulajdonított jó szociális készségek vagy a „puhább”, tudománytörténeti jellegű kérdések iránti érdeklődésük sajátos és fontos színfolt a karok életében.

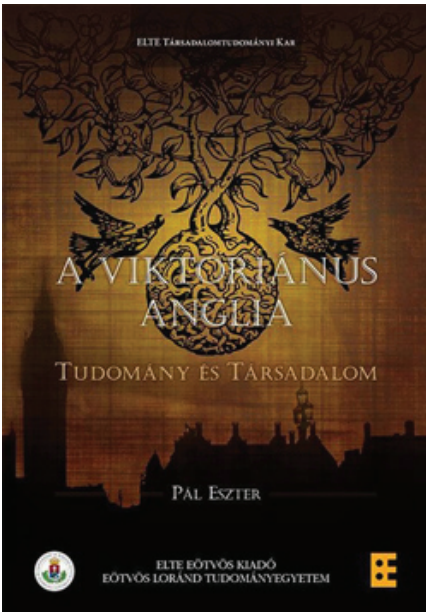
Egyenlőtlenség csak az egyetem falain kívül van. A megkérdezett oktatók véleménye szerint a női hallgatók alulreprezentáltsága a műszaki felsőoktatásban a természet rendje, annak egyszerre vannak evolúciós, biológiai és társadalmi okai, de további magyarázó tényezők a karrierutak nemi egyenlőtlensége vagy a családalapítás során kialakuló munkamegosztás. Ezek azonban túlmutatnak az egyetemi karok szervezeti keretein, így megoldásuk sem lehet annak feladata. A tanárok körében feltárt viszonyulások döntően liberálisak, a pályaválasztástól a szakmai pálya alakításáig az egyén feladata és kompetenciájának függvénye a maguk javára alakítani a lehetőségek rendszerét.

Nagy Beáta kutatásának egyik kiindulópontja az olykor kifulladás látszó nemek forradalma, a könyv pedig fontos és adatgazdag elemzése azoknak a társadalmi jelenségeknek és gyakorlatoknak, amelyekre csak kevésbé hatott a nemek egyenlőségének ideája. A könyv erőssége a többféle elméleti és fogalmi keretbe ágyazott elemzés, az empiriára való aprólékos odafigyelés és a komolyan vett induktív módszertani szemlélet. Remélhetőleg a közeljövőben tovább bővülnek empirikus ismereteink a többi olyan szervezet – iskolák, vállalatok – működéséről és nemi rendjéről, amelyek a nők műszaki, természet- és informatikai tudományokban való alulreprezentáltságát meghatározzák.

HIVATKOZÁSOK

- Geambaşu R. – Patakfalvi-Czirják Á. – Megyesi G. B. – Kardón B. (2013) *Thirst for science? Social conceptions of the research activity, the factor influencing career choices and the social impacts of Researchers' Nights*. Budapest: Hétfa Research Institute – RCISD.
- Papp G. – Keszi R. (2013) A műszaki felsőoktatás a nemek tükrében – különbségek a pályaválasztás és az egyetemi tapasztalatok területén. Zárótanulmány. In Szekeres V. – Krolify Intézet (szerk.) „Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?” *Nők és a műszaki felsőoktatás*. Budapest: Óbudai Egyetem, 214–314.
- Szekeres V. – Krolify Intézet (szerk.) „Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?” *Nők és a műszaki felsőoktatás*. Budapest: Óbudai Egyetem.

TUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOM A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN

Pál Eszter (2015)
A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom.
Budapest: Eötvös

Pál Esztert, a 19. századi Anglia tudományos és közéleti diskurzusaival foglalkozó alább bemutatott könyv szerzőjét leginkább az organicista és evolucionista szociológia történetével, illetve a szociológia intézményesülési folyamataival foglalkozó elemzéseiről (Pál 1997, 1999, 2001, 2004, 2009) ismerheti az olvasó. Az utóbbi években elhagyta a szociológiatörténet szűkebb kereteit, és hozzáfogott annak a szélesebb társadalmi-kulturális miliőnek a feltérképezéséhez, melynek közegén belül többek között Herbert Spencer munkássága – korábbi fő kutatási területe – is kibontakozott. A jelen kötet az evolucionista elméleteknek e tágabb környezetét bemutató tanulmányainak¹ sorába illeszkedik. A könyv nem hagyományos értelemben vett eszmetörténeti munka; az eszméket végig szorosan társadalmi beágyazottságukban vizsgáló elemzések módszertani hátterét az irányadó újabb tudománykutatási törekvések belátásai szolgáltatják. A szociológiatörténeti tematika elhagyásának ellenére a kötet a korábbi kutatások szerves folytatásának tűnik: a „historicista”² tudománytörténeti hitvallású szerző részéről a társadalmi-kulturális környezet bemutatását szociológiatörténeti szempontoknak alárendelő megközelítés határainak átlépése, a kontextus saját jogán való bemutatása természetszerű folytatása a korábban megkezdett munkának.

A szerző előtt a korszak szellemi élete által kínált intellektuális izgalmak bősége – saját bevallása szerint – Herbert Spencer „*meglehetősen unalmas*” munkásságának kutatása idején sejlett fel. Kétségtelen, hogy a Spencer iránti érdeklődés manapság igen gyér, és nevét leginkább már a szociológiatörténészek is csak a

¹ Pál 2011a, 2011b, 2014; a témában megjelent korábbi tanulmányok felsorolása megtalálható a könyv 164. oldalán.

² A historicista, és a vele szemben álló prezentista szociológia- illetve tudománytörténeti problémakezelés különbségéhez lásd a könyv 12–13. oldalait; lásd még Pál 2013.

Parsonsnak tulajdonított kérdés nyomán idézik fel: „*Ki olvas ma már Spencert?*”³ A viktoriánus kor intellektuális vitái, melynek közegében Spencer ma már porlepte munkái is megfogalmazódtak, azonban mindmáig éreztetik hatásukat.

„Az eleinte természettudományi – de persze ehhez közvetlenül kapcsolódóan vallási és filozófiai – viták, és a viták során alapvetően átalakuló gondolkodásmód és intézményi közeg lényegében a 20. századi – természetre, tudományra, társadalomra és persze főképp az emberi életre magára vonatkozó – elképzeléseket is meghatározta. Jórészt ezen elképzelések hatása – vagy súlya – alatt éljük ma is az életünket és műveljük a tudományt, még akkor is, ha ugyanezen elképzelések falai egy ideje már repedeznek” (11).

A modern tudományosságot meghatározó intézményi jegyek, értékek és szabályok nem elhanyagolható mértékben a viktoriánus kor Angliájában jelentek meg, valamint a tudomány és a tágabb társadalmi környezete közti kapcsolat formái is ekkor kristályosodtak ki; ekkor vált a tudomány afféle ezoterikus úri passzióból közügygé. A szerző amellettt érvel, hogy a tudományos diskurzusok nem tekinthetők pusztán a tudományos szféra belügyének:

„A 19. századi Anglia tudományos vitáinak meghatározó, ha nagyrészt csupán latensen is meghúzódó mozgatórugója egy feszítő társadalmi és pszichológiai szükséglet volt, amelyet a modern kor zúdított ránk a maga sajátosságaival: az értelemtulajdonítás szükséglete, méghozzá a szüntelen változások értelemmel való felruházásának szüksége, mely a 19. században a haladásról, evolúcióról és kontingenciáról szóló vitákban jutott kifejezésre. Ezek a viták tehát végső soron nem pusztán a tudományos igazságokról, sőt nem is csak a társadalmi és kulturális legitimitásért és hatalomért, intézményes pozíciókért és elismerésért folytatott harcokról szóltak, hanem – ha úgy tetszik – a modern kor emberének végső ontológiai kérdéseiről is” (16–17).

A könyv a viktoriánus Anglia történelmét megidézve, a korabeli szociokulturális viszonyokba mélyen beágyazottként bemutatva követi végig e nem csak a tudomány szempontjából releváns vitákat.

A bevezető fejezet a kutatás módszertani alapjainak különösen gondos, és példaértékű módon önreflexív tisztázásával kezdődik. A vizsgálódás szemléletét döntően befolyásolták azok a kortárs tudományszociológiai és tudományantropológiai belátások, melyek a tudománnyal kapcsolatos gondolkodásmód megszokott, a tudományt és a társadalmat elválasztó dualista megközelítésének meghaladását szorgalmazzák. Ennek megfelelően a tudományos elméletek a szociokulturális viszonyok szerves részeként, és nem a tudományosság valamiféle autonóm, belső logikát követő kumulatív fejlődésének építőköveiként kerülnek megjelenítésre.

Inspirációinak felsorolásakor a szerző megemlékezik Robert K. Merton klasszikus, de dualista megközelítése miatt már meghaladottnak tekintett, a 17. századi Anglia tudományosságával foglalkozó tanulmányáról, Steven Shapin ugyancsak a 17. századi angol tudománnyal foglalkozó munkájáról, Pierre Bourdieu mezőelméletéről, Thomas Gieryn határmeghúzási stratégiákról szóló elméletéről, valamint a tudománykutatás „erős programjáról”, különös tekintettel az utóbbi azon megállapítására, miszerint a tudomány vizsgálatakor minden tudományos nézet összefüggésbe hozandó a társadalmi kontextussal, vagyis a kontextuális elemzés nem kor-

³ A kérdést valójában Parsons maga is csupán idézi (1949: 3), azonban ugyanott megfogalmazott kijelentése arról, hogy Spencer halott, túlzás. Tanulmányai során majd minden szociológushallgatót köteleznek arra, hogy olvasson Spencertől – nem kis részben éppen azért, hogy a funkcionális differenciálódás (mindmáig az érdeklődés homlokterében álló) tematikájával ne Parsons sajátos megfogalmazásában kényszerüljön először találkozni.

látozódhat a „tévedések” magyarázatára. A megközelítésmód reflexivitásának fokát jól érzékelteti a szerző jellemző megjegyzése: „Már e tanulmány legelején megfogalmaztam azt a gondolatot, hogy e kettő [tudomány és társadalom – H. D.] pusztán analitikus szempontból választható szét, s hogy valójában olyannyira egymáshoz szervült területekről van szó, hogy talán még a »beágyazottság« kifejezés is félrevezető” (152). Az elemzés megfelel az újabb tudománykutatás kérlelhetetlen reflexióra vonatkozó igényének, megkíméli azonban az olvasót a kapcsolódó irodalomban esetenként felbukkanó, öncélúnak tetsző, hatásvadász megnyilatkozásoktól, és a „radikálissá” kiélezett relativizmus nem feltétlenül csak retorikai túlkapásaitól.

A tudományos szféra vizsgálatát a 19. századi Anglia tágabb történelmi és kulturális viszonyainak, így demográfiai, oktatási, vallási és kommunikációs jellemzőinek informatív, egyszersmind élvezetes bemutatása előzi meg. A korszak mélyre ható, esetenként forradalmi változások tanúja: a népesség drámai növekedése, az urbanizáció, a nagymértékű szegénység, az eddigiek nyomán bevezetett állami reformok, úgy mint a kötelező oktatás bevezetése, a munkakörülmények szabályozása, vagy a szavazójog kiterjesztése, a kommunikációs és közlekedési viszonyoknak a vasúti hálózat kiterjedése által megvalósuló átalakulása drámai hatású, és drámai sebességű változások voltak, melyek már egy emberöltő időtartama alatt is látványos átalakulást hoztak magukkal. Különösen jelentősek voltak a demográfiai tényezőkben bekövetkező változások. A lakosságszám felduzzadásának pesszimista értékelését nagyban meghatározta Thomas Malthus 1798-as, *An Essay on the Principle of Population* című, a populáció növekedése kapcsán járványokat, éhínségeket és egyéb katasztrófákat jövendőli ismert munkája, mely a szegénypolitikában is gyökeres fordulathoz vezetett: leszámoltak a korábbi, a dologtalanságot propagálóknak vélt segélyezési rendszerrel, elterjedtek a legalább annyira az elrettentés, mint a menedék biztosításának igényével létrehozott dologházak, választóvonalat húztak az érdemes és az érdemtelen szegények közé, és a *laissez faire* jelszava alatt megvalósuló prosperitás árnyékában nem kevésbé furcsa szociálpolitikai megoldások jelentek meg, mint például a potenciális bűnözőknek tekintett szegény gyermekek Angliából való tömeges kitelepítése. A könyv szól a londoni szegényeket vizsgáló, Charles Booth által vezetett nagyszabású kutatásról, valamint a korban az elterjedtsége okán jelentős, és az evolúciós tematika megjelenésével új megvilágításba kerülő unokatestvérek közötti házasodás ügyéről is. A gyermekmunka széles körű elterjedtsége miatt általánossá csak igen lassan váló közoktatás kérdései mellett a szerző részletesen szól a felsőoktatási viszonyokról, részletesen kitérve a tudományos viták vonatkozásában is kitüntetett pozíciót betöltő, régi arisztokrata családok és az anglikán egyház által dominált konzervatív egyetemekre – Oxford, Cambridge – is.

A korszak jelentős tudományos-közéleti diskurzusait nagymértékben meghatározta az evolúciós elméletek és a vallásos tanítások közti, egyszersmind a tudomány és a vallás képviselői közti szembenállás; ez indokolja a korabeli vallási viszonyok gondos megvilágítását. Szerzőnk szembeszáll azzal az elterjedt vélekedéssel, amely szerint a 19. század az általános szekularizálódás kora, és rámutat, hogy a korszak Angliájában semmiképpen sem beszélhetünk szekularizációról abban az értelemben, hogy a közemberek elfordultak volna a vallástól. Kétségtelen, hogy a vallást kihívások érték: noha a viktoriánus Angliában a felvilágosodás szkepticizmusa kevésbé volt jelen, mint Franciaországban, a széleskörű változásokat kísérő káosztól, erkölcstelenségtől, és természetesen a vallás tudomány általi kiszorításától való félelem nehéz feladat elé állította a prédikátorokat, akiknek szívós munkája azonban egyenesen a vallási élet intenzitásának fokozódását, valamint számos egyház és gyülekezet megerősödését eredményezte. A vallási szférát érintő változásokra nem annyira a szekularizáció, mint

inkább a pluralizálódás folyamata, és főképp az anglikán egyházi monopólium megrendülése volt jellemző. A vallás és a tudomány közt az intézményes és szimbolikus mezőben a tekintélyért és hatalomért folytatott vetélkedés nem írható le sommásan úgy, hogy a tudomány legyűrte a vallást, az általában vett vallásosság ugyanis nem veszített jelentőségéből. A vallási mezőben kétségtelenül fellépő megosztottság ugyanakkor nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyes, a vallásos tanítást megkérdőjelezni látszó tudományos gondolatok, így például Darwin tanai, a begyűrűző német racionalista Biblia-kritika, vagy a szó szerinti Biblia-értelmezést ugyancsak kétségbe vonó földtörténeti belátásokat közkinccsé tévő geológiai kezdeményezések jóformán hisztérikus fogadtatásra találjanak. A vallásos autoritások kedélyét valójában nem is Darwin munkája, hanem pár, a bevett tanítás dogmáitól elforduló egyházi személy által írt könyv borzolta fel. Ezek az egyházi tanításhoz különböző mértékben hű híveket is komolyan foglalkoztatták – erre utal, hogy e könyvek óriási példányszámban keltek el. A korra általában véve is jellemző volt a majdhogynem középkorias dogmatizmus és a szabadságra, rációra, tudományra való „haladó” hivatkozás kettőssége. Mindezek a tényezők nagyban befolyásolták a darwini és más evolúciós elméletek recepcióját is.

A korszak Angliájának tudományos intézményrendszerét bemutató fejezet aprólékos elemzései nem csak a „hivatásos” tudományos intézmények és a velük jelentős részben összefonódó informális csoportosulások bemutatására terjed ki, hanem a tágabb társadalmi diskurzus szempontjából legalább annyira jelentős tudománynépszerűsítési mozgaloméra is. Noha a tudománynépszerűsítés célközönsége és a hivatásos tudósok közt kialakult egyfajta polarizáció, nem szabad azt hinnünk, hogy a professzionális tudományosság mindig egyértelmű, a maihoz hasonló módon lefektetett keretekkel rendelkezett. A század első felében a tudományos kutatás még az amatőrizmus medrében folyik⁴; a tudomány máig meghatározó intézményi és kognitív kereteit a század során lezajló „határmeghúzó” munkálatok eredményeként érte el.⁵

A tudományos intézményrendszer legmeghatározóbb szereplője eleinte az 1660-ban alapított, a brit tudományos akadémiának megfelelő Royal Society of London volt, mely azonban még igen kevésbé hasonlított a későbbi professzionális tudományos szervezetekre, és sokkal inkább volt jó társadalmi háttérrel és nagy befolyással, önálló tudományos teljesítménnyel viszont többnyire nem rendelkező úriemberek exkluzív klubja. A Royal Society konzervatív intézmény volt, mely sem tevékeny, sem különösebben érdekelt nem volt a tudományos mező reformjában, ehelyett az informális kapcsolatok kiaknázásában jeleskedett. Jellemző módon a tudományos élet reformját célzó törekvések sem innen, hanem a dzsentri és a középosztály képviselőit is tagjai közt tudó, kevésbé lomha, és a kezdetektől a professzionális tudomány elképzelését propagáló British Association for the Advancement of Science (BAAS) felől indultak ki. A reformgondolat korszakának szülötte, a British Association tagjai amellettt érveltek, hogy az átfogó társadalmi reform előfeltétele a tudományos intézményrendszer működésének reformja. Ez a reform elsősorban a Royal Society monopóliumának megtörését, és a tudomány autonómiájának kiharcolását jelentette. A British Association a partikuláris érdekellentéteket az egyetemes értékek nevében feloldó tudomány képviselőjeként jelenítette meg magát – többek közt ez az univerzalista önmeghatározás volt sikerének záloga. Társadalmi összetételét tekintve természetesen a BAAS

4 „...[H]abár talán nem szerencsés egy olyan kifejezést használni itt, amely a később megjelenő professzionális tudomány vonatkozásában értelmezhető csak” (55).

5 Beszédes tény, hogy valójában még a „tudós” kifejezés is csak 1833-ban jelent meg (63).

sem volt „univerzális”; a két szervezet ellentéte valójában többé-kevésbé jól körülhatárolható társadalmi csoportok szembenállásának feleltethető meg.

A BAAS fontos szerepet játszott mind a tudomány professzionalizálásában, mind széleskörű népszerűsítésében. Az első szervezetek egyike volt, ahol megjelent a diszciplináris szekciók elkülönítése, vagy egyáltalán a rendezvények tudományos előadások és viták köré szervezése, ugyanakkor ezeket a tudományos összejöveteleket relatíve rövid idő alatt sikerült több ezer fős tömeget megmozgató valóságos tudományos fesztiválakká fejleszteni, melyekre – jegyet megváltó nézőként, de nem teljes jogú résztvevőként – a hölgyeket is várták.⁶ A szervezet elősegítette, hogy új társadalmi csoportok lépjenek be a hivatalos tudományosság területére, noha a későbbiekben az olyan amatőr tudósok, mint például a kőzetmintákat és – az evolúciós elméletek bizonyítása kapcsán nem elhanyagolható jelentőségű – fosszilis leleteket gyűjtő hobbi-geológusok végül ki is szorultak. A BAAS számára a tudomány a természettudományok összességével, a szigorúan természettudománynak tekintett statisztikával és antropológiával volt azonos. A szervezet ódzkodott attól, hogy az általa felügyelt tudományos diskurzusban potenciálisan megosztó vélekedések jelenjenek meg, ezért őrködött a statisztika és az antropológia „szigorúan tudományos” volta felett, vagyis igyekeztek gondosan megtisztítani a társadalmi érdekkellentéteket kifejező állásfoglalásoktól. A manifeszt cél a tudomány egységének és autonómiájának biztosítása volt – szigorúan a vallás hasonló autonómiájának tiszteletben tartása mellett. Összhangban állt ezzel az akkoriban uralkodó, a BAAS által is képviselt természettudományi nevezett tudományos szemlélet, mely a tudományos érvelésben megtartotta az isteni gondviselésre való hivatkozás elemét, és így igényt tarthatott a vallásos tudományos közönség érdeklődésére, egyszersmind az egyházi vezetők jóindulatának minimumára is. A tudományt a saját ügyeként képviselő szervezet a későbbi tudományos működésmód intézményes kereteinek lefektetése szempontjából jelentős újításai mellett a tudomány reprezentációja és a szervezett tudománypolitika területén is figyelemreméltó megalapozó munkát végzett.

A Royal Society és a British Association mellett nem kevésbé fontos szerepet játszottak a korabeli Anglia életében egyes az előbbi hivatalos szervezetek működését is nagy mértékben befolyásoló informális klubok. Különösen jelentős volt ezek közül az 1864-ben Herbert Spencer és más befolyásos tudósok által alapított X Klub, amely a későbbiekben kiemelkedő szerepet játszott a tudomány területén a természettudományi területről való elfordulásban, Darwin tanainak terjesztésében és a tudománynépszerűsítésben egyaránt.

A könyv külön erényének tartom, hogy beemeli a kutatásba a tudománynépszerűsítő mozgalom vizsgálatát. Ezzel a szakmailag önmagában is izgalmas lépéssel a szerző még inkább képes alátámasztani a tudomány és a társadalom szétbogozhatatlan egymásba fonódásáról szóló tézisét. Az elemzés rámutat: az érdekes voltaképpen nem az, hogy a „közemberek” is részt vettek a tudománnyal kapcsolatos diskurzusokban, hanem éppen a laikusként megjelölteket kiszorító mai tudományos működésmód kialakulása igényel magyarázatot. A professzionalizáció előtti angol tudományosság voltaképpen a tudományok iránt általánosan érdeklődő amatőr úriemberekre és tudós lelkészekre támaszkodott, akik még a 19. század során is sokáig megőrizték részvételüket a tudományos diskurzusban. Mindennek megfelelően már az 1830-as években több olyan kiadvány is megjelent

⁶ A nők részvétele a hivatalos tudományosság intézményeiben – de nem a tágabb értelemben vett tudományos gyakorlatban – sokáig váratott magára. Még a kor széles körben tisztelt legfőbb női tudósa, Mrs. Somerville is úgy vélte, hogy a női tagok részvétele csökkentené a tudományos társaságok komolyságát (74).

működött, amely tudománynépszerűsítő műveket kínált, annak ellenére, hogy ekkor még igen magas volt az írástudatlanság, és így jóval szűkebb volt e könyvek közönsége, mint a század végén.

A professzionális tudomány képviselői abban voltak érdekeltek, hogy meghúzzák a választóvonalat az érvényességre egyedülként joggal igényt tartó hivatalos tudomány és a tudományosan el nem ismert laikusok tevékenysége között, és elvitassák a tudományhoz való hozzászólás jogát a laikusként definiáltaktól. Ezzel a professzionális tudósok és a műveiket népszerűsíteni óhajtó szerzők között is érdekellentét alakult ki. Bár a tudósok maguknak tartották fenn a tudományhoz való hozzászólás kizárólagos jogát, mégsem mondhattak le a népszerű művek szerzőinek a segítségéről a tudomány széles körű társadalmi elismertségének előmozdításában. Ennek megfelelően a hivatásos tudósokból álló X Klub is kivette a részét a tudománynépszerűsítésből. Népszerű tudományos műveket terjesztő nemzetközi kiadót üzemeltettek, Spencer széles körben olvasott műveiben új területekre terjesztette ki az evolúciós gondolat hatókörét, a csak „*Darwin bulldogjaként*” emlegetett Th. H. Huxley pedig rengeteget tett azért, hogy a darwini tanok a szélesebb nyilvánosság előtt is ismertté váljanak. A piaci logika alól a tudományos könyvkiadás sem vonhatta ki magát, a – főleg nőknek és gyermekeknek – kínált népszerűsítő művek pedig legalább olyan jól jövedelmeztek, mint a szakkönyvek.

Az X Klub rendkívül komoly szerepet játszott abban, hogy a század elején a teológiáétól még el nem különülő szellemi struktúrát alkotó tudomány önállósodott a vallásos vonatkozásoktól, és leválasztotta magáról a lelkes műkedvelőket. Mindez szorosán a darwini tanok terjesztésének folyamatával párhuzamosan ment végbe, melyeknek recepciója azonban nem volt éppen zökkenőmentes. Darwin tanítását, amely valójában nem az Isten felügyelete alatt kibontakozó unilineáris fejlődésről, hanem éppen a véletlenszerűségek hallatlanul nagy szerepéről szólt, még az evolucionisták többsége sem fogadta el a maga eredeti formájában, és folyton-folyvást visszacsempészték a természetleológiai motívumokat az elméletbe. Tévedés tehát a vallásos és a tudományos gondolat kiélezett polarizációjáról, az utóbbinak az előbbi felett aratott elsöprő győzelméről beszélni; sokat mondó tény, hogy Darwint tisztos keresztény úriemberként búcsúztatták, és végül – saját akarata ellenére – a Westminster apátságban helyezték végső nyugalomra.

A korszakban megjelenő főbb variánsok mellett az evolúciós elméletek általános jellemzőit is bemutató negyedik fejezet a könyv legértékesebb része. A többek közt a lamarcki és darwini tanokat is részletesen taglaló fejezet önállóan is olvasható, és olvasandó mindazok számára, akik érdeklődnek az evolúciós elméletek általános jellemzői és társadalomtudományos vonatkozásai iránt. A szerzőnek az evolúciós elméletekkel kapcsolatos véleménye röviden úgy foglalható össze, hogy elutasítja azt a közkeletű értelmezést, amely szerint az evolúció fogalma szükségképpen együtt jár a haladásával, és nem fér össze a véletlen motívumával. Álláspontja mellett egyenesen Darwinra hivatkozva érvel, rámutatva, hogy a teleologikus, a szerzett tulajdonságok öröklődésére építő lamarckiánus elmélettel szemben az eredeti darwini elképzelés a természetben megfigyelhető variációk kialakulását véletlen változásokra vezeti vissza.⁷

A szerző – tudásszociológiai nézőpontjából – úgy látja, hogy az evolúciós elméletek arra a sajátos társadalmi igényre válaszul jelentek meg és terjedtek el, hogy magyarázatot – lehetőleg tudományos magyarázatot

⁷ Az evolúciós elméletekkel és a haladás problematikájával kapcsolatban jó áttekintést ad az alábbi – Pál Eszter egy tanulmányát is tartalmazó – tanulmánykötet: Somlai 2004.

– kellett találni az egy emberöltő alatt bekövetkező szembeszökő változásokra. Ez az interpretáció részben arra is választ kínál, hogy miért tartotta magát oly sokáig a szerzett tulajdonságok öröklődésének elmélete, és miért tartották fenn sokan még a személy szerint Darwinra hivatkozó tudósok is.

„Nem véletlen, hogy csupán a modern kor beköszöntével jött el a haladáselméletek kora: azelőtt nem volt szükségünk rájuk. De azóta – és azon túl is –, bár sokféle alakváltozatban jelennek meg, a haladáselméletekről nem tudunk lemondani. A 20. század második felétől e tekintetben a tudományos és a köznapi gondolkodás – vagy a tudomány és a mindennapi lét »mentális szüksége« – elvált egymástól. Mert miközben a tudomány elfordult a nagy elméletektől, s köztük elsősorban a teleologikus folyamatokat konceptualizálóktól, addig a mindennapi élethez továbbra is szükség van ezekre” (102).

Darwin az evolúciós gondolatot a haladásétól elválasztva mélyen belegázolt a viktoriánus kor lelkivilágába, és megnehezítette a kontingencia gondolatától ódzkodó olvasói dolgát műve megemésztésében.⁸ Nem csak a teológiai kapoccsal szakított, mikor az evolúció folyamatát és a létrejövő formákat és állapotokat kontingensként írta le, hanem a leginkább Lamarck nyomán ismert és közkeletűen elfogadott evolúciós elképzeléssel, mely az evolúciót tökéletesedésként, vagyis a haladás unilineáris folyamataként írta le. Még a Darwin követőjeként, hovatovább – helytelenül (117) –, „szociáldarwinistaként” megjelölt Spencer is kitartott ezen elképzelés mellett.

Szerzőnk amellett érvel, hogy a modern evolúciós elméletek paradigmatis példájának tekintett darwini koncepció nem tekinthető a haladásról szóló elméletek egyikének:

„Úgy gondolom, a darwini elmélet sem haladáselvűnek, sem pedig fejlődéselméletnek nem tekinthető – legalábbis akkor, ha a fejlődéselmélet minimuma egy módszertanilag meghatározott télosz. Persze ha téloszok sokaságát is megengedjük egyazon elméleten belül, akkor a darwini elmélet is is teleologikusnak tekinthető. Ez azonban a jelzők halmozásán kívül kevés hozadékkal kecsegtetne az elméletek értelmezése során” (104).

Melyek hát az evolúciós elméletek nélkülözhetetlen elemei, ha nem a télosz és a haladás? Az evolúciós elméletek lényege nem a leírt folyamat iránya és jellege, hanem a mindig az adaptáció és a szelekció fogalmival operáló evolúciós mechanizmus.

„Minden evolúciós elmélet abból indul ki, hogy – akár a természetben, akár a társadalomban – megjelenő formák változatosak, s e változatok közül az adott környezetben életképesebbnek vagy hasznosabbnak bizonyulók maradnak fenn és terjednek el. Hogy milyen formák változnak – megfigyelhető tulajdonságok, gének, egyének, csoportok, szokások stb. –, abban már éppen annyira eltérnek egymástól az elméletek, mint abban a kérdésben, hogy az alkalmazkodás tudatos-e vagy véletlenszerű, s hogy a folyamat határozott tendenciákat mutat-e vagy sem” (105).

A természetre vonatkozó közkeletű elképzelés egészen Lamarck idejéig az volt, hogy a pillanatnyilag megjelenő természet permanens állapotot tükröz. A természet folyamatos változásairól tanúskodó leletek nyo-

⁸ Darwin ezzel egyébként a 20. századi neoevolucionista elméleteknek is kiindulópontjává szolgált. A kontingencia jelentőségét a közép-pontba állító elméletet azonban még a 21. században sem jellemzi egyértelmű elfogadás. Elég itt az evolúciós elképzeléssel szembeszálló – elsősorban az Egyesült Államokban népszerű – kreacionista szellemi irányzatra utalni, vagy arra, hogy a közbeszédben mindmáig gyakran a szerzett tulajdonságok öröklődésével azonosítják az evolúciót. Érdemes ezenkívül megemlíteni, hogy a viktoriánus kor nem csak Darwin elmélete kapcsán kényszerült szembenézni a véletlen kérdésével. A statisztika, illetve az egyesek szemében egyenesen a próféciaik területére behatoló, akkoriban kibontakozó tudomány, a meteorológia ugyancsak a véletlen problematikájával küzdött.

mán azonban olyan gondolati irányváltás játszódott le, amely radikális szakítást jelentett a korábbi, több száz, vagy akár több ezer évig meghatározó szemlélettel. Ehhez a mentális fordulathoz olyan elméletekre volt szükség, amelyek koherens módon tudtak számot adni a természet változásairól. Ezen elméletek bemutatásánál elsőként Lamarckéra kerül sor, amely voltaképpen már Darwin fellépésének idejére jórészt diszkreditálódott, majd a Föld korára vonatkozó, a bevett vallásos dogmákat megkérdőjelező spekulációk, Charles Lyell és Robert Chambers a korszakban nagy hatást gyakorló elképzelései, végül Spencer és Darwin – egyébiránt egy időben, egymástól függetlenül megszülető (117) – evolúciós koncepciói következnek.

Bár a közkeletű elképzelés szerint a darwini evolúciós elmélet nagy sikert aratva rögtön elterjedt, és kiszorított minden alternatív elképzelést, ez korántsem volt így; az elmélettel kapcsolatban nem csak a recepciót, de magát Darwint is bizonytalanság gyötörte. Az elemzésben az a különösen izgalmas, hogy a darwini elmélet története nem a tudomány diadalának pozitivista narratívájában kerül bemutatásra, hanem egy voltaképpen tudásszociológiai keretben; így nem az elmélet – valójában neki csak *utólag* tulajdonított – elsöprő magyarázóereje, hanem befogadásának nehézségei kerülnek előtérbe.

„[A] viktoriánus közönség a darwini koncepciót csupán félig emésztette meg. Éppen csak annyira, hogy ne okozzon hosszan tartó rosszulétet. A »darwinizmus«, »darwini evolúció« pedig sokféle dolgot jelentett – sokféle olvasatát adták már a kortársak is. Az igazán merev ellenzőket leszámítva pedig a kortárs közönség nagy része számára akadt valamilyen elfogadható olvasat – ki a radikálisabb verziót emésztgette, ki a szelídebbet” (113).

Ez az árnyalt megközelítés jellemzi a tudománytörténet egyik leghíresebb vitájának, a Samuel Wilberforce oxfordi püspök és Darwin szócsöve, Th. H. Huxley főszereplésével zajló összecsapás bemutatását is. A British Association 1860-as, a vitának helyt adó oxfordi találkozásán rajzolódtak ki azok a törésvonalak, amelyek az evolúciós elmélet hívei és a konzervatív vallásosság képviselői közti vitákat a következő évtizedekben meghatározták. Noha ekkor maga Darwin explicit módon még nem érintette a kérdést, már ekkor felmerültek az emberi faj fejlődésével kapcsolatos sokakat nyugtalanító gondolatok, és a vitában joggal fedezzük fel az evolucionizmus és a kreacionizmus mai szembenállásának előképét. A vita fő kérdései:

„Elfogadható-e egy olyan koncepció, amely a véletlen tényezőjével operál a szükségszerű haladás törvényszerű értelmezésével szemben? Elfogadható-e egy olyan koncepció, amely az embert az állatvilágba helyezi? Megfelel-e a tényeknek (tudományos-e) Darwin koncepciója? Milyen implikációi vannak az elméletnek a vallási hitelvek szempontjából? Illetve – bár ez explicit módon nem hangzott el – milyen implikációi lehetnek az elméletnek a vallási tekintélyre nézve általában?” (130).

A könyvet lezáró fejezet legfontosabb következtetései: téves az a vélekedés, mely szerint a viktoriánus kor Angliájának története a tudomány és a vallás végletekig kiélezett szembenállásának, a tudomány mindent elsöprő diadalmenetének, és az ennek nyomán bekövetkező szekularizálódásnak a története. Sokkal inkább van szó a gondolkodási és intézményi kereteket össztársadalmi szinten átrajzoló átfogó pluralizálódásról.

„[M]iközben nem beszélhetünk egyértelműen arról, hogy a frontvonal a vallás és a tudomány között húzódtott volna általában, e fontos kérdések problematikusként tematizálásával újra kellett rajzolni a szellemi élet különféle szféráinak határait, s ilyen értelemben a feleknek mégiscsak meg kellett küzdeniük állásaikért” (146).

A pluralizálódás nem csak az anglikán hegemonia alól felszabaduló vallás területein, de a tudomány terrénumában is jelentkezett. A közös mederben folyó természetteológiai vizsgálódásokat felváltotta a diszciplinárisan elkülönített tudományágak keretei közt végzett professzionális kutatás. Az elkülönült tudományágak kifejlődése során olyan manapság tudományosan nem legitimnek tekintett, ma már megmosolyogtató kezdeményezések is felbukkantak, mint például a különféle tengeri szörnyek vizsgálatát célzó törekvések. Miként a tudományos intézményrendszer ma ismert elemei, a tudományok felosztásának ma megszokott keretei sem egy előre megjósolható, vagy utólag visszatekintve világosan kirajzolódó tendenciát követő fejlődési folyamat során alakultak ki. A különböző diszciplínák illetékességi körét, a tudományt a nem-tudománytól, az amatőrt a professzionális tudománytól, vagy a teológiát a tudománytól elválasztó határok annak a jól megragadható társadalmi csoportok közötti vetélkedésnek a során kerültek kijelölésre, melyből végül a viktoriánus kor természettudósainak egy csoportja került ki győztesként, megszerezve annak lehetőségét, hogy ők vonják meg az érvényesnek elismert tudomány határait.

A könyvet letéve az olvasó meglepve állapítja meg, hogy annak terjedelme nem több, mint bő százötven oldal. A kellemes olvasmányélményt nyújtó, tudományosan pontos, ugyanakkor gördülékeny megfogalmazás ellenére a könyv tartalmi gazdagságánál fogva mégis hosszabbnak tűnik, mint amit az oldalszám alapján várhatnánk. Noha a szerző a bevezetőben szerényen megjegyzi, hogy nem törekszik teljességre, a könyv végére mégiscsak egy lezárt egész képe bontakozik ki előttünk. A munka hosszú és eredményes érlelődéséről tanúskodik, hogy a korszak tudományos-társadalmi diskurzusait és annak kontextusát számos aspektusból taglaló elemzés nem bomlik szét egymástól idegen fejezetekre. A szövegben néhol tetten érhető redundancia nem a gondatlan szerkesztés eredménye – ezzel a szerző semmiképpen sem vádolható –, sokkal inkább tekinthető olyan segítségnek, ami az olvasót a korszak egészét átfogó áttekintés elnyerésében és fenntartásában segíti. A könyv alapos elemzések során szakít egyes bevett tudománytörténeti toposzokkal, segít tisztázni az evolúciós elméletek általános és specifikus jellemzőit, és remekül szemlélteti, milyen előnyökkel jár a kortárs tudománykutatás újabb belátásain iskolázott, komplex társadalmi viszonyrendszerben gondolkodó tudománytörténeti megközelítés. Kritikaként mindössze annyi merülhet fel, hogy talán érdemes lett volna több munkát fordítani a forrongó mikrokozmoszként bemutatott viktoriánus Anglia szellemi életének lokalizálására a korszak nemzetközi eszmei és társadalmi viszonyrendszerében, és talán hasznos lett volna az angol tudományosság jegyeit részletesebben összevetni a korszak francia vagy német tudományosságának jellemzőivel. Ezáltal jobban kitűnnének a 19. századi Anglia viszonyainak specifikumai, és pontosabban látnánk, hogy napjaink tudományos berendezkedésével kapcsolatban mi az, amiért Viktória királynő alattvalói áldhatók vagyátkozhatók. A könyv azonban ennek hiányában is kiérlelt, alapos munka, ami az érdeklődő laikusok mellett számos tudományterület – hivatásosként vagy amatőrként elismert – képviselői számára is tartogat a vizsgált korszaktól elsőre nem feltétlenül várt izgalmakat.

HIVATKOZÁSOK

- Pál E. (1997) Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolucionizmus. *Szociológiai Szemle* 7:(2), 143–173.
- Pál E. (1999) Herbert Spencer. In: Felkai Gábor (szerk.) *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum, 149–179.
- Pál E. (2001) Néhány szempont a biológia és a szociológia közös történetének vizsgálatához. In Pál E. (szerk.) *Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum, 214–228.
- Pál E. (2004) Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.) *Kötő-jelek 2003: ELTE Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest: ELTE, 95–119.
- Pál E. (2009) Vallás, reform és tudomány: Az amerikai szociológia kezdetei. *Szociológiai Szemle*, 19:(3), 3–25.
- Pál E. (2011a) A viktoriánus család: Méregkeverők, bigámisták, vérfertőzők. In Aczél Á. – Rényi Á. – Vásárhelyi M. – Gellériné Lázár M. – Kain P. (szerk.) *A társas szociológus: tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös, 50–68.
- Pál E. (2011b) Tudomány a viktoriánus Angliában. *Szociológiai Szemle* 21:(1), 107–125.
- Pál E. (2013) Mi a baj a szociológiával? *BUKSZ* 25:(3), 273–277.
- Pál E. (2014) Science and Society. Scientific Societies in Victorian England. *Szociológiai Szemle*, 24:(4), 85–110.
- Parsons, T. (1949) *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press.
- Somlai P. (szerk.) (2004) *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*, Budapest: Napvilág.

KÖTÖTT PÁLYÁK – KOMPETENS CSELEKVŐK

Kötetlen 2015.

Az ELTE Angelus Róbert Társadalomtudományi Szakkollégiumának tanulmánykötete.

Budapest: ELTE Angelus Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 2015

Mire valók az évkönyvek? Egyfelől igazolják, hogy az évkönyvet kiadó intézményekben – jelen esetben az ELTE Angelus Róbertről elnevezett Társadalomtudományi Szakkollégiumában (ELTE ARTSZ) – *valóban* folyik társadalomtudományi kutatómunka. Afféle *teljesítményigazolás* ez, a szakkollégium és a kötetben¹ tanulmányt közlő tagok részéről egyaránt. „Miután a publikációs listákat és idézettségi adatokat felvonultató önéletrajzok divatja járja – írja a 2013-as évkönyv előszavában Wessely Anna, a szakkollégium igazgatója –, a *Kötetlen*ben való megjelenés lehetősége már önmagában is becsülendő.” (Wessely 2013: 7). És valóban: az itt közölt dolgozatok dokumentálják a szakkollégiumban folyó vizsgálatokat, a közös gondolkodást és az elemzéseiket ilyen módon közre adók által elvégzett munkát.

Wessely Anna ugyanakkor sietve teszi hozzá, hogy a lényeg mégsem ez, és ezzel el is érkeztünk a másfelőlhez. Az évkönyvek értelme másfelől az, hogy az így-úgy felmerülő kutatási kérdések nyomába eredő fiatal kutatók olyan formában oszthassák meg bennük tapasztalataikat és az elemzés nyomán megfogalmazódó válaszaikat, hogy azok számot tarthassanak a potenciális olvasók figyelmére és érdeklődésére. A szerzők dolga, hogy alaposan végiggondolják: *kihez* próbálnak beszélni, *mit* tartanak fontosnak elmondani, és *hogyan* fogalmazzák meg közlendőjüket. Vagyis annak érdekében, hogy a kommunikáció valóban megtörténhessen (hiszen a vakvilágba kiáltott szó még nem kommunikáció), mindig a szerző feladata, hogy „döntse el, kikhez akar szólni, keltse fel és tartsa ébren az érdeklődésüket, az ismereteikhez és az ízlésükhöz szabott nyelven és stílusban fejtse ki mondandóját, vegye figyelembe és előre válaszolja meg várható ellenvetéseiket.” (Wessely 2013: 7)

¹ Letölthető itt: http://angelusz.elte.hu/sites/default/files/kotetlen_2015.pdf

A *Kötetlen* igazi feladata sokkal inkább ez, vagyis hogy fiatal kutatók, szakkollégisták számára medréül szolgáljon ama vágy hömpölygésének, amelyről Sik Domonkos írt a 2014-es, tavalyi évkönyvet bemutató írásában: „A kötetet olvasva mindvégig jól érzékelhető a szerzők őszinte érdeklődése választott témájuk iránt, a vágy, hogy megfogalmazzanak, és minél alaposabban megválaszoljanak kérdéseket. E vágy olyan nélkülözhetetlen előfeltétele a kutatásnak, amiről napjaink üzemszerű tudományos termelési logikájának árnyékában a kelleténél kevesebb szó esik. Pedig egyebek mellett ez ösztönözhet arra is, hogy a konkrét empirikus kérdések és az általánosabb elméleti tétek között megpróbáljon kapcsolatot létesíteni a kutató, így téve lehetővé a minél mélyebb megértést.” (Sik 2014: 190)

A *Kötetlen*, ahogyan a 2008-as első megjelenése óta minden évben, ezúttal sem tematikusan fűzi egybe a benne szereplő munkákat. Ezért is az a neve, ami. A minőség a fontos – valamennyi most megjelent dolgozat díjat nyert az idei Országos Tudományos Diákköri Konferencián (OTDK-n) –, a tanulmánygyűjteményeknek nincsen közös tematikájuk. Mégis, az elemző tekintet – ha kell – megtalálja az összefüggést a témák látszólag szétfutó szálai között is. Kellő távolságból tekintve, úgy látom, valamennyi írás meghatározott cselekvők kompetenciáinak (élet)történeti kialakulásával, valamint avval foglalkozik, hogy e kompetenciákat hogyan tudják e cselekvők strukturálisan behatárolt keretek között alkalmazni. Hogyan tudnak viszonylag kötött pályákon viszonylag autonóm módon cselekedni? E triviálisnak ható alapkérdés *a priori* természetesen eldönthetetlen. Elemzést igényel, mégpedig *történeti* elemzést. Mindkét eleme kulcsfontosságú: mind a kompetens cselekvő *mozgástere* (viszonylagos szabadsága, relatív autonómiája), mind a kötött pályák *kényszerei* (feltételei és akadályai). Minden egyes empirikus esetben konkrétan vizsgálandó kutatási kérdés, hogy az adott helyzetben cselekvők (legyenek azok bár személyek vagy intézmények) milyen történetileg kialakult kondíciók mentén, milyen erőforrások strukturálta erőterben, milyen elsajátított kompetenciák révén tudják (vagy nem tudják) elérni, aminek elérésére törekszenek (Bourdieu 2000).

Az első tanulmányban Földesi Judit például az olvasási kompetencia élettörténeti eredetét vizsgálja („*Felnőttünk a könyvvel*”: *Az olvasási szokások kialakulásáról*, OTDK 2. díj és különdíj, szociológia szekció). Az olvasás praxisának (gyermekkori) kialakulása, a rendszeres olvasásra nevelés és nevelődés strukturálisan megszabott feltételek mentén megy végbe, ilyen módon pedig a rendszeres olvasás biztosította „hasznokból” sem egyformán részesül mindenki. Földesi Judit egy könyvkiadó megbízásából indított vizsgálat adatait elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen feltételek mentén alakul ki az olvasás viszonylag stabil felnőttkori gyakorlata. Leíró statisztikák elemzése és egy fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat eredményei alapján – igazolva hipotéziseit – arra jut, hogy nagyobb valószínűséggel válnak rendszeres olvasókká azok, akiknek szülei magasabb osztályhelyzetűek (vagy legalábbis magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek), akiknek szülei sokat olvasó, a könyveket szerető emberek (voltak). A mintakövetés hatása így egyértelműen nagyobb, mint az olvasásra kényszerítés azon álságos szülői stratégiája, amikor bár a szülők nem (vagy csak alig) olvasnak, azt mégis a gyermek kötelességévé teszi. A tapasztalatok alapján hasonlóan kontraproduktív stratégiának bizonyul a kötelező irodalmak erőltetése anélkül, hogy a szülőkből és főként magyartanárokból álló közvetlen pedagógiai környezet az olvasás *belső* motivációját is kialakítaná a fiatalokban.

Az olvasáskutatás hazai hagyományaira bőségesen hivatkozó Földesi Judit meglehetősen lehangoló képet fest az olvasási kompetencia kialakulását, illetve stabil gyakorlattá válását akadályozó körülmények számbavételekor. Az olvasás ügyét válságosnak látja és láttatja, oktatáspolitikai beavatkozást, reformot sürget. Elemzésének olvasása közben azon gondolkodtam, az általa leírt borús tendenciák mellett vajon nem az olvasási praxis radikális *átalakulásáról* van-e szó? Könnyen lehet, hogy kevesebbet olvasunk (főleg könyvet, különösen könyvet *elejétől a végéig*), ám rövidebb-hosszabb újságcikkeket, blogposztokat, bejegyzéseket, hozzászólásokat – azaz egészen más jellegű írásokat – alighanem sokkal többet. Nem állítom természetesen, hogy ez az új fejlemény ellensúlyozná a könyvolvasás radikális visszaesését. Inkább azt hangsúlyozom, hogy a visszaesésen belül alighanem egy radikális belső átalakulás is megfigyelhető. A *Harry Potter* és a *Gyűrűk Ura* sorozatok sikerei mindenestre felcsillantanak némi reményt. Az olvasás általános válságát a „kötelezőktől” eltérő jellegű irodalom megjelenése és széles körű olvasottsága talán mégiscsak ellensúlyozhatja. A tanulmányban testet öltő vizsgálat folytatása, illetve továbbgondolása esetén elsősorban Pierre Bourdieu olyan művészet- és kultúraszociológiai tárgyú munkáinak jobb megismerését javasolnám, amelyek tágabb összefüggésbe helyezhetik az olvasás szeretetének kialakulását. (Lásd például: *A művészet szeretete* címmel magyarul meg nem jelent elemzését a múzeum világról és a látogatók összetételéről, vagy *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei* című remek tanulmányát, amely a műélvezet kompetenciáinak kialakulásáról és ennek társadalmi meghatározottságairól igazít el – Bourdieu 1978.)

Az idei *Kötetlen* második tanulmánya egy olyan kutatócsoport akciókutatásba forduló terepkutatásáról tájékoztat, amelynek tagjai – Bacsák Dániel, Bezsényi Tamás, Schuller Csaba és Szeitl Blanka – mindannyian publikáltak már a korábbi évkönyvekben, és akik (ettől nem függetlenül) a szakkollégium legproduktívabb tagjai közé tartoznak. A téma rendkívül aktuális és izgalmas: képes-e a sport – jelen esetben a labdarúgás – emancipatórikus hatást kifejteni szegény sorsú nyolcadik és kilencedik kerületi roma/cigány fiatalok körében? („*Nem tudnak ezek dolgozni, csak focizni!*” *Elméleti és módszertani dilemmák az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatával végzett kutatás során*, OTDK különdíj, szociológia szekció.) A Pindák László edzette „Orczy-kerti Farkasok” – 30–40 futballozó fiúból szervezett csapat – képessé tudja-e tenni e pesti srácokat arra, hogy a meghatározott célokra alárendelt szisztematikus erőfeszítés, a rendszeres testedzés által kiutat találjanak nemzedékről nemzedékre átörökített hátrányos helyzetük meghatározottságaiból? Érdemi erőforrások nélkül hogyan tudja e megszállott edző megszervezni és fenntartani csapatát? Ellentmondásos személye (a szervező és egyetlen stabil intézménye) hogyan nyomja rá a bélyegét a csoporton belüli dinamikákra? Ténylegesen milyen hatással van a fiatalokra ez a kezdeményezés, kollektív öntudatra ébreszti-e őket, sikerül-e a kiemelkedés? És ha mindenkinek nem is, legalább egyiküknek-másikuknak?

Hallatlanul érdekes kérdések ezek, s ezen mit sem változtat, hogy a legtöbbre a kutatócsoport válasza a nem felé hajlik. Rendkívül fontos és aktuális kérdéseket tesznek fel, és nem is csak a kritikai pedagógia felől nézve, melynek értelmezési keretét a vizsgálatukhoz kölcsönözték. Külön dicsérendő a kutatócsoport problémaérzékenysége, amivel meglátták és követni kezdték ezt az élet rendezte „kísérletet”. Az általuk felvetett elméleti és módszertani dilemmák még akkor is nagyon tanulságosak, ha kutatási beszámolójukban – a jelen állás szerint – nem mindig tudnak „végső”, és önmaguk számára is megnyugtató válaszokat adni saját kérdéseikre. Minden sorukon látszik a küzdelem, a birkózás a témával. Noha eleinte csak kívülről és hűvösen kívánták

vizsgálni a csapat szerveződését és dinamikáit, „a terep” – előre nem várt módon – érzelmileg is involválta a kutatócsoport tagjait. A részben a sajtóból ismert, önmagát talán könnyű kis edzésnek, kutatási tréningnek mutató sztori felgöngyöltése fokról-fokra kebelezte be a fiatal kutatókat, s vált olyan megfeszített erőpróbává, sőt eleven emberek életének drámájává, amit nemcsak hogy *megírni* nem lehetett könnyű, de amiből *kilépni* sem volt (és lesz) egyszerű. Az igazi empirikus munka gyakorta ilyen: nem hagyja magát „lekapcsolni”, mint az SPSS, sem „bezárni”, ahogyan legépelte interjúk Word-fájljait tüntetjük el egyetlen mozdulattal a képernyőnkéről. Az igazi empiria gyakran velünk marad, elvárásokkal zargat, részvételt követel, beavatkozásért, felelősségvállalásért, segítségért perel. Érzelmi munkát követel. Kemény, izzasztó edzéssé válik, amiben a befektetett idő, intellektuális és emocionális energia, azaz a komplex kutatói munka olykor csak késleltetve térül meg. Akárcsak a Farkasok munkája a pályán. Vajon meddig tart ki a bourdieu-i értelemben vett „illúzió”? A hit a játék értelmességében? A befektetés megtérülésében? Abban, hogy érdemes edzeni, és érdemes az edző fiatalok és mindenható edzőjük viszonyait kutatni?

Ha folytatják tapasztalataik formába öntését, azt tanácsolnám, gondolkodjanak el újra azon a dilemmán, amit az edző esetleges rasszizmusának kérdéseként ragadtak meg. Írják le pontosabban, hogy ténylegesen hogyan hat a csapaton belüli dinamikára az, amit az edző *tesz*, és hogyan az, amit *mond*? Hogyan hat a fiatalok kollektív és individuális önbecsülésére, ahogyan Pindák László *bánik velük* és a fülük hallatára *utal rájuk*? Alighanem meglehetősen komplex és ellentmondásos hatást gyakorol rájuk a személye (ahogyan – úgy tűnik – a kutatókra tett hatása sem mentes az ambivalenciáktól). Mégis, a szöveg olvastán úgy tűnik, a kutatócsoportnak sokkal több tapasztalata van erről a mikrokörnyezetről, mint amit ebben a munkájukban az olvasók elé tárnak. Több mondanivalója lenne a csapatról és az azt egyszerre ösztönző és korlátozó, egyszemélyi intézményként mindent megszervező személyről, mint amennyit e dolgozat keretei között megosztottak velünk. Talán újabb terepmunka-fázis nélkül is továbbgondolhatók a szerzett tapasztalatok, és kisebb-nagyobb változtatás után mégiscsak választ kaphatnánk azokra a kérdésekre is, amiket a kutatócsoport tagjai már e munkában feltettek. Talán tartogat még kihívást – és *győzelmet!* – ez az ártatlannak induló, majd hamarosan sajátos akciókutatásba fordult megismerési projekt.

Az ismeretelméleti probléma, hogy hogyan konceptualizáljunk egy jelenséget, amiben mi magunk is benne vagyunk (voltunk), s ilyen módon a vizsgálat tárgyán belül mi magunk is ott mozgolódunk (mozgolódunk), régóta nehéz feladat elé állítja az előbb *mozgalomszervezéssel*, majd *mozgalomkutatással* foglalkozókat. Jól ismeri ezt a problémát Fényes Csongor is, amikor távolságot teremtve tárgyszerű látásmódot keres (és talál) az első budapesti egyetemfoglalás értelmezéséhez. (*Mozgolódás, tüntetés, foglalás: A budapesti egyetemfoglalás felépítése és működése*, korábbi változata 2. díjat szerzett az OTDK politikatudományi szekciójában.) Milyen eszközökkel fejezték ki tiltakozásukat az aktivisták? Honnan kölcsönözték az ellenállás mintáit, nyelvét és gyakorlati formáit? Vajon valóban nélkülözte a hierarchiát az egyetemfoglalók szerveződése? Tudjuk, formális „vezetői” pozíciók nem voltak – bár mintha ezt sem a támogató, sem az ellenséges sajtó nem lett volna képes (vagy hajlandó?) tudomásul venni. De mi volt a helyzet az *informális* viszonyokkal? A tapasztaltabb, „rátermettebb”, netán „karizmatikusabb” aktivisták sem emelkedtek ki a szervezkedés közben? És ha mégis, vajon minek köszönhetik nagyobb megbecsültségüket? Ha volt, mi volt nagyobb presztízszük forrása?

Fényes Csongor mintaszerűen hajlékony és innovatív módszerekkel ered e kérdések nyomába. A megismerendő jelenséghez szabja megismerési eszközeit, kombinálja a fókuszcsoporthoz és az egyénre szabott strukturált interjú módszerét a sajtóelemzéssel és tereptapasztalatainak feldolgozásával. Felfejti az itthon teljességgel újszerűnek ható mozgalmi eszköztár forrásait, s közben a tiltakozás egyes formáit az 1968-as diákmozgalmakig, másokat a kétezres évek globalizációkritikus megmozdulásaiig, a későbbi *Indignadosig*, *Occupy Wall Streetig*, *Hallgatói Hálózatig* követ vissza. A budapesti egyetemfoglalás igazi ötlet- és mintaadója azonban – helyesen – a néhány évvel korábbi zágrábi egyetemfoglalásban találja meg. Szakszerűen összehasonlítja a horvát és a magyar egyetemfoglalás belső szabályait és gyakorlatát, s máris az informális hierarchia problémájába ütközik. Ahogyan ugyanis a zágrábi egyetemfoglalók jól kitalált és a gyakorlatba is átültetett belső intézményekkel korlátozták a kiemelkedést és védték a hierarchiamentesség – általuk is nagyra becsült – eszményét, addig a budapesti mintakövetők már nem fektettek ehhez fogható súlyt a belső hatalmi és tekintélyviszonyok hatékony szabályozására, egyes személyiségek kiemelkedésének korlátozására.

Az informális hierarchia az első pillanattól kezdve tapasztalható volt – ha másban először még nem is, abban feltétlenül, hogy ki lépett be „HaHásként” (a Hallgatói Hálózat addigra tapasztalatot szerzett aktivistájaként), és ki frissen csatlakozó egyetemfoglalóként. A javarészt többgenerációs értelmiségi, (felső)középosztályi családi környezetben, illetve „jobb” iskolákban elsajátított közéleti elkötelezettség és aktivitás, szervezőképesség, érvelési és meggyőzői képességek, valamint a jelentős időt és energiát felemésztő előzetes mozgalmi munka során felhalmozott szimbolikus tőke az egyetemfoglalás döntéseinek meghozatalában mind-mind profitábilissá váltak. A „karizma” e dolgozatban sem önmagát természettől adottnak mutató készségek összességéeként, hanem jelentős beruházás révén felhalmozott munka eredményeként tűnik fel. Szimbolikus tőkeként. A meggyőzően beszélő, ha kell, tüzesen, ha kell, elegánsan érvelő, határozottan és praktikus szervezkedő, olajozottan együttműködő, az egyetemfoglaló fiatalok közül kiemelkedő „szervezői mag” tagjai olyan kompetenciák (adekvát aktivista habitus s egyben inkorporált kulturális tőke) birtokosai, amelyek társadalmi eloszlása legalább olyan távol áll a véletlenszerű disztribúciótól, mint a vagyoné (a gazdasági tőkéé) a mai Magyarországon. A kutatás folytatását, s e bourdieu-i eszközökkel remekül megragadható jelenség-együttes további mélyreható elemzését kíváncsi olvasóként (és támogató témavezetőként is) nagy érdeklődéssel várom.

Az olvasási kompetencia kialakulása, az Orczy-kerti Farkasok játékérzékének és öntudatra ébredésének alakulása vagy az egyetemfoglalók mozgalmiszervező képességének genezise mind-mind olyan kutatási problémák, amelyek csak történeti létrejöttükben és formálódásukban érthetőek meg. Így van ez a szervezett bűnözéssel is, melynek rendszerváltás utáni alakulását Bezenyi Tamás is történeti genezise felől próbálja megragadni – mégpedig két kompetens cselekvő, Stadler József akasztói vállalkozó és Tasnádi Péter, „az első magyar keresztapa” esetének tanulmányozásán keresztül. (*Szervezett bűnözés Magyarországon a rendszerváltás tükrében*, OTDK 3. díj, szociológia szekció.) Rendkívül izgalmas kérdéseket tesz fel e dolgozatában is: a rendszerváltás útfüggő átalakulása milyen pályákat nyitott meg a zavarosban halászni kívánó „újító”, illetve „lázdó” bűnelkövetők előtt? Milyen stratégiával vált a számadó juhászból lett akasztói vállalkozó szervezett keretek között dolgozó milliárdos bűnelkövetővé? Hol és hogyan találta meg a bontakozó piacok felettébb profitábilis (bár illegális) réseit a médiát szintűgy profin használó Tasnádi Péter? Mit tudtak, hogyan gondolkodtak és miként manővereztek, amíg azok lettek, amik – a rendszerváltás utáni hazai szervezett bűnözés híres-hírhedt vezéralakjai?

Az esettanulmányok ritkán adnak „végső” válaszokat a „nagy kérdésekre”, ám nem vezet más út e nagy kérdések empirikus megválaszolása felé, mint ilyen esettanulmányokon keresztül. A szervezett bűnözés rendszerváltás utáni magyarországi történetének felgöngyölítéséhez Bezsenyi Tamás e dolgozatával is úgy járul hozzá, hogy abban mindvégig ott rejlik a figyelemre méltó ambíció: végső soron az *egészet* akarja megérteni, nem pusztán az egyes eseteket. Túl akar látni Stadler, Tasnádi, a VICO-s Fenyő János, a „lízingelés” ügyeskedések és a bajai totókirály, Molnár Tibor ügyén: a szervezett bűnözés *eltérő módozataira és mintázataira* figyel. Körültekintő kutatói hozzáállására jó példa, hogy a vonatkozó szakirodalom, az oknyomozó újságírók munkái, valamint a legrelevánsabb információkkal rendelkező rendőrtisztekkel készített saját interjúi mellett olyan népszerű könyveket is forgat, amelyekben a bűnelkövetők maguk írnák-íratják meg nyilvános védőbeszédként is felfogható történetüket. (Elég csak az Akasztón, a Kastély-Bor Kft. gondozásában megjelent Stadler-könyvre, vagy Tasnádi Péter *Maffia életre-halálra?* című munkájára utalni.) A mikrotörténettel (is) foglalkozó társadalomtörténész és kriminológus nem egyszer maga is nyomozóként ismer önmagára – ez a detektívekre emlékeztető beállítottság Bezsenyi Tamás eddig közreadott, szép számú munkájában is érzékelhető volt. Itt is jól látható: maga is nagy élvezettel nyomoz. Ha jól sikerül gazdálkodnia erőforrásaival, már eddig is számos remek elemzést produkáló, sokféle ágazó kutatómunkája „nagy válaszokat” kínáló művekben is testet fog ölteni. Ebben bízom, egyben ezt kívánom neki – és mindannyiunknak.

Aki ismeri Bruno Latour rendkívül szórakoztató tudományszociológiai tanmeséjét a három kis dinoszauruszról (Latour 1997), alighanem különösen élvezetesnek találja majd Ambrus Márton pompás elemzését a magyar nyelv és nemzet, a magyarság eredetének meghatározása fölött folytatott XIX. századi tudományos csatározásokról. (*Magyarságkonstrukció az „ugor-török háborúban”,* OTDK 3. díj, Művelődéstörténet és-elmélet, tudomány- és technikatörténet szekció.) Első hallásra meghökkentőnek és tét nélkülinek tűnik a vita: ugyan mi jelentősége annak, hogy a magyar nyelv a török-tatár (esetleg türk) nyelvek családjába tartozik-e vagy inkább a finn-ugor nyelvek közé? Milyen módszerekkel vizsgálható a „nyelvrokonság”? Milyen adatok tekinthetők bizonyítékoknak? Egyáltalán: hogyan rekonstruálható a korabeli nyelv és nyelvhasználat? De még ha vannak is nyomok: miért fontos ez egyáltalán?

Nem érthetnénk, ha nem ismernénk a mondást: mostantól minden másképp *volt*. A múltra, különösen az ős- vagy eredettörténetre vonatkozó kevés adat miatt egészen kevés új „nyom” is radikális fordulatokat hozhat az arról ápolt tudásunkban, *hogyan is történt valójában*. Különösen akkor bonyolult a helyzet, ha a vonatkozó történeti kérdés – mint ez is – a nemzeti önazonosság elevevényébe vág: mi a magyar (és honnan jött)? Mire termett? Hogyan jellemezhető nemzeti karaktere? Mit mondhatunk a „népszelleméről”? Kikhez köti „nyelv-” vagy netán „szellemrokonság”? A nemzetépítés, a nemzeti érzület kialakítása, táplálása, a nemzeti identitás alapkérdései ezek, így nem véletlen, ha végső soron politikai kérdéseket látunk bennük. Nemzetpolitikai, emlékezetpolitikai, identitáspolitikai kérdéseket, a szimbolikus pártpolitizálás gyakran prezentista történetkonstrukciókat felhasználó csatározásainak tétjeit. Így képes a magyarság eredetéről szóló tudományos diskurzus oly szorosan összegabalyodni az eredetmítoszokkal, az erős nemzet igényét kifejező vággyal, hogy aztán szakember legyen a talpán, aki hosszas és alapos elemzésekben szét tudja válogatni e szálakat.

Akárcsak Latour arról szóló tanmeséjében, hogy mit is tudhatunk valójában a dinoszauruszokról: „Volt egyszer három kis dinoszaurusz. Az elsőt Reálsaurusznak hívták, a másodikat Szcientosaurusz-nak, a harmadik, az aranyos Popsaurusz névre hallgatott. Senki se tudta, honnan származtak, s ezért egy szociológust fogadtak föl, próbálná meg kibogozni vérfertőző kapcsolataik genetikai gombolyagát. Vizsgálata már a kezdet kezdetén módszertani problémákba ütközött. Először megpróbálta időrendbe állítani ezeket a nagydarab állatokat: az első dinoszaurusz mintegy 150 millió évvel ezelőtt ugrándozott; a második a XIX. század közepén látta meg a napvilágot Angliában; ami a harmadikat illeti, úgy tűnt, mintha örökké létezett volna, nyomát éppúgy meg lehetett találni a *science fiction* regényekben, mint *Disneyland* sétaútjain.” (Latour 1997: 185)

Így van ez – mint Ambrus Márton kimutatja – a magyarság és a magyar nyelv őstörténetével is, amikor a XIX. század közepén a különféle Szciento-magyarságkonstrukciók (képviselői) egymással viaskodnak a tudományos elismertetésért. Külön érdekes, hogy a vita főszereplői – Vámbéry Ármin, Hunfalvy Pál és Budenz József – álláspontjai időközben radikálisan megváltoznak. Vámbéry, aki később a magyar nyelv török-tatár nyelvcsaládba tartozását állítja, korábban finnugor-párti volt, míg későbbi fő vitapartnerei, Hunfalvy és Budenz, akik később a finn-ugor oldalon harcolnak majd, eleinte maguk is a török nyelvrokonság hipotézisét vallották. Sajátos „keresztmozgással” mindhárom főszereplő térfelét váltott a háború során. És miközben mindannyian a magyar nyelv eredetéről (a Reálsauruszról) beszéltek, a Szcientosaurusz ezt látva csak kapkodja a fejét, a Popsaurusz pedig annak ellenére is bőszen tartja magát másfél évszázaddal később is a török-tatár-türk családba tartozónak, hogy időközben a tudósok réges-rég megállapodni látszanak a finnugor győzelem mellett. (Hacsak azt az eshetőséget nem vesszük figyelembe, hogy mindeközben a Popsaurusz hívei Habsburg-párti összeesküvésként, hazugságként „leplezik le” Hunfalvy és Budenz Szcientosauruszát, s vallják Popsauruszukat a Reálsaurusz *egyetlen, igazi, eltítkolt* leszármazottjának.)

Ambrus Márton a hatalmi-politikai erőter által áthatott tudományos mező egyik belső küzdelmét írja meg éles szemű és jó tollú tudományszociológusként. Ahogyan a többi dolgozat szerzőjét, őt is a megkezdett és jelen formában publikált vizsgálat *folytatására és elmélyítésére* szeretném ösztönözni. Folytassátok, mert megéri, és vagyunk elegenden, akik olvassák, értik és értékelik is nagyszerű elemzéseiteket! Dolgozatot, elemzést, vizsgálatot „befejezni” úgysem, csak „abbahagyni” lehet. A *Kötetlen* mint az ARTSZ évkönyve, reményeink szerint továbbra is medréül szolgálhat a szakkollégisták megismerési vágya hömpölygésének. Legyenek ezek a dolgozatok mintapéldák a szakkollégium jelenlegi és jövőbeni tagjai előtt is arra, hogyan lehet értelmesen és érdekesen kötött pályákon mozgó kompetens cselekvők stratégiáit hajlékony módszerekkel, intelligensen kutatni! Legyenek e közreadott írások fontos mérföldkövei, nem pedig záróelemei a szakkollégiumban folytatott vizsgálatoknak!

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, P. (1978) A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. (Ford. Józsa P.) In Józsa P. (szerk.) *Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200.
- Bourdieu, P. (2000) A mezők logikája. (Ford. Ádám P.) In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai Irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 418–430.
- Latour, B. (1997) A három kis dinoszaurusz, avagy a szociológus rémálma. Tanmese; fennhangon olvasandó az ismeretlen relativista sírjánál. (Ford. Némedi D.) *Szociológiai Figyelő*, (új folyam), 12 (1–2), 185–190.
- Sik D. (2014) Kötetlenül. Az Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégiumának tanulmánykötetéről. *socio.hu*, 4 (4), 190–194.
- Wessely A. (2013) Előszó. In *Kötetlen 2013*. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégiumának tanulmánykötete. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 7.

„MINDIG EGY KICSIT KÍVÜLÁLLÓ VOLTAM”

BÖGRE ZSUSZANNA ÉS KOVÁCS TERÉZ ÉLETÚT-INTERJÚJA BELUSZKY PÁLLAL II.¹

Budapest, 2012. szeptember 22.

K.: Elérkeztünk az egyetem végéhez, és akkor mi volt az első lépés a munka irányába? Már ott eldőlt, vagy később alakult ki, hogy merre folytatja?

V.: Negyedévben felmerült, és ezt a Kádártól tudtam, hogy két új álláshelyre számított, vagy remélt ott Debrecenben. Az egyik egy tanársegédi állás, a másik – még most is vannak ezek a tanszéki kutatócsoportok –, hogy majd ő az Akadémiától kap egy kutatói álláshelyet. Mondta, hogy a tanársegédi állásra az egyik évfolyamtársamat szemelte ki, a kutatói állásra meg engem. Valamikor az államvizsgák idején kiderült, hogy kutatói állást nem kapott. Akkor mentem én a megyei tanács oktatási osztályára és jelentkeztem, mert akkor még el lehetett helyezkedni. Persze többnyire úgy, hogy a többség már abba a gimnáziumba jelentkezett, ahol érettségizett, vagy valami kapcsolata volt. Mondtam, hogy nekem ilyen kapcsolatom nincs. Debrecenben elhelyezkedni nem lehetett. Azért nem, mert a debreceni egyetemen – és gondolom más egyetemeken is – általános gyakorlat volt, hogy a fiatal tanársegédek, adjunktusok végzős lánykákat, hallgatókat vettek feleségül, nagyon elterjedt gyakorlat volt, amiben semmi kivetni való nincs, csak azt eredményezhette, hogy ők hivatkozhattak arra, hogy a férjük Debrecenben dolgozik, ők debreceni állást akartak. Úgyhogy én Berettyóújfaluba kerültem. Két évig voltam ott, engem oda rendelték, ebben semmi aktív lehetőségem nem volt, hogy válogassak, eléggé késve jelentkeztem, úgy kerültem aztán Berettyóújfaluba. Ott történelmet és földrajzot is tanítottam. Ott voltam két évig, és egy évet voltam még Püspökladányban. Áthelyeztek. Ennek a magyarázata az volt, hogy a feleségem – akkor már megnősültem – matematika szakos volt, a matematika szakosokból pedig általában hiány volt. Tehát Püspökladányban sem volt matematikus, odahelyezték, én meg csak úgy ráadásnak, mert földrajzosa igazán szükség nem volt. Ott voltam egy évig. Aztán, hogy elkerültem a középiskolai pályáról, az annak köszönhető, hogy akkor még a Földrajzi Társaság évente írt ki pályázatokat földrajzi tanulmányokra olyanoknak, akik tudományos fokozattal nem rendelkeztek. Vagy kezdő egyetemi oktatók, vagy középiskolai tanárok, vagy bárhol máshol dolgozó emberek pályáztak erre. Én, amíg tanítottam, három év alatt, két évben is küldtem be pályázatot, és az egyikkel elnyertem a második, a másikkal az első helyezést.

K.: Mi volt a témájuk ezeknek a dolgozatoknak?

V.: Az első, amivel a második helyet szereztem meg, Berettyóújfalu vonzáskörzete volt, a másik, amivel az

¹ Második rész. Az első részt a 2015/1. számban közöltük.

Az interjút Beluszky Pál lakásán készítettük, egy teljes napon keresztül. Az élettörténeti részt inkább Bögre Zsuzsanna kérdezte, a szakmatörténeti fejezetet Kovács Teréz. A „munkamegosztást” előre megbeszéltük, amit az interjú során igyekeztünk betartani. A hangfelvétel anyagát szó szerint legépelgettük, amelyet némi szerkesztés, lábjegyzetelés után visszaadtunk áttekintésre. Az interjú „A magyar falvak erőforrásai a XX. század közepén, a vidéki Magyarország kutatóinak élettörténete alapján” című, és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat 2015-2/2012 számú szerződése által támogatott pályázat keretén belül készült.

első helyezést értem el az a Berettyóújfalui járás mezőgazdasági földrajza volt. Nem mintha én a mezőgazdasági földrajzot olyan nagyon szerettem volna, de Kádár professzor úrnak volt egy olyan elképzelése, hogy egy csomó ember jelentkezett doktorálni, ugyanis előtte, vagy '49-től vagy '48-tól '55-ig, még tovább is, a forradalom utánig, '57-ig, '58-ig nem adtak ki egyetemi doktori címeket. Olyanok, akik ott már oktattak, tanársegédek, Papp Antal, de mások is, akik már oktatók voltak, de nem volt doktori címük. Egyszerre egy csomó pályázat beérkezett, és akkor az az ötlete támadt a professzor úrnak, hogy mindenki írjon meg Hajdú megyéből egy járást, azt összerakjuk, és akkor lesz egy Hajdú megye mezőgazdasági földrajza.

K.: Ön akkor még tartotta a kapcsolatot rendszeresen a Kádár professzor úrral?

V.: Igen. Ha nem is rendszeresen, de elmentem Debrecenbe, beszélgettünk a könyvtár folyóirattárában.

K.: Ő szólt a pályázatról, vagy Ön látta meg?

V.: Azt hiszem a Földrajzi Közleményekben jelent meg, és még valami pénzt is adtak érte. Ilyen gazdag volt akkor a Földrajzi Társaság. Az egyiket, ezt a Berettyóújfalu vonzáskörzetét, akkor még volt, most már nem hiszem, hogy van Debrecenben Egyetemi Akták című folyóirat, és ott közölte a tanulmányomat Kádár mint főszerkesztő. Tehát így tartottam vele a kapcsolatot, és amikor bementem, mert meg kellett beszélni a dolgotat meg, hogy doktorálni akarok, akkor – mint mondtam, egy kicsit olyan önkényuralmi rendszer volt nála, nem úgy volt, hogy professzor úr, én doktorálni szeretnék. Doktorálni? Hol dolgozik? Mondom: Berettyóújfaluban. Jó, akkor magáé a Berettyóújfalui járás mezőgazdasági földrajza. Így készítettem el én a Berettyóújfalui járás mezőgazdasági földrajzát. De aztán ezt a vonalat ejtettem. Viszont még most is tudok olyasmiket, és ezzel csodálkozásra készítem a hallgatóimat, hogy szegletes lednek, ez valami takarmánynövény, én sem láttam még, csak ott volt a statisztikában, hogy a Berettyóújfalui járás szántóinak 1,8%-n szegletes ledneket vetnek. Kivettem valamelyik könyvtárból a Mezőgazdasági Akadémia tankönyvét, és ott kikerestem, hogy mi az a szegletes lednek, akkor ezt összevettem mondjuk a talajtérképpel, és akkor megírtam a mezőgazdasági földrajzban, hogy noha a talajadottsága így meg úgy, de azért a Berettyóújfalui járásban szegletes ledneket vetnek.

K.: Hányban vagyunk?

V.: '61-ben, '62-ben.

K.: A téészesítés. Ez hogy nézett ki ott helyileg?

V.: A téészesítés úgy nézett ki, hogy a tantestületet is bevonták a téészesítésbe. Na, itt az én kívülállóságom nem segített. Ha nem is sok helyen voltam, mert nem igyekeztem, voltak kartársaim, akik azzal akartak kitűnni, hogy ő húsz embert agitált már meg. Szerencsém volt, hogy volt egy egy évvel idősebb történész szakos kollégám, akit még Debrecenből ismertem, aki tiszacsegei volt és egy parasztcsaládból érkezett. Ő nagyon is tudta, hogy mi az. Párban kellett mennünk, vele mentem, és nem nagyon préseltük a „delikvenseket”.

K.: Hogy reagáltak a parasztkok az agitálásotokra?

V.: Feltűnően sok volt – ez gyanús volt nekünk –, aki nagybeteg volt. Én nem hittem el, hogy olyan nagy beteg, de rájuk hagytuk. Feküdt az ágyban, a felesége mondta, hogy szegény uram a halálán van. Mire a tsz lesz, ő addigra már rég a temetőben lesz. Voltak, ahol derűs beletörődéssel fogadtak, még olykor valami pálinkát, vagy házi tésztát is adtak, de én nem sok helyen voltam. Az volt a szerencsém, hogy nem kellett tartani a kollégámtól, hogy ő majd akarja a sikert. Azt tudom, hogy a mi ráhatásunkra senki nem lépett be a tsz-be, viszont az kétségtelen, durva dolog volt, mert nekünk is tartottak olyan felkészítést, és ott felmondták név szerint, családok szerint, hogy kit mivel lehet beszorítani a tsz-be. Például volt olyan, akinek a fia vagy lánya főiskolán vagy egyetemen tanult, és akkor megmondták, hogyha nem lép be, akkor nem járhat tovább egyetemre. Ilyenekkel lehetett fenyegetni. Ha nem teljesítette a beszorgálást és valamit sikerült rábizonyítani, akkor az utólag szabotázsának számított. Tehát nekünk adtak a kezünkbe egy listát, hogy Nagy Jánosékat azzal kell, Kis Istvánékat meg azzal kell bízgatni, hogy belépjenek a tsz-be. Nagyon kellemetlen epizódjai voltak az életemnek.

K.: Az agitátorok arra nem voltak felhatalmazva, hogy agresszívek legyenek, hogy ők fizikai erőszakot alkalmazzanak?

V.: Fizikai erőszakot nem.

K.: Akkor melyik szint alkalmazta a fizikai erőszakot?

V.: Ugye mi kimentünk a házakhoz. Gondolom, hogy akik nagyon makacsok voltak, vagy akik ellen volt tényleg valami kézzel fogható olyan körülmény, akkor őket behívták a járási vagy községi tanácshoz, és ott kerülhetett ilyesmire sor. Az már egy magasabb lépcsőfok volt. Meg az is lehet, hogy mégis mi tanárok moderáltan viselkedtünk, tehát én nem tudok olyanról, hogy a kollégáim között valaki erőszakot alkalmazott.

K.: És a tanárokon kívül kik voltak még bevonva az agitálásba?

V.: Például tanácsi alkalmazottak, mindenféle közalkalmazott, mivel járási székhely volt Újfalú, pl. földhivatal és egyéb intézmények dolgozói, pártalkalmazottak, volt községi, járási pártbizottság is, községi, járási KISZ, tehát innen össze lehetett toborozni.

K.: Említette, hogy egy évet maradt Püspökladányban. Utána hova ment?

V.: Akkor engem felvettek aspiránsnak. Az Akadémia aspiránsa lettem.

K.: Ki segített ebben?

V.: Ebben a Földrajzi Társaságnak az a két pályázata segített. Ez azt jelentette, hogy három évig kaptam valami akadémiai ösztöndíjat, és tulajdonképpen teljesen szabadon dolgozhattam. Ki volt jelölve ugyan egy témavezetőm, a Radó, a főképm, a „Dóra jeleneti”-nek az írója. Tehát Radó Sándor.² Én az akkor még gazdasági földrajznak nevezett földrajzra jelentkeztem, Radó akkor a Közgazdasági Egyetem földrajzi tanszékének volt a

² Radó Sándor (Újpest, 1899 – Budapest, 1981) geográfus, térképész, egyetemi tanár, a második világháborút megelőzően, és az alatt a Szovjetunió Nyugat-európai hírszerző hálózatának vezetője volt, 1955-ig szovjet légerekben tartották fogva. 1955-től ismét Magyarországon élt és dolgozott. Emlékiratait Dóra jelenti címmel adták ki 1971-ben, 1974-ben, majd cenzúrázatlanul 2006-ban.

tanszékvezetője Budapesten és a Földművelésügyi Minisztériumban a Földmérési és Kartográfiai Hivatalnak az igazgatója. Amikor fölvettek, kötelességből egyszer felkerestem, de látszott, hogy én tőle tanulni nem nagyon fogok. Nem csak ez látszott, hanem hogy én az ő szemében púp a háton voltam. Kellemetlen volt neki, hogy én elkezdtem szakmai dolgokat kérdezni, és nem nagyon tudott ezekre válaszolni.

K.: Mi volt a témája?

V.: A magyar városok vonzaskörzetei.

K.: Hogy lépett át a mezőgazdasági földrajzból a városokhoz?

V.: Mint mondtam, ez a mezőgazdasági földrajz egyszeri kitérő volt az életemben, meg nem is én választottam. Én a pályám legelején a vonzaskörzetekkel foglalkoztam. Először megírtam Tiszafüred vonzaskörzetét – nagyon primitíven –, mint hallgató, aztán Mátészalka vonzaskörzetét, Szerencs vonzaskörzetét és Berettyóújfalu vonzaskörzetét. De aztán ez a téma redukálódott, végül én a Nyíregyháza és környéke vonzaskörzeteivel, tehát nem egy országos, hanem egy megye városainak a vonzaskörzete lett a disszertációm témája. Akkor mindjárt az aspirantúra elején megvédtem a doktorimat.

K.: És mit kutatott a vonzaskörzet témakörben?

V.: Egyrészt meglévő statisztikai adatokat. Például a kórházak betegnyilvántartásából elég jól meg lehetett a kórházak, rendelőintézetek, tehát az egészségügyi intézeteket vizsgálni. Az iskoláknál, középiskoláknál nem volt gondom, mert ott is meg tudták adni nekem – sokszor úgy, hogy személyesen elmentem Kisvárdára vagy Mátészalkára –, a tanulóknak mindenütt megvolt a lakóhelye. Például megpróbáltam a piacok vonzaskörzetét felmérni, ezt helyben a piacokat ismerő emberektől kérdeztem. Volt a piacokon helypénzszedő például, aki ha nem is mindig tudta számszerűen, de azt mondta, hogy ide a mátészalkai piacra Kocsordról elsősorban sárgarépát hoznak, onnan meg tyúkot. A közigazgatási intézmények, tehát a bíróság, földhivatal, ezek rögzített határokkal működnek, ezekkel nem volt gond. A kiskereskedelemmel, ami a legérdekesebb volt, a kiskereskedelem vonzásával már igen. Ott egyrészt csináltam olyat, de ez csak olyan reprezentatív felvétel volt, hogy bekéredzkedtem az üzletekbe, főleg ilyen iparcikk- és ruházati üzletekbe, és például kiárúsítások idején, amikor nagy volt a forgalom, a pénztár mellé odaültem és megkérdeztem, hogy tessék már nekem megmondani, hogy honnan jött? Nagyon érdekes volt, ez a '60-as évek legelején, hogy akkor még a kereskedelem is, meg az életmód is milyen más volt. A környező falvakból többnyire úgy jöttek, hogy hoztak egy botot, ilyen magas a fiam, neki tessék adni télikabátot. Nem centivel.

K.: Püspökladányban lakott és onnan járt Nyíregyházára?

V.: Persze, elutaztam. Sok időt töltöttem Nyíregyházán.

K.: Miért pont Nyíregyházán?

V.: Azért, mert az Alföldön, ami nekem ott Debrecenből, Püspökladányból elérhető közelségben volt, ott Szabolcsban vannak markáns városi funkciókkal rendelkező települések. Az Alföldön egy Karcagnak, egy Kisúj-

szállásnak nincs igazán vonzaskörzete, ezeknek a nagyhatárú mezővárosoknak, tehát ez nem volt érdekes, vagy nem nagyon volt kutatható. Hódmezővásárhelynek is két-három falu, ami tényleg a vonzaskörzete. Nyíregyházának óriási vonzaskörzete volt, olyan aprófalvak, ahol nem volt helyben bolt vagy szakbolt. Egy Mátészalka is. Mátészalka különösen érdekes, a Nyírség meg a Szatmár–Beregi-síkság határvonalán, amely végül is egy vásárvonal, hogy ez érződik-e vagy nem. Tehát ez ilyen szempontból egy jól kutatható terület volt. És a kis falvak miatt, ha én Hajdúnánást vizsgálom, két községet lehet összekaparni, ami odavonzódik. Mátészalkán ötvenethatvanat. És akkor Mátészalkán lehet övezeteket kijelölni, intenzíven vonzódik, rendszeresen vonzódik, ritkán vagy esetlegesen vonzódik. Lehetett különféle statisztikai számításokat végezni. Tehát Alföldön belül, jó hát a Dunántúl is ilyen, de tényleg nehéz lett volna Püspökladányból elérni. 1962-63-ban még tanítottam valamelyik iskolában Püspökladányban.

K: Az egyetemen tanulta, hogyan lehet mérni, hogyan lehet kutatni, a vonzaskörzeteket? V.: Egy dologra emlékszem. Mi Vásárosnaményban voltunk terepgyakorlaton egyszer. Az egyik feladatunk volt pont ilyen felvételeket készíteni. Ott is elmentünk a piacra. Volt egy évfolyam, 16 ember vagy 18. Arra is volt ember, hogy végigmenjünk, és megkérdezzük, hogy néni, honnan hozta a tojást? Kérdeztem a vásárlókat, a helybélieket, boltokhoz, malomhoz – akkor még volt ilyen vámőrlés – mentünk. Tehát ott én ezt megtapasztaltam. És ott volt az egyik tanárunk, akit említettem, hogy nem volt olyan kiemelkedő személyiség, de írt Debrecen piacainak vonzaskörzetéről. És ezt a vásárosnaményi terepgyakorlatot is ő vezette. Nekem volt bizonyos előképzettségem. Az kábé kialakult, hogy én a településekkel szeretnék foglalkozni, ha erre alkalmam lesz. És így jutottam ehhez a témához.

K.: Amikor letelt a három év aspirantúra, azután mit csinált?

Amikor letelt a három év és megszűnt ez a munkaviszonyfélélem, az ösztöndíjam az Akadémiánál, és ott álltam állás nélkül. Akkor már az Enyedi³ egyrészt Debrecenben volt, tanított Debrecenben⁴ és az egyetemi doktori vizsgám bizottságában ő is benne volt, és utána az FKI⁵-ban is osztályvezető volt

K.: És mikor szerezte meg a kandidátusi fokozatát?

V.: Valamikor a 70-es évek elején. – Még egy adósságom volt, két nyelvvizsgát kellett felmutatni. Ez nem volt az erős oldalam, nem is mertem nagyon elmenni vizsgázni. Több évig tartott, míg összeszedtem magam. Német meg orosz. Az orosz kötelező volt, de a kandidátusi nyelvvizsgánál lehetett olyat, hogy az egyik nyelvből nem állami nyelvvizsgát, hanem kandidátusi nyelvvizsgát tettünk, ami könnyebb volt. Aztán azt úgy csináltam, hogy akkor már az FKI-ban dolgoztam. Az aspirantúra után mondtam a helyzetemet Enyedinek, és tulajdonképpen odakerültem az FKI-ba. Azért mondom, hogy tulajdonképpen, mert pár hónapig nem volt álláshelyem, de megbízást adtak, végül is volt állásom.

3 Enyedi György (Budapest, 1930 – Budapest, 2012) Széchenyi-díjas geográfus, közgazdász, az MTA rendes tagja (1999–2012 alelnöke), a magyar regionális tudomány megalapítója.

4 1961-ben Debrecenben a Földrajzi Tanszéket átszervezték két részre: egyik lett a Kádár professzor vezetésével működő Természetföldrajzi Tanszék, a másik pedig a Gazdaságföldrajzi Tanszék. Ez utóbbit vezette akkor Enyedi György.

5 MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

K.: Felköltözött Pestre?

V.: Később, 1970-ben. Addig utaztam. Annyi kedvezményt kaptam akkor is, már két nap volt a heti részvétel, ezt egy napra csökkentettem. Ha valami olyasmi volt, amin ott kellett lenni, osztályülés vagy valami, akkor fölmentem, de egyébként egy napra, vagy úgy két napra, hogy itt megaludtam, csak egyszer utaztam oda-vissza. De itt voltam két napig.

K.: Mivel kezdett el foglalkozni az FKI-ben? Az elmaradott falvakkal?

V.: Az elmaradott falvak valamivel később jöttek. Tehát egy ideig még dolgozhattam a kandidátusi disszertációm hátralévő részén, de nem készült el. Aztán különböző városvizsgálatokat folytattam, a városhierarchiáról publikáltam néhány cikket, meg Magyarország kiskereskedelmi központjai, Magyarország városainak vonzaskörzetei. Tehát ezeket a megkezdett témákat folytattam, majd utána tényleg a következő nagyobb munka ez a halmozottan hátrányos, vagy, ahogy akkor mondták elmaradott területeknek lettek.

K.: Ez a kutatási téma hogy született meg?

V.: Akkor még az ember maga kereshetett témákat.

K.: De miért pont ezt?

V.: Hát én eljutottam azért vidékre is. Most lehetne ennek egy nagyon átpolitizált változatát is mondani, de tény – ez a 70-es évek legelején volt –, amikor egyrészt egyáltalán nem volt szó arról, hogy van szegénység az országban. Ez egy tabutéma volt. Hogy nem mindenütt egyformán virágzik az ország. Amikor elmentem a Cserhátba, meg a Bodroghözbe, ahol akkor sem volt olyan vidám az élet, Szatmárban még inkább. Utazgattam és láttam, hogy bizony vannak nagyon hátrányos helyzetű területei az országnak. Érdekes módon akkor, főleg a Területi Statisztikában kezdett éledezni ez a téma, ott is jelent meg néhány olyan tanulmány, ami a területek közti színvonalkülönbséget többnyire megyei szinten mutatta be, de mégis ilyesmivel foglalkozott. És akkor kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy vannak jelentős területi különbségek. Ráadásul akkor még olyan szinten foglalkozott is a politika ezzel, hogy a területfejlesztésben előtérbe került a fejletlen területek kérdése, volt pl. ipartelepítési program, főleg Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Biharra terjedt ki. Tehát a vidék iparosítása, leggyorsabban ezeket a kevésbé fejlett területeket iparosították. Érdekes volt, hogy különösebb ellenállásba nem ütköztünk. Noha az kétségtelen, hogy a hátrányos helyzetű területek vizsgálatánál, meg egyáltalán a településpolitika témakörében minden olyasmit el lehetett mondani, amit a nagypolitika szintjén nem. Amiért kirúgták volna az embert, vagy legalábbis nem jelenik meg az, amit ír. Itt minden előjött, a centralizált, felülről irányított gazdaság életképtelensége. Én vizsgáltam ezen keretek között Krasznokvajda és a környező falvakat. Ahol kiderült és le lehetett írni, hogy ezek a nagyvárosokban működő rendszerek egy aprófalvas területen működésképtelenek, gazdaságtalanok. Le lehetett írni, hogy nem biztos, hogy az ilyen rossz adottságú területeken is a tsz-gazdálkodást kellene szorgalmazni. És jó néhány ilyen dolgot meg lehetett írni – különösebb retorziók vagy ellenállás nélkül. De nem ez volt az alapvető ösztönzője ezeknek a vizsgálatoknak, hanem az, hogy tényleg ezt próbáltuk felmérni.

K.: Kikkel?

V.: Ez többünk feladata volt az FKI-ban, a Berényi Pista benne volt, ő Jósmafőről írt egy tanulmányt a Földrajzi Értesítőben.

K.: *Az Intézetbe ki találta ki ezt a feladatot?*

V.: Ezt mi az intézeti munkatervbe beírtuk, hogy mi jövő évtől szeretnénk ezt vizsgálni.

K.: *Tehát kollektív kezdeményezés volt?*

V.: Igen. Megbeszéltük Pistával, Enyedivel, csak Enyedi időközben elment, az volt az a két év, amikor Montpellier-ben tanított, de ő is tudta, hogy ez egy intézeti munkaterv része volt. Ezért adtak fizetést, ezzel el lehetett számolni, igaz, a végén már szidtuk magunkat, hogy mindig olyan helyekre kellett utazni, hogy miért nem a sikeres régiókat vizsgáltuk inkább. Így aztán elég szörnyű helyeken jártunk.

K.: *Berényi István és Ön mellett ki volt még a csapatban?*

V.: Barta Györgyi. Tulajdonképpen a munkát mi végeztük, az Enyedi is aztán ebből írt egy összefoglaló tanulmányt, de ő részben akkor külföldön volt.

K.: *És ezt olvasta valaki, aki számított a politikában? Volt erre politikai visszajelzés?*

V.: Lehet, hogy olvasta, de visszajelzés nem nagyon, vagy kevés volt. Noha mondom, akkor a statisztikusok között is volt még egy ilyen rokon kutatás, tartottunk is Miskolcon egy többnapos konferenciát terepbejárással összekötve, és eljutottunk ilyen helyekre, mint Csenyéte – ami azóta elhíresült –, meg Krasznokvajda, meg egyáltalán bejártuk ezt az észak-borsodi térséget, ami akkor nagyon rossz helyzetű régió volt.

K.: *Kik vettek részt ezen a konferencián? Csak Önök, szakemberek?*

V.: Volt például a Borsod Megyei Tanácsnál egy elnökhelyettes, aki a debreceni egyetem földrajz szakán végzett. Ő például részt vett ezen a körutazáson, és támogatta ezt a témát. Tudom, hogy ezen a körúton voltak a statisztikai hivatal dolgozói, egyetemek, ott volt a Bernát Tivadar – emlékszem. Az egyik buszt én vezettem, magyaráztam a hallgatóságnak, és hosszú ideig nagyon méltányoltam Bernát Tivadart, mert akármit mondtam, mindig bólogatott. Aztán észrevettem, hogy Bernát Tivadar professzor úr elbóbiskolt, és teljesen automatikusan bólogatott. Szóval ők voltak. Ez a '70-es évek első felében, publikációink úgy '73–75 között jelentek meg.

K.: *Közben 1971-ben volt az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió. E körül is történtek dolgok, ami esetleg Önt is érintette?*

V.: Érintett, de ebbe nem kerültem bevonásra, én ezt utólag leírtam már, ismertettem. Sőt, első alkalommal ez még nem is az OTK volt, hanem volt előtte egy, amit úgy hívtak, hogy Országos Település-fejlesztési Keretterv, ami nem emelkedett törvényi erőre, vagy kormányrendeletre – az OTK már kormányrendelet volt. És én, amikor elkezdtem foglalkozni ezekkel a vonzáskörzeti hierarchiával, mondták az FKI-ban, hogy menjek el a VÁTI⁶-ba, mert ott is foglalkoznak ilyennel, tájékozódjak. Kedvesen fogadtak, elmondtam, hogy mi után érdek-

6 VÁTI: Városépítési Tudományos Intézet (az elnevezés 1967-ben született meg). Itt készült többek között az Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv (1971) és az Országos Település-fejlesztési Konceptió (1986) is.

lődök, és azt fogom kutatni. Ó, az felesleges, nekik már ez megvan. Hoztak ilyen nagy Magyarország-munkatérképeket, és tényleg megvolt, hogy Szombathely, hogy Pápa vonzáskörzete, minden. De hát honnan szereztek ehhez adatot? Ja, hát ez nem adatokon alapszik, ez a jövő terve, és úgy gondoljuk, hogy ilyennek kell lenni. Nagyon lelombozódtam, hogy ezek már mindent megcsináltak, amit én elképzeltem, hogy ez tényleg felesleges. De nem. Én az OTK-t úgy bírálgtam, írtam róla, de nagyon nem vettem részt benne. Inkább ilyen helyi településfejlesztési tervek készítésében. Az egyik Tokaj fejlesztési terve volt, amivel a Tokaji Községi Tanács bízott meg, aztán egy ugyanilyet csináltunk Hevesben, ott is a községi tanács volt a megbízó. A tokaji meg is jelent.⁷ Ezek természetesen az OTK-n alapultak valamilyen szinten, mert ott ki volt jelölve a települések rangja, és hát ezek a községek is azt mondták, hogy mit kellene csinálnunk, hogy középfokú központtá fejlődjünk. Tehát az volt a kiindulópont, erre mondtuk, hogy mit lehetne csinálni. Ekkor egyébként volt a földrajztudományban egy olyan irányzat, ami nagyon szorgalmazta ezt, nemcsak Magyarországon, külföldön is. Enyedinek olvastam néhány tanulmányát, aki francia példákra hivatkozva szorgalmazta ezzel az alkalmazott földrajzzal való foglalkozást.

K.: És egy tanács ennyire kereste a megoldást, hogy megtalálta az FKI-t, vagy az FKI ment, hogy bennünket meg lehet bízni? Hogy lettek a munkakapcsolatok?

V.: Hogy pontosan hogy alakult ez, nem tudom. Nyilván valamiféle hírünk lett. Ugye ezen az említett Borsod megyei körúton bejártuk a térséget, volt konferencia is, a megyei tanácson volt egy emberünk, aki földrajz szakos volt. Lehet, hogy a tokaji tanács megkérdezte, hogy szeretnének ők valamit csinálni, és akkor ők említették. Nem mi kerestük meg.

K.: Ez egy megbízás volt?

V.: Megbízás volt, ezért fizettek az FKI-nak valamennyit, a tokaji meg is jelent könyv formájában, mi többször lent voltunk Tokajban, őket is meghallgattuk és ilyeneket csináltunk. Ilyen volt Hevesben, aztán én egy idő után már nem voltam az FKI-ban, lehet, hogy kollégáim még mást is csináltak.

K.: Pali, nekem még maradt egy kérdésem, tehát az egyetem alatt vagy után a pártba nem lépett be? Kereste a párt?

V.: Nem. Én végképp nem kerestem, de nagyon ők sem. Az egyetemen egyáltalán nem, én KISZ-tag sem voltam. Az FKI-ban pedig, és ez azért jó, hogy ezt a kérdést kaptam, mert gyakran olvassa az ember a különféle visszaemlékezéseket, ahol tudós emberek meg egyebek is mondják, hogy igen, igen, belépett a pártba, a karrierjéhez ez szükséges volt. A másik magyarázat, de az nem kapcsolódik ide, hogy ők belülről próbálták ésszerűbbé tenni, kevésbé vaddá és így tovább. Én a legtöbb időt ebben a korszakban az FKI-ban töltöttem, és amit mondtam már, hogy középiskolában, meg a piaristáknál sem, valahogy ilyen nyomásnak nem nagyon voltam kitéve. Most én elhiszem, hogy voltak munkahelyek, tudom, hogy a DTI-ben például a Bihari Ottó⁸ igazgató berendelte az embereket és elbeszélgetett velük, hogyha még nem voltak párttagok. Az FKI-ban ez a kérdés mindig káderezéskor vetődött fel. Ez háromévente volt, ha jól emlékszem, egy bizottság előtt mindenki

7 Berényi I. (szerk.) 1980: Tokaj településfejlesztésének földrajzi alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

8 Bihari Ottó (Temesvár, 1921 – Pécs, 1983) egyetemi tanár, az MTA levelező tagja (1973), az MTA Dunántúli Tudományos Intézet (DTI) igazgatója.

megjelent, a bizottság egyik tagja volt a szakma képviselője, én mindig a Marosi Sanyi⁹ bácsi színe elé kerültem. Ennek a bizottságnak a tagja volt az intézet párttitkára és a szakszervezet képviselője. Ez úgy zajlott, hogy előbb a Marosi Sanyi elmondta, hogy a szakmai munkámban ezt és ezt értékeli, de ezt meg ezt kellene még csinálnom. Mondtam: persze. Aztán a szakszervezet is elmondta, hogy a közösségi élet, meg a szakszervezet, és akkor a Petri Editke, ő volt a párttitkár – miután nem voltam párttag –, a pártban betöltött szerepemet nem tudta értékelni, elkezdte: Pali kérem, nem gondolta meg, hogy belép a pártba? Erre nehéz felelni, mert valamit visszautasítani, akármiről van szó, nehéz. Hát még nem, talán még nem. És akkor Petri Editke többet nem kérdezett. Nem mondta, hogy Pali, most már itt az ideje belépni.

K.: Mint a Bihari Ottó.

V.: A Bihari Ottó, akiről utólag hallottam, hogy ő azt megcsinálta, hogy berendelte az embereket és beléptette a pártba. Még annyit mondok, hogy a párt feladata volt különféle állami rendezvényre embereket toborozni. Május 1.-re például. Arra büszke vagyok, hogy egyetlen május 1.-i felvonuláson nem vettem részt.

K.: Nem ellenőrizték?

V.: Nem úgy történt az; minden munkahely megkapta a kontingenst, hogy hány embert kell kiállítani. Ezt a kerületi pártbizottságtól kapta. Jött, hogy május 1.-i felvonulásra 12 ember, és akkor a Petri Editke kijelölt 12 embert, megbízott, megkért – nem tudom. 11-et, mert ő biztos ott lesz, ő a 12. A másik ilyen feladat volt, hogy amikor neves vendég érkezett a fővárosba, politikai vendég, akkor ki kellett menni, hogy lelkes, spontán tömeg fogadja Honecker elvtársat, az összes elvtársat. Érdekes módon engem kihagytak ezekből. Egyszer jön az Editke, és kérdezi a többieket, Berényi Pistával ültem egy szobában, meg a Barta Györgyivel, és nekik sikerült valami kifogást (beteg a nagymama stb.), s akkor Editke, pillanatnyi zavarában megkérdezett, Pali kérem, nem menne el? Editke, elmegyek. Úgy meglepődött, de beírt. Csak hát ugye mennyire nem tartott fontos embernek engem a párt, hogy kit kellett lelkesen fogadni? Cedenbal elvtársat, a mongol nagy Népi Köztársaság elnökét, szóval azért nem a szovjet pártfőtitkárt, hanem a mongol küldöttséget. Ez ki volt jelölve, tudom, hogy ez egy kisebb céció volt, mint a május 1., 5 embert kellett kiállítani az FKI-nak.

K.: Hova kellett menni?

V.: A kerületi pártbizottság elé mentünk. Ott álltak a különbuszok, vártak ránk, odamentünk és a pártbizottság illetékes munkatársai jöttek a listával, hogy maguk FKI, 5 ember, ki az az 5 ember? 1, 2, 3, 4, 5 – kipiálta. Ment tovább, hogy a Perimpex 8 ember, megvan. S akkor beültünk a különbuszba, az kivitt a Ferihegyre, ott három km-re tőlünk leszállt a repülő, a Cedenbal elvtárs osztogatta a kis zászlókat. És utána visszahozott a busz és letett a kerületi pártbizottság székháza előtt. Úgyhogy egyszer, mint kívülálló is köszöntöttem a neves hazánkba érkező vendéget.

K.: Kérem, beszélne arról az intézetről ahová az FKI-ből elment.

9 Marosi Sándor: (Soltvadkert, 1929 – Szeged, 2009) Széchenyi-díjas geográfus, az MTA rendes tagja (2001).

Azt röviden elintézem. Az az Államigazgatási Szervezési Intézet (ÁSZI) volt. Ott voltam kis híján négy évig és ez egy sötét folt az életrajzomban.

K.: Miért?

V.: Mert az indokom elsősorban anyagi természetű volt.

K.: Akkor költöztek fel Budapestre?

V.: Nem, akkor már 7 éve Budapesten voltunk, de lakáskölcsön, miegyéb, és meg kell mondanom, hogy gyakran előfordult, hogy a hó végén már kellett számolni, hogy ezt vegyünk, de azzal már várjuk meg a fizetést. Az ÁSZI-ban, ami mégiscsak egy állami szervezet, vagy kormány szervezet volt, a Minisztertanács Tanácsi Hivatala (MTTH) volt a főnökünk, tehát az nem akadémiai intézet volt. Hátha nem is a kétszeresét kínálták, de lényegesen többet.

K.: És ott mit csinált?

V.: Ez akkor volt, amikor bevezették a járások helyett a városkörnyékeket, ami '84 tavaszán volt, de előkészíteni korábban kellett, és miután ott volt egy-két ember, aki látta, hogy az én témám a vonzáskörzethez, városhierarchiához kapcsolódik és azzal jöttek hozzám, hogy ennek az általánossá teendő városkörnyékeknek a területi kimunkálásában vegyek részt. Akkor én még nyilván az FKI-ban tudományos főmunkatárs voltam, de az ÁSZI tudományos tanácsadói címet adott, bár akadémiai intézetnél ezt nem tehette volna meg, mert akkor még nekem messze nem volt nagydoktorim, az kellett volna a tudományos tanácsadói címhez, és az FKI-nál 70-80%-kal több fizetés járt, és mondjuk a téma nem volt olyan kifejezetten ellenemre, úgyhogy én az RKK¹⁰ megalakulásáig, 79 végétől 84 áprilisáig, ebben az intézetben voltam. Amikor az RKK megalakult, akkor keresett meg az Enyedi és hívott az RKK-ba. Bizonyos szempontból ez kidobott idő volt. Egyrészt ugye, miből állt a munkám? Legalább kétszázszor kidolgoztam az alaptervet, mondták, hogy jó, de van 120 városkörnyék, legyen 140. Akkor én végül is majdnem állami alkalmazott voltam, vagy tisztviselő, leültem, ilyen nagy munkatérkép elé, és lett 140, de ezt mindig be kellett mutatni a MTTH-ban. Volt úgy, hogy én már pénteken otthon voltam délután, és akkor telefonálnak az ÁSZI-ból, hogy most szólt ide a nem tudom én milyen Buda elvtárs – ott is egy Buda elvtárs volt a főnök –, hogy nem jó a 117-es beosztás, csak 112-es legyen, és hétfőn 10-re kell vinnünk. Még volt üres munkatérkép és megcsináltam száztizenvalahányra. Már az RKK-ban megírtam ennek a történetét a kis zöld könyvecskében. Meg az Alföldi Tanulmányokban jelent meg valami. Tehát ennyi volt a tudományos hozadéka. Amikor ezek megvoltak, akkor már nem mi, hanem a politikusok mentek az egyes megyékbe, hogy egyeztessék, tehát az MTTH-tól, a pártbizottságtól stb., és nekünk az volt a feladatunk, hogy ezeket az elvtársakat felkészítsük erre az útra. Meg volt úgy, hogy ezen a héten pl. Baranyába és Hevesbe mennek, akkor hétfőre be voltunk rendelve, hogy magyarázzuk el, hogy miért ezek a központok, ez a falu miért ide, miért nem oda. Én ezekhez nagyon szép, mutatós térképeket rajzoltam saját kezűleg tussal, filctollal, meg minden egyebet, izokrontérképeket. Akkor ezt előszedtük, elmagyaráztuk. Volt egy elnöke az MTTH-nak és két alelnöke. Az egyik alelnök Raft Miklós volt, vele mindent meg lehetett beszélni. Buda elvtárs volt a főnök, és volt még egy

¹⁰ RKK: MTA Regionális Kutatások Központja.

elvtárs, hát az olyan „igazi elvtárs” volt. Egy dossziét összeállítottunk, ők annak alapján tárgyalhatnak. Nézi, izokrontérkép, nem, városhierarchia nem. Végül én beleraktam egy Magyarország autótérképét is. Na végre, mondta, valami, amit használni lehet. Mondja nekem, aki ott ülök. Hát ilyen volt az embernek a munkája ott. Érdekes módon a kollégákkal nagyon jól kijöttem, pedig ez egy vonalas intézmény volt.

K.: Párttagság itt sem kellett?

V.: Nem. Itt még ilyen káderezésre sem került sor. Ezek már a 80-as évek voltak. Majd menet közben mondom a neveket, mert nem jut eszembe. Ketten voltunk párton kívüliek, de nagyon jó kollégáim voltak ott. Ott volt például a Verebélyi Imre, ő volt az igazgató, ott volt Kilényi Géza – kiváló ember volt egyébként –, aki alkotmánybíró lett, ő volt az osztályvezető, én közvetlenül a Kilényi csoportjához tartoztam. Érdekes módon ez az egyébként úgymond talán a hivatalos állásponhoz közel álló intézmény nagyon erősen kritizált, legalábbis a 80-as években, mindenféle közigazgatási és egyéb döntést, amit hoztak. És legfőképpen Kilényi Géza. Ekkor készítették elő a 85-ös választási törvényt, ami először engedte meg, hogy kettős vagy többes jelölt legyen, és ehhez részben az intézet – nem én, mert ez nem volt területi kérdés – készített anyagot, utána megvizsgáltuk, és főleg Kilényi rendkívül erősen kritizálta és kevesellte az engedményeket, amit ez az új törvény hozott. Úgyhogy majdnem öltre mentek az MTTH-nak a kiküldötteivel, meg a pártközponttal – mert ott is volt egy adminisztratív osztály. Érdekes módon egyáltalán nem az volt, hogy ez valami vonalas intézmény volt, noha azért Kilényi Gézát, amikor alkotmánybíró lett, már az MSZP javasolta. Vagy a Szoboszlai György szintén kollégám volt, aki az Országos Választási Bizottságban volt, szintén az MSZP, Wiener Gyurka, aki MSZP-színekben lett országgyűlési képviselő – ők mind a kollégáim voltak. Raft Miklós pedig államtitkár lett.

K.: Rátérve a falutipológiára, amit Sikos Tamással készítettetek. Sikos T. Tamás is ott dolgozott az FKI-ban?

V.: Sikos Tamás is ott dolgozott. – Akkor még, a 60–70-es években ez úgy ment, hogy ha az embernek kedve támadt valamire, azt megcsinálta. Foglalkoztam városokkal, falvakkal is, csináltam egy falutipológiát, mondjuk egy ismeretlen a szakmában, valami külföldi, én már nem tudom, melyik országban csináltak valami várostipológiát, és ezt próbáltam magyar viszonyokra alkalmazni. Ennek különösebb jelentősége nem volt csak valahol a Földrajzi Értesítőben azt hiszem megjelent. Aztán jött ez a hátrányos helyzetű területek vizsgálata, ami jórészt faluvizsgálatokat, vagy azt is jelentett. Másrészt a földrajzban ekkor kezdett ez a matematizáló irányzat elterjedni. Megjelentek az első számítógépek, amikkel lehetett egyáltalán ilyen nagy tömegű, 3000 településes klaszteranalízist vagy faktoranalízist csinálni. Volt településekkel kapcsolatos érdeklődésem, meg ez a tapasztalat, amit szereztünk és erre alapoztuk a falutipológiákat, de amikor én először ezt elkezdtem, az a Borsod megye falusi településeinek tipizálása volt. Azt még egy másik, külső, nem az intézethez tartozó matematikus segítségével csináltam, mert én ennek a matematikai oldalához nem érttem, hogy ezt kezelni is tudtam volna, legfeljebb próbáltam értelmezni, ami kijött. Addig csináltam, amíg tetszeni kezdett nekem, és akkor azt mondtam, hogy ez az. Mindent lehet, a mutatórendszer összeállításával, hogy hány faktoranalízis-metódus van, azt én nem tudom, de nagyon sok. Tehát így kezdtem a falvakkal foglalkozni, és ezt ismételtük meg, ami most ké-

sőbb jelent meg a 2000-es években,¹¹ a Tamással. A Sikos Tamásról tudni kell, hogy ő egy rendkívül agilis ember. Ő, ha valamit a fejébe vesz, akkor az meg is történik. Én a 2000-es években nem akartam megismételni, de ő mondta, hogy ő minden matematikai adatkezelést, mindent megcsinál, én csak az értékelést csináljam meg, így készült el. Ő csinálta a matematikai részt. Ezt a kötetet úgy fejeztük be, hogy már nem volt az RKK-ban, hanem Gödöllőn.

Érdekes módon, ha már a szakmai dolgokról beszélünk, én úgy igazán nem köteleztem el magam egy téma, egy irányzat mellett. Például én nem csatlakoztam a szociálgeográfiai iskolához. Matematikai-statisztikai módszereket is alkalmaztam egy-két alkalommal, de mondjuk az, amit a Nemes Nagyék csinálnak, az már távol áll tőlem, vagy olyan mélységig nem jutottam el. És egy témánál sem ragadtam le egyértelműen, mint például ez a falutipológia. Ez egyáltalán nem biztos, hogy rossz, ezt nem kritikaként mondom. Például ott van a Becsei Jóska, aki tanyákkal foglalkozik, meg az alföldi mezővárosokkal és a tanyák kapcsolatával ötvenvalahány éve. Becsei Jóska egyébként évfolyamtársam volt. Ez egy ilyen évfolyam volt. Becsei Jóska, Péter Katalin történész, a református püspök lánya, Debrecenben, de ő aztán lett külügyminiszter. A lánya évfolyamtársam volt. Ikvai Nándor, akit említettem, ő jeles néprajzos volt, csak azért vagyok ilyen bizonytalan, mert nagyon korán – 50 évesen – meghalt. Szóval nem volt ez a 16 ember olyan rossz évfolyam, csak kevesen voltunk. Tehát a szakmában igazán nem köteleztem el magam, ezért van az, hogy városokkal is, falvakkal, tanyákkal is foglalkoztam. Utóbbi időkben pedig a kedvenc témám a történeti földrajz egyes témái és ez olyan jó.

K.: Miért jó?

V.: Én a történeti földrajznak azt részét művelem, ami már földrajzként művelhető. Tehát vannak térképek, vannak statisztikai adatok, feldolgozások miegyéb. Én levéltárba nem járok. Ha megvan a statisztikai adat, 1910-es népszámlálás, az már egy befejezett tény, ott nem kell az adatokért rohángálni, ott van a kötetekben a KSH-könyvtárban.

Én településsel foglalkozom. A településállomány vagy-hálózat az egy rendkívül lassú reagálású rendszer. A jelenlegi településhálózatban, nem beszélve az alaprajzról, ilyen formai dolgokról, de a hálózatban is van egy sor olyan elem, ami megvolt száz éve is, még korábban is, és valahogy hozzájárul a jelen magyarázatához. Itt van ez a Budapest-probléma. Budapest „zászlóshajója”-e az országnak, vagy „randa vízfej”, amit főleg a pécsiek mondanak, meg a szegediek. És mondják, hogy ez a szocializmus, a centralizáló, mindent egy helyen összegyűjtő, egyedül irányító, minden erőforrást maga alá kotró rendszer eredménye, vagy – mondják mások – ez Trianon eredménye, mert felépült egy nagyváros 20 millió emberre, és maradt neki 8. És akkor én azt mondom, nézzük meg, hogy ez korábban is így volt? És akkor ilyen tények derülnek ki, hogy a dualizmus korában például a pénzügyi vagyonnak, az akkori nagy ország területen 60 valahány százaléka volt a budapesti bankok kezében, hogy az egyetemi és főiskolai hallgatók hatvanvalahány százaléka budapesti egyetemekre és főiskolákra járt, és vannak még ennél is szélsőségesebb eloszlások. Megnézegettem, s nagyon jó a korabeli statisztika például a jelzáloghitelekéről. A jelzáloghitel a fekvőtőke dinamizálásának az eszköze. Egy kétezer holdas erdőre, vagy egy budapesti bérházra veszek fel hitelt tulajdonképpen. Ennek a 80 valahány százalékát budapesti ingatlanokra

¹¹ Beluszky P. – Sikos T. T. 2007: Változó falvaink. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ 459 p.

vették fel, tehát ez már a dualizmus korában ilyen volt, a szocializmus más volt, tehát keresni kell az okot. Történészek bogarászták ki, csak én rábukkantam erre az adatra, hogy a 15. század végén az országba behozott külföldi áru a budai kereskedők kezén ment át. Nem biztos, hogy itt ő árulta, csak behozta és akkor a kisebb városok kereskedőinek adta tovább. Ez a „vízfej” ez most lehet, hogy jó, de lehet, hogy rossz, de mindenesetre egy nagyon régi dolog, akkor ez alapján lehet nyomozni Budapestnek a jelenlegi állapotát is.

K.: És az Alföld-szindróma egy időben, hogy került a kutatásaid középpontjába?

V.: Az a legkedvesebb témám. Az, amire én törekszem és szeretek csinálni, hogy kilépni a földrajz szűkebb keretei közül. Más munkákba is próbálok történeti, néprajzi, közgazdasági dolgokat hozzáolvasni, és azt hasznosítani. És az a kérdés, hogy az Alföld miért lett olyan sajátos a mezővárosi hálózattal, a tanyarendszerével, és az azokra adott válaszokat nem találtam kielégítőnek. Ugye foglalkoztam a tanyákkal is, a mezővárosokkal is, tehát jól összeolvastam az irodalmat, és mindig azt írják, hogy az Alföld elmaradott terület. Felvetődött a kérdés, hogy mindig is elmaradott terület volt? Vagy ezt az elmaradottság kérdését rosszul közelítjük meg? Nem egyszerre fogtam neki, hanem mindig valamivel kiegészült ez, és akkor fogtam hozzá. Nagyon emlékszem, a Dialóg Campusnál adták ki¹², és mutatja, hogy mennyire szeretem ezt a témát, tudom, hogy egyéb feladataim mellett egyik év karácsony másnapján kezdtem hozzá. Letudtam az ünnepet, jó, hát egy csomó dolgom megvolt fejben, leírva, miegyéb, és áprilisban adtam le Schenk úrnak. Elég intenzív munkával, de minden más egyéb is volt, mindent, amit kellett, elolvastam hozzá, gyűjtöttem fényképeket. De valóban ez, ami a legkedvesebb témám vagy munkám.

K.: És miért?

V.: Egyrészt, nem biztos, hogy így van, de én úgy hiszem, ebben egy teljesen új megközelítésben sikerült ezt az alföldi jelenséget megközelítenem. Én ugyanis megpróbáltam ezt, akkor még divatosabb volt Szűcs Jenőnek¹³ a történeti régiók kérdése, és amikor én ezen gondolkodtam, arra jutottam, hogy ez kapcsolatba hozható a történeti régiók kérdésével. Mert én úgy éreztem, hogy egy csomó számárságot írnak róla. Az írják, hogy az Alföld azért volt ilyen, mert kelet-európai jellemvonásokat mutatott. Egyáltalán nem mutatott, itt a szabadalmatlan területek, a mezővárosok, a lakosság nagyobb része nem volt szoros földesúri felügyelet alatt álló jobbágy. Voltak teljesen szabadok, kunok, jászok, hajdúk. Voltak olyan mezővárosok, mint Kecskemét, amely, mert adózott ugyan a földesurának, de a maga dolgait teljesen szabadon intézte, vagy akár a Békés megyei mezővárosok, tulajdonképpen a jobbágyföldök földesúri földek voltak, de a földesurak csak arra kérték a jobbágyaikat, ha eladják a földjeiket, mert adták és vették, hogy akkor jelentsék be, hogy kié az a föld, hogy az adót tudják kin behajtani.

K.: 1848 előtt jogilag nem volt szabad földet adni-venni nem nemes embernek, mégis megtették?

V.: Meg. Erre azt mondtam, hogy ez nem egy kelet-európai jellemvonás, noha ha ránéz az ember egy alföldi városa, akkor lehet, hogy „kelet-európaibbnak” tűnik, mint az ország legtöbb városa, biztos. Tehát más

12 Beluszky P.: A Nagyalföld történeti földrajza., Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 274 p.

13 Szűcs Jenő (Debrecen, 1928 – Leányfalu, 1988) a XX. század kiemelkedő magyar történésze, egyetemi tanár, az MTA doktora, a nevéhez fűződik Európa három történelmi régióként való ábrázolása.

egy Mezőtúr, vagy egy Túrkeve, mint Kőszeg. Kőszeg inkább egy nyugatias város. Tehát volt egy-két ilyen ellentmondás, és akkor erre próbáltam egy elméletet alkotni. Egyébként nem vagyok túlságosan nagy az elméletek alkotásában, inkább olyan „középszintű elméletek” foglalkoztatnak, hogy mi a vonzáskörzet, mi a városhierarchia, hogyan értelmezzük a városhierarchiát stb. De ebben azt éreztem, hogy ez egy olyan tanulmány volt, ami-ben egy nagyobb elméletet próbáltam megfogalmazni. Másrészt egy csomó néprajzi, történeti munkát kellett olvasni hozzá. Például a protestáns etikáról.

K.: Protestáns etika Magyarországon – Molnár Attila írt egy ilyen könyvet.

V.: Úgy van, Molnár Attila, amit Debrecenben adtak ki. Szóval az eddigi munkáim közül ez áll hozzám a legközelebb. Nem ez a legsikeresebb, mert a kutya se hivatkozik rá. Ha a sikert a hivatkozásokon mérnénk, akkor „Magyarország településföldrajza” kerülne az első helyre; amíg gyűjteni kellett az RKK-ban a hivatkozásokat, addig gyűjtöttem, nagyon szépen összegyűltek, csak hát az már elavult. Olyan téma, ami állandón változik, például én azt írom, hogy Magyarországnak van 190 közigazgatásilag elismert városa, az 99-ben jelent meg, már a 2001-es népszámlálás adatait sem tudtam használni. Most már elvileg van egy 2011-es népszámlálás és pillanatnyilag van háromszázhuszonvalahány város.

K.: Hogy kerültél az RKK-ba? Ki keresett meg?

V.: Enyedi. Pontosabban ketten kerestek meg, olyan furcsa helyzetbe kerültem, ugyanis Pécsi Márton¹⁴ is megkeresett és Gyurka is. Nehéz volt a választás, de valahogy inkább az RKK felé húzott a szívem, noha én azóta is földrajzosnak tartom magam. Ennek minden hátrányával együtt. Pécsi is felajánlotta, ugyanis akkor sokan elmentek, Barta Györgyi, Sikos Tamás is, Kovács Kati Pécssett volt akkor. Tehát Pécsi Márton is felajánlotta, hogy az ÁSZI-ból hozzá menjek, én akkor már elhatároztam, hogy az ÁSZI-ból távozom, befejeződött ez a vonzáskörzet-vizsgálat, egy-két más dolgot csináltam ott, de különösebben nem érdekelt, meg a Gyurka is szólt. Nem tudom pontosan, hogy milyen mérlegelés alapján, akkor Berényi Pistával ezt alaposan megtárgyaltuk. Emlékszem, hogy egy nap Gyurka meghívta magához a lakására az egész osztályt, aki akkor volt, Pista is ott volt, Györgyi, Sikos. Akkor Gyurka mondta, hogy ő ennek a társaságnak tud állást biztosítani. Emlékszem, hogy a Pista hozott le autóval, mert Gyurka akkor fent lakott az Orbán-hegyen Budán és a Moszkva téren megálltunk és egy óráig beszélünk a kocsijában, hogy mit csináljunk. Menjünk mind a ketten ide, mind a ketten oda, fele-fele arányban menjünk? Akkor Pistával nagyjából eldöntöttük, nem tudnám pontosan rekonstruálni, hogy milyen dolgok alapján: Pista maradjon az FKI-ban, én pedig elmegyek az RKK-ba. Amikor Pécsi keresett, neki nehéz volt megmondani, hogy nagyon megtisztelő, de én úgy gondolom, hogy mégis inkább az RKK-t választom.

K.: Mit szólt Pécsi Márton erre?

V.: Érdekes módon, nem haragudott meg, én tudom, hogy Pécsi Mártonról is általában rosszakat mondanak az emberek. Elismerem, hogy volt sok rossz tulajdonsága, sok mindenkinek ártott, de én szakmai szempontból, igaz, hogy ő természeti földrajzos volt, én meg gazdasági földrajzos, nemigen kerültem vele konfliktusba. Sőt, emlékszem, amikor ő már nyugdíjba ment, akkor úgy az FKI-ban – az erős kifejezés, hogy – kiközösítették,

¹⁴ Pécsi Márton (Budafok, 1923 – Cegléd, 2003) Széchenyi-díjas földrajztudós, az MTA rendes tagja (1976), a fent nevezett időben a MTA Földrajztudományi Intézetének igazgatója.

ő még úgy járt be, és nem nagyon álltak vele szóba. Emlékszem, akkor már nem voltam FKI-s, de jártam elég gyakran az FKI-ban, és találkoztunk, és akkor ő hosszan elbeszélgetett velem, minden egyéni kérdésen, amin én meglepődtem, mert én nem voltam olyan kapcsolatban vele, nem tartoztam a szűkebb köreihez. De nyilván szegény bejött, Törtelen vagy hol lakott akkor, bejött és itt nem nagyon foglalkoztak vele. Én meg meghallgattam.

K.: Azt el tudná mondani, hogy Ön miért döntött úgy, hogy az RKK-ba megy, nem az FKI-ba?

V.: Nem igazán.

K.: Enyedivel milyen kapcsolatban volt?

V.: Enyedivel jó kapcsolatban voltam, neki köszönhető, hogy én az FKI-ba kerültem a 60-as évek elején. Vagy jórészt neki köszönhetem. Később szakmailag is nagyon sokat dolgoztunk együtt, egyébként itt is én mindig úgymond jó kapcsolatban voltam vele, legfeljebb nem álltam nagyon közel hozzá. Egyszer Gyurka mondta, és ez nagyon találó volt a mi viszonyunkra: „Ó, én már 30 éve nem ismerem a Beluszkyt.” Én ilyen jól nem tudnám megfogalmazni ezt a kapcsolatot.

K.: Nem akarta Önt külföldre küldeni, nyelveket tanulni ?

V.: Nem nagyon akart, mert ahhoz kellett volna valami nyelvismeret. Mondani mondta, természetesen, hogy jó lenne, de erre nem is volt alkalmam, mert lehet, hogy ha eljutok valahova, kényszerből az ember csak megtanul.

K.: A sok-sok tudományos munkát a család milyen szemmel nézte?

V.: Nem jelentette azt, hogy például nem én voltam a piacra járó ember a családban. A Fény utcai piac mellett laktunk, és azóta is nagyon kedvelem a Fény utcai piacot. Én tudok főzni, és előfordult, hogy vagy közösen főztünk, vagy én főztem meg az ebédet. Én nem éreztem azt, hogy ...

K.: A fia mit csinál? Hány éves?

V.: A fiam középiskolai tanár, épp most akar pályaelhagyó lenni, mert ami az iskolákban történik, egyre kevésbé tetszik neki, ilyenek, hogy most tanév elejétől bevezették azt, hogy 8-tól 16-ig ott kell lenni. Történelem-német szakos tanár. Egyébként már több mint 40 éves.

K.: Van unokája is?

V.: Nincs még. Nem nősült meg.

K.: Pali, miért lett SZDSZ-es önkormányzati képviselő 1990-ben? Hogy érintette a rendszerváltás? Nyilván jól, ha ilyen szintre bekapcsolódott?

V.: Lehet, hogy mégis két vargabetű volt az életemben. Az egyik az ÁSZI, a másik az önkormányzati képviselőség.

K.: A tudomány abbamaradt a képviselőség mellett?

V.: Nem. Én ugye fővárosi képviselő voltam, én olyan rendkívül buzgón nem is mélyedtem el a politikában. Voltak olyan képviselőtársaim, akik főállásként ezt művelték, bizottságokban voltak, bekéredzkedtek a vállalati felügyelő bizottságokba és hasonlók. Nyilván meglátszott ez a tudományos tevékenységre fordítható időmön, nem szakadtam el, sőt, kisebb intenzitással, de folytatom. Hogy miért vetődtem én az SZDSZ-hez? Én 48-tól majdnem 90-ig elég sokat morogtam a fennálló állapotok miatt, én nem állítom, hogy ez valamiféle ellenálló tevékenység lett volna, semmi olyasmit nem fejtettem ki, legfeljebb hozzájutottam különféle szamizdat kiadványokhoz, azokat elolvastam. Volt egy-két olyan ismerősöm, akik már 90 előtt is az ellenzékhez számítottak. Például Pető Iván, tehát voltak ilyen ismerőseim. Érdekes módon Pistával is sokat politizáltunk, és akkortájt hasonló nézeteink voltak. Noha később a politika terén kicsit elvált az utunk, ő az MDF felé én az SZDSZ felé. Ez a mi kapcsolatunkra az égvilágon semmi befolyással nem volt. Én például akkor úgy gondoltam, ha már én nem tudom meddig, 30 évig, vagy még tovább, a meglévő állapotokkal nem rokonszenveztem különösképpen, akkor most, hogy erre alkalom van, kötelességemnek érzem, hogy valamivel aktívabban fellépjek. Akkor én elmentem több alakulóban, szerveződőben lévő pártkezdeményezés ilyen-olyan rendezvényére. Én voltam MDF-gyűlésen egy moziban, ott például Csurka Istvánt is hallgattam. Egyik mondatára emlékszem, azt mondta – ugye ez az MDF-rendezvény pár nappal Grósz Károly sportcsarnoki beszéde után volt, nem tudom van-e még valakinek arról emléke, hogy ott volt egy olyan mondata, hogy „itt a tér a miénk”. Csurka kijött, már akkor egy kicsit asztmásan beszélt, közlöm önökkel, hogy a mozi nem a miénk, ezt úgy béreljük. Aztán voltam kisgazdánál is, a Rákóczi úton volt valami központjuk akkor, és elmentem az SZDSZ-hez az I. kerületben még nem is volt SZDSZ-es szervezet, de a II. kerületben már alakult, ott volt például Solt Ottilia,¹⁵ amikor odamentem, ő már ott volt, aztán nem is tudom, ki volt még ott. Próbáltam tájékozódni, ha már rászánom magam, hova menjek? Az SZDSZ-nél a profizmusuk, legalábbis a kezdeti idők profizmusa tetszett. Akkortájt, főleg egy budai kerületben, a II. meg aztán az I. kerületben nálunk elég kvalifikált népesség gyűlt össze. Rengeteget neveltünk is ezen. Például, mikor előjött az, hogy plakátokat fogunk ragasztani, és ahhoz valami ragasztó kell. Az I. kerületben felszólítottuk XY-t, hogy ismertesse a csirizkésztés kémiaiáját, mert hogy ő az ELTE-n volt kémia adjunktus. Tudományosan elmagyarázta, hogy kell a csirizt főzni. És már az első választásnál, amikor ez az elektronikus rendszer még nem működött igazán, az SZDSZ-nek volt egy olyan rendszere, legalábbis Pesten, hogy mi mindig előbb tudtuk az eredményt, mint a többi választókörzet. Ugye minden választókörzetben volt egy SZDSZ-es képviselő hivatalosan, aki telefonon mindig mondta az eredményeket. Akkor még az is nagy szó volt, hogy valaki tudott számítógépet kezelni, nálunk voltak ilyenek és azonnal kijött az eredmény, térkép, miegyéb, minden volt, jogász, költőnk volt, a Petri György, az I. kerületben volt az SZDSZ tagja. Történész, az ifjabb Kassai ott volt. Tehát tulajdonképpen minden szakmára megvolt a szakember. Akkor találkoztam először brókerrel. Szóval kiváló társaság volt, és engem végül is ez a profizmus volt, ami az SZDSZ-be vezetett.

K.: Mit tartana Ön a szakmai munkásága legnagyobb eredményének?

¹⁵ Solt Ottilia (Budapest, 1944 – Budapest, 1997) szociológus, 1979-ben létrehozta a Szegényeket Támogató Alapot (SZETA), az SZDSZ alapító tagja, 1990–1994 között a párt országgyűlési képviselője.

V.: Miután az én szakmai munkám elég erősen csak egyes témák művelésére szorítkozott, tehát nem szerveztem új intézetet, nem alapítottam tanszéket, doktori iskolát, egyáltalán az egyetemi oktatásból gyakorlatilag kimaradtam. Ezek közül tudok választani. Az én szívemhez legközelebb az Alföld történeti földrajza áll, ezzel a bugyuta címmel, amit a Schenk Jánosnak köszönhetek. Én szerettem volna olyan jó címekeket adni és volt valami „talányos táj” és még valami, de alliterált mind a négy szó, azt mondta, ki vesz egy ilyen könyvet? Mi van benne? Az Alföld történeti földrajza, noha nem az, mert én csak a településekkel, a társadalommal foglalkoztam, például történeti iparföldrajz nincs benne. Vagy közlekedésföldrajz. Tehát ezt tartom talán időtállóknak. Ez az elképzelés – most lehet, hogy sokan nem értenek velem egyet – ha 20 év múlva elolvassa valaki, ha nem is hiszi el, de vitatkozni még érdemes lesz vele. A legsikeresebb – ha ezt lehet mondani – a település-földrajzi kötet volt, a legtöbb munkám talán, és egyébként az is közel áll a szívemhez, Magyarország történeti földrajza. Ott is a cím, mert a Schenk ott hosszúnak találta, mert az olyan csúnyán félrevezető, hogy Magyarország történeti földrajza a 20. század kezdetén volt. Ez, nem a középkori, nem a Győrffy által művelt irányzat, hanem a 20. századról egy keresztmetszet. Ebben van talán a legtöbb munkám, főleg azért, mert végül úgy alakult ez a dolog, hogy én ezt tulajdonképpen kétszerzős munkának gondoltam, úgy osztottuk fel a fejezeteket, Tímár Lajossal akartam megírni, mint történésszel. Aki nagyon jó dolgokat művel, de egyáltalán belőle egy leírt szöveget kiverni lehetetlen. Amikor én már gyakorlatilag bizonyos fejezeteket megírtam, akkor a Lajos bejelentette, vagy én érzékeltem, hogy ebből ő soha nem fog megírni semmit. És akkor a hiányzó fejezetek egy részét kénytelen voltam megírni hirtelen. Például az ipar földrajzát én írtam meg, addig soha nem foglalkoztam iparral. Vagy az előző század idegenforgalmát, meg ilyeneket. Érdekes volt, de teljesen új dolog volt számomra. Összejött, és abban is vannak szerintem jó részek is. Úgyhogy az volt talán a legtöbb munkát adó kutatásom. Ezt a hármat emelném ki. Talán még megemlítem, ez a hátrányos helyzetű területek. Azért volt fontos, mert utólag azt lehet rá mondani, hogy ennek volt valami társadalmi töltete, mondanivalója, hogy legalábbis szándékunk szerint sikerült ráirányítani a figyelmet ezekre a nagyon elesett vidékekre.

K.: Itt a fő kérdés: Ma ezeken az elesett vidékeket vagy úgy egyáltalán, a nem városkörnyéki falvakat, mert azok megoldják saját problémáikat, hanem ahol Ön járkált régen, 30-40 évvel ezelőtt, sok mindent látott már akkor, és mondta, hogy már akkor ilyen volt, és ez csak legjobb esetben is átmentődött a rendszerváltás után. Most mit kellene tenni az ő felemelkedésük érdekében?

K.: Ez a legnehezebb kérdés. Nagyon kevés konkrét dolgot tudok mondani. Egyik az, hogy messze távol kellene tartani minden ilyen beavatkozási kísérlettől a politikát. Ami most az aprófalvak kérdésével foglalkozik, nem tudományos írás, hanem publicisztika, politikai megnyilvánulás, s azt teljesen használhatatlanná teszi a kérdés átpolitizálása. Egyszer a Csapó Tamás felkért, hogy tartsak előadást az aprófalvak helyzetéről egy település-földrajzi konferenciára Szombathelyen, és akkor én összegyűjtöttem egy tucatnyi idézetet, ami mind azzal kezdődött, hogy elmondta, hogy a magyar falvak rettenetes állapota miből következik és ebből az derült ki, hogy a magyar falvakat valami ördögi terv akarja elszorvasztani. E mögött vannak technokraták, vannak kommunisták, vannak idegenszívűek, s ez álcázva zsidózás. Minden. Hogy a falvak ennek köszönhetik jelenlegi rossz állapotukat. Mint minden szakpolitika esetén, ha ezt a fajta, előbb említett pártpolitizálást nem tudjuk kizárni, akkor senki nem azt nézi, hogy mi válna ezeknek a településeknek a hasznára, hanem azt, hogy mi hoz szavaza-

tot. Ez az egyik axióma. A másik, hogy meg kellene ismerni, vagy nem is ismerni, hanem meg kellene ismertetni a magyar falvakat azokkal, akik döntenek a sorsukról, mert azért ugye a tudomány sok mindent feltárt. Rengeteg anyag van. Péccsett is hét falukonferenciát szerveztek. Vannak nagyon jó dolgok, legutóbb ami nekem kifejezetten tetszett, a Váradi Mónika által szerkesztett „Aprófalvak lépéskényszerben” c. kötet. Nagyon jó, és abban még megoldási javaslatok is felbukkannak. Nem is azt mondom, hogy megismertetni kellene, hanem főleg azt elhítenni a döntéshozókkal, hogy minden falu más. Egységes megoldást a sorsukra nem lehet találni. Épp Mónika könyvében vannak olyan kifejezetten érdekes és számomra újszerű, nem megoldások, hanem utak, amiket központilag nem lehet elképzelni, kitalálni és megvalósítani. Például írnak Zalaszentgrót környékén olyan falvakról, amelyek az elmúlt évtizedekben rendkívül előregedtek, és bármilyen furcsa, a most betelepülő vagy ott élő cigányok jelentenek valamit, és ezt az őslakosság – hogy így nevezzem – is érzékeli. Az ő gyerekeik miatt van még továbbra is iskola a faluban, fenntartanak intézményeket, de ezek mondjuk integrálódott cigánycsaládok. Egy szimbiózis; az idős embereknek még van földjük, a betelepülők művelik, és hogy ennek a következtében normálisnak tűnő együttélés van, és a falu is ettől – nem azt mondom, hogy – prosperál, de a fennmaradása, működése többé-kevésbé biztosítva van. Most nem azt mondom, hogy ez a megoldás, csak példának, hogy lehet ezt Pesten kitalálni? Sőt lehet, hogy ez ebben a faluban működik, de ötven másikban nem működik. Nem lehet központilag elhatározni. Na ez a két kiindulópontom a falvakkal kapcsolatban, egyébként nem igazán ismerem a pillanatnyi helyzetet, a falvak, a vidékfejlesztés címszó alatti helyzetet. A másik az, hogy azért nagyon nehéz kérdés ez, mert nyilvánvaló, hogy a falvak helyzetét sem lehet az ország, a társadalom helyzetétől elszakítani. Amikor arról beszélnek, hogy már nem is három millióan vannak a szegénységi küszöb alatt, már hallottam olyan becsléseket, hogy lehet hogy négymillió, amikor arról beszélnek, hogy a mélyszegénységben élők száma már nem is 6-700 ezer, elérhette az egymilliót, vagy meg is haladhatta, és nyilvánvaló, hogy ez területileg szükségszerűen differenciálódik, azért egy nagyváros mégis több munkalehetőséget nyújt, tehát nyilvánvaló, hogy ezeknek a munkanélkülieknek, szociálisan nagyon rossz helyzetben lévőknek az aránya faluhelyen nagyobb. Amíg ez nem oldódik meg valamelyest országos szinten, akkor hiába próbálunk meg bármit kitalálni. A munkanélküliség világprobléma, a fejlett országok munkanélküliségéről is megdöbbentő adatokkal találkozok az ember, pl. Spanyolországban 25%, jó most válság van, de Amerikában a százalék nem ilyen magas, 10%. A 10% még elmegy a mai világban, lehet mondani – de az nagy ország –, valami olyasmit hallottam, hogy 30 millió munkanélküli van. Itt a szám a megdöbbentő, hogy 30 millió. Tehát ez összekapcsolódik, és nem tudom, hogy ezen a téren lehetne-e előrehaladni. Másrészt vannak elhibázott dolgok; az egész agrártámogatási rendszer. Elhibázott, mert a magyar mezőgazdaság egyik fő baja most, hogy miután a politika lépett és a tsz-ek nagy részét felszámolta, mindenféle közös gazdálkodást vagy együttműködést felszámolt. Ugye a tsz-ek a faluba vitték, úgy mondják mostanában, hogy az élelmiszerlánc döntő többségét. Mert nemcsak termeltek, hanem tároltak, feldolgoztak, kereskedtek vele. Ma ennek a haszonnak – én azt hiszem – a nagy részét a felvásárlók, a nagykereskedők, feldolgozók fölözik le, ilyeneket hall az ember, amikor árvíta van, felvásárolják Szabolcsban az almát 20 forintért, és akkor azon vitatkoznak, hogy 20, netán 21 forint legyen, akkor én azt a Fény utcai piacon 130-140 forintért kapom meg. Tehát a termelőnél van 20 forint és 100 forint a láncolat többi ágán. Jó, hát azoknak is van költségük. És ez a tsz-ekkel, a tsz-melléküzemágakkal, az uborkasavanyító üzemekkel, a gyárkémiényépítéssel együtt kikerült a faluból, bekerült a nagy szervezetek, feldolgozók, nagykereskedők kezébe, és ez a haszon

kikerül a faluból. Ezeket a tevékenységeket kell ösztönözni, hogy visszakerüljenek a faluba. Tehát ott is legyenek feldolgozóüzemek, ott is lehessen raktározni, a kereskedelem egy része legalább onnan kerüljön ki. Sok minden rosszat lehet mondani a tsz-ekről, de kétségtelen, hogy ezen a téren a tsz-eknek pozitív hatása is volt a falvakra, ráadásul egy csomó munkahelyet biztosított ez. Manapság a vidékfejlesztést, meg a falufejlesztést gyakran összekeverik. Vagy a mezőgazdaság fejlesztését vélik vidékfejlesztésnek. Szerintem át kellene ezeket a szakpolitikákat is gondolni. Nehéz a helyzet, mert ehhez a társadalomnak is változni kellene. Nemcsak tőlük függ az iskolázottsági szint, ott azt nem lehet megkövetelni egy családtól, hogy tanuljon a gyerek, ahol nincs egy asztal a lakásban, nincs egy könyv stb. De nem is erre gondoltam. És hát ezen a téren is nagyon rossz a helyzet, most már felnőnek egymás után olyan generációk, hogy nem hogy ő nem dolgozott, de nem látta az apját sem dolgozni. A feltételük sincs meg, aki még sose nem ment reggel 6-ra dolgozni, ha akadna valamilyen munkája, akkor sem tudna. Ez kétségtelenül komoly gond, én arra gondolok, hogy a társadalom toleranciája is olyan, az előbb elmondtam ezt a példát, lehet, hogy ebben a községben megvalósították, 50-ben nem. Ez megint nem a vidékfejlesztés vagy vidékpolitika feladata lenne, ezért mondom, nem lehet a társadalomból kiragadni a falut, és mivel a társadalomnak nagyon sok nyavalyája van, ilyen gazdasági nyavalyák, én is tudnék szép dolgokat a falunak mondani, teremtsünk munkahelyeket, ne csak a polgármester földjén kelljen kaszálnia a közmunkásoknak. De hát ahhoz pénz kell. Munkahelyteremtés. Milyen munkahelyet lehet teremteni a Bodroghözben vagy a Csereháton? Aki ott munkát ad az embereknek, az sokkal nagyobb költségekkel jár, sokkal nehezebb azt a munkaerőt alkalmazni, miért menjen oda termelni, mikor termelhet mondjuk ugyanazt Dabason vagy Dunaharasztonban. A társadalmunk egésze, a gazdaságunk egésze nem bír el jó ötleteket. Én például a Csereháton kapcsolatban mindig azt mondtam, de most már az a lehetőség is elment, vagy a Bodroghöz, ezek olyan jól zárt, nagyon markáns határokkal zárt területek, hogy ezt egy jó marketinggel, propagandával egy kiváló biokörzetté lehetne tenni. Lehetne mondani, hogy kérem, itt ellenőrzik, ide ilyen vagy olyan növényvédő szer nem kerül be. Erre lehetne egy egész vertikumot kiépíteni. Annak a termelését, csomagolását meg kellene szervezni, pénz is kellene hozzá. Ma már azt a munkaerőt sem lehet megtalálni, aki egy ilyen feladatot a Csereháton vagy a Bodroghözben elvégezné. Mert ennek olyan oldala is volna, hogy marketing, propaganda, hogy megszervezzek valami idegenforgalmi attrakciót. Jó, vannak Szatmárban szilvalekvár-főző napok, sőt még a Zempléni-hegységben is van, de ennek a lehetősége korlátozott, mert az egész országot nem lehet biofarmmá tenni. Csak ha olyan jó adottsága van erre. A lakosságot sem biztos, hogy meg lehetne nyerni, hogy természetesen áfonyát. Nehéz.

Igen, ilyeneket írtam, csak ezek az életkörülményekben segítettek valamit, és nem is feltétlenül a legelsettebb falvakban. Nem tudom, hogy elgondolkodtunk-e azon, hogy ez a modern telekommunikáció milyen lehetőségeket ad a falvaknak. Tehát, hogy a különböző szolgáltatások igénybevétele, meg a kapcsolat bárkivel, hogy ez mennyire megkönnyítheti a faluval való érintkezést. Például én két-három éve a Hegyalján mászkáltam, és meglepődve láttam, hogy Tokajban egy kiváló, agilis polgármester van, és a kistérségével kiépített elektronikus kapcsolatokat. Nem kell a Tokajban lévő rendelőintézetbe menni olyanokért, hogy laborvizsgálat, meg egyebek, mert azt a körzeti orvos elvégzi, vérvétel, egyebek, naponta körbe megy egy autó, be lehet gyűjteni, aztán elvégzik a vizsgálatot, és elektronikus úton, e-mailen megkapja a körzeti orvos az eredményt. Én itt Pesten elmegyek a körzeti orvoshoz, hogy kell ez, elmegyek a szakrendelőbe, azt mondják, jó, holnap után jöjjön

a leletért, visszaviszem a körzeti orvoshoz. Ezt ott, a Tokaji kistérségben megoldják elektronikusan. Egy csomó egyéb dolog van, és a polgármester mondja, hogy itt náluk minden városi szolgáltatást megkaphatnak. Hát mondom, polgármester úr, azért nem, például földhivatal nincs. Minek – mondja –, ott van az önkormányzatnak az ügyfélszolgálata, ha a földhivatal Miskolcon van, ők megkérik a tulajdonlapot, és akkor azt megkapják elektronikusan úton, kinyomtatják, az ügyfélszolgálat lepecsételi, megvan. Amiért régen be kellett menni Tokajból is Miskolcra vagy Szerencsre. Lehetne, sok mindent pótolni, ami helyben nincs, én még nem értek hozzá, de most már lehet mobiltelefonon bankolni, meg egyéb.

K.: Köszönjük a beszélgetést és nagyon örülünk, hogy itt voltunk.

KISEBBSÉG ÉS HATALOM – RÉSZVÉTEL ÉS HATALOM

A társadalmi részvétel és a kutató/laikus kutató közötti együttműködés lehetőségei a társadalomtudományokban.

Konferencia az MSZT Vidék- és Faluszociológia Szakosztálya szervezésében.

Szeged, Szegedi Akadémiai Bizottság Székháza, 2015. október 14–15.

A 2015-ös Szegeden megrendezett „vidékkonferencia” felhívása „a társadalmi részvétel makro- és mikrotársadalmi szinten is jelentős együttműködési kérdések” „fókuszba emelését” szorgalmazta, kiindulva abból, hogy „a társadalomtudományi tudás alkalmazása és a részvételi kutatások körüli etikai természetű problémák, példák, kísérletek, tanulságok, felvetések a hazai gyakorlatban, illetve a nemzetközi példák, tanulságok, felvetések megfontolása vagy mellőzése alapvetően befolyásolja az adott társadalom tagjainak mindennapjait”. Továbbá: „A különböző társadalmi résztvevők érdemi bevonása a mikrovilágot érintő döntési folyamatokba egyrészt a különböző szereplők és érdekek közötti, esetleg ellenálláshoz vagy radikális szakításhoz vezető konfrontáció elkerülésének hatékony módja lehet, másrészt a fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság egyik záloga. Az együttműködés (collaboration) és a részvétel (participation) napjainkban nemcsak a társadalom- és kultúratudományok egyik kulcskifejezése, hanem néhány olyan természettudományi diszciplínának is, amelyek jelentősen építenek a társadalmi tevékenységekre”.

RÉSZVÉTEL ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS A PARTVONALON

Az alábbi előadás-szövegben különböző, de olykor sűrűn változó társadalmi részvételi formák, s ezekhez kapcsolódó, egymástól is eltérő eltérő kutatásmethodikai esélyek vagy normák kérdéskörébe próbálok mintegy „bevilágítani”. Nem lajstromot kínálok, hanem mérlegelem az együttműködés rejtett esélyeit és tapasztalati útjait, főképp a magam kutatási gyakorlatában, s hasonlóképpen mások „módszertanában” is, minthogy sokszor ezek jellemezték a társadalomkutatási irányzatok többségét a *rendszerelváltás előtti* időszakban, s pozicionálják még ma is nemegyszer. Amit hangsúlyozni kívánok (mintegy multidiszciplináris térben, megannyi tudásterület ide véve), elsősorban az, hogy a kutató mint „rálátással” rendelkező, intézményi presztízs-tőkével megáldott szereplő nemcsak együttműködő, de sokszor résztvevő is volt a helyi társadalmi milióban, „terepen”, ahol motíváltan, érdeklődéssel viselkedhetett. Nem mindig akart ilyesmit, persze, de ez már talán szakmai etikai kérdés, viszont sok esetben még elkerülni is alig tudta ezt, lévén „ismeretlen szereplő” a helyi térfélen, akinek egykönnyen lehet magánérdekű megfigyeléseket mint társadalmi „tényeket” átadni. Erről – tény és való – a „vidék kutatások” nagyon kis hányada számol be kutatásmódszertani problémaként, de előfordul a szakirodalomban, szakmai közbeszédben. Persze, „távolnézeti” és tömeges kutatásban erre nincs esély, de a való életben folyó

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar, Kulturális Antropológia Tanszék

empirikus kutatások esetében megannyiszor mintegy bevonódik a kutató az életvilág eseményeibe, így legott érdekeltséget is mutathatott, tanácsot is adhatott, ha lehetett és ha kutatói habitusa lehetővé tette. (Lásd pl. Juhász 1978/2006).

A *rendszer váltás utáni* időszakot már sokszor a **vi sszavont társadalmi bizalom** élménye tarkítja egyre inkább a szociológiai, közvéleménykutatási, változásvizsgálati vagy közvetlen politológiai feltárások alkalmával, s ellenoldalon a helykereső, a peremlé tben megkapaszkodó megoldáskutatás maradt a lehetséges kutatói válasz, egyfajta időleges „lokális adaptáció” – úgy értve ezt, hogy jelenlétét és „hatékonyságát”, a részvétel módját és a partnerség értékét a kérdeztettek („laikusok”) által is befolyásolt módszertanok kezdtek egyre inkább jellemezni. Efölötti, mondhatnám „magaslati” tudás-szférában ugyanakkor a metodikai aggályok nélküli professzionális „vizsgálatok” egészítették ki az elemi adatfelvétel módjait, melyekhez nem kellett élményközelség, hanem a kutakodók rendre távol maradtak a helyi közösségek (sokszor problematikus és nehezen elemezhető) atmoszférájától, s helyette módszertani „derivátumokban”, átlagokban, kumulatív indexekben fejezték ki magukat – jobban mondva: helyettesítették a szociografikus tudás tapasztalati egyvelegét. Magam is találkoztam roppant nehéz vagy túl intim kutatási állapotokkal, amikor a hipotetikus kérdések megválaszolása ténylegesen is lehetetlen volt, lévén a képzelt és „elméleti” valóság oly távolra esett a tényhelyzetektől, hogy kényszerűen kerülő utakat kellett választanom a legcsekélyebb „adatgyűjtéshez” is. De sokszor módom volt belátni eközben, hogy élő társas univerzumok helyi elbeszélése, interpretatív megjelenítése, élményközösségi természetrajzuk kialakítása vagy pusztá jellemzése is roppant mód külső körülményektől függő, alkalmi vagy időleges hatásoknak alárendelt és változékony mivoltában jóval kevésbé „tudományosítható”, mint a statisztikai vagy kvantitatív megközelítések látványos ábrái. Régi vita ez: empirikus vagy elméleti, élményközeli vagy élménytávoli legyen-e a tényanyag megismerésének kísérlete, s milyen partvonalak között zajlanak a mérkőzések, kik a vezető „csatárok”, kik a szurkolók vagy „partjelzők”, bírók vagy „csapatkapitányok”...

Különösen igaz volt (és maradt) ez a kisebbségi miliőben Magyarországon, továbbá még erőteljesebb részvételi szabály- és normarend van jelen a határon túli magyar vagy más kisebbségek együttélő közösségeiben, túlélő stratégiái mentén vagy önreprezentáló felületeivel, gyürkőzéseivel és „mérkőzéseivel” találkozva. Nemegyszer a pusztá adatgyűjtés vagy a „keményebb mutatók” rögzítése is súlyosan megnehezült, egy alapszintű adatfelvétel körvonalazása is súlyos beavatkozásnak, felelős akciónak minősült a kisebbségek, különféle minoritások körül. Attól sem függetlenül, hogy a diaszpórában vagy az etnoregionális térfélen, főképp a helyben uralkodó politikai klíma függvényében kik a mérvadó szereplők, helyzetfenntartó résztvevők. Alapkérdéssé vált mellest az is, kinek kisebbsége a kortárs kisebbség vagy kisebbségi státusú csoport (például nemzeti kisebbség-e, vallási vagy kulturális státuszú, menekült vagy már letelepült..., stb.), s hol rajzolja meg önnön többségi határait, honnan szabályozzák léte körülményeit, honnan vár segítségre vagy épp megtámadtatásra. Más ez egy kárpátaljai hucul faluban, más egy cseh cigánytelepen vagy egy vajdasági pusztán. Helyszínenként és társadalmi szereptartalmanként változott meg, milyen hatalmi vagy társadalmi részvételi szerepkészletet kapcsol a részvételhez és megfigyeléshez, aki autonómiájának értékét jobban védi vagy intézményes képviseletre szerez jogosítványt... De ugyanez kihatott arra a fő kérdésre is: pótolható-e az elveszített intimitás-érték az adatok szakszerű átdarálásával, impressziók kiiktatásával, vagy sokszor a nehézkesen kinyert adatmennyiség megsokszorozásával? Kvalitatív vagy kvantitatív? – ez vált hangsúlyossá, s nyilvánvalóan kulcskérdéssé is, hisz

a mennyiségi mutatókban a laikus résztvevő egyetlen szám csupán, nem személyiség, nem entitás, nem is talány...

Nincs mindezekre elvont vagy hangsúlyok nélküli, élményfüggetlen válaszom. Nem lehetett tagadni egyetlen félig formális vagy informális beszélgetés kulcsfogalmai és kommunikatív tartalmai nyomán, hogy mind a társadalmi részvétel (készsége, lehetősége, intenzitása, jelentéstartalmai), mind pedig az együttműködő, partnerséget önmegfogalmazási lehetőségnek tekintő attitűdök között jelentősen eltér a hatalomhoz fűződő, vele összefüggésben kialakított (rizikó)magatartások természete aszerint is, hogy maga a kisebbségi státusz egyfajta diaszpóra-állapot, időleges migráns-helyzet, sikerképes partnerség, jogilag szavatolt kisebbségiség vagy közössé vált kiszolgáltatottság-tudat inkább; azaz: melyik és miként határoz meg inkább erősebb hatalmi alárendeltséget vagy társadalmi státuszt, érvényes és respektált vagy félelemmel teli és játszmákkal terhelt viselkedésmódokat, egyéb releváns szereptudatokat? Egy csíkszeredai zsidó polgári szereptudat mutatkozása vagy egy zentai magyar helyzettudat a legkevésbé sem vethető össze egy ózdi vagy Budapest-ferencvárosi roma éntudattal. Ehhez rendszerint a módszertani fogódzók is sokfélék, de még árnyaltabb a képlet, ha a részvétel, a kutatásban való szerepvállalás felől értékeljük az interjúalanyok, a helyi társadalom adott köreinek *részvételi aktivitását*. A margón lét elvben erősebb kapaszkodást segítene kialakulni kutató és kérdezett között, de ugyanakkor több félsz is lakik benne, hiába, hogy már nincs is mit veszíteni..., ami még maradt, az okkal értékesebbnek tűnik... Sportnyelven szólva: ahol a játékszabályok már régen nem betartottak vagy nem is ismertek, ott a szabadrúgás vagy szabaddobás megítélése nemcsak „igazságos kádin” múlik, hanem az erőfölények sokféle megjelenésmódján is.

KUTATVA KISEBBSÉG VAGY URALKODVA IS?

Az ezredforduló magyarországi lokális kutatásainak egyik további problémaköre lett a formalizáltan létrejött 13 hazai kisebbség (nyelvi téren már 14) önálló önkormányzatokba szerveződési lehetősége, akut önreprezentációja és önérvényesítési módjainak tényleges funkcionalitása; ezen belül az a kérdéskör is: lehet-e hatalom a kicsi etnikai közösségből (akár kicsiny helyi erő adta magabízással), ha részvétele is többségileg korlátozott, ha nyilvántartása is identitás-bizonytalanságokkal körülvett, ha önkreatív léte is kontrasztban áll a fölülről delegált mozgásszabadságok köreivel? Ilyes közösségekben végzett kutatás vagy megfigyelő jelenlét adja-adhatja a tapasztalati kérdést is: visszahat-e a kisebbség a hatalomra, ha a hatalombani részvétele mindig is aggályos, korlátos, esélytelen volt, ha képviseleti és partnerségi kapacitása nem professzionálisan hangolt, s ha öngazgatási kompetenciákkal nem kellőképp felszerelkezett? Másképp hangsúlyozva: ha uralkodáshoz nem értő, de képviseleti érdekkörben küzdésbe merészkedő csoport veszi magára a „győzelem” esélyét és felelősségét, vajon a társas vágyak elérik-e őket akkor is, midőn már nem sajátjukat kell képviselni, midőn a partvonalon túlra kerültek, s mikor az önérdek fölött meg kell tanulni a közérdek nevében gondolkodni vagy megszólalni...?!

Mindazonáltal a helyi társadalmi kutatások során nem kétséges mértékben rendszerint megjelenik a lokális világokban meghatározó súlyú, ismert vagy elismert hatású szereplők részvételi hajlandósága. Önmagát helyi elitnek tekintő, basáskodni hajlamos, nyereséget e kollektív képviseleti vállalkozástól remélő partnerek is sokszor kerültek játékba az elmúlt évtizedek során, s nem okvetlenül ülte meg lelküket a közös jogsérelmek

megoldásának súlya-felelőssége. Emellett jellemző az is, hogy a „vidék” folyamatos kisebbségiségbe kerül a legkülönbözőbb vidékek földrajzi túlsúlya ellenére is. Maga a *vidékfogalom* és *vidékiség* is relativizálódik a történelem forrásaiban (erről épp az *Ethnographia* legutóbbi számában Horváth Gergely Krisztián [2015] kiváló összefoglaló bevezetőt írt, de Tóth Zoltán [1989] vagy Lovas Kiss Antal [2010], Biró A. Zoltán [1996], Gagy József [1994], Papp Richárd [2002], Kovács Éva [2007], vagy Kovács Imre [2007] is megannyi változatot tesz megismerhetővé), nem beszélve arról, hogy minden városnak, községnek, sőt talán tanyának is megvan a maga vidéke, környéke, körzete, amely a centrumtelepüléshez viszonyított pozíció, nem pedig Budapesthez vagy mondjuk Európa közepéhez. Ugyanakkor minden terepen a kutató – legyen mondjuk falu- vagy kisvároskutató, vallás- vagy kisebbségkutatási tematikát a színre vivő akár – mindenhol szükségképpen rátalál az önkíválasztó személyiségekre, a hangadókra, a „na, jöjjön csak hozzám, majd én elmondom hogyan is vót az...!” típusú vallomástevőkre, akik azután mintegy „megtöltik” a tájékozódni próbáló magnetofonját vagy kameráját, függetlenül attól, mennyire margón túliak vagy viszonylagosan érvényesek állításaik és szempontjaik. (Lásd például Battegay et al. 2004, D. Lőrincz 2004).

Mindez nem lehet baj, nem minősíthető „fölöslegesnek”, hisz élő közösség képviselői, érdemi emberek mondják el ezt is... – azaz elvben szükség lehet olyan laikus partnerekre, kiknek nem szükségképpen adódik teljes képe a kutatás mibenlétéről, a kutató kitértségéről, a „rejtett kulcskérdések” előcselezésének módszertanáról, a későbbi feldolgozások lehetőségeiről, de annál inkább lehet empirikus tapasztalata a belülről vezérelt személyiségek helyi szerepvilágításának súlyozását tekintve. Azt állítom ezzel, mintegy bennefoglaltan, hogy lehetséges, sőt kívánatos is a professzionális kutató és a laikus kutató/megfigyelő szükségképpeni találkozása a szóbanforgó szintéren, de ennek a „munkaközösségnek” eredményes verziói roppant sokfélék és esetlegesen eredményesek csupán. Kvalitatív gyűjtőmunkában, kortárs változásnéprajzi vagy kulturális antropológiai terepkutatásban ez az időleges partnerség, esetleg huzamosabb kölcsönhatás *kincset érő eredmény* – vagyis nem csupán véletlen kísérő jelenség, hanem a kapcsolatban bontakozó egyetértés legértékesebb záloga, hosszú távú eredménye is. Nem is pusztán mai kérdés ez, Fél Edit (1982) a Hofer Tamással közös 1951-es átányi kutatás nyomán ismertette a távoli tájakon és ismeretlen földrészekben vizsgálódó, meg a „saját kultúrájában kutató etnológus” közötti különbségeket, metodikai alapelveket és élménygyakorlatot...

A kutatott kisebbség és a résztvevő kutatóként megjelenő kisebbség sem ritka a kisebbségkutatásban. Szinte kínálja magát, hogy alanyi szerző a saját származási közösségében végezzen kutatást, mintegy könnyebben túli magabiztosságot is előnynek tekintve, hisz túl nagyot nem tévedhet... – hacsak abban nem, hogy épp kutatóvá érése pillanatától immár „idegené lesz” az élő közösség számára, és közelítő szempontjai korántsem biztosan közkinccet érően jelennek meg a helyiek számára, mikrofonja pedig lehet ugyanolyan idegenné, mint bárki másé, sőt: mert helyben járatos, veszélye marad annak, hogy „kiadja” a közlést a nyilatkozó és az egész közösség „partvonalán” túlra, elkövetve a vétket, melyért egy „büntető dobás” sem elegendően komoly tét... (A közléshatárok kétségeiről és nehézségeiről lásd pl. Kovács 2007, Feischmidt 2010, Bodó 2003, Battegay et al 2004).

Kisebbség, ha legyőzetés állapotában van is, érezheti magamagát potenciális győztesnek, aki épp csak a megfelelő időre, az ellenfél gyengülésére vagy kedvező körülményekre vár. Ezt ha aktuálisan kutatják, nem tud

s nem akarhat „őszinte”, közvetlen és készséges lenni, hisz kiszolgáltatott, s mit tudhatja, „hová lesz” az a tudományos eredmény... Hátha épp „azoknál” landol, akik ellen folyik a mérkőzés... Így hát a kisebbségek kutatói kisebbsége a saját pályáján és saját kulturális közegében is kisebbségbe szorul, nemhogy a terepen... Részt venni és belelátni, vagy kívül maradni és „rálátni” mindig alapkérdés a kutatók körében. A részvételi akciókutatás specifikusan mint alkalmazott vagy akcióantropológia jelenik meg a kortárs társadalomtudományi kutatásmódszertanban – ami nem föltétlenül jelenti azt, hogy mint „állomásozó terepmunka” ne lenne interaktív hatású akkor is, midőn a tudástermelés egy elkülönült szférájában érvényesül, s maga a részvétel nem válik egyenrangú szerepviselkedést kiváltóvá kérdező és kérdezett között, mint megannyi más rokon tudományterületen akár (szociálpszichológia, mozgalmokutatás, kommunikáció, stb.). Kutatva egy kisebbség mindig a kisebbségnek is csak halovány kisebbsége marad – tekintsek bár vallomásos jelenlétét lényeginek vagy „általánosnak” maguk a helyzet kutatói. Ez már fennmarad minden kutatási viszonyrendszerben, tekintsek bármily rendszerező szempontnak magát a kisebbségiséget. (E kérdéskörrel lásd Kovács 2005, Biczó–Kotics 2013, Lajos 2013).

A politikai antropológia klasszikusnak számító felosztási rendjében – ha nem is mereven, de önbesorolás vagy kritikai kutatási tapasztalat formájában – a rendszerező elmék elkülönítik a *rendszerelvű* és a *cselekvésvelvű* besorolási specifikumokat (másképpen a *szisztémát* és az *aktorokat*). A hatalmi viszonyok kutatása során, melyben evidens módon kell kitérni az érintettek attitűdjére, hálózati kapcsolataira, társas együttlétben megfigyelhető szerepviselkedéseire, uralmi apparátusokhoz vagy intézményekhez kapcsolódó viszonyrendszerre és számos más egyéb aktivitási vagy strukturális tényezőre, nem elkerülhető olyan viselkedési stratégiák regisztrálása, melyeknek rendre meghatározó vonása az alá/fölérendeltség rendje, az uralmon lévők viselkedési rutinja, az alávetettek „ellenbeszédje”, a manipuláció és „remanipuláció” kölcsönhatásainak átlátása, a kisajátítási és döntéshozatali eljárások mikéntje, az intézményesített erőszakgyakorlás természetrajza, vagyis szinte minden rendszerspecifikus és aktorspecifikus tünetmennyiség részletrajza, beleértve a jogi konvenciókat, tradíciókat, szokásnormákat, viselkedési mintázatokat és értékrendi sajátosságokat is. Márpedig a kutató, akinek rugalmasan értelmezett feladata e *komplex rendszer holisztikus* megközelítése, a legkevésbé sem teheti meg, hogy „hozott kultúráját”, tanult ismeretanyagát vetítse rá az adott közösség önreprezentációjára, következésképpen a legelső tapasztalati- vagy élménytartalmak során szükségképpen állást kell foglaljon a maga kulturális beállítódásairól, politikai fogalomkészletének mibenlétéről, értelmező-közösségi szereptudatának sajátlagosságáról is. Minthogy feladata kézenfekvő módon kitér a hozott kulturális/tudományos szótárnak, *tolmács-szerepe* evidensen kell tartalmazza mindazon jelentés-verziókat, melyek a vizsgált közösség megnyilvánulásának legapróbb vonásaira is érzékenyek. Tudásképlete ennél fogva az *émikus* (belülről érzékelő) megközelítés és ennek *étikus* (kivülálló interpretatív) változatai között alakul ki, ennek tesztje (rákérdezés, pontosítás, fogalomtisztázás, összehasonlítás, párhuzamok, kontrasztok, ellentmondások során) annak kiemelésévé válik, jól értelmezi-e a kutató közösség önmegjelenítő variációit. S lehetséges, hogy egy adott helyi világban a hatalmi viszonyok a kisajátítás, reciprocitás, önkényes újraelosztás „odafönt” megvalósuló és „idelent” kivédett mechanizmusait körvonalazzák könnyedén átlátható rendszerben – de hogy ennek illetően érzékelése nem ráolvasás-e, nem hamis képlet vagy egysíkúan megrajzolt dimenzió-e, azt a kutató csakis a résztvevők megfigyelése és mutatkozása alapján „ítélheti” meg. Kutatói pillantása ezért mindenekelőtt is magára a közeg egészére, a *teljes kontextusra* irányul, s csupán ennek részecskéiként vállalhatja értékelni a molekuláris jelentőségű történéseket,

szimbolikus cselekvéseket, másképp szólván a *textusokat*. A kutató és a laikus megismerő közötti interferenciák ezért kézenfekvően hordozzák lehetőségét az összehangolódásnak, egyetértésnek, közös jelentésuniverzum megképződésének is, de egyúttal az interpretációk eltéréseiben (narratív dimenzióban) mindvégig jelen van a részvevők eltérő érdeke, a kutató „fordítási” feladata egy tudományos közösség felé, s a kérdezett kritikai olvasata a saját közössége felé. Eközben a lokális szereplő mindenképpen kisebbségi státuszba kényszerül, mivel az interakció során szükségképpen a többségi társadalom képviselőjeként tekint a kérdezőre, aki viszont saját tudományos közösségével kialakított kapcsolatában él kisebbségiként, a tudástermelés egyedi/individuális szabályrendjében szorulva védelemre és megértésre. (Gyakori a két szerepviselkedés harmonikus „összecsúsítása” például a kisebbségi tudományosság műhelyeinek és képviselőinek interpretációit tekintve, ahol egyszerre hátrányos helyzetű közösségi egyed és előnyös kondíciók közötti hangosbeszélő funkciótudat keveredik... – lásd a kisebbségi sajtó és a kisebbségtudományi kutatások tömérdek példáját erről. E kérdéskör történeti dimenziói árnyaltan fölvtártak, lásd pl. Medick 2000, Revel 2000, Geertz 1994, Feischmidt 2010).

Az antropológiai kutatás szerepértelmező önreflexiója különösen érzékeny ezekre a funkcionális sémákra, ugyanakkor minden időkből indokoltnak érzett heveny kételyei vannak a „tisztá” módszertanok követése terén. A kisebbségek, vagy akár a helyi közösségek kutatásában az elemi eljárási rend része a kurrens állapotok cenzus-szerű felvétele, alapismeretek rögzítése, interjúk készítése, elemző ráközelítések regisztrálása és „visszacsatolása” (értékelő tesztje), hogy azután majd áttekintő elemzés, keretbe foglalt közlés, asszociatív tartalmakkal és releváns szakirodalommal összevető analízis, tér- és időbeli kontrasztokat vagy párhuzamokat megvilágító deskripció kövesse a lokális jelenlétet. Fontos kérdés, és kutatói attitűdtől, egyúttal (az eltérően fundált hazai antropológiai „iskolák” és irányzatok hatásától befolyásolt) egyéni projekt-felfogástól, a kutatásban vállalt résztvevői magatartás mélységétől függő alaptanulság is, hogy a módszerek közül miért és miként választ a kutató épp akkor, midőn részismeretekkel felszerelve egy részvételi stratégiát vizionál a konkrét tereppel összefüggésben. Folyamatos kérdés marad továbbá, hogy a kevert módszertanú kutatások és többszintű vagy kollaboratív kutatások nyernek-e több esélyt arra, hogy „visszacsatoljanak” az „adatfelvételi” közegre, s ezzel talán laikus részvételi partnerséget is elősegítsenek. Ez a „brikolázs-technika” (Lévi-Strauss szavával) mint rugalmas stratégia súlyozott hatású a kisebbségi léthelyzetek kutatásakor, nyomatékos dimenzióba kerül a politikai/hatalmi relációk, a hatalmi távolság, a döntéshozatal szintjei és szereplői közötti partnerségek felderítése közben. A hatalom helyben érvényes dimenziói, terei, hatásmechanizmusai, intézményei eközben nem pusztán díszletek, hanem a kisebbség egzisztálásának fő körülményei, kellékei és szcénái. A kutatás scenáriója ezért jobbra kell is tartalmazza a részvétel feltételei közötti szereposztások áttekinthető tünetényeinek leírását, a szimbolikus politikai játszmák érzékelésének eszközeit, beleértve azokat is, melyek a mindenkori kérdezett védelmét, megmaradó egzisztenciális biztonságát szolgálják. (Most adunk ki például egy kötetet, melyben diákdolgozatok vannak zsinagógai közösségekről, megfigyelői interpretációk kortárs kapcsolathálókról, közösségek közti cserekapcsolatokról, hitképzetekről és rituálékról, szertartásrendekről és szerepviselkedésekről... – szinte lehetetlen azonban anélkül közzétenni, hogy maguk az érintett közösségek vissza ne igazolják, hogy nem érzik magukat veszélyesen kiszolgáltatott állapotban a kutatói részvétel intim tudástartalmainak felmutatását követően... Lehet sejteni, miért is kellett ezt a tesztet közös szándékkal elvégeznünk...). Itt a kisebbség és az adott hatalom, a kutatásban részt vevők és a kutató, az életvilág felmutatása és az interpretációs hitelesség együttes összehangolásának szüksége mutatja,

milyen részvétel és milyen hatalom tölti be a szerepkészlet adott forgatókönyvét, narratíváit...

A társadalomtudományi kutatások módszertani kézikönyvei és oktatási gyakorlata persze nem pusztán a „lefelé” megfelelésnek kényszerülnek hódolni, hanem magának a tudományrendszerben fölhalmozott konvenció-készletnek, a „fölfelé” elfogadtatásnak ugyancsak. *„Minden tudomány kölcsönöz a többtől olyan kijelentéseket, amelyeket ő maga igazolás nélkül elfogad. Csakhogy az értelemnek érvekre van szüksége ahhoz, hogy behódoljon mások értelmére előtt. A tekintély tiszteletében nincs semmi, ami összeférhetetlen lenne a racionalizmussal, feltéve, hogy a tekintély racionálisan megalapozott”* – írja Durkheim egy értelmiségi tipológiát körvonalazó esszéjében (2008 [1898]: 133). A tudomány tekintélye és a kutató képviselői szerepe a leggyakrabban konstans tényként jelen van a terepen is, befolyásol diskurzusokat, meghatároz közelséget és respektust, kiszolgáltatottságot és önkényességet, intimitást és megértő kölcsönösséget. Persze másképpen és másért, de a racionális megalapozás iránti kötelezettség céljával... Az értelem, s az értelmező interpretáció ezért nem csupán *„az értelmezés hatalmának”* (Geertz 1994) átélése a kutatás során, hanem a tekintély-független kutatói én résztvevő viselkedése is az interakciók közben. E kisebbségi státus mindenkor közelebb segíti a kutatót a partner interjúalanyhoz, mint a bármikori hatalomhoz. Kisebbség és hatalom így lesz részvétel és hatalom kölcsönhatásának konstans eszköze, létmódja és nézőpontja is...

Előadásomban ezért kalandoztam el a kutatói nézőpontok, technikák közötti részvétel (résztvevő megfigyelés) és a társadalmi részvétel találkozási formái, kölcsönhatásai, interpretációi felé, nem titkoltan a laikusok többségében rejtve meghúzódó kutatói kisebbséget is serkentve részvételi aktivitásra, beavatkozó és interaktív továbbgondolásra.

HIVATKOZÁSOK

- Battegay, A. – Barou, J. – András A. G. (2004) *La ville, ses cultures, ses frontières. Démarches d'anthropologues dans des villes d'Europe*. Paris: L'Harmattan.
- Biczó G. – Kotics J. (szerk.) (2013) „Megvagyunk mi egymás mellett...”. *Román–magyar etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövesháton*. Miskolc – Debrecen: ME KVAI – Csokonai Kiadó.
- Biró A. Z. (1996) A megmutatkozás kényszere és módszertana. In Gagyi József szerk. *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda: Pro-Print. 247–283.
- Bodó B. (2003) Identitás és szórványdiskurzus. *Kisebbségkutatás*, (12) 2:384–397.
- Durkheim, É. (2008) [1898] Az individualizmus és az értelmiségiek. Ford. Fáber Ágoston. In Némedi D. – Szabari V. (szerk.) *Kötő-jelek 2007. Az ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollegium, 127–140.
- Feischmidt M. (szerk.) (2010) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Fél E. (1991) A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság értesítője*, 102, 1–2: 1–8. Valamint In Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. 2001 (Szerk. Hofer T.) Pozsony: Kalligram. 370–377.
- Gagyi J. (1993) The Marginalized Person in a Szekler Village. *Experiments*. 1:57–69.
- Geertz, C. (1994) *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Vál. és utószó Niedermüller P. Budapest: Századvég.
- Horváth G. K. (2015) Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia* (126) 3:417–433.
- Juhász P. (1978/2006) Főcsoportok és rétegek. In *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány, 168–175.
- Kovács I. (szerk.) (2007) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum.
- Kovács M. (szerk.) (2005) *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa.
- Kovács É. (szerk.) (2007) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Regio Könyvek.
- Lajos V. (2013) A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*, (4):43–54.
- Lovas Kiss A. (2010) Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék, *Studia Folkloristica et Ethnographia*, No. 49.
- (D.) Lőrinc J. (2004) *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Medick, H. (2000) Mikrotörténelem. In: Thomka Beáta szerk. *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat, 53–63.
- Papp R. (2002) „Itt a szimbólum egy az egyben megy”. Egy milleniumi emlékkút jelentései a Vajdaságban. In A. Gergely A. (szerk.) *Városnarratívák. Városantropológiai mintázatok Terézváros példáján 2*. On-line: <http://mek.oszk.hu/10300/10305>.
- Revel, J. (2000) A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In Czoch G. – Sonkoly G. (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen: Csokonai, 51–70.
- Tóth Z. (1989) *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest: Akadémiai.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

SZABARI VERA

TÖRTÉNETEK

A SOMLAI PÉTER GYŰJTEMÉNY BEMUTATÁSA

Amennyiben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjtemény-bemutatóinak elsődleges célja, hogy rávilágítson arra, milyen felhasználási lehetőségek rejlenek a korábbi kutatások anyagaiban, a Somlai gyűjteményben őrzött dokumentumok egyrészt tartalmuk, másrészt „típusuk” (interjúátiratok, előtanulmányok, monográfiák) alapján is kiváltképp alkalmasak erre. Történetek, ahogyan Somlai Péter írja, melyek „elfednek vagy éppen előhívják egy másik történetet” (Somlai 2002:7), ahogyan persze e gyűjtemény bemutatása is egyszerre fed el és remélhetőleg hív elő számos történetet a hazai szociológia 1970–80-as éveiből.

Somlai Péter 1970-ben kezdett el tanítani az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Oktatói tevékenységét az akkor még a bölcsészkar keretein belül működő Szociológiai Tanszéken kezdte el, majd megalakulásától kezdve a Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ Elméletttörténet Tanszékének tagja, több éven át vezetője volt.¹ Jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Kar Professzor Emeritusa, és az ELTE Szociológia Doktori Iskola alapítójaként annak törzstagja. Kutatói munkássága szervesen illeszkedik oktatói tevékenységéhez, mindkettő a tágabb értelemben vett társadalmi és kulturális környezet megismerésére, elemzésére és éretlenítésére irányult. 1977-ben jelent meg első önálló könyve *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás* címmel (Somlai 1977). A szociológia elméletttörténete mellett fokozatosan került érdeklődésének középpontjába a család, a családi kapcsolatok, illetve a szocializáció társadalomtudományi kutatása. 1983-ban védte meg *A családi kapcsolatrendszer elmélete* című kandidátusi értekezést, mely *Konfliktus és megértés (A családi kapcsolatrendszer elmélete)* címmel 1986-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál. 1996-ban habilitált, majd egyetemi tanárrá nevezték ki. 1997-ben jelent meg *Szocializáció (A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folya-*

¹ Egyetemi tevékenysége nem korlátozódik csupán oktatási feladatokra. Somlai Péter többször vett részt tudományos diákköri konferenciák szervezésében, tanácsadó és bíráló testületeiben, éveken át az ELTE Társadalomtudományi Karán működő Doktori Iskolában a Szociálpolitikai Doktori Program vezetője volt.

mata) című könyve, amely az 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémián megvédett nagydoktori disszertációjának anyagát tartalmazza. Egyetemi munkája mellett tevékeny résztvevője a hazai és a nemzetközi szakmai életnek is,² jelentős szerepet játszik a hazai szociológus és szociálpszichológus kutatók szakmai támogatásában. Iskolateremtő tevékenységét jelzi, hogy 2002-ben *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon* című könyve mellett 2007-ben az ő szerkesztésében jelent meg az *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről* című kötet (Somlai 2007), amely a témában tevékenykedő fiatal kutatók munkáit mutatja be. Életpályájából ad idéletet a *Társas és társadalmi* című könyve, amely társadalmunk jellemző vonásait ábrázolja (Somlai 2008). 2013-ban ismét a család témájához visszatérve jelentette meg *Család 2.0.: Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig* című könyvét (Somlai 2013).

Somlai Péter gazdag kutatói tevékenységéből az archívumunkban őrzött ún. Somlai gyűjtemény két egymással összekapcsolódó kutatás – az első a *Húsz év*,³ a második a *Kiilleszkedési zavarok*⁴ című vizsgálat – (rész)anyagait, összesen több mint 700 dokumentumot, túlnyomórészt interjú-átiratokat tartalmaz. A *Húsz év* című kutatás – a magyarországi családi kapcsolatok empirikus vizsgálata – önmagában is több részből álló gyűjtemény: „A *Húsz év* történetét úgy kezdtük el tanítványaimmal 1977-ben, hogy néhány budapesti család tagjait rávettük arra, beszéljenek múltjukról és jelenükről, hétköznapjaik menetéről és ünnepnapjaikról, otthonukról, anyagi forrásaikról és személyes világukról” (Somlai 2002: 7). A Somlai Péter vezetésével szerveződő kutatás kezdetben egyszeri felmérésként indult, amit az 1980-as és 1990-es évek végén megismételtek, így végül az eredetileg felkeresett családok életét három évtizeden keresztül követték. Ezután következett a *Kiilleszkedési zavarok* című kutatás, mely a család mellett már a szocializáció egyéb intézményeire, elsősorban az iskola, illetve a kortárs csoportok szerepére fókuszált. E bemutatás elsőként a *Húsz Év*, majd a *Kiilleszkedési zavarok* című kutatást ismerteti főként a témaválasztás, a vizsgálati módszer és az elérhető dokumentumok tükrében.

A CSALÁD MINT TÉMA

Az ugyancsak az archívumban őrzött 2011-es, Somlai Péterrel készült interjú szerint 1976-ban egy Bochumban töltött ösztöndíj után hazatérve körvonalazódott számára, hogy családszociológiával fog foglalkozni. Az elhatározásban apósa, Mérei Ferenc pedagógus, pszichológus, a gyermeklélektan meghatározó hazai művelője is szerepet játszott:

„76-ban, Bochumból hazatérve határoztam el, hogy családszociológiával fogok foglalkozni. Abban, hogy családszociológiával kezdtem el foglalkozni, a tanulmányaimon kívül fontos szerepe volt Mérei Ferencnek. Mérei az apósom volt, nagyon nagy hatással volt a gondolkodásomra. Az ő kollégája és a család ba-

2 Hosszabb ideig szerkesztette a *Szociológiai füzetek* című kiadványsorozatot, tagja az *Esély* és a *Társadalomkutatás* szerkesztőbizottságának. Többször tanított külföldi egyetemeken, 1986-ban fél évig a Purdue Egyetemen (USA), 1992-ben pedig ugyancsak fél évet a Hamburgi Egyetemen. 1996-ban a *Bellagio Study and Conference Center*-ben (*Rockefeller Foundation*) írt monográfiát a szocializáció elméletéről. Az 1990-es években előadásokat tartott a Brno-i Masaryk Egyetemen, a Bécsi Egyetemen, a Kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen. 1999–2001 között elnöke volt az MTA Szociológiai Bizottságának. 1994–1998 között elnökségi tagja volt a CFR (Center for Family Research)-nek – a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családkutatási Központjának. Tagja több hazai és nemzetközi tudományos bizottságnak és társaságnak, többek között a Magyar Szociológiai Társaság elnökségének, az MTA Szociológiai Bizottságának. Szakmai tevékenységének elismeréseként 1998-ban elnyerte a Széchenyi Professzori Ösztöndíjat, 2008-ban pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését kapta meg.

3 A kutatás lezáró tanulmányait lásd Somlai 2002.

4 A kutatás nyomán született tanulmányokat lásd Somlai 1989.

rátja volt Peter Schömbach, annak a Szociálpszichológiai Tanszéknek a vezetője, amely meghívott engem Bochumba.” (409_08_01_17_2)

Az 1970-es években létrejöttek a hazai szociológia alapvető intézményi keretei: volt akadémiai kutató-intézete, folyóirata, tudományos társasága, sőt egyetemi tanszéke is. Ugyanakkor az 1960-as évek lendülete, kritikai miliője átalakult, a szociológia elindult a professzionalizálódás hazai útján, ami az intézményi keretek megszilárdulása, a szakszociológiák kialakulása mellett, egyben a bezáródást, a közsociológiai (kritikai) szerep visszaszorulását is jelentette. Ebben az időszakban már olyan „tapasztalatokkal” rendelkeztek a hazai társadalomtudósok mint a filozófus per, a Szelényi Iván és Konrád György elleni fellépés, illetve ezzel összefüggésben a szakmai szolidaritás hiánya (Szabari 2015). E közegben talán nem meglepő, hogy a család mint téma előtérbe került. Somlai maga is úgy emlékezett vissza, hogy ez a téma nem jelentett „veszélyt” a korabeli átpolitizált szociológiai közegben (409_08_01_17_2).⁵

Tulajdonképpen az egész vizsgálat jól tükrözi az 1970-es évek végi hazai szociológia mindennapjait: például, hogy ekkor még az egyetemeken a kutatás és oktatás szorosan összekapcsolódott, így ez esetben is a vizsgálat keretét egy egyetemi szeminárium, a bölcsészkaron tartott ún. speckoll (speciális kollégium) jelentette, amire több szakról jártak hallgatók. Békés Ágnes, Berey Katalin, Domonkos János, Lőrincz Judit, Orlóci Edit, Pais Viktória, Sebes Anna, Somorjai Ildikó, Varsányi Erika és Zsár Anna több évtizeden keresztül vettek részt, Aczél Ágnes, Győrik Edit, Kassai Melinda, Marczali Ferenc, Láng Katalin, László Klára, Léderer Pál, Mózes Lajos, N. Tóth Zsuzsa, Pető Éva, Révész Anna, Tausz Katalin és Vári Zsuzsa pedig egy-egy kutatási fázisban kapcsolódtak a kutatáshoz (Somlai 2002).

MÓDSZER ÉS ELMÉLET

A professzionalizálódás jegyében az is „benne volt a levegőben”, hogy empirikus kutatást kell csinálni és statisztikai elemzésekkel alátámasztani a kutatások következtetéseit (409_08_01_17_2). A terepmunka Budapesten, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Baranya megyékben zajlott 1977 és 1999 között. A kutatási módszer – a korszakra jellemzően – nem előre eltervezett konkrét szabályok szerint, hanem a hallgatókkal folytatott közös munka során formálódott, ezt a módszertani eljárást a szerző az 1979-es *Családmonográfiák* című könyvében részletesen be is mutatja (Somlai 1979). A terep kiválasztása szintén a diákokkal folytatott egyeztetések eredményeként alakult ki:

„77-ben budapesti családokkal kezdtük el a kutatást, ’78-ban Balassagyarmaton és Nógrád megyében voltunk, azt hiszem 79-ben mehettünk le Karcagra és környékére és ’80-ban volt Pécs, Pécsvárad. Tulajdonképpen ezen a négy helyszínen kutattunk. Akkor persze még nem tudtam, hogy ugyanezeket a családokat nagyrészt ugyanazokkal a munkatársakkal föl fogjuk majd keresni a 80-as évek közepén másodszor, és a 90-es évekbe harmadszor. Tehát ez négy helyszín: Budapest, Nógrád megye és Balassagyarmat a második, Karcag és környéke a harmadik, Pécs és Pécsvárad a negyedik, részben azért lettek, mert igyekeztem mindenféle településtípust megtalálni, részben pedig gyakorlatias okok miatt mindig olyan helyekre mentünk, ahol volt egy támpontunk, egy vezetőnk. Ilyen volt Balassagyarmaton egy Kapros

⁵ Hasonló érv egyébként másoknál is elhangzott, például Andorka Rudolf esetében is fontos szempont volt a látszólagos „politikamentesség” pl. a történetpszichológiai vizsgálatok esetében (Andorka 2006).

Márta nevű néprajzos;⁶ Karcagon Órsi Julianna, ugyancsak néprajzos; Pécssett és Pécsváradon pedig a Varsányi Erika, aki szociológiát és szociálpolitikát tanult.” (409_08_01_17_2)

A kutatás nem csupán közös munkát, hanem együttgondolkodást jelentett. A kutatócsoport a terepmunka idejére, kb. egy hétre leköltözött a helyszínre. A családok kiválasztásában nem a szigorúan vett reprezentativitás játszott szerepet: a kutatás alapkérdését már akkor is – a Somlai Péter későbbi kutatásaiban szintén jelen lévő problematika – a nemzedékek közötti viszony, a családi kapcsolatok változásának mintázata adta. A kiválasztott budapesti családok elsősorban a diákok ismerőseinek az ismerősei lettek. Ezzel próbálták meg feloldani azt a problémát, hogy ne legyenek a kérdezők és kérdezettek túl közeli ismerősök, ugyanakkor a család „beengedje” a diákokat, tagjai megnyíljanak előttük. A feladat tehát az volt, hogy „olyan családot keressenek, aki az ismerős ismerőse, és ahol több generáció él még, és tudnak arról beszélni nekik, hogy hogyan alakultak a kapcsolataik”. „Mindenkinek egy ilyen családot kellett találnia Budapesten vagy Budapest környékén. [...] Azt kértem, hogy a családok sokfélék legyen, és elég sokfélék lettek. Az szóba nem jöhetett persze, hogy statisztikai értelemben reprezentativitás legyen.” (409_08_01_17_2)

A diákok rendszeresen látogatták a családtagokat, beszélgettek velük, és ami talán még fontosabb volt ebben a kutatásban, hogy figyelniük kellett az egyes egyéneket, illetve az egyének egymáshoz fűződő kapcsolatait. Elsődlegesen azt, hogy léteznek-e, és ha igen, milyenek a családtagok közös tevékenységei. A kutatás újítása a családon belüli koalíciók, illetve ezen belül a destruktív és konstruktív konfliktusok kutatása lett.

„Az elmélet közben alakult. Az elmélet arra vonatkozott, hogy változnak a családi kapcsolatok, és már az elejétől fogva felfedeztünk a kapcsolatalakulásnak néhány olyan jellemzőjét, ami nem nagyon szerepelt a szakirodalomban, szóval ennyiben újnak számított. Ilyen volt például a koalíció. Koalícióelméletek már akkor is, nemcsak a racionális döntéseméletben, hanem más elméletekben voltak, de végül nem ez lett a tárgy általában a családszociológiának. Szóval a családszociológiában a családokon belüli koalíciót nem nagyon vizsgálták. Pedig ez borzasztó fontos. Ugyancsak ilyenek voltak a közvetítő szerepek. Ugye mi itt egy tipológiát állítottunk fel a különböző közvetítőkről, az se nagyon szerepelt. És főleg az egésznek az a szemlélete, hogy a konfliktus, a családi konfliktus az nem valami eleve destruktív dolog, hogy vannak persze destruktív konfliktusok, de vannak konstruktív konfliktusok is és hogy a családi konfliktus hozzátartozik a családok mindennapjaihoz, és azt kell vizsgálni, hogy a konfliktus és megértés folyamatai, azok hogyan alakulnak. Tulajdonképpen ez volt a tárgy ezeknek az esettanulmányoknak.” (409_08_01_17_2)

Ezt a problematikát négy kitüntetett területen vizsgálták, ezek közül az első, az otthon, a tér, a család tere volt. Ebben az esetben pl. a diákok lerajzolták minden egyes lakás alaprajzát, leírták, mi van a lakásban, milyen helységekre és hogyan tagolódik, ki lakik bennük, vannak-e közös vagy külön terek, s azok miként funkcionálnak. A második kiemelt megfigyelési egység az időre fókuszált. A diákok lejegyezték, hogyan tagolódik a családtagok napi tevékenysége reggeltől estig, mindez hogyan alakul a hétköznapokon és az ünnepnapokon. Itt is fontos szempontként jelent meg, hogy mit csinálnak közösen, illetve külön a család tagjai. Ebben Somlai követte Szalai Sándor időmérleg vizsgálatának koncepcióját, ami érdekes struktúrát teremtett a generációk tevékenységvizsgálatához. A harmadik az ún. erőforrások területe lett, ami elsősorban pénzügyi erőforrást jelentett. A felmérés arra vonatkozott, hogy a családban közösen vagy külön-külön kezelik-e ezeket a (pénzügyi)

⁶ Kapos Márta akkor a balassagyarmati Palócz Múzeumban dolgozott.

erőforrásokat; amennyiben közösen, akkor ki vagy kik rendelkeznek a családi kassza felett. A negyedik fókuszpont pedig a család külső kapcsolataira vonatkozott: arra, hogy közös vagy „külön” (külső) barátai vannak-e a családtagoknak.

A kutatás talán legérdekesebb módszertani elve szerint az alapvető technika nem az interjú, hanem a klasszikus hagyományokat (lásd pl. Jahoda–Lazarsfeld–Zeisel 1999) követve a látogatás és a megfigyelés lett. Ennek megfelelően a gyűjtemény anyagai között nagyon gazdag leírásokat találhatunk a családok fizikai környezetére vonatkozóan, illetve az interjúkban elhangzottakat a megfigyelő személyes tapasztalatai is gazdagítják. A félig strukturált interjúk pedig ezen összetett folyamat egyik elemeként jelennek meg, melyben a kérdezők elsősorban a fent említett négy területre fókuszáltak. Az interjúk jelentős része nem hangfelvétellel, magnetofonra készült, és nem utólag gépelték le, hanem külön módszert dolgoztak ki a rögzítésre. Az interjú készítőjének kulcsszavakat kellett az interjú közben megjegyeznie vagy leírnia, amiről később eszébe jutott a beszélgetés adott eleme.

„Napközben én mentem hozzájuk konzultálni. Nagyon fontos volt a konzultáció. Amikor leírta valaki az előző napi látogatását – táskagépekkel utaztunk –, akkor azt én elolvastam és kérdéseket tettem fel neki, hogy pl. a térbeli feloszlás hogyan néz ki, hogy a nyári konyhát mikor építették, meg miért, hogyan. Vagy pl. hogy miért nem kérdeztél rá, hogy voltak-e nyaralni... Szóval irányítottam a beszélgetéseket oly módon, hogy előzetesen megbeszéltük, megterveztük a másnapi látogatást. De nemcsak egy interjút terveztünk meg, hanem az egész látogatást. Tehát, hogy mit figyeljen meg, és mire kérdezzen rá.” (409_08_01_17_2)

Egy családnál kb. egy hetet töltött egy diák, egy héten keresztül mindennap ott voltak az adott családnál, délután pedig konzultációk folytak és leírták az interjúkat.

A DOKUMENTUMOK

A gyűjtemény döntő részben a terepen készült interjúk átiratát tartalmazza. Ahogyan azonban a fent leírt módszerből következik, egy családról több dokumentum (beszámoló, jegyzőkönyv, megfigyelési napló, családfa, interjúátirat, előtanulmány, monográfia) is készült. Nem minden esetben, de az őrzött dokumentumok többségében jól látható, hogy a kérdező első alkalommal egy általánosabb leírást készít a családról, például megnevezi a családtagokat, azok születési évét, foglalkozását, illetve a közöttük lévő rokon kapcsolatokat, házasságkötések, válások évszámait, gyermekek születési adatait, válás esetén az újabb lakóhelyeket. Például:

„Kovács Béla (1948) melós a malomban

Varga Mária (1948) gyors- és gépiró a malomban

Balogh Marianna (1970)

Varga Mária Kiss Lászlóval 1968-ban kötött házasságot, 1977-ben váltak el. A házasságból ez az egy gyermek született, akit édesanyja nevel.

Kovács Béla első házasságát Balogh Juliannával 1973-ban kötötte. Egy gyermekük született 1974-ben Kovács Tamás, 1975–76-ban váltak el, a gyermeket azóta édesanyja neveli.” (409_11_1_Aa1k0va)7

7 A tanulmányban szereplő idézetek mindegyikében az eredeti neveket megváltoztattam.

A következő dokumentumok pedig egy-egy családtaggal készült interjú átiratát tartalmazzák. A fenti példa esetében tehát külön interjú-átirat szól a feleség, illetve a férj kapcsolatairól, a jelenlegi és a korábbi házasságukról, gyermekeikhez, illetve egymás gyermekeihez, szüleikhez fűződő viszonyukról. A család minden esetben tágan értelmezett: például válás esetén a megkérdezettek között szerepelnek a volt és jelenlegi házastársak, azok szülei, esetleg testvérei, amennyiben elég idősek a gyerekek is. Volt olyan eset, amikor egy-egy családtag már elköltözött az adott településről, a kutatás során őket szintén igyekeztek felkeresni. A kutatás anyagai számos esetben tartalmaznak családfa leírásokat is. Egy-egy család anyagát általában egy részletesebb összefoglaló, előtanulmány, majd egy családmonográfia zárja.

A dokumentumok családonként, településenként és évszámokként is megtalálhatók a gyűjteményben, eredetileg egy család egy kutatóhoz (sok esetben magához az interjú készítőjéhez) tartozott. A későbbi felhasználók számára nagyon hasznos dokumentumok lehetnek az ún. kutatási naplók, jegyzőkönyvek, melyek több család esetében megtalálhatók a gyűjteményben. A Tiszaigari Molnár család esetében pl. a kutatási napló (409_11_1_si1k01mo.doc) rögzíti az interjú készítőinek nevét, a meglátogatott család tagjainak viszonyát a gyermekek, házastársak esetében, illetve a kutatás pontos menetét, a család kiválasztásának szempontjait – lásd pl.: *„Lehetőleg sokgyermekes, egykori cseléd család legyen, ahol még három vagy négy generáció tagjai is élnek”* (409_11_1_si1k01mo.doc) –, az első találkozás rövid leírását, az interjúk időpontját, résztvevőit, és a körülmények tömör összefoglalását.

Az első kutatási anyagból született meg a *Konfliktus és megértés* című könyv, mely 1986-ban jelent meg (Somlai 1986). A kutatás azonban tovább folytatódott, amely a dokumentumokban is jól látható, így egyes összefoglalók, monográfiák több éves családtörténeteket ölelnek fel, mint például a Tiszaigari Horváth család leírása.

„1979 januárjában került sor az első hosszabb terepmunkára Tiszaigarban. A Horváth családot többször megkerestem, résztvevő megfigyelés és a család minden egyes tagjával történt beszélgetés alapján írtam meg a családmonográfiát. A kiterjedt család másik része Besenyőtelken él. 1979 tavaszán és nyár végén felkerestem őket is, az itt készített interjúk anyagát is feldolgoztam családmonográfiában.” (409_11_1_Lj2kmore)

A FOLYTATÁS

A beszámolóból kiolvasható, hogy a kapcsolat nem korlátozódott pusztán a megfigyelésre és interjúzásra, a kutatás résztvevői sokszor konkrét segítséget is nyújtottak a családnak. *„Időnként használt ruhát küldtem csomagban Horváth Kálmánné, Róza néni és a vele elő családtagok részére, valamint a Péter családnak: Vallusnak és gyerekeinek.”* Ez a szerepvállalás az 1970-es, 80-as évek társadalomkutatói szemléletében általánosnak tekinthető. Az értelmiségi felelősségvállalás, tenni akarás számos kutatás egyik alapvető mozgatója vagy éppen kísérője volt.

„1987 januárjában került sor az újabb terepmunkára, melynek keretében a Horváthné, Lakatos Rózával együtt elő családtagokkal beszélgettem, Terivel, Jósikával és a most már 12 éves Robikával. A Péter-család tagjaival is készítettem interjút, s egy rövid látogatás és beszélgetés erejéig a Tiszaörsön élő Horváth Istvánt, Róza néni legidősebb fiát is megkerestem.” (409_11_1_Lj2kmore)

Ahogy a kutatás folytatására lehetőség nyílt külön érdekessége az anyagoknak, hogy az egykori tanítványok, kutatók vállalták az újbóli terepmunkát.

„Szívesen kötélnek álltak, gondold el, hogy egy hétig egy családnál vizsgálódsz, annyira megismered őket, meg kíváncsi vagy rájuk, hogy mi történt velük, hogy nagyon szívesen visszamész. Így is lett, ugyanők mentek vissza. Volt egy-egy kivétel, nem tudott valaki ebben részt venni, de a legtöbben vállalták. Aztán jött a rendszerváltás, és a rendszerváltás után még egyszer meg tudtam ezt ismételni, annak nagyon örültem, hogy akkor is sikerült. Teljesen megint ugyanazok, ugyanoda.” (409_08_01_17_2)

A terepunta összesen három alkalommal zajlott, azonos módszerrel, azonos szempontok szerint, főként azért, hogy az eredmények összehasonlíthatóak legyenek.

Ami a hiányosságokat illeti, arról Somlai így nyilatkozik:

„Időközben rájöttem néhány dologra, amit meg kellett volna már a legelején csinálni, csak hát kimaradt. Például nagyon hiányolom, hogy nem voltak olyan kérdések, amik a háztartásstatisztikai összehasonlításokat lehetővé tették volna. Azt is tudom, hogy nem akartam nagyon ilyesmit, inkább azt akartam tudni, hogy mennyire együtt és mennyire külön. De ez nem háztartásstatisztika. De utólag világossá vált, hogy ez nagyon jó lett volna, egy ilyen összehasonlítás. Szóval tudom, hogy mi az, amit ma másképp csinálnék, ha újra kezdeném.” (409_08_01_17_2)

KIILLESZKEDÉSI ZAVAROK (1989)

A gyűjtemény másik nagyobb egysége, ami több szálon is szorosan kapcsolódik a *Húsz év* című kutatáshoz, a *Kiilleszkedési zavarok* címet viseli. E kutatás anyagai közül a gyűjtemény kb. 80 dokumentumot őriz.

A kutatás az úgynevezett TS (társadalomtudományi) programok keretében zajlott, szintén egyetemi hallgatók aktív részvételével. A TS kutatások az OKKFT (Országos Középtávú Kutatási Terv) részeként különböző területekre koncentráltak. *„Az OKKFT TS jelű programjai olyan problémákkal foglalkoznak, melyek megoldása különböző tudományterületek együttműködését, s ehhez számos minisztérium, főhatóság felügyelete alá tartozó kutatóhely tervek szerinti együttműködését igényli. Az alapkutatások végzéséhez elkülönített forrásokból pályázati úton nyerhetnek támogatást a kutatók. Az odaítélés döntő kritériuma a várhatóan magas tudományos színvonal”* (MSZMP KB APB, 49). A kutatás nyomán született esettanulmányokat Somlai tanítványai: Bólyai János, Dávid Judit, Fodor Éva, Nagy Zsuzsa, Skultéty Zeme, Szabó Györgyi, Szűcs Marianna és Varsányi Erika írták (Somlai 1989).

A kutatás témája a gyerekkori szocializáció, ami a korábbi családszociológiai vizsgálat folytatásának is tekinthető. A „kiilleszkedés” kifejezés alatt ugyanis Somlai a gyermeki, szoros kapcsolatokból azt a személyes autonómiához vezető folyamatot érti, mely során a családi kötelékből a gyermek az iskola és a kortárs csoport „terepén” egyre önállóbbá válik; vagyis a család továbbra is fontos kutatási terület maradt, ugyanakkor hasonló hangsúllyal jelent meg mellette az iskola és a kortárs csoport.

„Egy nagyon szűk keresztmetszetnek éreztem, hogy csak a családdal foglalkozom és izgatni kezdett a gyerek, a gyermeki lét. Kaptam egy fölkérést a 90-es évek elején, hogy írjak arról, hogy mi történt a gyerekekkel a rendszerváltás nyomán. Szóval, hogy mennyire más gyerekek lenni Magyarországon mondjuk 93-ban, mint volt 83-ban. És amikor elkezdtem gondolkodni, meg anyagot gyűjteni egy cikkekhez, akkor

rájöttem, hogy a gyerekkori szocializáció vizsgálatában, persze a család az elsődleges, de rögtön utána jön a kortárs csoport, meg az iskola. És azokról én nagyon keveset tudok. Szóval így alakult ki az érdeklődésem a szocializáció iránt. Csináltam egy ugyancsak empirikus kutatást, amiből lett a kiilleszkedési zavarok, ahol már a gyerekekből indultunk ki. Nem a család volt az alapegység, hanem a gyerek. Elmentünk a gyerek családjába, és beszéltünk a szülőkkel, de ugyanígy elmentünk az iskolába is, és beszéltünk az osztályfőnökkel, sőt elkaptuk a gyerekek barátait is. Szóval a kortárs csoport, az iskola és a család együtt. Ebből aztán esettanulmányok készültek, melyek tanulságait a Szocializáció8 című könyvemben írtam meg.” (409_08_01_17_2)

Somlai ebben a szocializációt úgy értelmezi, mint ami két lényeges területre oszlik. Az egyik a kulturális sík, mely az átörökítésről, a másik a társadalmi, mely a beilleszkedésről szól. A vizsgálat e kettős folyamat egyénben történő összekapcsolódására koncentrált. A kutatás ezért elsősorban az „*általános iskolai 7. osztályos gyerekekről, családjukról, iskolai életükről és kortársi kapcsolataikról*” szólt (Somlai 1989:3). Ezen keresztül azonban lehetőség nyílt rávilágítani a szocializáció szabályszerűségeinek és torzulásainak intézményi mechanizmusokban rejlő forrásaira is. Az alapkoncepció „*érdeme*”, hogy a szocializációt nem pusztán „*alkalmazkodás-ként*” értelmezte, hanem olyan folyamatként, melyben az egyén „*maga is teremti a társadalmat és intézményeit*” (Somlai 1989:5). „*Torzulást*” pedig nem csupán ott feltételezett, ahol a beilleszkedés zavarai láthatóan megnyilvánultak, hanem ott is, ahol a túlzott konformitás gátolta az egyén kellő autonómiáját. Vagyis mindkét kutatás arra törekedett, hogy az evidenciaként kezelt pozitív (beilleszkedés, illetve konfliktusmentesség), illetve a negatív (konformitás hiánya, konfliktus) jelenségeket mélyebben elemezze és megmutassa esetleg ellentétes hatásait is.

Ahogy az első kutatás esetében, e gyűjteményrész anyagai között szintén megtalálhatóak interjúátiratok, háttér tanulmányok, tanulmányok, jegyzetek, jegyzőkönyvek, melyek jól követhetővé teszik a kutatás történetét és módszertanát. A gyűjtemény dokumentumai a gyerekek szerint tagolódnak. Egy gyermek esetében készült interjú a szülőkkel, tanárokkal, oktatókkal, amennyiben volt, segítő pedagógusokkal, valamint magával a gyermekkel és barátaival, osztálytársaival. A korábbiakhoz hasonlóan a kutatás alapvetően félig strukturált interjúkból állt, melyeket elsőként magnóra rögzítettek, majd egy tartalmi összefoglalót készítettek. A gyerekekkel készült interjúk alapvető kérdései: kit vinnének magukkal egy Föld körüli utazásra, vagy lakatlan szigetre, kivel oldanának meg problémákat, kivel osztanák meg örömeiket, bánatukat, stb. Az interjúk mellett készültek ún. szociometriai felmérések is, melyben az osztályközösségen belül a gyermekek helyét, szerepét mérték fel.

Ahogy azt a kutatási beszámolóból megtudhatjuk, mely szintén része a gyűjteménynek, a kutatás koncepciója szerint egy-egy „*problémás*” gyermek mellett egy-egy hasonló háttérű, nem problémás kontrollgyerek is a kutatás részét képezte volna, de ez az elképzelés a gyakorlatban megvalósíthatatlannak bizonyult, ugyanis folyamatosan derült fény az ún. nem problémás gyerekek fejlődését nehezítő különböző zavarokra. A kutatási beszámoló érdeme, hogy ezt és az ehhez hasonló információkat, így a kutatási koncepció módosításait is tartalmazza.

8 Somlai 1997.

LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK – „A KÖVETENDŐ PÉLDA” (CSEH-SZOMBATHY 1990:76)

A Somlai Péter által folytatott kutatások és az archívumban őrzött anyagok ma is aktuális kutatási kérdésekre fókuszáltak. Hiszen napjainkban legalább annyira érvényes kutatási terület a családtagok közötti viszony, a gyermek szocializációs folyamata mint 30–40 évvel ezelőtt. Ezek mellett azonban az is érdekes kérdés lehet, hogy az azóta eltelt időszak, a megváltozott társadalmi, gazdasági és intézményi keretek valóban jelentős változás hoztak-e ezekben a primer, alapvető emberi kapcsolatokban, illetve az intézményi változások milyen hatással jártak a gyermekek szocializációs folyamataira.

A nyilvánvaló lehetőségek mellett azonban szeretném felhívni a figyelmet az anyag másik hatalmas érdemére: a kutatások menetére, szerkezetére, mely követendő példa lehetne napjaink egyetemi oktatási gyakorlatában is. A kutatások ugyanis egy-egy szeminárium, illetve szakkollégiumi kurzus keretén belül valósultak meg, ahol a diákok aktív részesei lehettek magának a tudás előállításának, illetve az oktatásnak is. Somlai Péter együttkutatásának eredményeként a korábban megszokottnál sokkal mélyebb, közösen létrehozott tudás alakult ki a diákokban: *„Lényeges, hogy az egyes hallgatók munkái kapcsolódjanak egymáshoz, mert ezáltal válhat minden szemináriumi foglalkozás egymás képzésének és az önképzésnek eszközévé”* (Cseh-Szombathy 1990:76). S bár szintén akadnak hasonló törekvések napjainkban (lásd pl. Kovács–Vidra–Virág 2013), a hazai szociológiai egyetemi oktatása, valljuk be, nem ebben az irányba halad; pedig az önálló gondolkodói és kutatói attitűd kialakulásához elengedhetetlen lenne e gyakorlat követendő példává válása.

FORRÁSOK

- A „Horváth” család. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Somlai Péter gyűjtemény: 409_11_1_Lj2kmore.
- László K. – Léderer P. – Somorjai I.: Kutatási napló: „Molnár” család. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Somlai Péter gyűjtemény: 409_11_1_si1k01mo.doc
- Somlai Péter (Interjú). 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Szociológiai történeti interjúgyűjtemény: 409_08_01_17_2
- „Kovács” Zsigmond – első látogatás. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Somlai Péter gyűjtemény: 409_11_1_Aa1k0va

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (2006) „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolf-fal. <http://andorkaweb.tarki.hu/eletrajz.html>.
- Cseh-Szombathy L. (1991) Követendő példa: a „Kiilleszkedési zavarok” című kutatási összefoglaló. A kutatást vezette Somlai Péter. *Replika* 3. szám, 76–79.
- Jahoda, M. – Lazarsfeld, P. F. – Zeisel, H. (1999) *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól. Társadalom & történet*. Budapest: Új Mandátum.
- Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (2013) *Kint és bent: Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L’Harmattan.
- MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság iratai 1962–1989. [http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOLMSZMPKB__APB_1985/?pg=633&layout=s&query=SZO%3D\(Ts\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOLMSZMPKB__APB_1985/?pg=633&layout=s&query=SZO%3D(Ts)).
- Somlai P. (1977) *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Budapest: Akadémiai.
- Somlai P. (1986) *Konfliktus és megértés. (A családi kapcsolatrendszer elmélete)* Budapest: Gondolat.
- Somlai P. (1989) *Kiilleszkedési zavarok. Kutatási összefoglaló*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- Somlai P. (1997) *Szocializáció, a kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina.
- Somlai P. (2002) *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum.
- Somlai P. (szerk.) (2007) *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág.
- Somlai P. (2008) *Társas és társadalmi*. Budapest: Napvilág.
- Somlai P. (2013) *Család 2.0.: Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág.
- Szabari V. (2015) Egy tanszék létrehozása az 1970-es évek Magyarországon. In Szabari V. – Takács E. – Pál E. (szerk.) *Vita Publica*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 206–117.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

SZÁSZ ANNA LUJZA¹

SZUHAY PÉTER GYŰJTEMÉNYÉNEK BEMUTATÁSA

Szuhay Péter néprajztudós² több évtizede kutatja a magyarországi cigányság életét, kultúráját, történeteit. Tekintélyes életművében viszonylag marginális szerepet kap a roma holokauszt tapasztalatának feltárása és emlékezetének tanulmányozása, mégis az általa vezetett, „Jogfosztástól népiertásig” név alatt futó kutatás és az abból keletkezett anyag fontos mérföldköve a roma holokauszttal kapcsolatos tudásunknak. A kutatás anyagainak másolatai 2013–2014-ben kerültek a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely birtokába. A gyűjtemény 377 darab dokumentumot tartalmaz és a letétbe helyező Szuhay Péter neve alatt lett bejegyezve az archívum tárhelyén.

Mielőtt rátérnék a gyűjtemény keletkezésének történetére, illetve a dokumentumok rövid ismertetésére, fontosnak látom kontextusba helyezni a kutatást, s ezzel rámutatni annak jelentőségére. Mindezt Szuhay Péter egyik írására (2005) támaszkodva kívánom megtenni, mely szöveg a roma holokauszt emlékezettörténetét korszakolja Magyarországon a '70-es évektől napjainkig.

Szuhay az első szakaszt az emlékezet „feltalálásának” vagy „felfedezésének” hívja. Kemény István vezetésével 1971-ben zajlott az első országos reprezentatív felmérés³ a magyarországi cigány népességről, melynek során a kutatókra „felfedezésként” hatottak a romák 1940-es évekbeli üldözéseiről szóló történetek. Például a felmérésben résztvevő Lengyel Gabriella szociológus⁴ által készített élettörténet-interjúban interjúalánya, Kolompár Györgyné, többek között elmesélte, hogy 1944-ben elvitték a férjét katonának. „Akkor itt maradtam

1 PhD tudományos segédmunkatárs, MTA TK SZI

2 Szuhay Péter munkásságáról bővebben itt: <http://www.neprajz.hu/munkatarsak.php?id=11>

3 Erről bővebben lásd: Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004) A magyarországi cigányság 1971-2003. Budapest: Gondolat Kiadó.

4 A Lengyel Gabriellával készült szakmai élettörténet interjú hozzáférhető a 20. Század Hangja Archívum Szociológiai történeti interjú-gyűjteményében, regisztrációt követően. Készítette: Szász Anna Lujza. Link: <http://www.20szadhangja.hu/>.

tizenegy gyerekkel, mert kerültek hozzám azokban a háborús időkben nevelt gyerekek is, a férjem testvéreitől, akiket befogadtam. (...) Közben minket elvittek a komáromi internálóba. Valamilyen gettóba. A nyilasok. Elvitték az egész cigányokat, zsidókat, cigányokat mind összeszedték. Annyian voltak Komáromban, abban a helyiségben, ahova letettek minket Révkomáromban, hogy egymás hátán voltunk. Ott annyi volt a halott, megették a tetűk bennünket, a halottak csomóra. Nem törődött velük senki egyáltalán. Egy hónapig ott voltunk. Nagyon sokat kivittek Németországba, akik vissza se jöttek, csak páran”.⁵

Az 1971-es interjúkból később számos cikk, tanulmány született, melyek a szélesebb nyilvánosságot is megismertették a roma holokauszt tényével. Említésre méltó többek között Lakatos Menyhért Füstös képek (1975) című, számos önéletrajzi elemet tartalmazó regénye, benne a háborúval és a csendőrök állandó jelenlétével vagy Csalog Zsolt Kilenc cigány (1977) című novelláskötete. Hozzá kell tenni, hogy a holokauszt története, emlékezete, és annak megismertetésért és elismertetésért folyó harc szorosan összefügg az emancipációért küzdő nemzetközi romamozgalom megszületésével és megerősödésével. Ezt az időszakot nevezi Szuhay az emlékezet „megszerzésének” vagy „kisajátításának”; amikor a roma értelmiség felismeri a roma holokauszt emlékezetének jelentőségét, relevánsnak gondolja azt a roma közösség életére vonatkoztatva s elkezd programszinten tematizálni, ezzel is építve a roma közösségek öntudatát, identitását.

1978-ban Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József együtt mentek a genfi második Roma Világkongresszusra, s meghatározó alakjaivá váltak a nemzetközi roma szcénának – ahogyan Péli Tamás vagy később Daróczi Ágnes –, s kiemelkedő szerepet játszottak nemzetközi szinten is a roma holokauszt emlékezetének értelmezésében; hogy mást ne mondjunk, az elnevezés-vitában Daróczi Ágnes javasolta a roma holokausztra az idővel kanonizálódott *Pharrajimos* kifejezést.⁶ A nemzetközi roma mozgalom egyik jelentős eredménye a 2001-ben Auschwitzben megnyitott „Az európai romák elpusztítása” című kiállítás mind emlékezzettörténeti (miután a *Pharrajimos* Auschwitz, azaz a holokauszt metaforikus jelölője terének a része lett), mind politikai szempontból is (a holokauszt történetén keresztül az európai történelem része lett a romák története).

A rendszerváltást követő nyilvános emlékezetpolitikai térben lehetőség nyílt az emlékezet „ritualizálására”, ahogy Szuhay fogalmaz. 1991-ben Nagykanizsán, 1993-ban Nyíregyházán került sor a roma holokauszt emlékmű avatására. 1996-ban Babócsán, Lengyelen, Szedresen, 1998-ban Várpalotán emlékeztek meg a roma holokausztról. A 2000-es évek elején a Roma Sajtóközpont és a Wesley János Lelkészsképző Főiskola helyezett el emléktáblákat országsszerte, majd 2006-ban a Nehru parton elkészült a budapesti roma holokauszt emlékmű.

A magyarországi roma holokauszt emlékezete két pillér között ingadozik. Choli Daróczi József a roma áldozatok nyíregyházi emlékművének avatásán így fogalmazott: „Ünnepelni jöttünk? Nem. Nem ünneplünk, szomorúan emlékezünk. Emlékezünk és tiltakozunk” (Choli 1993:1). Azaz: emlékezni a múltra és tiltakozni a társadalmon kívüliség, a diszkrimináció, a peremre szorítottság, a méltóságtól való megfosztás ellen, kiállni azért,

5 A 20. Század Hangja Archívum az Open Society Archive-val szorosan együttműködve a Kemény István által vezetett 1971-es felmérés interjúinak összegyűjtésén, rendszerezésén és digitalizálásán dolgozik jelenleg. A gyűjtemény 2016. év első felében hozzáférhető és kutatható lesz.

6 Lásd erről bővebben: „Kései születés” rendezte: Kőszegi Edit és Szuhay Péter (2002, 67 min.), <https://www.youtube.com/watch?v=uDz0omxNBIQ>, illetve „Roma Polgárjogi Esték” beszélgetés-sorozat a „A roma politika intézményesülése” c. 105089. sz. OTKA kutatás keretein belül, mely beszélgetések videófelvételei és azok átiratai hozzáférhetőek a 20. Század Hangja Archívum tárhelyén.

hogy a romák egyenlő és teljes értékű állampolgárai legyenek a magyar társadalomnak.

A rendszerváltást követő nyilvános emlékezetpolitikai térben „szóra bírhatóvá” váltak a holokauszt túlélői, az 1956-os forradalom vagy a kommunizmus szereplői, s a szabaddá váló emlékezés révén – másfajta politikai kényszerek alatt – beszélhették el a múltjukat. A romák, roma közösségek esetében úgy tűnt azonban, hogy sem a rendszerváltás előtt, sem pedig utána nem nagyon születtek visszaemlékezések. Ma már tudjuk (Szász 2015), hogy épp ellenkezőleg, számtalan emlék fogalmazódott meg, került „külső hordozóra,” ám ezek a többségi társadalom által felállított külső tabuk és privilégiumok miatt láthatatlanok maradtak – lásd például a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége munkásságát⁷; Sára Sándor Cigányok című 1962-es filmjének nyitó énekét⁸; az 1971-es Kemény István által vezetett kutatás egyes interjúit; Lakatos Menyhért Füstös képek című regényét 1975-ből⁹, illetve az 1990-es évek után többek között Katz Katalin, Michael Stewart, Daróczi Ágnes gyűjtéseit. Azaz a témába vágó kutatások (Katz Katalin, Daróczi Ágnes és Bársony János, Michael Stewart, Varga Ágota) dokumentumainak többségét a kutatók magángyűjteményük részének tekintik, így nehezen hozzáférhetőek, ha egyáltalán, illetve a dokumentumok többsége rossz állapotban, elavult hordozók börtönében pihen. A hozzáférés, adott esetben, lehetetlen voltán túl az állag minőségének romlása és esetleges megsemmisülése is óriási veszéllyel fenyeget. Megőrzés helyett inkább az anyagok és a bennük rejlő tudás „privatizálásának” lehetünk tanúi, mely odáig vezet, hogy a roma holokauszt története a mai napig a nemzeti történelmen kívül beszélődik el, nem része a kollektív emlékezetnek, ennél fogva az egyén és a csoport, közösség identitásképzésében sem vesz részt.

Hozzáférhetőség szempontjából friss kivételnek számít azonban Szuhay Péter gyűjteménye, amit a kutató 2013–2014-ben bocsátott a 20. Század Hangja Archívum rendelkezésére. A vele készült élettörténet interjúban így fogalmaz: „[Orsós Éva] ottan [Szerencsejáték Zrt.] dolgozott, amikor segítséget kért. Először az időszakos kiállításhoz [Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont, HDKE] kérte a segítségemet, aztán az időszakos kiállítás után Molnár Judit és Karsai László kértek meg, hogy vegyek részt az állandó kiállítás létrehozásában. A Nemzeti Múzeum valamilyen viszonyban volt a HDKE-vel, és akkor én voltam a romaügyekért felelős megbízott. Tehát a Páva utcai állandó kiállításon 4+1 családtörténet jelent meg, négy nagy és egy kicsi”(...).¹⁰

Így a 2004 tavaszán nyíló Holokauszt Emlékközpont időszakos kiállításának koncepciója eredetileg kizárólag a zsidó emlékezet bemutatását kívánta bemutatni, azonban Daróczi Ágnes, illetve a Roma Sajtóközpont (RSK) különösen erőteljes lobbijának köszönhetően szinte az utolsó pillanatban sikerült beemlíteni a kiállítás anyagába a roma holokausztot is. Igaz, csak alig két hét állt a kutatók, köztük Szuhay Péter rendelkezésére, hogy egy vállalható és izgalmas anyagot állítsanak össze, ami végül a központi térben nem, csak a zsinagóga

7 A Szövetség alapító nyilatkozatában említésre kerül a roma holokauszt tapasztalata, ugyanakkor egyik fontos törekvése volt a holokauszt túlélők kártalanítási ügyének elindítása.

8 A nyitójelenetben felcsendülő dal egy sirató és a roma holokausztról szól: „Elvitte a német a gyerekek apját/ Jaj, ahogy elvitte vissza sose adja/ Agyonlőnek babám, agyon is gyilkolnak/ Jaj a nagy utaknak, nem jöhetnek vissza...”

9 Lakatos Menyhért első regénye a valóság és a képzelet határán egyensúlyozva mutatja be egy roma közösség mindennapjait, mely egyre nehezebbé válik a folyamatos megkülönböztetéstől, fizikai bántalmazástól. A könyv utolsó jelenetében a csendőrség megjelenik a telepen és kiválasztja, majd bevagonírozza az ott lakók nagy részét.

10 A Szuhay Péterrel készült szakmai élettörténet interjú hozzáférhető a 20. Század Hangja Archívum Szociológiatörténeti interjúgyűjteményében, regisztrációt követően. Készítette: Lénárt András. Link: <http://www.20szadhangja.hu/>.

karzatán kapott helyet „Pharrajimos emlékezete” címmel. Mindennek ellenére fontos lépésnek számított, hogy befogadást nyert azon intézmény által, melynek (akkor legalábbis úgy tűnt) minden lehetősége megvan arra, hogy a holokauszt-diskurzus fő társadalmi-politikai aktorává avanzsáljon, s mely így a roma holokauszt emlékezetének kanonizációjában jelentős, formatív szerepet játszhat. A kiállítást Székely Gábor, Holocaust Közalapítvány kuratóriumának elnöke, és Orsós Éva felkérésére a Néprajzi Múzeum rendezte meg, Szuhay Péter pedig az intézmény részéről kijelölt kurátora volt, szoros együttműködésben Bernáth Gáborral, az RSK akkori vezetőjével, Bársony János történésszel, valamint munkatársaikkal, és a látványtervezővel, Szuhay Mártonnal. A tárlaton tizenkettő Bársony János, Daróczi Ágnes, Lojkó Lakatos József, a Roma Sajtóközpont munkatársai és Varga Ágota által készített visszaemlékezést, és az ezekhez kapcsolódó fotókat tekinthette meg a nagyközönség 2005 novemberéig. A kiállításból később egy könyv is született Bársony János és Daróczi Ágnes szerzőpáros tollából „Pharrajimos. Romák sorsa a holokauszt idején”¹¹ címmel.

A kiállítás koncepciója öt élettörténeten át kívánta kalauzolni a nézőt, így, a személyes emlékezeten keresztül engedve betekintést a 20. század első felének eseményeibe. Az öt elbeszélésből négy különböző státuszú zsidó családok emlékeit, míg az ötödik egy roma család hosszú időszakra vonatkozó történetét mutatja be. Egy ilyen (képileg is) dokumentálható roma család fellelésére végül is egy kisebb kutatócsoport alakult, s ennek Szuhay Péter lett a vezetője. A munka 2004 őszén indult, dandárja pedig 2005 első felére esett.¹² Általában a kutatók hozták előzetes ismereteik szerint a településeket, közösségeket illetve konkrét családokat. Az egyes közösségekben átlagban három interjú készült, s nem csak a holokauszt időszakát kérdezték az interjú készítői, hanem a család és a tágabb csoport történetét; a többség és a cigányság viszonyát, a cigányok munkamegosztásban elfoglalt helyét. Voltak, akik a helyi történészeket, tanítókat is megszólaltatták, vagy legalábbis írásait használták. A dokumentumok gyűjtése magába foglalta a fényképek, anyakönyvi bejegyzések, igazolványok, bármiféle határozatok, levelezések gyűjtését, valamint a településen az 1971-ben készített mélyinterjú másolatát. A terepmunka összegzéseként mindenki beszámolót írt kutatópontjáról.

A következő kutatók az alábbi helyeken végeztek terepmunkát (az alábbi interjúalanyokkal):

Balogh Krisztina: Doboz (Komáromi Károly; Köteles Erzsébet; Sztojka Béláné), **Őriszentpéter** (Forgács Dezsőné, Forgács Gyula, Forgács Valéria);

Berkes Béla: Domony (Bangó Jánosné, Piroska Adolfné Oláh Júlianna, Radics József),

Fleck Gábor: Bogyiszló (Csonka Ferenc, Toncsi bácsi), **Csentei geder** („nyomozati anyag”);

Hajnal László Endre: Szőny (interjútüredékek);

Kalla Éva: Dormánd (Csonka Sándor, Kakukk Béláné Fried Julianna, Nagy Sándor), **Tata** (Nyári János, Járóka Mária, Weisz György, Körmendi Géza);

Kőszegi Edit: Ozora (Bukovics Rudolf, Pfeifer Katalin, Pfeifer Anna);

Lakatos Elza: Bicsérd (Bagó Gyuláné Bogdán Aranka, Kocsis Lajos, Kő András, Vinczen Antal), **Esztergom** (Góman Gusztávné, Horváth Sándorné Horváth Katalin Liza, Horváth Andrásné Sárközi Júlia), **Győr** (Sárközi Antal,

11 Daróczi Ágnes – Bársony János (szerk.) (2004) *Pharrajimos: Romák sorsa a Holocaust idején*. Budapest: L'Harmattan.

12 A kutatómunkáról bővebben: Kovács Éva, Lénárt András, Szász Anna Lujza (2011) *A magyar Holocaust személyes történetének digitális gyűjteményeiről*, BUKSZ (23) 4., 336–352.

Pádár László);

Molnár István Gábor: Újpest (inkább csak közösség interjúk, beszámoló);

Sárközi Gábor: Ondód/Torony (Horváth Sándorné Horváth Zsuzsanna, Nyári Ernőné Sárközi Mária).

Nem volt egységes interjú vezérfonal; minden résztvevő kutató maga építette fel stratégiáját, a legfontosabb cél annak a közösségnek a megtalálása volt, ahonnan a legteljesebb történet „rekonstruálható”, „elmesélhető” és „illusztrálható”. Az interjúk fókusza a közösség és család-történet; életút, a borzalom éveinek konkrét, személyesen megélt története; a hazatérés utáni élet, a trauma feldolgozása, a kibeszélés. Az egyéb dokumentumok (fényképek, illetve egyéb archív anyagok, mint pl. anyakönyvi bejegyzés, igazolvány, családfa, levelezések, archív hírek stb.) pedig mindennek illusztrálására, alátámasztására kerültek begyűjtésre. A kutatás hangfelvételeit, kinyomtatott interjúit, jelentéseit és az eredeti fényképeket a Magyar Nemzeti Múzeum archívuma őrzi, míg a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely tárhelyén a digitális másolatok (377 dokumentum) tanulmányozhatóak.

HIVATKOZÁSOK

Choli Daróczi J. (1993) A cigány áldozatok emlékművének avatása. *Cigány Kritika*, 7:1.

Daróczi Á. – Bársony J. (szerk.) (2004) *Pharrajimos: Romák sorsa a Holocaust idején*. Budapest: L'Harmattan.

Kovács É. – Lénárt A. – Szász A. L. (2011) A magyar Holocaust személyes történetének digitális gyűjteményeiről, *BUKSZ* (23) 4. 336-352.

Szász, A. L. (2015) *Memory Emancipated. Exploring the Memory of the Nazi Genocide of Roma in Hungary*. Kéziratban. PhD disszertáció. ELTE TÁTK.

Szuhay P. (2005) A Holocausttól a Parrajimosig. A szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmi metaforája. *Élet és Irodalom*, november 18.